

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОВАЛЬОВА Наталія Анатоліївна

УДК 94:[316.423.3:63-051]](477)«1902/1922»

**СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1902–1922 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. А. Ковальова

Науковий консультант:

Корновенко Сергій Валерійович,

доктор історичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2020.

У дисертації на основі комплексу архівних та опублікованих джерел відтворено соціально-політичну боротьбу селянства Наддніпрянської України перших десятиріч ХХ ст.: причини, рушійні сили, періодизація та наслідки.

Мета дослідження полягає у тому, щоб, ґрунтуючись на здобутках попередників, аналізі історичних джерел, ураховуючи сучасну методологію історичної науки, дослідити селянську революцію в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр. Під час дослідження застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні, конкретно-історичні та міждисциплінарні методи, зокрема метод конфліктологічного аналізу.

Основою класифікації джерельної бази дослідження виступає типолого-видова класифікація. Унікальним комплексом джерел селянського походження є матеріали діяльності сільських сходів. Особливості відносин радянської влади й селянства, настрої селянства дозволяють простежити матеріали Постійної наради з боротьби з бандитизмом при РНК УСРР (1921 р.). Вияви селянської революції на місцях розкриває широкий комплекс наративних джерел.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:
уперше:

– створено узагальнену картину селянської революції в Наддніпрянській Україні впродовж тривалого періоду та концептуально розглянуто це явище в контексті протистояння селянства з поміщицтвом і державою;

– встановлено два основні політичні осередки, які дискутували між собою, аналізуючи причини і розвиток селянської революції на початку ХХ ст.:

з'їзди Об'єднаного дворянства та I-II Державна дума, – схарактеризовано сутність дискусій та проаналізовано позиції їх учасників із селянського питання;

– відтворено самостійницьку позицію українських делегатів з'їздів та конференцій партії конституційних демократів щодо селянського питання в 1906–1916 рр., показано негативне ставлення до ідеї земельного переділу («аграрної революції») українських делегатів з'їздів РСДРП (1903–1907 рр.);

– на основі аналізу форм селянського руху виявлено розбіжності між селянськими уявленнями про селянські потреби та їх розумінням тогочасними політичними партіями;

– розкрито роль громадських комітетів в організації селянства в 1917 р., зокрема доведено вплив інформаційно-роз'яснювальної роботи громадських комітетів на формування політичної культури селянства, прищеплення національних цінностей, використання легальних методів протистояння поміщикам;

– обґрунтовано посередницьку роль сільської громади у відносинах селян із поміщиками, зокрема в їхньому примиренні в другій половині 1918–1919 рр.;

– встановлено відсутність теоретичної й практичної програми РКП(б) та КП(б)У з селянського питання в Україні у 1917–1922 рр., обґрунтовано специфіку самоорганізації селянства на другому етапі селянської революції;

удосконалено:

– періодизацію селянської революції у межах 1902–1922 рр.;

– висвітлення реакції сільської громади на політичні зміни в Наддніпрянській Україні в 1917–1922 рр., насамперед поглиблено фактологічне наповнення процесу залучення селянства до політичного життя, формування його позиції щодо аграрного питання та еволюцію ставлення до поміщицтва;

– типологізацію внутрішньосоціальних конфліктів в українському селі в 1917–1920 рр., спростовано тезу про існування «другої соціальної війни» на селі в 1917–1920 рр.;

– уточнено механізм вилучення продовольства в селян у 1919–1921 рр., встановлено, що артільно-комунарська політика радянської влади не була свідомою реалізацією теоретичних положень РКП(б) – КП(б)У, а мала ситуативний характер і була зумовлена потребами продовольчої політики;

отримали подальший розвиток:

– питання ставлення провідних політичних партій (конституційних демократів, ПСР, РСДРП), депутатів I-II Державної думи до селянської революції в 1902–1907 рр., усвідомлення ними потреб та вимог селянства;

– теза про врегулювання орендних відносин як стримуючого чинника в перебігу селянської революції в Наддніпрянській Україні, зокрема встановлено позитивний вплив оренди землі на взаємини між селянами і поміщиками за Тимчасового уряду;

– характеристика наслідків селянської революції (економічних, правових, соціальних, психологічних), з'ясування її впливу на розвиток селянського повстанського руху, виробничі та соціальні відносини в українському селі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення, фактологічний матеріал, висновки, які містяться в роботі, стануть у нагоді під час підготовки узагальнювальних досліджень із селянознавчої проблематики, підручників, навчальних посібників, довідкової літератури з історії України першої чверті XX ст., аграрної історії. Результати дисертації будуть корисними у підготовці лекційних та семінарських курсів для студентів закладів вищої освіти, а також у краєзнавчій та просвітницькій роботі. Матеріали дисертації можуть бути використані владними структурами в розробці концептуальних положень аграрної реформи в сучасній Україні, засобами масової інформації під час підготовки науково-популярних проєктів із історії селянської революції перших десятиріч XX ст.

У результаті дослідження запропоновано визначення поняття «селянська революція». Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр. – соціально-політичне явище в українському селі, зумовлене суперечностями економічного розвитку модернізаційного періоду та реакцією селянства на

правові, культурно-освітні, національні утиски в Російській імперії, а також потребою захисту своїх інтересів в умовах Української революції та становлення радянської влади. Селянська революція відбувалася на тлі (і у взаємозв'язку) політичних революцій того часу: 1905–1907 рр., Лютневої революції, Української революції. Власної політичної програми та ідеології на тривалий період селянська революція виробити не змогла: на першому її етапі селянство об'єднало гасло «Права, земля і воля», а на другому селянські настрої були перемінливими і залежали від земельних обіцянок різних політичних режимів. Значну роль у формуванні суспільних настроїв та політичних переконань селянства відігравали політичні партії, однак державний устрій Російської імперії й політичні зміни 1917 р. не сприяли становленню стійкої політичної системи за участі партій. Після 1917 р. селянська революція відбувалася на тлі численних змін влади і організуюча роль у селянській боротьбі та реальний вплив на ситуацію належали сільській громаді.

Передумови для селянської революції склалися на межі XIX–XX ст.: комплекс чинників як економічного, так і політичного характеру. З-поміж них – суперечливий характер реформ другої половини XIX ст., стихійний розвиток капіталізму, відсутність правового регулювання економічних процесів, правові обмеження селянського стану, низький рівень політичної свідомості усього суспільства, деформована політична система. Селянська революція мала як соціальний характер (боротьба проти поміщиків за поліпшення умов господарювання), так і висувала претензії до держави щодо захисту станових, культурно-освітніх, національних прав.

Основним суб'єктом селянської революції в Наддніпрянській Україні було селянство. Динаміка розвитку селянської революції дозволяє визначити два етапи відкритої соціальної боротьби: 1902–1907 рр. та 1917–1922 рр.

Організаторами селянських виступів були селяни-відхідники, сільська молодь, солдати-фронтовики (останні вийшли на передній план восени 1917 р.), які підбивали до бунтів сільську громаду. Територіально бунти 1902 р. охопили Полтавську і Харківську губернії, в 1905 р. епіцентр селянських погромів

зосередився у Чернігівській губернії. Однак територіальний вплив селянської революції був набагато ширшим: в умовах розвинутого транспортного сполучення та інформаційного середовища початку ХХ ст. масові селянські бунти перестали бути локальним явищем.

У 1906 р. виокремилися два політичні осередки, які активно дискутували й аналізували причини та перебіг селянської революції: інтереси великих землевласників захищало Об'єднане дворянство, селяноцентричний характер мала діяльність I-II Державної думи Російської імперії. Її гаслами стали вимоги «Землі і Волі», які найбільш повно обґрунтували українські депутати-трудовики: «Права, земля і воля» (А. Тесля), «Земля, і воля, і повна громадянська свобода» (О. Семенов). Необхідність вирішення селянського питання правовим шляхом обстоювала партія конституційних демократів. За примусове відчуження землі виступали соціалістичні партії: ПСР та РСДРП.

Відносини селян із поміщиками на другому етапі селянської революції характеризувалися широким спектром взаємодії: від «легальних» форм боротьби до масових погромів поміщицьких маєтків. Ураховуючи ставлення різних політичних режимів до приватної власності та поміщицтва, еволюцію селянських гасел і настроїв, а також форми, характер і масштаби селянської боротьби, у розвитку селянської революції в 1917–1920 рр. виділено сім етапів. Встановлено, що господарські відносини селян із поміщиками, за винятком кінця 1917 – початку 1918 р., розвивалися на ґрунті врегулювання умов оренди. Їх погіршення спричинило відмову селян від землі й зменшення посівних площ, особливо в 1919–1920 рр. Спробою виходу з продовольчої кризи була артільно-комунарська політика Директорії УНР та радянської влади.

Другим складником селянської революції були відносини селян із державою. Після лютого 1917 р. селянська революція набула виразних політичних рис. Інформаційно-роз'яснювальну роботу з питань нового державного устрою та найважливіших реформ навесні – влітку 1917 р. здійснювали громадські комітети. Вони не змогли подолати проблему низької політичної культури суспільства, але об'єднали селянство в лавах Селянської

спілки та «Просвіти». Все ж селяни Наддніпрянщини не повною мірою та з деяким запізненням усвідомили сутність національної ідеї. Жертвою селянської війни за землю стало духовенство. Реальну владу на селі в умовах чергування різних політичних режимів до середини 1920 р. зберігала сільська громада.

«Хлібний» чинник був приводом до селянських бунтів у 1917–1918 рр., але саме в 1919–1920 р. вилучення продовольства різними політичними режимами й, особливо радянською владою, зумовило масштабний конфлікт селянства з державою. За умов політичної нестабільності й частих змін влади сільська громада намагалася захистити свої економічні інтереси й вимагала від різних політичних режимів зменшення продовольчих повинностей. Селянська політика РКП(б) – КП(б)У будувалася на ґрунті продовольчої політики, організаційну роботу налагоджували партійні діячі з Росії.

Визначено економічні, правові, соціальні, психологічні наслідки селянської революції, які мали переважно негативний характер для селянства, але були й позитивні аспекти. Селяни перерозподілили землю та реманент поміщиків, але деякий час не могли освоїти ці землі. Основи селянського землекористування в складі земельної громади закріпив Земельний кодекс УСРР 1922 р. Соціальні зміни в селянському середовищі супроводжувалися зменшенням частки сільської бідноти майже удвічі (з 57,1% у 1917 р. до 30% в 1923 р.), заможного селянства – утричі (з 12,2% до 4,5%), збільшенням середняцьких господарств у понад два рази (з 29,9% до майже 65%). Матеріальний рівень життя при цьому відчутно знизився. Багато зубожілих селян, особливо на Правобережжі, потрапили до повстанських формувань. Сутність селянського питання керівництво РКП(б) усвідомило в 1922 – на початку 1923 рр., про що свідчать обстеження стану в сільському господарстві та обговорення селянського питання XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 р.).

Ключові слова: селянська революція, аграрна революція, селянське питання, соціальний конфлікт, селяни, сільська громада, селянський рух, поміщики, держава, радянська влада, РКП(б), КП(б)У, Наддніпрянська Україна.

SUMMARY

Kovalova N. A. Peasant Revolution in Dnieper Ukraine (1902–1922). – The qualified scientific work as the manuscript.

Thesis for the Doctor of History degree in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, 2020.

In the dissertation, based on a complex of archival and published sources, the socio-political struggle of the peasantry of the Dnieper Ukraine in the first decades of the twentieth century is reproduced. The concept of the peasant revolution of 1902–1922 is investigated using the conflict analysis: causes, motive forces, dynamics, and consequences of peasant struggle. The purpose of the study is to investigate the peasant revolution in the Dnieper Ukraine in 1902–1922. General scientific, special-historical, concrete-historical, and interdisciplinary methods, including the method of conflict analysis, are used in the study.

The classification of the source base of the study is based on the typological classification. The unique set of sources of peasant origin are materials of activity of rural gatherings of practically all Ukrainian provinces. The materials of the Permanent Meeting on Combating Banditry under the Council of People's Commissars of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1921) reveal the peculiarities of relations between the Soviet authorities and the peasantry, the consequences of the peasant revolution, the mood of the peasantry. A wide range of narrative sources reproduces the manifestations of the peasant revolution on the ground.

The scientific novelty of the study is as follows:

for the first time:

– a generalized picture of the peasant revolution in Dnieper Ukraine was created for a long period and a conceptual review of this phenomenon was carried out in the context of the confrontation of the peasantry with the landlord and the state;

– two main political centers, debating among themselves, were established analyzing the causes and development of the peasant revolution of the early twentieth

century – congresses of the United Noblesse and the I-II State Duma. The essence of their discussions was characterized and the positions of their participants on the peasant question were analyzed;

- the independent position of the Ukrainian delegates of the Congresses and Conferences of the Constitutional Democrats Party concerning the peasant question in 1906–1916 was reproduced. The negative attitude of Ukrainian delegates of the congresses of the RSDLP (1903–1907) to the idea of reallocation of land («agrarian revolution») was shown;

- on the ground of the shape analysis of the peasant movement, discrepancies in the representations of peasant needs between the peasantry and political parties were discovered;

- the role of public committees in the organization of the peasantry in 1917 was revealed. In particular, the influence of the awareness-raising activities of the committees on the formation of the political culture of the peasantry, the propagation of national values, the use of legal methods of confrontation with the landlords was proved;

- the mediation role of the rural community in peasant relations with the landlords, in particular, in their peace-making in 1918–1919, was substantiated;

- the absence of the theoretical and practical program of the RCP(b) and the CP(b)U on the peasant question in Ukraine in 1917–1922 was substantiated;

It has been improved:

- division of the peasant revolution into periods during 1902–1922;

- the reaction of the rural community to political changes in Dnieper Ukraine in 1917–1920, in particular, the factual filling of the process of involving the peasantry into political life, the formation of its position on the land issue and the evolution of its attitude towards the landlords;

- the classification of internal and social conflicts in the Ukrainian village in 1917–1920 was carried out. The thesis of the existence of a «second social war» in the village of that period was disproved;

– the mechanism of extracting food from the peasants in 1919–1921 was specified. It was established that the artel-communal policy of the Soviet power was not consciously realized by the implementation of the theoretical provisions of the RCP(b) – CP(b)U, but was situational in nature and was predetermined by the needs of food policy;

It has been further developed:

– the attitude of the leading political parties (the constitutional democrats, the SRs, the RSDLP), of the I-II State Duma deputies to the peasant revolution of 1902–1907, their awareness of the needs and demands of the peasantry;

– the role of lease relations in the course of the peasant revolution in Dnieper Ukraine, in particular, their positive influence on the relationship between peasants and landlords of the Provisional Government was established;

– the consequences of the peasant revolution (economic, legal, social, psychological), in particular, its impact on the development of the peasant rebel movement, industrial and social relations in the Ukrainian village.

The practical importance of the attained results is that the theoretical positions, factual material, and the conclusions contained in the paper may be useful in preparing generalized studies on peasant-related issues, textbooks, manuals, reference books on the history of Ukraine in the first quarter of the twentieth century, of agricultural history. The results of the dissertation will be profitable in preparing lectures and seminars for students of higher educational institutions, as well as in regional and awareness-raising work. Particular provisions of the dissertation will help the bodies of government to develop the conceptual provisions of the agrarian reform in modern Ukraine and the mass media during the preparation of popular science projects on the history of the peasant revolution of the first decades of the twentieth century.

As a result of the research the definition of the term «peasant revolution» is proposed. The Peasant Revolution in the Dnieper Ukraine of 1902–1922 is a socio-political phenomenon in the Ukrainian village, caused by the contradictions of the economic development of the modernization period and the reaction of the peasantry

to the legal, cultural, educational, and national oppression in the Russian Empire, as well as the need to protect their interests in the Ukrainian revolution and the formation of Soviet power. The peasant revolution was occurring amid the political revolutions of that time: the revolution of 1905–1907, the February Revolution, and the Ukrainian Revolution. The peasant revolution failed to produce its own political agenda and ideology, although the slogan «law, land, and will» was the unifying factor for the peasantry. Political parties played a significant role in shaping the public attitudes and political convictions of the peasantry, but the state system of the Russian Empire and the political changes of 1917 did not contribute to the establishment of a stable political system with the participation of the parties. Since 1917, the peasant revolution took place amid numerous changes in the government and the organizing role in the peasant struggle and the real impact on the situation belonged to the rural community.

The opportunities for the peasant revolution were established on the cusp of the nineteenth and twentieth centuries: a set of factors, both economic and political. There were between them the contradictory character of the reforms of the second half of the nineteenth century, the spontaneous development of capitalism, the lack of legal regulation of economic processes, legal restraint of the peasant class, low level of political consciousness of the whole society as well as disorganized political system. The peasant revolution had a social character (the fight against the landlords to improve the economic environment), and advance claims to the state for the protection of state, cultural and educational, national rights. The key player of the peasant revolution in Dnieper Ukraine was the peasantry. The dynamics of development the peasant revolution can determine two stages of an open social struggle: 1902–1907 and 1917–1922.

The organizers of peasant demonstrations were peasants-refugees, young rural population, deserter soldiers (the latter came to the fore in the autumn of 1917), which incited the rural community to revolts. Territorial revolts in 1902 captured Poltava and Kharkiv provinces, in 1905 the epicenter of peasant outrages

concentrated in the Chernihiv province. However, the territorial impact of the peasant revolution was much wider.

In 1906 two political branches separated, which actively discussed and analyzed the causes and the course of the peasant revolution: the interests of large landowners were protected by the United noblesse, the activity of the I-II State Duma of the Russian Empire had peasant-centric character. Its slogans were the demands of «land and freedom», which to the fullest extent possible were substantiated by Ukrainian members of a labor party: «rights, land and freedom» (A. Tesla), «land, and freedom, and full civil liberty» (O. Semenov). The need for solution of the peasant question in a legal way was asserted by a party of constitutional democrats. The socialist parties stood for the compulsory purchase of land: the SRs and the RSDLP.

The relations between the peasants and the landlords at the second stage of the peasant revolution were characterized by a wide spectrum of interaction: from the «legal» forms of struggle to the mass demolitions of the landlords' properties. Taking into account the attitude of various political regimes to private property and landlords, the evolution of peasant slogans and attitudes, as well as the form, nature and extent of the peasant struggle, seven stages were identified in the development of the peasant revolution in 1917–1920. It was established that the economic relations between the peasants with the landlords, except for the end of 1917 – early 1918, developed against the backdrop of settling the terms of the lease. Their deterioration led to the peasants' rejection of land and a decrease of planting acreage, especially in 1919–1920. An attempt of withdrawal from the food crisis was the artel-communal policy of the Directorate of the UPR and the Soviet power.

The second component of the peasant revolution was the peasant relations with the state. After February 1917, the peasant revolution gained distinct political features. Awareness-raising activities on the issues of the new state system and the most important reforms in the spring – summer of 1917 were conducted by public committees. They could not overcome the problem of low political culture of society, but united the peasantry alongside the Peasant Union and «Prosvita». Nevertheless,

the peasants of the Dnieper region did not fully understand and with some delay realized the essence of the national idea. The clergy became the victim of the peasant war for the land. The rural community retained the real authority in rural regions in the conditions of the alternation of various political regimes by the middle of 1920.

The «bread» factor was the reason for peasant revolts in 1917–1918, but it was in 1919 – 1920 that the exception of food by various political regimes and, in particular, the Soviet authorities, caused a large-scale conflict between the peasantry and the state. In a politically volatile environment and frequent changes of power, the rural community tried to protect its economic interests and demanded from various political regimes to reduce food obligations. The peasant policy of the RCP(b) – CP(b)U was built against the backdrop of food policy, organizational work was arranged by party workers from Russia.

The economic, legal, social and psychological consequences of the peasant revolution, which were mainly negative for the peasantry, were determined, but there were some positive aspects. The peasants redistributed the land and the landlords' property, but for some time they could not develop the land they received. Fundamentals of peasant land use within the land community were formalized by the Land Code of the USSR in 1922. Social changes in the peasant environment were accompanied by a decrease in the proportion of poor peasants from 57,1% in 1917 to 30% in 1923, the well-to-do peasantry from 12,2% to 4,5%, as well as in the increase of middle households from 29,9% to almost 65%. The material standard of living of the peasantry herewith significantly decreased. Many poor peasants, especially on the right bank of the river, fell into rebel formations. The realization by the authorities of the RCP(b) of the true kernel of the peasant question became in 1922 – in the beginning of 1923, as evidenced by the condition survey in the agricultural sector and the discussion of peasant question by the XII conference of RCP(b) (April 1923).

Keywords: peasant revolution, agrarian revolution, peasant question, social conflict, peasants, rural community, peasant movement, landlords, state, Soviet power, RCP(b), CP(b)U, Dnieper Ukraine.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія

1. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. 368 с. (21,39 др. арк.).

Рецензії: Романець Н. Р. Рецензія на монографію: «Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Д. : ЛІРА, 2016. 368 с.». *Грані*. 2016. № 5 (133). С. 90–92.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Ковальова Н. А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917–1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект. *Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства*. Черкаси, 2002. № 5. С. 250–254.

3. Ковальова Н. А. До характеристики національного і релігійного аспектів селянського опозиційного руху на Катеринославщині (1921 р.). *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. Вип. 10. С. 65–69.

4. Ковальова Н. А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні. *Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова*. Черкаси : Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. Вип. 7. С. 106–108.

5. Ковальова Н. А. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 112–117.

6. Ковальова Н. А. Питання власності на землю у психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. *Український*

селянин: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. Вип. 8. С. 217–220.

7. Ковальова Н. А. Українське селянство в революціях першої чверті ХХ ст. *Гуманітарний журнал*. 2004. № 3. С. 78–81.

8. Ковальова Н. А. Соціально-економічні аспекти життя селян Катеринославщини у 1917–1921 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. Вип. 3. С. 199–206.

9. Ковальова Н. А. Соціалізація землі та селянські виступи в Україні восени 1917 – навесні 1918 р.: до питання про причини «аграрної революції». *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 287–290.

10. Ковальова Н. А. Створення громадських комітетів в Україні 1917 р. та їхні функції щодо організації селянства. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 231–233.

11. Ковальова Н. А. «Аграрна революція» в оцінці її учасників (за спогадами мешканців села Глодоси Херсонської губернії). *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2012. Вип. 13. С. 130–132.

12. Ковальова Н. А. Політико-просвітницька робота в українському селі у 1917 р. (на матеріалах Полтавщини). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2012. Вип. 10. С. 238–247.

13. Ковальова Н. А. Ідея «аграрної революції» у соціал-демократичній думці початку ХХ ст.: дискусія на IV з'їзді РСДРП. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 139–142.

14. Ковальова Н. А. Обговорення проблем селянства на II та III з'їздах РСДРП: витоки ідеї «аграрної революції». *Гуржіївські історичні читання*: зб.

наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 282–285.

15. Ковальова Н. А. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в умовах революції 1905–1907 рр.: масштаби, форми та рушійні сили. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 33–37.

16. Ковальова Н. А. Сільські сходи Катеринославщини в умовах «аграрної революції» 1917–1922 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Ліра, 2014. Вип. 12. С. 243–251.

17. Ковальова Н. А. Проблема обґрунтування початку «аграрної (селянської) революції» 1902 р. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. праць / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014–2015. Вип. 8–9. С. 53–55.

18. Ковальова Н. А. Передумови «аграрної революції»: дворянське питання у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 10. С. 164–167.

19. Ковальова Н. А. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку ХХ ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія* / за ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 23. С. 187–195.

20. Ковальова Н. А. Передумови і наслідки «селянської революції» 1905–1907 рр. *Література та культура Полісся*: зб. наук. пр. / відп. ред. Г. В. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. Вип. 79. Серія: Історичні науки. № 3. С. 27–36.

21. Ковальова Н. А. Напередодні «аграрної революції»: пошуки компромісів та конфронтація селян з поміщиками у 1917 р. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 1–2. С. 33–39.

22. Ковальова Н. А. Наслідки ліквідації поміщицького землеволодіння для українського села (1920 р.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 57–61.

**Публікації у зарубіжних наукових виданнях та фахових виданнях
України, які включено до міжнародних наукометричних баз**

23. Ковальова Н. А. Українське село без поміщика: реалізація «аграрної революції» у 1919 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 139–142. (*Index Copernicus*).

24. Ковальова Н. А. Повернення поміщицької власності українським селом періоду Гетьманату П. Скоропадського (1918 р.). *Гілея: науковий вісник* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 107 (4). С. 50–54. (*EBSCO Publishing, Inc.; Scientific Indexing Services; EBSCO InfoBase Index*).

25. Ковалева Н. А. Позиция украинских делегатов съездов партии народной свободы по крестьянскому вопросу (1906–1916 гг.). *История: факты и символы*. Елец, 2016. Вып. 2 (№ 7). С. 93–100.

26. Ковальова Н. А. Ідея революційного захоплення землі у планах партії соціалістів-революціонерів в Україні (початок ХХ ст. – 1917 р.). *Український селянин: зб. наук. пр.* / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 70–73. (*Index Copernicus*).

27. Ковальова Н. Селянське питання в політиці РКП(б) – КП(б)У 1918–1923 рр.: Витоки тоталітаризму. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe* / red. nauk. M. Gaczkowski, A. Matusiak, N. Teres. Wrocław, 2016. Nr. 2: Україна в умовах (пост)тоталітарної трансформації. Історія – Культура – Соціальні зміни. Р. 44–54.

28. Ковальова Н. А. Вплив Першої світової війни на формування причин другого етапу «аграрної революції» у Наддніпрянській Україні (1914–1917 рр.).

Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 36–41. (*Index Copernicus*).

29. Ковальова Н. А. Селянська / аграрна революція в Україні: дискусії в історіографії 1920-х рр. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 18. С. 71–75. (*Index Copernicus*).

30. Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр.: основні підходи до визначення поняття. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2018. Вип. 19. С. 40–44. (*Index Copernicus*).

Наукові праці апробаційного характеру

31. Ковальова Н. А. Трансформація общинних зв'язків в українському селі під час революції і громадянської війни 1917–1921 рр. (на матеріалах Катеринославської губернії). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ, 2002. С. 145–150.

32. Ковальова Н. А. Роль селянських з'їздів у формуванні програми дій українського селянства у 1917 р. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ, 2004. С. 102–108.

33. Ковальова Н. А. Психологія і поведінка українського селянства у 1917–1921 рр.: співвідношення соціального і національного аспектів Української революції. *Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох: матеріали I Міжнародної наукової конференції* (м. Одеса, 18–19 листопада 2005 р.). Одеса, 2005. С. 210–215.

34. Ковальова Н. А. Українське селянство і влада: характер взаємовідносин на Катеринославщині у 1921 р. *Матеріали VI Конгресу*

Міжнародної асоціації українців. Історія. Політологія: зб. наук. ст. / редкол.: О. Біланюк та ін. Київ, 2007. Кн. 3. Ч. 2. С. 33–44.

35. Ковальова Н. А. Еволюція змісту поняття «аграрна революція» в історичних дослідженнях. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ, 2010. С. 19–27.

36. Ковалева Н. А. Формирование концепции «аграрной революции» в исторической литературе 1920-х годов (на материалах Украины). *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*: сб. ст. / науч. ред. А. И. Шевельков. Коломна : МГОСГИ, 2011. С. 351–357.

37. Ковальова Н. А. Соціальна активізація селянського самоврядування в Україні в умовах революції та громадянської війни 1917–1920 рр. (за матеріалами сільських сходів). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ : ПФ «Стандарт-Сервіс», 2012. С. 112–119.

38. Ковалева Н. А. Сельские сходы в условиях «аграрной революции» в украинских губерниях 1917–1920 гг. *Типология и особенности аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.: XXXIII сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы: тезисы докладов и сообщений* (Брянск, 19–22 сентября 2012 г.). Москва, 2012. С. 130–132.

39. Ковалева Н. А. Сельские сходы в условиях «аграрной революции» в украинских губерниях 1917–1920 гг. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.* / отв. ред. Е. Н. Швейковская. Москва ; Брянск : РИО Брянского госуд. ун-та, 2012. С. 382–390.

40. Ковальова Н. А. Політичні аспекти «аграрної» революції 1917–1922 рр. в Україні. *Історико-політичні студії*: зб. наук. пр. / гол. редкол.: І. Д. Дудко. Київ : КНЕУ, 2013. Вип. 1. С. 19–26.

41. Ковалева Н. А. «Аграрная революция» vs аграрная политика: начало крестьянской войны в украинских губерниях в 1917 г. *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*: сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : МГОСГИ, 2013. С. 265–269.

42. Ковалева Н. А. Культура и быт украинской деревни в условиях революции и гражданской войны 1917–1920 гг. (по воспоминаниям крестьян). *Труды института крестьяноведения Южного Урала им. В. П. Данилова* / под ред. Д. А. Сафонова. Оренбург : ГБУ РЦРО, 2013. Вып. 4. С. 83–90.

43. Ковалева Н. А. Война за хлеб в украинской деревне в 1919–1921 гг.: характер, методы и масштабы изъятия продовольствия у крестьян. *Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X–XXI вв.: XXXIV сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы: тезисы докладов и сообщений*. (Самара, 23–26 сентября 2014 г.). Москва : ИСЛ РАН, 2014. С. 141–143.

44. Ковалева Н. А. Социальные конфликты в украинской деревне в условиях «аграрной революции» (1917–1919 гг.). *Российская деревня в XVIII–XXI веках: социокультурное измерение*: сб. статей. IX Междунар. науч.-практ. конф. / науч. ред.: Г. Е. Корнилов, В. А. Лабузов. Оренбург : Издател. центр ОГАУ, 2014. С. 105–110.

45. Ковальова Н. А. Політика продрозкладки в українському селі 1919–1921 рр.: «другий фронт» громадянської війни. *Історія торгівлі, податків та мита: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції* (м. Дніпропетровськ, 30–31 жовтня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 87–89.

46. Ковальова Н. А. Проблема «селянської революції» у діяльності І Державної думи Російської імперії (1906 р.). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ : Вид-во ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. С. 86–95.

47. Ковалева Н. А. Война за хлеб в украинской деревне в 1919–1922 гг.: характер, методы и масштабы изъятия продовольствия у крестьян. *Ежегодник*

по аграрной истории Восточной Европы. 2014 год. Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X–XXI вв. Москва ; Самара : Изд-во «Самарский университет», 2015. С. 304–311.

48. Ковалева Н. А. Отношение Объединенного дворянства к аграрному вопросу и крестьянскому движению 1905–1906 гг. (по материалам I съезда). *Государство, общество, церковь в истории России XX–XXI веков: материалы XIV Междунар. науч. конф.* (Иваново, 18–19 марта 2015 г.) / отв. ред. А. А. Корников. Иваново : Иван. гос. ун-т, 2015. Ч. 2. С. 372–379.

49. Ковалева Н. А. Объединенное дворянство о возмещении землевладельцам убытков от крестьянского движения 1905–1906 гг. (по материалам II съезда). *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. статей* / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : Госуд. соц.-гуманитарный ун-т, 2015. С. 96–100.

50. Ковальова Н. А. «Аграрна революція» у Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр. крізь призму конфліктологічного аналізу. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали одинадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*: зб. наук. пр. / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпро : ЛПРА, 2016. С. 110–118.

51. Ковальова Н. А. Наслідки «аграрної революції» 1917–1922 рр. в Україні: поява «нового» селянства. *Межибіж: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства*. 2017. № 1, Ч. 1. С. 62–66.

52. Ковальова Н. А. Сільська громада Наддніпрянської України початку ХХ ст.: до дискусії про «парагромадянське селянське суспільство». *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: матер. Всеук. наук.-практ. конф.* Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 134–137.

53. Ковальова Н. А. Політичні партії й українське селянство: реалізація ідеї аграрної / селянської революції (1902–1922 рр.). *Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження: матеріали наукових читань пам'яті професора І. К. Рибалки* (м. Харків, 26 червня 2019 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 51–52.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЇ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	24
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	32
1.1 Стан наукової розробки проблеми	32
1.2 Джерельна база	82
1.3 Методологія дослідження	95
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1902 – ПОЧАТОК 1917 рр.)	113
2.1 Селянське питання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: формування передумов селянської революції	114
2.2 1902–1907 рр. – перший етап селянської революції в Наддніпрянській Україні	137
2.3 Соціально-економічна ситуація в українському селі та революційна активність селянства в 1907 – на початку 1917 рр.	154
РОЗДІЛ 3. РЕАКЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ОРГАНІЗАЦІЙ, ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ НА ВИЯВИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ПОЧАТОК ХХ ст. – 1917 р.)	174
3.1 Ставлення Об'єднаного дворянства і правих партій до селянської революції	175
3.2 Питання селянської революції в діяльності І-ІІ Державних дум Російської імперії та партії конституційних демократів	187
3.3 Ставлення соціалістичних партій та їх осередків в Україні до проблем селянства та селянської революції	203
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ В УМОВАХ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 рр.)	224
4.1 Створення громадських комітетів та їх роль в організації українського селянства в 1917 р.	225
4.2 Реакція сільської громади на політичні зміни в Наддніпрянській Україні (1917–1920 рр.)	237
4.3 Внутрішньосоціальні конфлікти на селі в умовах селянської революції (1917–1920 рр.)	252

РОЗДІЛ 5. КОНФРОНТАЦІЯ СЕЛЯН ІЗ ПОМІЩИКАМИ В 1917–1920 рр.	271
5.1 Протистояння селян із поміщиками в 1917 – на початку 1918 рр.	272
5.2 Повернення поміщицької власності українським селянством періоду Гетьманату П. Скоропадського (травень – грудень 1918 р.)	305
5.3 Співіснування селян із поміщиками в 1919–1920 рр.	324
РОЗДІЛ 6. РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В 1920–1922 рр.: ВІДНОСИНИ СЕЛЯНСТВА І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ	350
6.1 Війна за хліб в українському селі: вилучення продовольства та реакція сільської громади	351
6.2 Селянська політика РКП(б) – КП(б)У в Україні	364
6.3 Наслідки другого етапу селянської революції (1917–1922 рр.)	384
ВИСНОВКИ	402
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	412
ДОДАТКИ	547
ДОДАТОК А. Список опублікованих праць за темою дисертації	547
ДОДАТОК Б. Кількість селянських виступів в українських губерніях за даними радянської історичної науки (березень – жовтень 1917 р.)	556
ДОДАТОК В. Чисельність організацій правих партій в українських губерніях у 1907–1908 рр.	557
ДОДАТОК Г. Чисельність організацій правих партій в українських губерніях у 1907–1908 рр. та 1915–1916 рр.	558
ДОДАТОК Д. Кількість селянських виступів в українських губерніях (березень – вересень 1917 р.)	559
ДОДАТОК Ж. Розподіл селянських виступів в Україні у березні – вересні 1917 р. за формами	560

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія
- ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- га – гектар
- дес. – десятина
- Істпарті – місцеві органи Комісії з історії Жовтневої революції й РКП(б)
- ІЧП – Інститут червоної професури
- КНС – комітет незаможних селян
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- крб – карбованець
- Наркомзем – Народний комісаріат землеробства
- ПСР – Партія соціалістів-революціонерів
- РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
- РНК, Раднарком – Рада народних комісарів
- РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
- РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- СРН – «Союз русского народа»
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- УНР – Українська Народна Республіка
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ЦДАВОВУ України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ВСТУП

Актуальність теми. Важливим завданням у сучасній Україні є розробка аграрної реформи. Питання скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення вже не один рік дискутується урядовцями, політичними партіями та громадськістю. Від наявності права вільної купівлі-продажу землі залежать інвестиції в сільськогосподарську галузь та підвищення добробуту сільського населення. Дбати про формування конкурентоспроможного агропромислового комплексу може лише селянин-власник, який володіє, користується й розпоряджається землею. Відкриття земельного ринку, ліквідованого більшовиками в 1920 р., потребує не лише законодавчого та економічного забезпечення, а й вивчення поведінки основних учасників ринку – продавців і покупців землі, прогнозування цінової політики та суспільних ризиків від операцій із земельними ділянками. Під час створення моделі земельного ринку в Україні стане у нагоді історичний досвід перших десятиріч ХХ ст., який дозволить визначити оптимальні принципи співіснування основних учасників земельного ринку, його основні проблеми та мотивацію селянства до сільськогосподарської праці.

Для прогнозування змін менталітету та соціальної поведінки селянина в сучасній Україні в умовах повернення до індивідуального сільгоспвиробництва значний інтерес становить аналіз суспільно-політичної активності селянства початку ХХ ст. Зростання запитів сільського населення, прояв особистої ініціативи, соціальне розшарування, відносини селян із владою – ці риси сучасного селянського життя мають аналогії з реаліями сторічної давнини.

Суспільно-політичне значення вивчення розвитку селянської революції перших десятиріч ХХ ст. становить інтерес для формування системи цінностей, одним із основоположних аспектів якої є повага до приватної власності. У сфері соціальних відносин з'ясування наслідків революції 1902–1922 рр.

важливе для врегулювання суспільних інтересів та недопущення нової соціальної конфронтації між різними категоріями землевласників.

Науково-практичне значення відтворення подій селянської революції сприятиме повнішому вирішенню низки актуальних проблем із політичної історії (щодо діяльності політичних партій серед селянства на початку ХХ ст.) та аграрної історії, зокрема, історії радгоспно-колгоспного будівництва, розвитку селянського повстанського руху 1918–1921 рр., причин голоду 1921–1923 рр., переосмислення концепції Української революції 1917–1921 рр. Особливості селянської революції в Наддніпрянській Україні зумовили відмінний від російських губерній, а пізніше – від радянської Росії, розвиток політичних та економічних процесів в Україні. Отже, зважаючи на вищенаведене, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства» (номер державної реєстрації 0102U006796). Робота корелюється з держбюджетною темою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Українська революція (1917–1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864).

Об'єктом дослідження є селянство Наддніпрянської України перших десятиріч ХХ ст. як суб'єкт економічних трансформацій та політичних процесів.

Предметом дослідження є революційна активність селянства, зокрема його соціально-політична боротьба й її репрезентація у програмах і діяльності політичних партій та організацій, урядовій політиці.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1902–1922 рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлено початком селянських виступів у

Полтавській та Харківській губерніях, які характеризуються масовістю, антипоміщицьким спрямуванням і радикальними методами боротьби (погромами); верхньої – ухваленням Земельного кодексу УСРР, який підсумував наслідки «земельної» революції. Водночас для повноти викладу матеріалу в окремих моментах автор виходила за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження окреслені дев'ятьма українськими губерніями, що входили до складу Російської імперії та радянської України (УСРР) й відомі під умовною назвою «Наддніпрянська Україна».

Мета дослідження полягає у тому, щоб, ґрунтуючись на здобутках попередників, аналізі історичних джерел, ураховуючи сучасну методологію історичної науки, дослідити селянську революцію в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми, репрезентативність джерельної бази, окреслити науковий апарат дослідження;
- розробити періодизацію селянської революції в Наддніпрянській Україні у межах 1902–1922 рр.;
- визначити передумови селянської революції;
- з'ясувати рушійні сили селянських виступів 1902–1917 рр., мотивацію селянської боротьби та наслідки першого етапу селянської революції;
- виявити ставлення до селянського питання провідних політичних партій і організацій, I-II Державної дум, їхню реакцію на розгортання селянської революції;
- проаналізувати політичні та соціальні аспекти другого етапу селянської революції в 1917–1922 рр.;
- простежити розвиток відносин між селянами й поміщиками в 1917–1920 рр., мотивацію учасників погромницького руху та роль громади в їхньому примиренні;
- висвітлити конфлікт між селянством і державою;

– охарактеризувати селянську політику радянської влади в Україні в 1920–1922 рр.;

– з’ясувати наслідки другого етапу селянської революції.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:

уперше:

– створено узагальнену картину селянської революції в Наддніпрянській Україні впродовж тривалого періоду та концептуально розглянуто це явище в контексті протистояння селянства з поміщицтвом і державою;

– встановлено два основні політичні осередки, які дискутували між собою, аналізуючи причини і розвиток селянської революції на початку ХХ ст.: з’їзди Об’єднаного дворянства та I-II Державна дума, – схарактеризовано сутність дискусій та проаналізовано позиції їх учасників із селянського питання;

– відтворено самостійницьку позицію українських делегатів з’їздів та конференцій партії конституційних демократів щодо селянського питання в 1906–1916 рр., показано негативне ставлення до ідеї земельного переділу («аграрної революції») українських делегатів з’їздів РСДРП (1903–1907 рр.);

– на основі аналізу форм селянського руху виявлено розбіжності між селянськими уявленнями про селянські потреби та їх розумінням тогочасними політичними партіями;

– розкрито роль громадських комітетів в організації селянства в 1917 р., зокрема доведено вплив інформаційно-роз’яснювальної роботи громадських комітетів на формування політичної культури селянства, прищеплення національних цінностей, використання легальних методів протистояння поміщикам;

– обґрунтовано посередницьку роль сільської громади у відносинах селян із поміщиками, зокрема в їхньому примиренні в другій половині 1918–1919 рр.;

– встановлено відсутність теоретичної й практичної програми РКП(б) та КП(б)У з селянського питання в Україні у 1917–1922 рр., обґрунтовано специфіку самоорганізації селянства на другому етапі селянської революції;

удосконалено:

– періодизацію селянської революції у межах 1902–1922 рр.;

– висвітлення реакції сільської громади на політичні зміни в Наддніпрянській Україні в 1917–1922 рр., насамперед поглиблено фактологічне наповнення процесу залучення селянства до політичного життя, формування його позиції щодо аграрного питання та еволюцію ставлення до поміщицтва;

– типологізацію внутрішньосоціальних конфліктів в українському селі в 1917–1920 рр., спростовано тезу про існування «другої соціальної війни» на селі в 1917–1920 рр.;

– уточнено механізм вилучення продовольства в селян у 1919–1921 рр., встановлено, що артільно-комунарська політика радянської влади не була свідомою реалізацією теоретичних положень РКП(б) – КП(б)У, а мала ситуативний характер і була зумовлена потребами продовольчої політики;

отримали подальший розвиток:

– питання ставлення провідних політичних партій (конституційних демократів, ПСР, РСДРП), депутатів I-II Державної думи до селянської революції в 1902–1907 рр., усвідомлення ними потреб та вимог селянства;

– теза про врегулювання орендних відносин як стримуючого чинника в перебігу селянської революції в Наддніпрянській Україні, зокрема встановлено позитивний вплив оренди землі на взаємини між селянами і поміщиками за Тимчасового уряду;

– характеристика наслідків селянської революції (економічних, правових, соціальних, психологічних), з'ясування її впливу на розвиток селянського повстанського руху, виробничі та соціальні відносини в українському селі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення, фактологічний матеріал, висновки, які містяться в дисертації, стануть у нагоді під час підготовки узагальнювальних досліджень із

селянознавчої проблематики, підручників, навчальних посібників, довідкової літератури з історії України першої чверті ХХ ст., аграрної історії. Результати дисертації будуть корисними у підготовці лекційних та семінарських курсів для студентів закладів вищої освіти, а також у краєзнавчій та просвітницькій роботі. Матеріали дисертації можуть бути використані владними структурами в розробці концептуальних положень аграрної реформи в сучасній Україні, засобами масової інформації під час підготовки науково-популярних проєктів із історії селянської революції перших десятиріч ХХ ст., громадськими організаціями та політичними партіями в обговоренні проблеми зняття мораторію на землю.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Загальну концепцію дослідження відображено в доповідях і повідомленнях на 26-ти міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: IV–VI, XI Всеукраїнських симпозіумах з проблем аграрної історії (Черкаси, 19–20 березня 2002 р.; 7–8 жовтня 2004 р., 16 березня 2006 р., 9 листопада 2017 р.), обласній науково-практичній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпорожжя» (Дніпро, 27 квітня 2004 р.), VI Міжнародному конгресі українців (Донецьк, 28 червня – 1 липня 2005 р.), I Міжнародній науковій конференції «Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох» (з нагоди 125-ї річниці з дня народження В. Винниченка) (Одеса, 18 листопада 2005 р.), XXXIII сесії Симпозіуму з аграрної історії Східної Європи «Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.» (Брянськ, 19–22 вересня 2012 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська політична нація: історія і сучасність» (Київ, 4 квітня 2013 р.), III Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпро, 24 жовтня 2013 р.), XXXIV сесії Симпозіуму з аграрної історії Східної Європи «Фискальная политика и

налогово-повинностные практики в аграрной истории России X–XXI вв.» (Самара, 23 вересня 2014 р.), VIII міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпро, 30 жовтня 2014 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Шості Гуржіївські історичні читання» (з нагоди 100-річчя з дня народження І. Гуржія) (Черкаси, 17 вересня 2015 р.), Четвертих, П'ятих, Восьмих, Дев'ятих, Десятих наукових читаннях, присвячених пам'яті професора Д. Пойди (Дніпро, 2002, 2004, 2010, 2012, 2014 рр.), I–III Міжнародній науково-практичній конференції «Революційні потрясіння початку XX ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри» (з нагоди 100-ї річниці Української революції 1917–1921 рр.) (Черкаси, 3 березня 2017 р.; 20 квітня 2018 р.; 11 квітня 2019 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Українська революція 1917–1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки» (ДІКЗ «Межибіж», 24 березня 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні» (Дніпро, 12 квітня 2018 р.), Всеукраїнському «круглому столі» із міжнародною участю «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» (Черкаси, 8 листопада 2018 р.); Наукових читаннях пам'яті професора І. Рибалки (Харків, 26 червня 2019 р.); симпозиумі «Війни, насильства та революції в Україні (1914–1923 рр.): академічні та публічні перспективи» (Львів, 4–6 липня 2019 р.).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в індивідуальній монографії, 21 науковій статті, опублікованій у фахових виданнях України, 8 статтях – у фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз та зарубіжних наукових виданнях, а також у 23 публікаціях апробаційного характеру.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Праця складається з анотацій українською та англійською мовами, переліку умовних скорочень, вступу, шести розділів (18 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг роботи становить 560 сторінок, з них 390 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми

Дослідження зародження та розвитку селянської революції в Наддніпрянській Україні перших десятиріч XX ст. передбачає ознайомлення з комплексом наукової літератури, яка відтворює проблеми соціально-економічного розвитку українських губерній, селянський рух, історію політичних партій, державотворчі процеси, аграрну та продовольчу політику, селянський повстанський рух 1918 – початку 1920-х рр.

Залучену до дисертаційної праці історіографію класифікуємо за родово-видовим принципом [698, с. 114–118]: узагальнювальні дослідження з політичної та аграрної історії перших десятиріч XX ст.; монографії, дисертації, присвячені проблемам соціально-економічного розвитку, селянського руху, внутрішньої політики 1902–1922 рр., а також іншим дотичним до цієї теми питанням; наукові статті; довідкова, навчальна література, брошури; матеріали конференцій, конгресів, симпозіумів, «круглих столів».

У якості критеріїв періодизації історіографії з досліджуваної нами проблеми виступають: 1) зміна методологічних основ дослідницької діяльності; 2) рівень теоретичного осмислення проблем і науковості їхнього змісту; 3) проблемно-хронологічний чинник. Отже, в історіографії селянської революції 1902–1922 рр. виділено такі періоди вивчення теми: 1) історіографія початку XX ст.; 2) радянська історіографія 1920-х рр. – кінця 1980-х рр. (у ній виокремлено чотири якісно відмінні етапи: 1920-ті рр.; 1930-ті рр. – середина 1950-х рр.; друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр.; друга половина 1980-х рр.); 3) сучасна українська та російська історіографія; 4) діаспорна та західна історіографія.

Першими кроками в становленні історичних знань із селянського питання на початку ХХ ст. стали статті, підготовлені для науково-популярних збірників, присвячених актуальним суспільним подіям. Підсумки проурядових ініціатив, зокрема характер діяльності повітових комітетів «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» було проаналізовано в 1904 р. у двотомному збірнику «Нужды деревни» [1025; 1026]. Серед авторів збірника були: юрист і ліберальний публіцист В. Гессен [592], чиновник земського відділу Міністерства внутрішніх справ І. Страховський [1147], економіст і журналіст О. Пешехонов (на початку ХХ ст. наближений до есерів) [1049], статистик і економіст О. Чупров [1220], юрист А. Камінка (один із організаторів партії конституційних демократів) [726], земський статистик, публіцист-народник М. Анненський [464]. Вони провели значну роботу щодо систематизації матеріалів повітових та губернських комітетів з багатьох аспектів селянського питання, виявивши шляхи його вирішення та настрої місцевих діячів, зокрема Наддніпрянщини. Специфіка джерельної бази (уривчастість, вибірковість регіональних джерел), не дали можливості створити повну наукову картину бачення місцевими діячами селянського питання початку ХХ ст. Відчутною рисою збірника були політичні переконання авторів.

Суспільний інтерес до роботи «Особливої наради» зумовив появу двотомного збірника «Очерки по крестьянскому вопросу» за редакцією професора Московського університету О. Мануїлова. У першому томі (1904 р.) він систематизував публікації в періодичних виданнях: хроніки селянського життя, проблеми поземельної общини тощо [1035]. До другого тому (1905 р.) [1036] увійшли газетні статті й записки науковців, призначені для «Особливої наради». Їхні автори аналізували відносини Селянського банку із позичальниками та проблеми селянської оренди землі в Російській імперії.

Різні аспекти селянського питання пореформеного періоду представлені в матеріалах шостого тому збірника «Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем» – ювілейного енциклопедичного видання, присвяченого 50-річчю селянської реформи (1911 р.) [528]. Автори

статей, представники різних політичних течій, проаналізували комплекс проблем: правовий статус селян, общинне землеволодіння, селянське самоврядування, платежі та повинності селян, їх економічне становище, переселенську політику, вплив земства, стан народної освіти [див., напр.: 901; 1050]. Провідною ідеєю цього збірника було перманентне зубожіння селянства.

Суспільний інтерес до селянської проблематики зумовив появу значного обсягу літератури, зокрема навчальних курсів і серйозних наукових досліджень. У вивченні сутності аграрно-селянського питання умовно можна виокремити три течії: ліберальна, соціал-демократична та народницька.

Серед праць дослідників ліберальної течії варто зауважити двотомник економіста О. Кауфмана (один із лідерів конституційних демократів) «Аграрный вопрос в России» (1908 р.) – курс лекцій, прочитаний у 1907 р. у Московському народному університеті. У першому томі [737] автор проаналізував земельні відносини і земельну політику пореформеного періоду. Становище селян на початку ХХ ст. він висвітлював за такими критеріями: приріст населення, малоземелля, ціни на хліб, побут, стан здоров'я, економічні умови ведення господарства, шляхи вирішення селянського питання (переселення, купівля землі, оренда та її умови). У висвітленні земельної політики О. Кауфман утримувався від аналізу сучасного для нього законодавства.

У другому томі [738] О. Кауфман зосередився на з'ясуванні сутності аграрного питання та його розумінні основними течіями суспільної думки (консервативною, соціал-демократичною, народницькою). Суть селянського питання він вбачав у низькому культурному та господарському рівні сільського населення [738, с. 164]. Виклад матеріалу можна вважати політично зваженим, хоча автор і вів наукові дискусії з дослідниками інших політичних течій.

Провідними теоретиками з селянського питання у соціал-демократичному русі вважалися П. Маслов і В. Ленін. Теорія розвитку аграрних відносин, викладена в публікаціях 1899–1902 рр., склала основу першого тому праці П. Маслова «Аграрный вопрос в России» [957]. Він проаналізував загальні умови розвитку сільського господарства і стан селянського господарства в

Росії: значення аграрного питання, його висвітлення економістами різних напрямів, розвиток виробничих сил у землеробстві, проблему перенаселення та шляхи його подолання, продовольче і капіталістичне господарство, общинне землекористування, вплив промислового виробництва, найм робочих рук тощо.

У другому томі «Криза селянського господарства і селянський рух» [958] П. Маслов охарактеризував розвиток селянського руху на різних етапах (з 1900 до 1907 рр.): його причини, масштаби та наслідки. Важливими складовими його роботи є висвітлення дискусій з аграрного питання в Державній думі, з'ясування відносин політичних партій і селянства, зокрема вплив РСДРП. Джерельну базу цієї праці склали ухвали сільських сходів, відповіді на анкети Вільного економічного товариства, статистичні збірники, періодика. Проблеми поміщицького господарства залишилися поза увагою дослідника.

Популярні наприкінці XIX – на початку XX ст. настрої революційного вирішення селянського питання узагальнив Г. Плеханов. У журналі «Чорний переділ» вихідним пунктом соціалістичної агітації на селі було проголошено вимогу «аграрної революції» [360, с. 129–130; 361, с. 116]. Пізніше, на II з'їзді РСДРП (1903 р.), він озвучив ідею селянської революції.

В. Ленін у низці праць проаналізував основні тенденції розвитку сільського господарства Російської імперії, суть аграрного питання наприкінці XIX ст., шляхи його вирішення та розвинув ідею селянської революції [300; 301; 305; 307]. Причину аграрної кризи кінця XIX ст. він убачав у збереженні пережитків кріпосництва, зокрема відробіткової системи, правових та станових обмеженнях селянства, а також поміщицькому землеволодінні. В. Ленін пропонував два шляхи вирішення аграрного питання (повільне усунення пережитків кріпосництва і революційне – шляхом націоналізації землі), які відповідали двом шляхам розвитку капіталізму в Росії – пруському й американському [302, с. 117–122]. Кваліфікував «селянську аграрну революцію» В. Ленін як один із видів буржуазної революції (в галузі земельних відносин). Здійснюватися вона мала шляхом націоналізації землі та ліквідації кріпосницьких пережитків на селі [300, с. 218, 380; 301, с. 161]. Досягнення цієї

мети В. Ленін пов'язував із політичною революцією, поваленням самодержавства та завоюванням влади [300, с. 303; 307, с. 340–342]. Лідер більшовиків переоцінив рівень розвитку капіталізму в Росії, недостатньо уваги приділив регіональним особливостям аграрних відносин, шляхи вирішення аграрного питання розглядав з точки зору класової боротьби і не зміг визначити ступінь революційності селянства.

Отже, теоретики соціал-демократичного руху до з'ясування сутності селянського питання та шляхів його вирішення підходили з наукової точки зору (П. Маслов), а лідери партії – з позицій політичної доцільності (Г. Плеханов, В. Ленін). Ідеї класової боротьби підпорядковувалося пропоноване ними вирішення селянського питання – шляхом здійснення революції за активної участі селянства.

Дещо менше уваги науковці початку ХХ ст. приділили дослідженню розвитку земельного ринку. Проблеми мобілізації землеволодіння вивчали соціал-демократи В. Святловський та Й. Дроздов. Секретар Вільного економічного товариства В. Святловський опрацював матеріали статистичного відділу («земельної статистики») при Департаменті окладних зборів. Він ретельно проаналізував процеси в галузі земельних відносин Російської імперії пореформеного періоду, як дворянського, так і селянського землеволодіння, а також у загальних рисах охарактеризував вплив подій 1905–1908 рр. [1115]. В окремі розділи В. Святловським виділено історіографічний огляд, аналіз джерельної бази, понятійний апарат та методологію дослідження.

Й. Дроздов дослідив літературу та джерела з проблеми мобілізації дворянської земельної власності пореформеного періоду (верхньою межею його огляду був 1909 р.) [640]. Обидва дослідники визнавали дворянське «зубожіння» явищем господарського характеру (як «земельне зубожіння») [1115, с. 107; 640, с. 18]. Найбільш стійкими поміщицькими господарствами в умовах «зубожіння», на думку В. Святловського, були дрібні і великі господарства, а вразливими – середні [1115, с. 96–97]. Й. Дроздов був переконаний у стійкості лише великого дворянського землеволодіння [640,

с. 69]. Загалом його праця мала більше історіографічний характер, а її поява зумовлювалася новою актуалізацією аграрного питання (1917 р.). Отже, перші дослідники проблем земельного ринку констатували земельне зубожіння дворянського стану, але й значні перешкоди в переході землі до селянства.

Дослідники селянської проблематики народницької течії головними причинами тяжкого становища селян визнавали руйнування общини, соціальне розшарування та проникнення в село товарно-капіталістичних відносин. Показовою була праця О. Пешехонова «Аграрная проблема в связи с крестьянским движением» (1906 р.) [1048]. Її основу склали статті, опубліковані автором на сторінках журналу «Русское богатство» в 1905 р. Він проаналізував селянський рух, його вплив на урядову політику, зміст аграрної реформи. Загалом дослідники народницької течії не створили серйозних теоретичних праць з селянського питання та шляхів його вирішення, обмежившись публіцистичною діяльністю.

Отже, найбільше уваги у вивченні сутності аграрно-селянського питання та шляхів його вирішення, як під час аналізу урядових аграрних ініціатив, так і в самостійних наукових працях, приділили дослідники ліберальної та соціал-демократичної течій. Науковці-теоретики (О. Кауфман, П. Маслов) доволі аполітично розглядали широкий спектр аспектів селянського життя. Представники народницької течії (О. Пешехонов) акцентували увагу на зубожінні селянства. Політики (соціал-демократи) запропонували радикальний шлях вирішення аграрного питання – ідею селянської революції.

Другим напрямом дослідницької діяльності науковців початку ХХ ст. був селянський рух. Близький до соціал-демократів історик та економіст Б. Веселовський проаналізував розвиток селянського руху з 1902 до 1906 рр., вплив на нього політичних партій, Державної думи, вияви руху на місцях, зокрема й у деяких українських губерніях [550]. Праця мала узагальнювальний характер, будувалася на основі хронологічного підходу.

Взаємозв'язок аграрного питання й селянського руху досліджував економіст С. Прокопович (кадет, ліберал). У невеликій праці 1905 р. та більш

грунтовному дослідженні 1912 р. він зазначив вплив місцевих умов на розвиток селянського руху 1905 р. і виокремив дві його форми: погромницьку і страйкову [1073, с. 7–8; 1074, с. 29]. Дослідження селянського руху побудовано за проблемно-хронологічним критерієм і мало узагальнювальний характер: автор подав матеріали різних губерній, але без географічного районування.

Широкий спектр питань, пов'язаних із розвитком селянського руху 1905–1906 рр. в українських губерніях (форми, учасники, причини, наслідки рухів та настрої селянства) проаналізували автори другої частини збірника «Аграрное движение в России в 1905–1906 гг.» [603; 617; 926]. О. Лосицький досліджував становище на Правобережній Україні (Подільська, Київська і Волинська губернії) [926]. Він шукав відповіді щодо розвитку селянського руху на сім обов'язкових питань: 1) форми руху; 2) учасники виступів; 3) їх спрямованість; 4) причини невдоволення і виступів селян; 5) підсумки руху; 6) економічні наслідки руху; 7) настрої селян після припинення руху. Джерельну базу нарисів склали 117 відповідей на анкети Вільного економічного товариства та повідомлення преси. Виклад матеріалу починався з кількісної та якісної характеристики учасників опитування (професія, суспільне становище кореспондентів, їх регіональне представництво).

В. Голубев вивчав становище на Лівобережжі (Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії, 336 відповідей) [603]. Він критично оцінював джерела через суб'єктивність, уривчастість, політичні інтереси учасників опитування і ставив за мету дати загальні нариси селянського руху, його сутність.

Ситуацію в Південній Україні (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії, 74 відповіді) проаналізував В. Громан [617]. Він намагався встановити чинники, які викликали селянські бунти, а також окреслити способи досягнення заявленого і методи роботи зі статистичними джерелами [617, с. 395–396]. Таким чином визначалися методологічні засади дослідження селянського руху.

Незважаючи на неповноту та суб'єктивність анкетування Вільного економічного товариства, дослідниками було опрацьовано значний обсяг матеріалів. З їх допомогою було створено загальну картину селянського руху,

виявлено його регіональні особливості, а також з'ясовано відображення селянської революції в суспільній свідомості. Результати цього дослідження широко використовували історики 1920-х рр.

Роль селянського питання в суспільній думці та політичному житті того часу проаналізували колишні члени Державної думи, представники партії кадетів, економісти. М. Єзерський (кадет, депутат від Пензенської губернії) простежив основні віхи діяльності I Думи, тактику політичних партій, зокрема з селянського питання [656]. Інший погляд на діяльність політичних партій у I Думі запропонував професор Т. Локоть (трудолик, депутат від Чернігівської губернії). Позитивну роль I Думи він вбачав у критиці урядової системи, а негативну – у відсутності політичного керівництва й хаотичній діяльності [925]. Провідні діячі партії кадетів А. Камінка та В. Набоков систематизували підготовлені ними раніше щотижневі огляди діяльності II Думи. Окремим розділом автори виділили аграрне питання [727]. У викладі матеріалу й висновках відчувалася партійна позиція дослідників. Критерій географічного районування застосував для аналізу сутності аграрного питання і його ролі в I Думі професор Новоолександрійського інституту сільського господарства і лісництва О. Скворцов [1124]. Ці праці були підготовлені на «злобу дня» і мали публіцистичний характер. Позитивне їх значення полягає у з'ясуванні суспільних настроїв, розкладу політичних сил та відтворенні незадокументованих аспектів діяльності Думи.

Отже, на початку XX ст. у центрі уваги науковців перебували три основні дослідницькі проблеми: з'ясування сутності аграрно-селянського питання, зокрема характеристика економічного розвитку сільського господарства й становища селян; аналіз селянського руху; відображення селянського питання в діяльності I-II Державних дум. Поза увагою дослідників залишався аналіз становища поміщицьких господарств. За жанровим представництвом серед праць із селянського питання переважали статті, підготовлені для науково-популярних видань. Характерною рисою більшості публікацій було переплетення багатьох дослідницьких проблем та партійна позиція їх авторів.

Ступінь науковості цих праць не був високим. Однак характеристики аграрного питання та селянського руху присвячено ґрунтовні праці, яким властиві ознаки наукових досліджень: аналіз історіографії, джерельної бази, спроба визначити методологію дослідження та дослідницькі завдання. Джерельну базу праць початку ХХ ст. склали матеріали російських губерній і окремі сюжети щодо Наддніпрянщини (це стосувалося орендних відносин та розвитку селянського руху). Історіографія початку ХХ ст. створила загальну картину селянського питання в Російській імперії.

Перший етап розвитку радянської історіографії – 1920-ті рр. – характеризується переплетенням суперечливих тенденцій і впливів. Визначальними рисами суспільно-політичної ситуації цього періоду були розвиток національної науки в середині 1920-х рр. і періодичні репресії істориків та посилення ідеологічного контролю [560, с. 52–53]. Завдяки діяльності наукової школи М. Грушевського, послідовників нової наукової схеми української історії, відбулося її відокремлення від російської історії. Наукова школа М. Яворського створила марксистську схему історії України.

Історичні дослідження 1920-х рр. зосереджувалися переважно в трьох наукових центрах: Києві, Харкові та Одесі. В інших містах працювали окремі групи чи дослідники. За інституційною ознакою це були марксистські установи (Істпарт, Український інститут марксизму), комісії ВУАН (Всеукраїнської Академії наук) та вузівські осередки. За проблематикою і методологією можна виокремити наукові школи, очолювані М. Грушевським, Д. Багалієм, М. Яворським, М. Слабченком. Визначальну роль у дослідженні проблем селянства відіграв харківський осередок українських істориків-марксистів.

Основні напрями наукових пошуків радянських істориків визначила концепція пролетарської революції М. Покровського, яка вважалася «основним стрижнем революційного руху в Росії» [749, с. 18] і була панівною до 1936 р. Основні положення концепції викладено у працях М. Покровського з історії революції 1905 р., статтях і доповідях з історії революції 1917 р., громадянської війни. Разом із цим М. Покровський підтримував концепцію селянської

революції, початком якої вважав селянські бунти кінця XVIII ст. [705, с. 31, 35]. Основними учасниками селянського руху вважалися біднота і зубожіле селянство (союзники пролетаріату), при цьому було виокремлено і дрібнобуржуазну течію в селянському русі, тобто середняків [609, с. 15–17, 27–28]. В Істпарті М. Покровський очолював підкомісію з історії Жовтневої революції. Результати ініційованих ним наукових пошуків та керівні настанови дослідницької діяльності публікувалися на сторінках журналів «Пролетарська революція» та «Літопис революції», визначали напрями культурно-просвітницької роботи серед населення [462, с. 20, 22, 28].

У цей час у радянській історичній науці закріпилася оцінка подій 1902 р., 1905–1906 рр. та 1917 р. як етапів селянської революції [789, с. 53; 794]. Концепцію селянської революції підтримали, зокрема, А. Шестаков (1923 р.) [461, с. 287; 1237], С. Дубровський та Б. Граве (1925 р.) [645, с. 107].

Визнання двох революцій у Росії (пролетарської і селянської), на нашу думку, пояснювалося потребою узгодити офіційну більшовицьку теорію зі змінами, що відбулися в селі унаслідок встановлення радянської влади. Стихійний селянський рух, на хвилі якого більшовики прийшли до влади, але який не змогли опанувати, не відповідав ідеології партії.

Українські дослідники 1920-х рр. виступили прихильниками концепції аграрної революції: Т. Каретникова, В. Качинський, М. Рубач, В. Якиманський [731; 741–743; 1099; 1100; 453]. Суть концепції найбільш чітко висловив М. Рубач: під аграрною революцією українські марксистки розуміли «революційну боротьбу селянства за землю, що досягла найширших розмірів та великої глибини». Ця боротьба спрямовувалася проти поміщиків-кріпосників і була складовою загального революційного процесу [1107, с. 259]. Основну увагу було зосереджено на вивченні таких проблем: земельна політика радянської влади та наслідки аграрної революції (без чіткого визначення її хронологічних меж); селянський рух (1902 р., 1905–1907 рр., 1917–1918 рр.).

Вивчення аграрної революції в Наддніпрянщині з падінням самодержавства в 1917 р. одним із перших в Україні розпочав співробітник

Наркомату землеробства УСРР В. Качинський. Його політичні переконання зазнали складної еволюції. Спершу належав до партії соціалістів-революціонерів, далі – перейшов до лівих есерів, з часом змінив членство ще в кількох українських партіях: УПСР, УКП (боротьбисти), КП(б)У [595]. Він підготував низку праць із проблем аграрної революції та селянського руху.

У двотомнику «Очерки аграрной революции на Украине» (1922–1923 рр.) В. Качинський з'ясував її наслідки, визнавши незавершеність аграрних перетворень. Джерельну базу дослідження склали статистичні матеріали, документи Наркомзему УСРР, твори відомих економістів, В. Леніна. У першому томі «Уравнительный раздел земли» [741] В. Качинський проаналізував результати «прирізки» поміщицької землі, зрівняння заможних господарств, становище хуторів і відрубів, процес ліквідації поміщицьких маєтків. У другому томі «Обобществление сельского хозяйства» підсумовано досвід радгоспного й колгоспного будівництва в Україні в 1919–1922 рр. [742]. У 1923 р. його праця здобула позитивну рецензію В. Невського [1019, с. 312]. Великий практичний інтерес іншої праці В. Качинського, присвяченої аналізу земельної і продовольчої політики радянської влади в 1919 р. [739], визнав у 1930 р. радянський критик М. Іванов [683, с. 155]. В. Качинський критичний аналіз діяльності земельних органів у своїх працях поєднував із позитивною оцінкою аграрної політики радянської влади. Він був одним із небагатьох дослідників, які аналізували цю проблематику в 1920-х рр.

Більше уваги українські радянські вчені приділяли дослідженню соціальної боротьби селянства. Вивчення селянських рухів 1902 р. та 1905–1907 рр. започаткувала представниця наукової школи Д. Багалія, Н. Мірза-Авакянц. У 1924 р. часопис «Червоний шлях» опублікував її наукову розвідку «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині» [991]. Н. Мірза-Авакянц ґрунтовно проаналізувала економічні умови селянського господарювання в Полтавській губернії кінця XIX – початку XX ст. і констатувала зубожіння дрібного селянського господарства. Дослідниця визначила дві причини селянських виступів (незадовільний економічний стан селянства та неврожай 1901 р.),

спростувавши роль політичної агітації як причини бунтів [992, с. 146]. Вона розкритикувала твердження М. Покровського про керівну роль середняків. На її думку, селянські рухи 1902 р. мали стихійний характер, їх учасниками виступали переважно найбідніші селяни, а сільська адміністрація очолювала ці бунти. Виступи 1902 р. Н. Мірза-Авакянц класифікувала як початок соціальної боротьби селянства, виступи 1905–1906 рр. – її другу стадію. Однак ця боротьба не мала програми, була відірваною від інших класів [993, с. 129]. Незважаючи на невеликий обсяг брошури, широка джерельна база та розлогі висновки дозволяють охарактеризувати розвідку «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині» як ґрунтовне на той час наукове дослідження і не погодитися з оцінкою кам'янець-подільського історика В. Дубінського про публіцистичний характер і недостатнє залучення документальних джерел [642, с. 39].

Публіцистичний характер мала інша брошура Н. Мірзи-Авакянц – «Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року» (1925 р.). Причинами селянських виступів дослідниця визначила: тяжкий економічний стан селянських господарств, деякий вплив політичних партій, війна з Японією, неврожай 1905 р. [990, с. 10]. Джерельна база обмежилася матеріалами анкетування Вільного економічного товариства. Н. Мірза-Авакянц зробила спробу з'ясувати характер, форми, етапи розвитку селянського руху, висвітлити діяльність політичних партій, зокрема української «Спілки». Селянський рух дослідниця оцінювала як підготовку до жовтневих подій 1917 р.

Значну увагу дослідженню селянського руху різних періодів (1905 р., 1917–1918 рр.) приділив згаданий нами В. Качинський. У праці «Селянський рух на Україні в роки 1905–1907» (1927 р.) дослідник проаналізував особливості селянського бунту в 1905 р. [746]. Джерельну базу склали праці Вільного економічного товариства, статистичні матеріали, архівні документи, твори В. Леніна. У розвитку селянського руху В. Качинський виокремив 10 основних форм [746, с. 33] і всебічно проаналізував їх. Деяку увагу В. Качинський приділив діяльності Селянського союзу та соціалістичних партій серед селянства (соціал-демократів, української «Спілки»). Рівень науковості

роботи применшив описовий виклад матеріалу, відсутність цифрових даних, узагальнень та висновків.

Розвиток подій 1917 р. в селах Харківської губернії В. Качинський відтворив у статті «Крестьянское движение» (1927 р.) [740]. Її джерельну базу склали статистичні та архівні матеріали. Серед основних проблем, які висвітлив автор, були такі: економічні умови господарювання селян Харківської губернії напередодні 1917 р.; становлення нових органів влади в 1917 р.; етапи розвитку «земельної» революції (1917 – весна 1918 рр.); організація селянства радянською владою. Ліквідацію поміщицького господарства дослідник пов'язував із проголошенням більшовицького Декрету про землю. В загальних рисах стаття подавала картину селянської революції в одній губернії.

У такому ж руслі, але в загальноукраїнському контексті, було підготовлено й статтю «Аграрний рух за часів гетьманщини» (1928 р.) [744; 745]. В. Качинський проаналізував земельне законодавство Української Держави, роль каральних експедицій, господарські відносини між селянами й поміщиками, селянські виступи проти останніх. Окремі положення статті зберігають наукове значення й до нашого часу.

Дослідженням селянського руху 1917 р. займався М. Рубач, випускник Інституту червоної професури (далі – ІЧП). У 1920-х рр. він працював у Харкові редактором журналу «Літопис революції», завідувачем Центрального архівного управління УСРР. У статті «Аграрная революция на Украине в 1917 г.» [1099; 1100] він простежив такі проблеми: ліквідацію великого поміщицького землеволодіння і землеволодіння заможних селян («куркулів»), виокремив п'ять основних етапів у розвитку селянської боротьби в 1917 р. Таким чином, М. Рубач обґрунтував підстави ліквідації радянською владою поміщицького землеволодіння та «розкуркулення» заможного селянства.

Осередками наукових досліджень 1920-х рр. були місцеві Істпарти (органи Комісії з історії Жовтневої революції й РКП(б)). Інтенсивний період їх науково-дослідницької діяльності припав на 1925–1926 рр. – відзначення 20-ї річниці революції 1905 р. та на 1926–1927 рр. – відзначення 10-річниці

жовтневих подій. Однак ювілейні збірники [207; 211; 212; 243; 259; 260; 345; 381; 1159] часто готувалися поспіхом, без відповідного наукового апарату, вивчення документальних джерел. На нашу думку, вони виступають радше як джерело, аніж наукові праці. Наукову цінність серед численних революційно-патріотичних видань зберігають праці очільника Чернігівського губернського Істпарту В. Щербакова, присвячені подіям напередодні 1917 р. та 1917–1920 рр. на Чернігівщині [1247–1249]. Ним розглянуто проблеми економічного становища селян, діяльність політичних партій на селі, політику радянської влади та ставлення до неї селянства. Причини аграрного руху на Чернігівщині В. Щербаков багато в чому пов'язував із продовольчими труднощами на селі, що російські радянські дослідники уважали певною «методологічною неправильністю» [1236, с. 234].

Селянському рухові на Чернігівщині, яка посіла перше місце серед українських губерній за кількістю розгромлених у 1905 р. поміщицьких маєтків, присвячена монографія Й. Дроздова, опублікована 1925 р. у Москві [638]. Дослідник проаналізував стан землеволодіння в Чернігівській губернії, масштаби селянського руху в 1905–1906 рр.: настрої селян, форми аграрних виступів, зокрема погроми. Значний інтерес становлять складені автором портрети селянських вождів. Висновки дослідження відповідали панівній на той час концепції класової боротьби (обґрунтовувалася теза про тяглість і взаємозв'язок селянських виступів 1905 р. та селянського руху 1917 р.).

Дослідження українських науковців 1920-х рр. сприяли поширенню в історичній науці уявлення про переважно економічний характер селянського руху 1917 р. та його незначні масштаби, підтвержені статистикою Тимчасового уряду [812]. Таку позицію займали більшість українських вчених, зокрема, зосереджених навколо журналу «Літопис революції».

Спробу трактувати питання національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1921 рр. в руслі марксистської методології зробив М. Яворський. Свої висновки щодо переосмислення національних особливостей революційного процесу в Україні він виклав у статті «Проблема

української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та рухові сили», опублікованій у часописі «Червоний шлях» (1927 р.). Основним змістом революції 1917 р. в Україні він визначив вирішення селянського питання (питання про землю було рівноцінним, або навіть важливішим, ніж національне) [1257, с. 123; 1258, с. 104]. Рушійними силами цієї революції, на його думку, виступали: заможне селянство; основна маса селян; українська інтелігенція. Український пролетаріат у більшості своїй не був охоплений революцією [1258, с. 96]. Заможне селянство він розподілив на два типи – феодальне і фермерське, останнє було ватажком селянських рухів, починаючи з 1905 р. [1257, с. 119]. Подальший розвиток революції М. Яворський пояснював суперечностями між цими двома типами заможного селянства («теорія двокуркульства»), а поразку революції – невирішеністю аграрної проблеми. Сам дослідник гостро критикував український національно-визвольний рух. Однак ігнорування традиційних рушійних сил, якими для марксизму були пролетаріат і селянство, найбільше обурило опонентів М. Яворського – 90% дослідників виступили проти його «теорії двокуркульства» [633, с. 309].

Відмінність від загальноросійської революції обстоював В. Сухино-Хоменко: в 1905 р. більш високий рівень капіталізму зумовлював більшу зацікавленість українських селян у знищенні поміщицького і «куркульського» землеволодіння; слабкість українського пролетаріату та буржуазії [1157, с. 79, 86, 88]. Щодо 1917 р. дослідник зауважив високий рівень диференціації серед селянства й існування двох видів «куркулів»: «зачеплені» аграрною революцією і «незачеплені» нею. На його думку, аграрна революція оминула місто і Центральну Раду [1157, с. 111]. Стан більшовицького руху в Україні в 1917 р. він деталізував в окремій статті [1156]. Отже, В. Сухино-Хоменко запропонував інший погляд на проблему рушійних сил революції в Україні, але не конкретизував свою теорію. Головною думкою його статей була відмінність українського історичного процесу від загальноросійського. Національне питання для українських істориків-марксистів виявилось надзвичайно болючим, як і недооцінка ролі пролетаріату в революційних подіях. Ці причини

зумовили хвилю критики й самокритики обох історичних схем наприкінці 1920-х рр.

1928 р. став вирішальним для радянської історіографії: у стадію практичного здійснення вступив курс на монополізацію історичної науки. Долю наукових досліджень визначав головний критерій – вірність марксизму-ленінізму, зокрема схемі М. Покровського, й ленінським цитатам. Всесоюзна конференція істориків-марксистів, яка відбулася на рубежі 1928–1929 рр., започаткувала новий період у розвитку радянської історичної науки як марксистської. З цього часу до історичної науки остаточно увійшла теза про «керівну роль» пролетаріату в революційних подіях початку ХХ ст. [609; 730].

Однак, дослідження селянської проблематики продовжувалося. Питання селянських виступів на Київщині в 1917–1918 рр. вивчав Г. Карпенко [734; 735]. Його висновки підпорядковувалися обґрунтуванню спілки робітників із селянами в губернії, де був надзвичайно сильним національний рух, а також викриттю діяльності Центральної Ради. Деяке висвітлення знайшли окремі сюжети про громадські комітети 1917 р.: В. Лобахін дав оцінку їх діяльності на Харківщині [912, с. 56, 59–60, 62], А. Іргізов – на Київщині [693, с. 10].

Отже, українські історики 1920-х рр. увели до наукового обігу певний масив архівних джерел, розробили концептуальні основи висвітлення проблеми аграрної революції в економічному контексті. Результати цих досліджень вирізнялися достатнім «вільнодумством» як для радянської історичної науки.

Російські радянські дослідники 1920-х рр. С. Дубровський, А. Шестаков, Я. Яковлев події в українському селі вивчали в межах концепції селянської революції. С. Дубровський, випускник і професор ІЧП, став одним із ініціаторів створення аграрної секції Комуністичної академії, засновником журналу «На аграрном фронті». У 1921 р. вченим уперше видано дослідження «Очерки русской революции», підготовлене за результатами прочитаних у Москві в 1919–1920 рр. лекцій, яке в розширеному вигляді було перевидане в 1923 р. [648]. У цій праці розкрито соціально-економічні передумови революцій (1905–1907 рр., 1917 р.) та особливості розвитку селянського руху. Подіям 1902 р. у

Полтавській і Харківській губерніях присвячено окрему статтю С. Дубровського та Б. Граве [645], у якій з'ясовано мотивацію погромницької діяльності селянства, оцінено учасників виступів, селянську ідеологію й тактику. У 1927 р. була опублікована праця з історії селянського руху 1917 р., у якій С. Дубровський розкривав причини селянської боротьби (відповідно до ленінських настанов), основні форми селянського руху, аналізував аграрні програми політичних партій [644]. Водночас він розпочав вивчення реалізації та наслідків Столипінської аграрної реформи. Результати дослідження були опубліковані у вигляді монографії в 1925 р. [651], а в завершеному вигляді, із значно розширеною джерельною базою, – у 1963 р. [650]. Висновки С. Дубровського, хоча загалом і відповідали офіційній марксистсько-ленінській методології, вирізнялися певною своєрідністю в трактуванні селянського руху.

Критиком і опонентом С. Дубровського виступав учасник подій 1905 – 1907 рр., А. Шестаков [647, с. 270]. Учасні селянства в революціях він присвятив значну кількість праць [1234–1239], у яких аналізував форми селянського руху, селянські організації. А. Шестаков займав найконсервативнішу позицію серед дослідників селянської революції.

Особливості селянського руху 1917 р. вивчав і аналізував Я. Яковлев [1261; 1262], який мав солідний досвід партійної і військової діяльності: в 1918–1920 рр. був головою Катеринославського й Київського губкомів партії, начальником політвідділу 14-ї армії, головою Харківського губкому, членом ВУЦВК [1121, с. 216]. Я. Яковлев розробив порайонну схему розвитку селянського руху в 1917 р., а також видав кілька документальних збірників з його історії. За «мирні» форми селянської боротьби і використання статистики Тимчасового уряду дослідник, як автор передмови збірника «Крестьянское движение в 1917 г.» [296], зазнав гострої критики з боку А. Шестакова [1235, с. 263]. За недостатнє висвітлення впливу більшовицької партії на селянство в 1917 р. його розкритикував О. Лідак (1928 р.) [909, с. 300]. У цих дискусіях формувалися нові концептуальні засади висвітлення селянського руху з позиції класової боротьби – організованої і керованої пролетаріатом.

Важливі напрацювання з історії діяльності політичних партій серед селянства у 1905–1907 рр. залишив Є. Мороховець [999]. Він зауважив великі масштаби агітаційно-пропагандистської діяльності соціал-демократів у Херсонській, Таврійській, Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях [1001, с. 91; 1002, с. 81] і незначну присутність у Подільській губернії і на Волині [1002, с. 78–79]. Наступне його дослідження було присвячене аналізу аграрних програм загальноросійських політичних партій у 1917 р. [1004].

Дореволюційний стан сільського господарства Російської імперії, зокрема українських губерній, на підставі сільськогосподарського перепису 1916 р. проаналізував О. Челінцев (1928 р.). Він виявив динаміку розвитку сільського господарства, територіальні відмінності, співвідношення селянського і поміщицького господарств. На його думку, переважна виробнича роль належала селянським господарствам [1211, с. 12].

У цей час з'явилися перші праці, присвячені діяльності інших соціальних груп та класів. Їхніми авторами стали А. Хрящева (1926 р.) [1208], яка чи не вперше в історичній науці подала характеристику заможного селянства – «куркульства», та О. Чаадаєва – авторка однієї з перших праць, присвячених проблемі становища поміщицтва та діяльності його організацій у 1917 р. (1928 р.) [1209]. У працях М. Кубаніна аналізувався феномен селянського руху на чолі з Н. Махном [874–876]. Незважаючи на ідеологічну оцінку махновщини як «куркульського руху», вчений досить ґрунтовно проаналізував його еволюцію, а також соціально-економічні умови розвитку селянського господарства Півдня України та окремих повітів Полтавської і Харківської губерній, аграрну політику радянської влади в Україні. Проблеми аграрної політики інших політичних режимів публікувалися на сторінках часопису «На аграрному фронті» (орган Всесоюзного товариства аграрників-марксистів) [618; 619; 748]. Зі зміною концептуальних засад розвитку історичної науки дослідження з цієї проблематики припинилися на досить тривалий час.

Отже, у центрі уваги українських радянських дослідників 1920-х рр. перебували проблеми земельної політики радянської влади та її наслідки;

селянський рух різних періодів (1902 р., 1905–1907 рр., 1917–1918 рр.). Коло наукових інтересів російських радянських дослідників виявилось більш ширшим: вони вивчали також діяльність політичних партій серед селянства, становище інших верств сільського населення («куркульства», поміщицтва), аграрну політику небільшовицьких режимів. Їх дослідження будувалися на основі концепції селянської революції, ініціатором запровадження якої виступав М. Покровський. Українські історики розглядали селянську боротьбу за землю в економічному контексті, як аграрну революцію. Національні аспекти революції в Україні в руслі марксистської методології спробували розкрити М. Яворський та В. Сушино-Хоменко, однак їх ідеї були розкритиковані і засуджені. Найбільш дискусійною виявилася проблема рушійних сил революції в Україні, зокрема роль заможного селянства. Отже, з радянської історичної науки зникло поняття «селянське питання», а шляхи його вирішення були підмінені дослідженням класової боротьби. Поза увагою дослідників залишилася селянська проблематика періоду Директорії УНР.

Джерельне забезпечення праць 1920-х рр. було різним: дослідники селянського руху широко використовували анкетування Вільного економічного товариства; до наукового обігу вводилися також архівні матеріали, періодика; все більшій популярності набувало цитування творів В. Леніна. Розширилося жанрове представництво історіографії 1920-х рр.: крім монографій і статей самостійною науковою працею стали виступати рецензії. У зв'язку із посиленням ідеологічного тиску на науку, рецензії та дискусії втратили науковий характер і перетворилися на засіб розправи над інакодумцями.

На другому етапі розвитку радянської історичної науки – 1930-ті рр. – середина 1950-х рр. – дослідження з аграрної проблематики підпорядковувалися викладеній у «Короткому курсі історії ВКП(б)» концепції про єдину соціалістичну революцію. Для української історичної науки настав період критики й самокритики, а також знищення цілих наукових шкіл.

Унаслідок втручання ЦК КП(б)У українські дослідники з весни 1929 р. розпочали критику ідей М. Яворського і це було єдиним досягненням

Українського інституту марксизму-ленінізму в 1929 – на початку 1930 рр. [292, с. 6, 21–22]. Виступив з критикою «яворщини» і М. Рубач, хоча Всесоюзне товариство істориків-марксистів вважало її недостатньою. Наприклад, М. Іванов визнав позицію М. Рубача «явним покровительством українським історикам, які допускали перекручення марксизму» [683, с. 155–156].

У 1932 р. бригада ІЧП (Г. Слюсаренко, П. Гнідаш, В. Круть, І. Кравченко) на сторінках «Історика-марксиста» розкритикувала публікації журналу «Літопис революції» за 1931 р. Автора статті «Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини» Г. Карпенка [734] було звинувачено у впливі «яворщини», неправильній оцінці селянського руху до та під час Жовтневої революції 1917 р. [1128, с. 135–136]. Зазнала критики й стаття А. Іргізова «Селянський рух 1917 року на Київщині» [693] через недостатній показ загострення класових суперечностей та боротьби в селянському середовищі [1128, с. 136–137]. Загалом автори рецензії звинуватили редакцію «Літопису революції» в допущенні цілої низки «грубих політичних помилок» і висловили обурення припиненням виходу журналу (не вийшли номери 5 і 6 за 1931 р.) замість «негайного виправлення ... помилок і негайної перебудови» своєї роботи [1128, с. 141].

У 1934 р. М. Рубач у журналі «Історик-марксист» змушений був розкаятися в допущених раніше «значних політичних помилках», особливо в ідеї «додаткової схеми» для вивчення особливостей пролетарської революції в Україні, запропонованої ним 1930 р. Також він змушений був визнати класову диференціацію серед селянства вже напередодні 1917 р. [1098, с. 29, 33]. У 1935 р. М. Рубач був заарештований. У січні 1936 р. його звільнили, але виключили з партії. Кілька років він був позбавлений можливості займатися науковою діяльністю [332, с. 37–38, 82–83]. У 1930-х рр. були знищені цілі наукові школи, зазнали переслідувань багато українських істориків [509; 1108, с. 5, 7]. Репресії 1930-х рр. не минули й інших відомих дослідників селянської революції союзного рівня. Досить тривалий час (1936–1946, 1949–1955 рр.) провів у виправно-трудовах таборах і в засланні С. Дубровський [458, с. 12].

«Короткий курс» визначив наслідки аграрної революції для селянства СРСР, які не переглядалися дослідниками практично до початку 1960-х рр.: селяни отримали більше ніж 150 млн дес. землі, їх було звільнено від сплати щорічних орендних платежів поміщикам сумою 500 млн крб золотом, біднота й середняки переділили 50 млн га «куркульської» землі [684, с. 200, 212]. Інша теза Й. Сталіна про напівколоніальну залежність Росії наклала свій відбиток на вивчення питань економічного розвитку: у відсталій аграрній напівколоніальній країні [684, с. 7] неможливо було пояснити існування розвинутого робітничого класу – гегемона революційного руху, проголошеного «Коротким курсом». Через це історики почали ухилятися від розгляду проблеми «економічного розвитку Росії та революційного руху» в цілому й вивчати її частинами: «окремо досліджувалися процеси розвитку народного господарства та історія революційного руху» [508, с. 201]. Також «Короткий курс» проголосив посилення соціального розшарування в селянському середовищі й загострення класової боротьби вже з початку ХХ ст. [684, с. 7–8].

Упродовж 1930-х – першої половини 1940-х рр. серйозна наукова розробка аграрних проблем практично припинилася. Фах українського історика став такою мірою «небезпечним тереном діяльності», що чимало видавництв уникали публікувати будь-які історичні студії [1133, с. 5]. Коло дослідницької проблематики звузилося до вивчення селянського руху в контексті класової боротьби [639; 1210] та проблем класового розшарування селянства, які досліджувалися М. Рубачем, А. Слюсарським [1102; 1103; 1129]. М. Рубач у листопаді 1943 р. в Москві захистив докторську дисертацію «Нариси з історії аграрної революції 1917 р. на Україні» і з 1944 р. почав працювати в Інституті історії в Києві [332, с. 83]. Основні напрями історичних досліджень до початку 1950-х рр. визначала постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» [1266, с. 30–31]. Українська історіографічна традиція була заборонена, а події в Україні другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. стали складовою загальноросійського соціалістичного руху робітничого класу.

Отже, у 1930-х рр. було знищено українські наукові школи, які досліджували проблеми селянської революції, втрачено зв'язок із здобутками селянознавства початку ХХ ст. Репресій зазнали як українські, так і російські радянські дослідники, їх твори опинилися під заборонаю. Основні напрями дослідницької діяльності на декілька десятиріч визначив «Короткий курс історії ВКП(б)». У центрі дозволених для вивчення проблем у 1940-х – першій половині 1950-х рр. постали питання класової боротьби селянства.

Третій етап розвитку радянської історіографії проблеми (друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр.) характеризувався розширенням напрямів дослідницької діяльності в специфічних суспільно-політичних умовах хрущовської «відлиги», а незабаром брежнєвського «неосталінізму». Концепція аграрної революції була ототожнена з аграрною політикою радянської влади, а період до 1917 р. – переважно із соціальною боротьбою селянства.

Після ХХ з'їзду КПРС та постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» від 30 червня 1956 р. були частково розкритиковані деякі положення «Короткого курсу історії ВКП(б)», змінилося ставлення до національного питання, відбулося повернення до ленінських оцінок історичних подій початку ХХ ст. Однак сприйняття ленінських ідей було формалізованим і поступово в 1950–1960-х рр. воно трансформувалося у «вчення» про союз робітничого класу з селянством [899, с. 17–19]. Загальна схема історичного процесу залишилася незмінною.

Єдиним центром наукових досліджень у системі Академії наук УРСР виступав Інститут історії. Історико-партійну проблематику, зокрема історію громадянської війни, розробляв Інститут історії партії ЦК КПУ. Дослідницька робота в галузі аграрної історії і селянознавства розгорнулася в університетах і педагогічних інститутах Києва, Харкова, Одеси, Дніпра, Донецька та інших міст. Найбільш відомими осередками аграрної історії виступали Київ (там працювали такі відомі дослідники історії селянства, як І. Ганжа, І. Гуржій, П. Загорський, М. Лещенко, Ф. Лось, М. Рубач, П. Стоян, М. Супруненко, Ж. Тимченко, І. Хміль) та Харків (С. Королівський, Б. Мигаль, І. Рибалка,

А. Слюсарський). Ініціаторами створення наукових осередків селянознавства у Донецьку були Р. Лях, у Дніпрі – Д. Пойда.

Заснований у 1957 р. «Український історичний журнал» та збірник праць «Історіографічні дослідження в Українській РСР», який виходив з 1968 р. до 1973 рр., сприяли популяризації історичних знань та підвищенню якості наукових досліджень. Результати дослідницької діяльності втілювалися в узагальнювальні праці, монографії, дисертації, статті, повідомлення, огляди джерел і літератури, рецензії, інформацію про наукове життя. Процеси нагромадження джерельного матеріалу зумовлювали й пошуки методології дослідження селянських рухів, методики історичних досліджень. Обов'язковою складовою наукових праць стало цитування класиків марксизму-ленінізму, а зміст публікацій піддавався ідеологічному контролю, зокрема з 1972 р.

Інтенсифікації – багато в чому кількісного характеру – дослідницької діяльності радянських істориків сприяли партійно-державні ювілеї, особливо 50-річчя першої російської революції та 40-річчя, а пізніше 50-річчя Жовтневої революції. У 1967 р. вийшла з друку комплексна двотомна праця «Історія селянства Української РСР» [699; 700], у якій знайшли висвітлення проблеми розвитку селянства першої чверті ХХ ст.: соціально-економічне становище сільського господарства, загострення класової боротьби та заходи аграрної політики радянської влади. Ці та інші проблеми революційного процесу розкривали тритомна «Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.» (1967–1970 рр.), восьмитомна «Історія Української РСР» (1977–1979 рр.), а також колективна праця «Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1969 гг.)» за редакцією В. Данилова (1970 р.) [1136]. З нагоди ювілейних дат інтенсивно публікувалися документальні матеріали.

Координації дослідницької діяльності сприяли конференції («наукові сесії») та симпозіуми. Початок співробітництва істориків, які вивчали аграрну історію та історію селянства, поклав міжреспубліканський симпозіум з аграрної історії Східної Європи, заснований Відділом історичних наук АН СРСР з ініціативи академіка С. Сказкіна. І сесія симпозіуму відбулася 1958 р. у

Таллінні, II – у Москві, III – у Києві (23–29 вересня 1960 р.). У центрі роботи симпозіуму в Києві перебувало питання про розшарування селянства та селянські рухи – з доповіддю «Класове розшарування селянства України на початку ХХ ст.» виступив М. Рубач [1231]. Сесії симпозіуму по чергово проводили республіканські Академії наук спільно із провідними університетами та педінститутами СРСР: в Україні вдруге історики-аграрники зібралися на XI-ту сесію в Одесі 20–25 листопада 1969 р. З 1975 р. симпозіум отримав статус постійно діючого всесоюзного наукового форуму і збирався раз на два роки. Його сесії стали важливими осередками наукового життя для істориків різних радянських республік, зокрема й українських науковців.

На сесії Наукової ради з проблеми «Історичні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції» у травні 1960 р. у Москві об'єктом обговорення за участі українських науковців стали соціально-економічні процеси розвитку українського селянства напередодні 1917 р., проголошені в доповіді М. Рубача. Дослідник запропонував тричленну схему соціальної структури селянства («кінно-посівну», яка базувалася на величині посіву або кількості коней) [1105, с. 54–56]. Згідно з нею, в 1917 р. в Україні налічувалося 57,1% селянських господарств, які вважалися бідняцькими, 29,9% – середняцькими, 12,2% – заможними («куркульськими») [1104, с. 20; 700, с. 11–12]. Ця схема була панівною в радянській історичній науці кінця 1950-х – 1980-х рр. Напрацювання М. Рубача увійшли до узагальнювальних праць.

На науковій сесії з історії радянського селянства й колгоспного будівництва в СРСР (18–21 квітня 1961 р.) дискусію щодо нового змістового наповнення та періодизації аграрної революції започаткував московський дослідник Ю. Поляков [1061]. Його опонентом виступив В. Данилов і обмін науковими думками було продовжено на сторінках журналу «Вопросы истории» [див.: 624; 1060; 625; 1059]. Унаслідок цієї дискусії було розширено змістове тлумачення поняття «аграрної революції» як «аграрно-селянської», що означало перетворення не лише в галузі землеволодіння й землекористування, а й у системі податків, селянського управління, розподілу знарядь праці та

сільськогосподарської продукції між різними групами селян, тобто всі зміни на селі, які відбулися після встановлення радянської влади [826, с. 106].

На цих та інших наукових сесіях і конференціях, присвячених історико-партійним ювілеям та історичним подіям, визначалися напрями наукових досліджень. Українські історики зосередили свою увагу на таких проблемах: соціально-економічний розвиток пореформеного періоду та початку ХХ ст.; історія селянських рухів; аграрна і продовольча політика радянської влади.

У руслі дослідження соціально-економічних передумов аграрної революції в Україні працювали В. Теплицький та П. Теличук. В. Теплицький охарактеризував наслідки реформи 1861 р., акцентуючи увагу на грабінницькому характері реформи (насильницькому обезземеленні селянства, обтяжливості викупних платежів тощо) [1164, с. 105, 116]. П. Теличук [908; 1161; 1162] проаналізував проблеми розподілу земельної власності та землекористування, особливості розвитку поміщицьких господарств, соціального розшарування селянства на початку ХХ ст. Він дійшов висновку про занепад селянського господарства, аграрне перенаселення, провал переселенської політики. Отже, радянські науковці обґрунтовували передумови селянського руху в 1917 р. та потребу ліквідації поміщицького землеволодіння. Вирізнялися від традиційного висвітлення кризового характеру економічних процесів на селі висновки І. Гуржія та С. Кульчицького про капіталістичні тенденції у розвитку сільського господарства (останній в Інституті економіки АН УРСР у 1963 р. захистив кандидатську дисертацію) [620; 882].

Одним із найбільш привабливих напрямів діяльності радянських науковців стало дослідження історії селянських рухів: виступам початку ХХ ст. присвячено праці С. Дубровського [646], О. Живолупа [671; 672], М. Лещенка [904–907], Ф. Лося та О. Михайлюка [927], періоду 1917 р. – С. Каган [715], Н. Миронець [966; 967], В. Немченка [1024], П. Решодька [1089–1091], М. Рубача [1104], А. Слюсарського [1130]. Їхній історіографічний аналіз здійснено радянськими науковцями: М. Лещенком (1905–1907 рр.) [903], Ю. Гамрецьким (1917 р.) [573; 574]. Узагальнені результати дослідження

селянського руху 1917 р., станом на початок 1980-х рр., подає таблиця, наведена в додатку Б. Різкий контраст між кількістю селянських виступів у різних регіонах свідчив про стан вивченості проблеми науковцями [947, с. 378]. Отже, проблема досліджувалася переважно з погляду її суспільно-політичної значущості, спрямованої на виявлення якомога більшої революційної активності селянства. Поза увагою науковців залишалися методика підрахунку, критерії селянської боротьби, мотивація погромницької діяльності.

Значну увагу дослідники почали приділяти вивченню діяльності селянських організацій, зокрема земельних комітетів (М. Рубач, Ж. Тимченко) [1106; 1168; 1170], комітетів бідноти та комнезамів [495–498; 675; 1131; 1132]. Питання діяльності місцевих рад висвітлено в кандидатській дисертації П. Тригуба «Радянське державне будівництво в Україні в період боротьби за встановлення та зміцнення Радянської влади (грудень 1917 – квітень 1918 рр.)» (1972 р.). Висновки цих праць були характерними для радянського періоду – обґрунтування союзу пролетаріату й селянства та класової боротьби селянства. Поза увагою дослідників залишалися, або ж отримували критичну оцінку громадські комітети 1917 р. як «буржуазні» органи.

Центральне місце в працях радянських істориків посіли проблеми продовольчої та аграрної політики радянської влади 1917–1920 рр. Основні засади продовольчої політики радянської влади як «боротьби за хліб» для побудови соціалістичної держави було обґрунтовано у низці праць [822; 823; 1148; 1167; 1253].

Найвідомішими дослідниками історії колгоспів і радгоспів були І. Ганжа [575; 577], Ф. Головач [600; 601], А. Чмига [1217; 1218]. Стан вивчення проблем колгоспного будівництва радянськими істориками проаналізувала В. Бутенко [524]. Широкий спектр аспектів аграрної політики радянської влади у своїх працях розкривали харківські дослідники І. Рибалка [1093; 1109], М. Ксензенко [870–872], М. Бондаренко [515], донецький історик Р. Лях [934; 935; 937]. Р. Лях намагався знайти відповідь на складні питання того часу: причини виникнення селянського руху, класової боротьби на селі та неефективності

радгоспного будівництва. У 1982 р. Р. Лях захистив докторську дисертацію «Здійснення ленінської аграрної політики в Україні (1917–1923 рр.)».

Керівну роль у здійсненні аграрних перетворень радянські дослідники відводили більшовицькій партії [506; 1216]. Історики висвітлювали контакти більшовицького керівництва із селянами в 1920–1921 рр. [576; 610; 817], але робили це однобічно, відображаючи лише підтримку людьми радянської влади й залишаючи поза увагою їхні проблеми. Не визнавала радянська історіографія й повстанський рух: опір селян радянській владі кваліфікували як «бандитизм»: його основні віхи охарактеризував О. Кучер [894].

Наслідки аграрної революції в Україні розкрили П. Денисовець [629; 630], М. Ксензенко [873], Б. Мигаль [962]. На тлі переважно позитивних оцінок аграрних перетворень критично до висвітлення проблеми підійшов у 1983 р. В. Верстюк. Він зауважив потребу перегляду схеми М. Рубача щодо соціальної структури селянства, ґрунтовнішого опрацювання питання про дві соціальні війни на селі, деталізації проблеми кількості землі, яку отримало селянство. Найактуальнішою дослідницькою проблемою В. Верстюк вважав «взаємозв'язок аграрних перетворень із соціальною поведінкою селянства» та загалом аналіз його «політичної позиції» [538, с. 136–137, 139, 143]. Однак ще деякий час реалізувати поставлені завдання історики не мали можливостей.

Нове бачення соціально-класової структури українського суспільства напередодні 1917 р. представили в 1981 р. І. Рибалка та Ф. Турченко [1096]. Дослідники визначили кількісний склад селянських і поміщицьких господарств, інших соціальних груп. У окремій статті запорізький дослідник Ф. Турченко з'ясував долю поміщитства в 1917–1920 рр. в Україні. Автор дійшов висновку, що воно перестало існувати наприкінці 1920 р. [1178, с. 28].

Новий напрям наукових досліджень аграрної історії – розробку проблем ринкової трансформації аграрного сектора початку 1920-х рр. – одним із перших у радянський період започаткував черкаський дослідник А. Морозов. У дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук «Розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні. 1921–1929 рр.» (1983 р.) історик

охарактеризував практично всі сторони селянського життя, пов'язані із постачанням, виробництвом, збутом і переробкою сільськогосподарської продукції за участі кооперації [997].

Уплив політичних партій на настрої селянства певною мірою розкрила представниця дніпровської школи істориків-аграрників, учениця дослідника селянських рухів пореформеного періоду Д. Пойди, доцент В. Михайлова. У дисертації «Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной думе (на материалах украинских губерний)» вона відтворила картину селянського життя на основі ухвал і наказів I Державній думі [978].

Студії селянської тематики революційних подій 1902 р., 1905–1907 рр. та 1917–1921 рр. українська радянська історична наука здійснювала відокремлено. Вона обмежувалася проблемами боротьби більшовиків за «союз робітничого класу з селянством», вивчаючи керівну роль пролетаріату і відкидаючи самостійну діяльність та політичну боротьбу селянства.

Праці російських радянських дослідників, які не вивчали архівні джерела Наддніпрянщини періоду 1917–1922 рр., мали швидше методологічне значення для українських істориків. Таку роль відігравала концепція аграрної революції, викладена у працях П. Першина [1043–1046]. Дослідник проаналізував аграрні відносини в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., схарактеризував аграрні програми марксизму та більшовизму, а також детально показав їхнє втілення восени 1917 – в 1918 рр., гостро критикуючи при цьому аграрні програми інших політичних сил (кадетів, есерів). Праці П. Першина (разом із доробком М. Рубача) на досить тривалий час визначили основні напрями дослідницької діяльності українських істориків.

Більш ґрунтовно російські історики досліджували соціально-економічні процеси на селі другої половини XIX – початку XX ст., зокрема в українських губерніях. А. Анфімов у серії досліджень проаналізував розвиток селянського і поміщицького господарства, земельної оренди, общини, Столипінської аграрної реформи [465–467; 469; 470]. Проблеми розвитку дворянського стану і його відносини з державою досліджували А. Корелін [833; 834] та Ю. Соловйов

[1141; 1142]. Ідеологічна оцінка ролі дворянства відповідала настановам радянської історичної науки того часу, однак кількісні характеристики дворянського стану зберігають наукову цінність до сьогодні.

Спробу дати власне визначення поняття «аграрна революція» та з'ясувати її наслідки робив В. Кабанов на конференціях 1977 р., 1984 р. [706; 712]. Він же дослідив на матеріалах РСФРР роль общини в аграрній революції [710]. Таким чином, специфічною рисою радянської історіографічної спадщини є ґрунтовні дослідження економічного розвитку імперського періоду (з надмірно критичною оцінкою державної політики) та ідеологічно застарілі праці, присвячені періоду 1917–1922 рр., цифровий фактаж яких щодо колгоспно-радгоспної політики радянської влади зберіг свою цінність до сьогодні.

Отже, основні напрацювання історичної науки другої половини 1950-х – першої половини 1980-х рр. присвячені проблемам соціально-економічного розвитку, класової боротьби, аграрної та продовольчої політики радянської влади в Україні. Ґрунтовне висвітлення у загальноросійському контексті дістав етап визрівання соціально-економічних передумов більшовицької аграрної революції та її розвиток до 1917 р. (селянський рух). Період 1917–1922 рр. не знайшов об'єктивного дослідження, оскільки аграрна революція ототожнювалася з аграрною політикою радянської влади (інші політичні режими не вивчалися) й отримувала позитивну оцінку. Радянська історіографія цього періоду втратила зв'язок із дореволюційним селянознавством. Роль провідного центру дослідницької діяльності в галузі аграрної історії та селянознавства належала Інституту історії АН УРСР (м. Київ), численні дослідження здійснювалися харківськими науковцями, нові регіональні осередки селянознавства формувалися в Дніпрі, Донецьку, Запоріжжі.

Зрушення в дослідженні проблем аграрної історії відбулися в другій половині 1980-х рр. з початком перебудови в СРСР (четвертий етап у розвитку радянської історіографії теми). Для вивчення процесів земельної мобілізації наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. при Інституті історії СРСР АН СРСР А. Анфімовим була створена творча група «Земля та її господарі», яка існувала

з 1987 до 1991 р. Від України до її складу входили П. Теличук, А. Авраменко, В. Шевченко [1230, с. 197]. Над переосмисленням впливу політики «воєнного комунізму» на становище селянського господарства й наслідків аграрної революції в загальноросійському масштабі працював В. Кабанов [704; 709].

Певних успіхів в аналізі проблем більшовицької аграрної революції досягли й українські науковці. Так, І. Рибалка здійснив ґрунтовне дослідження наслідків аграрної революції для українського селянства, але обмежився 1920 р. і переважно її позитивними здобутками для селянства [1094]. Ф. Турченко в монографії, яка вийшла в 1987 р., предметно проаналізував проблему ліквідації поміщицтва [1177]. Значну увагу дослідник приділив становищу поміщицьких господарств у 1917 та 1920 рр., фрагментарно охопивши 1918–1919 рр.

Питання про динаміку аграрної революції досліджував В. Горак [604], виокремивши в її розвитку п'ять етапів. Він розширив хронологічні межі цієї революції до першої половини 1921 р., визначивши в такий спосіб відмінність у періодизації від Росії, де вона завершилася 1918 р. Загалом у трактуванні наслідків аграрної революції українські дослідники обмежувалися 1920 р., констатуючи переважно її позитивні результати. Майже цілком ігнорували вплив «розкуркулення», голоду, податкової політики радянської влади.

Серед інших напрямів дослідницької діяльності з аграрної проблематики значну увагу науковці приділяли вирішенню продовольчого питання [518; 752; 1077; 1165; 1166], здійсненню аграрної політики [1198], історії селянського повстанського руху [537]. Проблеми суспільно-політичної активності селянства на прикладі місцевих рад вивчав П. Тригуб. Методологічною основою його дослідження залишалися твори В. Леніна, однак посилення на історіографію 1920-х рр. свідчило про відновлення тяглості історіографічних традицій. Історик ставив такі завдання: відтворити процес створення й діяльність рад селянських депутатів наприкінці 1918 – у 1920 рр., їх кількість, партійний і соціальний склад, вікові та освітні характеристики депутатів [1174, с. 8–9]. Результати тривалої наукової діяльності П. Тригуба були втілені у дисертації на здобуття ступеня доктора наук «Ради робітничих, селянських і

червоноармійських депутатів України в період громадянської війни та іноземної інтервенції (листопад 1918–1920 рр.)» (1989 р.).

Спробу переглянути міфи радянської історіографії зробили дослідники з СРСР, США, Великобританії, Німеччини й Франції на міжнародному колоквиумі в Ленінграді 4–7 червня 1990 р. [1088]. Учасники зібрання обговорювали питання про взаємозв'язок революційного руху з економічним розвитком країни, співвідношення реформ і революції в Росії 1861–1917 рр. Однак реалізовані ці задуми були вже після 1991 р.

Отже, основними надбаннями історіографічного періоду другої половини 1980-х рр. можна вважати аналіз динаміки та наслідків аграрної революції, які все ще оцінювалися позитивно, дослідження селянського повстанського руху (на прикладі махновщини). За жанровим представництвом наукова продукція розподілялася на: монографії, дисертації, наукові статті, все більшої популярності набували публіцистичні статті. Для істориків почався довгоочікуваний і водночас складний процес переоцінки політичних цінностей.

Українська наука після здобуття Україною державної незалежності переважну увагу приділяла державотворчим та націєтворчим процесам. Характерними рисами історіографічної ситуації в 1990-х рр. були зміна наукових пріоритетів та методологічних підходів, труднощі з фінансуванням наукових досліджень та зумовлені ними ускладнення доступу до джерел. Однак у цей час з'явилася значна кількість праць, які відтворювали загальну картину подій першої чверті ХХ ст. і сприяли розробці концепції Української революції.

Значним досягненням української історичної науки можна вважати становлення нових наукових шкіл. Ознаками наукової школи виступають: 1) наявність керівника, учнів, співробітників; 2) організаційна структура (університети, наукові товариства, академії наук); 3) спільність головних історіографічних концепцій засновника школи та його учнів; 4) спільні методологічні засади; 5) наукові видання; 6) специфічна тематика досліджень, зокрема регіональна [816, с. 221]. Ураховуючи наявність більшості критеріїв, виокремимо такі центри дослідження історії селянства: Інститут історії України

НАН України; Науково-дослідний інститут селянства в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького; Центр дослідження історії Поділля Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара; осередки Харкова, Запоріжжя, Чернігова та інших міст.

Інститут історії України НАН України (м. Київ) є координуючим центром у дослідженні проблем селянства. За участі його науковців опубліковано узагальнювальні праці «Історія українського селянства», «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» та інші [701; 702; 1012–1015; 1072; 1154; 1155]. Інститут історії України є організатором численних наукових конференцій і симпозіумів, засновником низки фахових видань.

Важливий внесок у розвиток селянознавства зробив чл.-кор. НАН України О. Реєнт, який проаналізував процеси в сільськогосподарській галузі Наддніпрянської України пореформеного періоду та становище селянства (його землеволодіння, господарство), формування продовольчого ринку (у монографіях, підготовлених у співавторстві з О. Сердюком) [1081; 1082; 1085; 1086], а також участь українських депутатів у діяльності Державної думи [1083]. Внесок депутатів від українських губерній і міст в обговорення аграрних законопроектів, їхнє особисте бачення шляхів вирішення земельного питання більш детально простежив В. Милько [963, с. 120–164; 964].

Селянський рух з березня до жовтня 1917 р. (його форми, масштаби) досліджували І. Хміль та І. Куташев (останній – співробітник Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова) [1199; 891–893]. Науковці зробили спробу відійти від методологічних установок радянських істориків, але стара джерельна база недостатньо інформативна й не дає змоги зробити нові концептуальні висновки. Праці І. Хміля створені в контексті аграрної революції, однак переважна увага в них приділена висвітленню аграрної політики і певною мірою – реакції селян [1200; 1202]. Загальну характеристику селянського руху літа – осені 1917 р. та найбільш кульмінаційного погромницького руху на підставі нових архівних джерел подано В. Верстюком

[701, с. 534–535]. Основні віхи історії Української Держави 1918 р. та її політики щодо селянства схарактеризував Р. Пиріг [1051–1053]. Долю поміщицтва на початку 1920-х рр. у низці публікацій висвітлив В. Марочко [952–956]. Він дійшов висновку, що остаточна ліквідація поміщицьких маєтків відбулася не одразу після Жовтневого перевороту 1917 р., а наприкінці 1920-х рр. [956, с. 254]. Становлення комуністичного ладу в Україні досить ґрунтовно проаналізовано в працях Г. Єфіменка [669; 670] та С. Кульчицького [883; 885; 886]. Економічна політика більшовиків на початку 1920-х рр. та опір селянства її реалізації висвітлюються в монографії О. Ганжі [578].

Отже, науковці Інституту історії України започаткували дослідження соціально-економічних передумов селянської революції (результати селянознавчих студій узагальнив В. Бондар [511–513]), окреслили її основні віхи в умовах Української революції 1917–1921 рр. та особливості відносин селянства з державою на початку 1920-х рр. Більш поглиблене дослідження зазначених проблем ведуть історики різних наукових осередків.

Наукова школа істориків-аграрників у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького заснована з ініціативи професора А. Морозова, фахівця в галузі сільськогосподарської кооперації. У 2000 р. в Черкасах було створено Науково-дослідний інститут селянства. Об'єднує дослідників також громадська організація «Наукове товариство істориків-аграрників». Результати наукових пошуків оприлюднюються на сесіях Всеукраїнського симпозіуму з аграрної історії, Гуржіївських історичних читаннях, публікуються у фаховому виданні «Український селянин».

Серед широкого кола питань аграрної історії України, над якими працюють науковці черкаської школи, варто зауважити такі: розвиток сільськогосподарської кооперації (А. Морозов, І. Фареній) [996; 1186; 1189]; оподаткування селянських господарств (А. Берестовий, С. Корновенко) [499; 848]; проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії початку ХХ ст. (З. Священко) [850; 1116–1119]; проблеми селянської ментальності другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Ю. Присяжнюк) [1066–1071]; розвиток

селянського самоврядування зазначеного періоду (І. Верховцева) [540–548]. Питання соціального становища селянства та розвитку його господарства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вивчають Ю. Вовк [557–559], І. Десятніков [631; 632]. Ю. Вовк основною причиною політичної активності селян у 1905–1907 рр. визначив їх важке економічне становище й малоземелля [559, с. 110]. На нашу думку, потребують аналізу й інші умови селянського життя.

Історіографічні аспекти селянського питання в 1917–1918 рр. розкрито у працях Н. Земзюліної (поряд з його політичною складовою) [677–680], О. Тараненка [1158]. Своєрідним підсумком у вивченні аграрної політики різних політичних режимів стало видання у 2007 р. колективної монографії «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)» [807]. Цілісну картину діяльності Тимчасового уряду в аграрній галузі відтворено Ю. Пасічною [849; 1041]. Аспекти, пов'язані з відносинами між селянами та поміщиками періоду Білого руху Півдня Росії (1919–1920 рр.), розкрито в працях С. Корновенка [835–838; 841; 843].

З ініціативи А. Морозова та С. Корновенка започатковано вивчення концепції селянської революції й особливостей її перебігу в Наддніпрянщині [829; 839; 840; 845]. На думку С. Корновенка, селянський компонент був найвиразнішим у подіях Української революції 1917–1921 рр., а селянство було активним суб'єктом тих подій [839, с. 12; 844]. У розвитку селянської революції в Україні дослідник виокремив три періоди: 1) 1902–1917 рр.; 2) 1917–1921 рр.; 3) 1921–1933 рр. Завершенням селянської революції С. Корновенко вважає 1933 р. [840, с. 53–54]. Третій період селянської революції складають відносини селянства з радянською владою, у розвитку яких, на нашу думку, можна виокремити й інші підперіоди, крім запропонованих (1921–1928 рр. та 1929–1933 рр.), зокрема, 1921–1922 рр. («ранній» неп). У цей час радянська влада в селах Наддніпрянщини мала формальний характер і більшовики «призвичаювалися» до українських умов.

Теоретико-методологічні аспекти селянської революції, зокрема сутність концепцій В. Леніна, М. Покровського, В. Данилова, проаналізовано в працях

І. Фаренія [1185; 1187; 1188; 1270]. Над дослідженням виявив селянського бунтарства з 1902 до 1917 рр., зокрема, феномену селянських республік працюють С. Корновенко та О. Герасименко [842; 846]. Розвиток відносин селянства з радянською владою на початку 1920-х рр. розкрито в монографії О. Абраумової та С. Корновенка, які також аргументовано довели потребу розширення хронологічних меж селянської революції [455, с. 28–30].

Отже, дослідники черкаської школи істориків-аграрників розробляють широкий комплекс питань з аграрної історії та селянознавства другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., зокрема започаткували системне вивчення різних аспектів селянської революції в Наддніпрянській Україні.

У Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка ініціатором досліджень із аграрної історії України виступив 1992 р. І. Рибак, фахівець періоду непу [1092]. У 1995 р. на базі історичного факультету було створено Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, який став осередком комплексного вивчення регіональної історії Правобережної України та краєзнавства (у такому руслі підготовлено працю О. Реєнта і В. Рекрута [1084]). Процес розробки аграрних програм українських політичних партій у Наддніпрянській Україні та їх діяльність на Правобережжі наприкінці ХІХ ст. – до 1917 р. проаналізували В. Дубінський, О. Федьков, В. Магась [641; 643; 1191–1195], А. Хоптяр [1203].

Основні етапи селянської боротьби на Лівобережній Україні в 1917 р. – січні 1918 р. розкриває Ю. Хоптяр [1204]. Дослідник висвітлив соціальну спрямованість селянських виступів, їх масштаби та форми, а також вплив політичних партій на селянство. Деякі твердження дослідника щодо селянських вимог восени 1917 р. мають дискусійний характер і розглянуті нами у розділі 4.

Крізь призму ставлення селянства до влади вивчає події аграрної революції в Україні (1917 – квітень 1918 р.) В. Лозовий [917–919; 921; 922; 924]. Дослідник з'ясував особливості селянської ментальності, суспільно-політичне та правове становище селянства на початку ХХ ст., охарактеризував процеси формування сільських органів влади та селянські настрої в 1917 р.

Практичну цінність має з'ясування мотивації селянської поведінки в 1917 – на початку 1918 рр. та встановлення ролі військового чинника в розвитку селянського руху [922, с. 211–212, 218]. У низці праць В. Лозовий розкрив характер відносин селянства з Гетьманатом П. Скоропадського та Директорією УНР [915; 916; 920; 923]. Звернувши увагу на формування громадських комітетів навесні 1917 р., дослідник недостатньо з'ясував їх діяльність в українському селі й, зокрема проблему відносин селян із поміщиками.

Проблемі відносин селянства і радянської влади в 1917–1933 рр. присвячено дисертацію С. Маркової [949; 950]. Запропоноване дослідницею поняття «парагромадянське суспільство» щодо характеристики відносин у селянському середовищі, на нашу думку, має дискусійний характер і не відповідає реаліям часу [950, с. 7; 951; 797]. До 1917 р. багато сторін селянського життя регламентувалося законодавством. Після 1917 р. повноваження сходів були розширені, але загальні принципи їх діяльності збереглися до середини 1920 р. і селянська самодіяльність залежала від приписів місцевої адміністрації.

Отже, основні досягнення кам'янець-подільського осередку істориків-аграрників пов'язані із дослідженням теоретичних положень та практичної діяльності українських політичних партій щодо вирішення аграрного питання та відтворення селянської революції (ставлення до держави) на певному етапі її розвитку (1917–1918 рр.).

Науковці-аграрники, зосереджені навколо історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, результати дослідницької діяльності оприлюднюють на наукових читаннях з питань аграрної історії України та Росії, присвячених пам'яті професора Д. Пойди [689]. У центрі їх уваги перебувають проблеми розвитку дворянського господарства (І. Кочергін) [859–861] та діяльності Об'єднаного дворянства в особі графа О. Бобринського (Н. Чернікова) [1215]; політичних партій початку ХХ ст. – меншовиків Катеринославської губернії (О. Чепурко) [1212–1214], організацій соціалістів-революціонерів Півдня України (Н. Сіталова) [1123].

Соціокультурним процесам у селянському середовищі перших десятиріч XX ст. присвячено праці О. Михайлюка [980–983; 985]. Автор здійснив спробу визначити поняття «селянство», проаналізував спосіб життя селян, їх господарчу діяльність, соціальні відносини, правові погляди, ставлення до влади. Протестну діяльність селян історик аналізує в контексті аграрної революції, подає загальні її наслідки [807, с. 236–248]. Поза увагою дослідника залишилися роль політичних партій у визріванні ідеї селянської революції на початку XX ст. та відносини селян із поміщиками в 1917–1922 рр.

Відносини радянської влади і селянства південних губерній у 1920–1924 рр. на матеріалах діяльності воєнних нарад проаналізував Д. Архірейський [472]. Нові теоретико-методологічні підходи у вивченні становища селянського господарства на початку 1920-х рр. запропоновано Ю. Святцем [1114].

Дотичне до проблем селянської революції відношення мають результати досліджень кам'янських істориків діяльності українських і загальноросійських політичних партій першої чверті XX ст. (Р. Ветров, С. Донченко) [551]. С. Донченко простежила проблеми розвитку ліберальних партій в Україні [635; 636]; А. Якуніна схарактеризувала роль правих партій [1264; 1265].

Отже, дніпровські і кам'янські науковці значну увагу приділяють дослідженню проблем дворянства й селянства, діяльності політичних партій. Частка регіональної проблематики в їхніх працях співвідноситься із загальноукраїнською.

Традиції наукового осередку істориків-аграрників у Харківському національному університеті імені Василя Каразіна продовжує В. Калініченко, учень І. Рибалки. Комплексне дослідження розвитку селянського господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. здійснив В. Куліков [880], поміщицького – В. Горбаньов [607], дворянського стану – Н. Проць [1075]. Діяльність українських політичних партій з кінця XIX ст. до 1917 р., зокрема, в селах Лівобережної України, розглянув С. Наумов [1016–1018].

Проблемам соціальної поведінки селянства Харківської губернії 1917–1921 рр. присвячено дисертацію [1009] та подальші статті Я. Мотенка. У

розвитку селянської боротьби він виокремив два етапи: перший – з березня 1917 до січня 1919 рр., другий – з січня 1919 до серпня 1921 рр. Основу першого, на його думку, склав конфлікт між селянами-общинниками і хуторянами, а другого – селянський повстанський рух проти держави [1008, с. 10–11, 13]. На нашу думку, автором не зовсім чітко визначені рушійні сили й спрямованість селянського руху. На матеріалах Харківської губернії Я. Мотенко також намагається дати соціально-економічну характеристику «куркульства» як соціальної верстви й визначити його політичну орієнтацію [1006]. Досліджуючи процес створення селянських організацій у Харківській губернії, науковець робить висновок, співзвучний до результатів нашого дослідження: реальний вплив на місцях належав сільським сходам [1007, с. 28].

Заходи радянської влади в межах політики «воєнного комунізму» в 1919 р. дослідив Д. Михайличенко [976; 977]. Наслідки селянської революції знайшли висвітлення в інших працях. Зокрема, В. Калініченко проаналізував нові засади існування селянського господарства в роки непу [718]. Спробу визначити статус сільських та земельних громад зроблено у дослідженнях В. Калініченка (на матеріалах Наддніпрянської України) [719–723] та Г. Калініченко (на прикладі Харківщини) [724; 725]. Проаналізовані нами матеріали діяльності сільських сходів практично всіх українських губерній дозволяють не погодитися з твердженням В. Калініченка про збереження статусу сільської громади як адміністративно-господарської одиниці до 1917 р. [719, с. 59]. Джерела свідчать, що як орган селянського самоврядування сільські сходи функціонували практично до середини 1920 р. [760; 761; 787; 798; 799].

Отже, харківська школа істориків-аграрників розвивається у руслі соціально-економічної та суспільно-політичної історії. Значний інтерес для нашого дослідження складають праці з історії селянського руху та функціонування сільської громади.

Дослідження з аграрної історії в Запорізькому національному університеті присвячені історії Південної України. Деякі аспекти історії селянства вивчаються науковцями історичного факультету (науковою школою

«Модерна історія України» Ф. Турченка) та діячами Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького (створене 1997 р.). Одним із головних завдань останнього є археографічна діяльність: важливі для теми нашого дослідження документи опубліковані в серії «Джерела з історії Південної України».

Основну увагу науковці регіону приділяють модернізаційним процесам в Україні XIX – початку XX ст. та Українській революції 1917–1921 рр. Концептуальне переосмислення місця й ролі селянства в подіях 1917–1918 рр. здійснила Г. Кривошій [867; 868]. Соціально-економічні особливості та етнополітичні процеси Півдня України як передумови селянської революції предметно відстежено Ф. Турченком та Г. Турченко [1175; 1176; 1179].

Питання соціального розвитку селянства Півдня України кінця XIX – початку XX ст. та розшарування в селянському середовищі внаслідок Столипінської аграрної реформи вивчає О. Приймак [1063–1065]. Він зробив спробу переглянути критерії соціальної стратифікації селянства Півдня України й запропонував замість традиційних трьох виокремлювати шість страт [1063, с. 173, 443]. Організацію та напрями діяльності Союзу земельних власників у 1917 р. простежив О. Волошко [564]. Відносини селянства з радянською владою в 1917–1922 рр. досліджує С. Лях [554, с. 156–200; 938–940].

Основними напрямками досліджень з історії селянства науковців чернігівського осередку є: розвиток земельного ринку (на матеріалах Наддніпрянщини – В. Шевченко [1226–1230], в Чернігівській губернії – О. Мітеров [994; 995]); проблеми селянського руху початку XX ст. (О. Герасименко [582–590], О. Герасимчук [591]); поведінка селян в 1917–1921 рр. та заходи аграрної політики на Чернігівщині (І. Еткіна) [658–666]. Чернігівські дослідники одні із небагатьох (разом із сумським істориком Д. Кудіновим [877]), що вивчають проблеми селянського руху початку XX ст. Однак сфера їхніх наукових інтересів обмежена Лівобережною Україною. Досвід історіографічної спадщини вивчення селянського руху в Наддніпрянській Україні в 1900 – лютому 1917 рр. узагальнив у 2015 р. Д. Кудінов у дисертації на здобуття ступеня доктора історичних наук [878].

Внеском донецьких науковців у розвиток аграрної історії є ґрунтовний аналіз соціально-економічної еволюції поміщицького господарства протягом 1861–1917 рр., здійснений Н. Теміровою [1163]. Дослідниця розглянула внутрішню організаційно-господарську побудову поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність дідичів, їхній соціально-психологічний портрет, проаналізувала поняття «оренда», «відробітки», «застава землі». Що важливо, вона спробувала привернути увагу до проблеми відносин поміщиків і селян. На думку Н. Темірової, поміщицькі господарства проіснували до 1917 р. [1163, с. 6]. Аналізу дворянсько-поміщицького чинника сприяли й інші праці з проблем дворянства [456; 830].

Полтавські науковці сконцентрувалися переважно на дослідженні історії селянства. Особливості розвитку селянського господарства та життєвого рівня селян вивчають М. Якименко та його учні [747; 942; 1259; 1260]. Стан аграрних відносин та проекти політичних партій з аграрного питання в Україні на початку ХХ ст. проаналізував В. Сажко [1110]. Результати революції для селян Полтавщини (станом на 1920 р.) зробив спробу з'ясувати В. Ревегук [1078].

Земельні відносини на Правобережній Україні стали об'єктом дослідження тернопільського дослідника А. Криськова [869]. На формування загальної концепції дисертації вплинули й інші регіональні селянознавчі праці [491; 492; 563; 627; 652; 653; 856; 1029; 1113; 1197].

Потужним напрямом історичних досліджень є висвітлення аграрного питання в діяльності політичних партій початку ХХ ст. Цю проблему аналізували: І. Верхоляк [549], В. Сусоров (діяльність ПСР, РСДРП, «Спілки» в 1907 – на початку 1917 рр.) [1150], С. Сусоров (діяльність неонародницьких партій в 1902–1907 рр.) [1151–1153], А. Білоус, С. Іваницька, О. Старинець (діяльність осередків партії конституційних демократів) [504; 690–692; 1145]. Дослідженням українських ліберальних партій займалися В. Колесник та Л. Могильний [814], а правих партій – І. Омелянчук, К. К. Федевич та К. І. Федевич [1030; 1190]. Участі українських депутатів у роботі I–II Державних дум присвячено праці О. Коника [824; 825]. Селянські настрої та

популярність політичних партій на підставі наказів та ухвал селянства до І Державної думи проаналізував Р. Топка [1171; 1172]. Він зауважив відчутний вплив на селянство соціал-демократів, кадетів, Всеросійського селянського союзу та соціалістів-революціонерів [1171, с. 12].

Нарис історії українських партій періоду 1917–1920 рр. створено О. Любовець. Дослідницею також простежено основні напрями діяльності Союзу земельних власників у 1917–1918 рр. [929–931]. Основна увага істориків зосереджена на аналізі аграрних програм політичних партій та їх практичній діяльності серед селян, у той час як ставлення партій до селянської революції залишається недостатньо дослідженим.

Чи не найпривабливішою дослідницькою проблематикою для сучасних українських науковців виступає аграрна політика періоду Української революції 1917–1921 рр. Аналіз праць, присвячених економічним, зокрема й аграрним, перетворенням цього періоду, здійснив у 2003 р. В. Капелюшний [728, с. 249–271]. З того часу з'явилися нові дисертації [див., напр.: 945; 946; 1055; 1056; 1111]. Сучасний стан дослідження аграрної політики в Україні 1917–1921 рр. з'ясовано в дисертації О. Житкова [673]. Також триває вивчення проблем продовольчої політики [516; 517; 1140; 1205; 1206].

Значний комплекс праць присвячено аналізу відносин селянства і влади. Проблеми та особливості селянської самоорганізації в структурах Вільного козацтва в 1917–1918 рр. дослідив В. Лободаєв [913; 914]. Львівський історик Я. Малик розкрив механізм установа радянської влади в українському селі в 1917–1920 рр. [943; 944]. Значну увагу науковці приділили воєнно-політичним та історико-правовим аспектам селянського повстанського руху 1917 – початку 1920-х рр. [473–476; 555, 605; 608; 628; 654; 694–697; 854; 855; 864; 910; 1010; 1023; 1087; 1146]. Стан вивчення проблем селянського повстанського руху ґрунтовно проаналізовано В. Щербатюком [1251; 1252].

Отже, серед українських істориків існують два підходи до висвітлення характеру відносин селянства з поміщицтвом та державою перших десятиріч ХХ ст. – аграрна революція (В. Лозовий, О. Михайлюк, І. Хміль) та селянська

революція (ініціаторами розробки цієї концепції є черкаські історики). Остання дозволяє більш глибоко розкрити роль селянства як самостійного суб'єкта революційних подій, суспільних та економічних трансформацій. Вона свідчить також про існування політичних вимог українського селянства та визнання ролі національного чинника у селянській боротьбі.

Сучасна російська історична наука роль селянства в подіях перших десятиріч ХХ ст. трактує в руслі концепції селянської революції, яка об'єднує селянські виступи з 1902 до 1922 рр. Концепцію запропонували в 1991–1992 рр. відомий фахівець з проблем аграрної історії В. Данилов і британський дослідник історії російського селянства Т. Шанін. У процесі реалізації наукового проекту «Селянська революція в Росії» в 1993–2006 рр. російськими дослідниками було опубліковано п'ять збірників документів з історії селянського руху на території Європейської Росії та України в 1917–1922 рр. [820, с. 72]. Задум В. Данилова підготувати монографію з історії селянської революції, роботу над якою він відкладав через зосередженість на виданні збірників документів з історії селянського руху, залишився нереалізованим [571, с. 51]. За активної участі В. Данилова була проведена 14–15 червня 1994 р. міжнародна наукова конференція «Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.)» [961], яка дала значний імпульс історикам у дослідженні селянської ментальності. Постійно діючий характер зберігають сесії Симпозіуму з проблем аграрної історії Східної Європи, які координують зусилля істориків-аграрників різних наукових осередків, багато з яких є учнями В. Данилова. Зокрема, в руслі селянської революції суспільно-політичну активність російського селянства досліджує В. Кондрашин [821].

У 1990-х рр. розробку проблем аграрної історії продовжили дослідники, які сформувалися в радянський період: А. Анфімов, його колеги і учні [468; 1097], В. Кабанов [707; 708; 711], І. Ковальченко [809]. Здобутки сучасної російської науки в галузі аграрної історії та селянознавства початку ХХ ст. ґрунтовно проаналізовано в аналітичних оглядах В. Коновалова [826; 827].

У цей же час сформувалися нові напрями досліджень, пов'язані із переосмисленням становища селянства пореформеного періоду, дворянського питання, діяльності політичних партій, «общинної революції». Альтернативний погляд на роль селян та дворян у соціальній структурі Російської імперії пореформеного періоду запропонував Б. Миронов [968–975]. Він виступив проти визнання системної кризи в імперії, наголошуючи на повільному поліпшенні становища селян й узагалі більшості населення наприкінці XIX ст. [970, с. 70]. Причинами революцій 1905 та 1917 рр. дослідник вважав не традиційні соціально-економічні передумови, а нездатність суспільства впоратися з труднощами модернізації [968, с. 78]. Визнаючи новаторський характер висновків Б. Миронова, варто наголосити, що результати його дослідження не враховують регіональні особливості, а селянський рух практично не вивчався науковцем.

Дворянське питання є основним об'єктом дослідження К. Барінової (м. Самара). У низці праць нею проаналізовано роль Об'єднаного дворянства в процесах реформування в Російській імперії на початку XX ст., бачення дворянством найбільш важливих аспектів розвитку Росії, ставлення до інших станів [482–490]. Аналіз відносин дворян і селян під час революції дав підставу К. Барінової стверджувати, що ці соціальні групи існували в різних «світах», приречених на конфлікт і не розуміли один одного, як на рівні місцевих, так і загальнонаціональних інтересів [485, с. 52]. Ставлення Об'єднаного дворянства до аграрної реформи П. Столипіна проаналізував А. Бородин [520]. Усвідомлення дворянством проблем розвитку сільського господарства, його ставлення до державної політики та селянського питання охарактеризував інший російський дослідник, С. Беспалов [501–503].

Питання виникнення та діяльності партії конституційних демократів, зокрема в українських губерніях тривалий час всебічно досліджує В. Шелохаєв [1232; 1233], правих партій – Ю. Кир'янов [751]. Кульмінаційний період в діяльності партії соціалістів-революціонерів у 1905–1907 рр. проаналізував М. Леонов [900]. Найбільш відомим фахівцем з проблем російської соціал-

демократії виступає С. Тютюкін [1180–1182]. Виникнення і діяльність Всеросійського селянського союзу та інших організацій селянства першої третини ХХ ст. проаналізував А. Курьонішев. Серед його організаторів дослідник зауважив сільську інтелігенцію народницьких поглядів, соціал-демократів та навіть дворян-поміщиків [887, с. 6–7, 10, 12]. Основна увага в цих працях приділялася загальноросійським партіям, але деяке висвітлення отримала і їхня діяльність серед селянства українських губерній.

Самостійним напрямом для російських істориків є вивчення «общинної революції» 1917–1918 рр. як одного з етапів селянської революції. Концепцію «общинної революції» розробили В. Бухараєв, Д. Люкшин [933, с. 110, 112–113; 932, с. 246–249], В. Булдаков [522, с. 51–54; 523, с. 102–119], А. Курьонішев [890, с. 37]. Її змістом вважається захоплення общиною земель, які належали державі, поміщикам, хуторянам, відрубникам, членам інших общин, боротьбу з державою проти виплати податків тощо. Варто погодитися, що події в українських губерніях у 1917 – на початку 1918 рр. деякою мірою розгорталися в руслі «общинної революції» [768], але вона мала свої особливості. Деякі з них визначили російські дослідники. В. Булдаков зауважив регіональну специфіку селянських рухів (для України – погроми винокурних заводів) [523, с. 111]. Більш раннє виникнення селянського повстанського руху в Україні, ніж у російських губерніях, на думку А. Курьонішева, пояснювалося глибшими соціально-економічними й політичними чинниками та національним питанням [888, с. 37]. Ще одне його міркування стосується причин радянської колективізації: це не була спланована політика, а вимушена реакція на хаос у земельних відносинах після ліквідації поміщицького господарства [889, с. 36].

Дослідженням відносин у російській общині займалися О. Вронський [569] та В. Телицин [1160]. На думку останнього, село розколося не за майновим, а за віковим критерієм: 20-річні були схильні руйнувати; 45-60-річні – обстоювали «свою», «мужичу правду»; частина 30-40-річних (з колишніх солдат) виступала за загальний і перманентний переділ землі

й власності; незначна частина селян (в основному похилого віку) була розгублена й боялася майбутнього [1160, с. 83].

Загалом сучасна російська історична наука, в основному на матеріалах російських губерній, об'єктивно переосмислила проблеми соціальної поведінки селянства в умовах селянської революції та позицію дворянства в цій соціальній конфронтації. В українських губерніях унаслідок регіональних особливостей соціально-економічного розвитку ці чинники мали свою специфіку, деякі з них і були констатовані російськими науковцями.

Отже, сучасні українські та російські історики доволі активно вивчають проблему селянської революції. В російській історичній науці вона висвітлюється в руслі концепції В. Данилова та крізь призму «общинної революції». Вітчизняні науковці розробили власну хронологію та внутрішню періодизацію селянської революції. Таким чином, хоча сучасні українська та російська історична наука й оцінюють роль селянства в подіях перших десятиріч ХХ ст. з точки зору селянської революції, але вони подають різне її змістове наповнення та різні хронологічні межі. Характерною рисою вітчизняних досліджень є недостатня увага до соціальної поведінки селянства – селянських рухів (до 1917 р.), відносин у сільській громаді. Набагато плідніше вчені досліджують проблеми селянського руху 1917 р. та подальшого часу, переважно в контексті воєнно-політичної боротьби.

Свій внесок у вивчення проблем селянської (аграрної) революції зробили діаспорна та західна історіографії. Діаспорні історики значну увагу приділили дослідженню аграрної політики та селянського повстанського руху як воєнно-політичного явища. Соціально-економічні передумови аграрного питання проаналізували О. Мицюк [989], І. Витанович [552], К. Кононенко [828]. О. Мицюк у курсі лекцій для українських студентів у Чехословаччині проаналізував наслідки реформи 1861 р. і констатував перевагу в економічному житті селянського господарства (над дворянським) при одночасній його політичній та фіскальній дискримінації. Дослідник дійшов висновку про зубожіння селянського господарства й формування підстав для революційного

руху [989, с. 183–184]. О. Мицюк досліджував також вияви селянського руху як соціального явища [987; 988]. Оскільки селянський рух 1917 р. вважався однією з причин поразки українських урядів, він висвітлювався переважно у негативному світлі. Більше уваги дослідники діаспори, зокрема П. Христюк, приділяли суспільно-політичній активності селянства та політичній історії Української революції [1207], зокрема ролі політичних партій у боротьбі за селянство. Спільною рисою праць представників різних політичних течій української еміграції можна вважати зосередженість на з'ясуванні причин поразки Української революції.

Загальний аналіз здобутків західної історіографії з проблем селянської (аграрної) революції здійснено в студіях А. Карагодіна [729], В. Кондрашина [821, с. 54–58], М. Корчагової [852], Н. Темірової [1163, с. 34–39], селянського повстанського руху 1917–1920-х рр. – Ю. Котляра [853]. Ми акцентуємо увагу на тих працях, які безпосередньо посприяли формуванню методологічних засад дослідження, або створені на матеріалах Наддніпрянської України.

Спробу цілісної характеристики революційних процесів першої чверті ХХ ст. зробили Д. Байрау [480], Р. Пайпс [1038; 1039], Ш. Фіцпатрік [1271], Т. Шанін [1223]. Останній також проаналізував еволюцію поглядів В. Леніна з аграрного питання [1224], соціальні аспекти історії села 1905–1930 рр. [1137, с. 695–709]. Загалом Т. Шанін зміг спростувати марксистські уявлення про селянство як відсталий і відмираючий клас, а також аргументовано довів самостійну роль селянства в революції 1905–1907 рр. [819, с. 4–5]. Але не з усіма його висновками щодо характеристики селянської поведінки, зокрема в Наддніпрянській Україні, можна погодитися. Р. Пайпс, М. Левін виявили негативні наслідки селянської революції [1039, с. 408–409; 898, с. 49–51].

Нетрадиційне пояснення проблеми зубожіння селянства і дворянства запропонували американські дослідники. Зокрема, Янні Коцоніс у праці «Как крестьян делали отсталыми» проаналізував розвиток кооперативного руху та агрономічної допомоги пореформеного періоду. Він дійшов висновку про надмірну опіку селян з боку чиновників, земців, кооператорів і агрономів,

адаптацію селян до безвідповідальних витрат на невиробничі потреби позик та труднощі з їх поверненням [858, с. 272–278, 280]. Зауважимо, що для тогочасного суспільства утриманські настрої селянства не були новиною. С. Беккер зробив спробу спростувати концепцію «занепаду дворянства» [494], яка сформувалася в літературі кінця XIX – початку XX ст., радянській та зарубіжній історіографії. На нашу думку, симптом зубожіння (обезземелення), який мав економічне обґрунтування, історик не зовсім коректно ототожнив із феноменом політичного «занепаду дворянства». Висновки С. Беккера щодо зубожіння дворян-землевласників попри інші переваги його роботи мають дискусійний характер, зокрема при визначенні «жертв» зубожіння.

Широке коло проблем з історії Української революції 1917–1920 рр. (у таких хронологічних межах) розглянув американський історик-україніст Дж. Решетар. Однією з причин поразки національно-визвольних змагань він уважав низький рівень національної свідомості українського селянства, його зосередженість на економічних інтересах та локальний характер дій [1275, с. 319–321]. До такої ж думки дійшов і німецький дослідник Р. Марк, який проаналізував відносини селянства й Директорії у 1919–1920 рр. [1273]. Складний перебіг українсько-більшовицького протистояння схарактеризував американський історик А. Адамс у праці «Більшовики в Україні. Друга кампанія 1918–1919 рр.». На тлі воєнно-політичних подій він виокремив і селянський чинник, який розглядав у контексті розвитку селянського повстанського руху (отаманщини), зокрема під керівництвом Н. Григор'єва та Н. Махна [1267]. Для характеристики перебігу селянських повстань 1918–1920 рр. А. Адамс запровадив термін «Велика українська Жакерія». Аграрним повстанням у розвитку соціальної революції він відводив головну роль [1268]. Проблему відносин влади і сільської місцевості у 1917–1922 рр. досліджено С. Величенком [1277].

Значний науковий інтерес складають останні праці західних істориків, які опрацювали певну частку джерельного матеріалу з історії селянства Наддніпрянщини та знайомі з сучасною українською історіографією. Зокрема,

формуванню регіональних аспектів передумов селянської революції присвячені праці Д. Бовуа та Л. Фрізена. Французький дослідник Д. Бовуа через польсько-російсько-українські взаємини проаналізував проблему «битви за володіння землею» на Правобережній Україні. Він констатував, що українське селянство знаходилося в лещатах польських та російських землевласників: «... село перебувало в постійному кипінні, а відносини селян з поміщицькими дворами зайшли в глухий кут». Стримування переселення до Сибіру та зволікання до 1911 р. з реалізацією заходів Столипінської реформи спричинило «накопичення впродовж десятиліть озлобленості й затамованої люті», які призвели до пожеж і погромів маєтків під час революції 1917 р. [507, с. 309].

Економічні процеси на Півдні України та, зокрема, процес модернізації дослідив канадський науковець Л. Фрізен у монографії «Аграрна революція на Півдні України: селяни, поміщики і колоністи, 1774–1905». Третім суб'єктом аграрної революції поряд із селянами й поміщиками він визначив колоністів й зауважив менші масштаби потрясінь у південному регіоні [1272, с. 4–5].

Італійський вчений А. Граціозі проаналізував відносини селян з більшовиками, а також історію українського селянства на тлі європейських процесів першої половини ХХ ст. [611; 613]. А. Граціозі ввів до наукового обігу поняття «велика селянська війна» щодо характеристики відносин держави (СРСР) з селянством у 1917–1933 рр. [612, с. 6–7]. Ним також зроблено спробу визначити політичну програму селянського руху в 1918–1919 рр. На його думку, ця програма відображала загальну есерівську ідеологію [612, с. 26–28]. Львівський дослідник Я. Грицак доповнив її характеристикою національних особливостей поведінки українських селян, зауваживши циклічний характер останньої: спочатку селяни вітали нову владу, пізніше розчаровувалися, а наприкінці – повставали проти неї [614, с. 131–132]. На нашу думку, ставити питання про політичну програму українських селян у подіях 1917–1921 рр. не зовсім коректно [771]. Більш плідним напрямом досліджень поведінки селянських мас має бути вивчення мотивації участі селян у революції. На різних її етапах певні верстви селянства виявляли більшу чи меншу активність.

Основною формою селянської революції 1917–1918 рр. вважає общину британський дослідник О. Файджес [1184, с. 231]. Його ідеї знайшли розвиток у монографії канадського історика М. Бейкера «Селяни, влада і провінція: революція в селах Харківської губернії, 1914–1921» [1269]. Дослідник проаналізував ставлення селян Харківської губернії до влади в умовах Першої світової війни та інших політичних режимів. Серед основних проблем, які він зробив спробу з'ясувати, виступають переділ землі та вилучення хліба у селян. Соціальна поведінка селян, на думку М. Бейкера, визначалася економічними інтересами сільської громади, яка була для них опорою в складних умовах воєнного часу [1269, с. 1, 3]. Саме місцеві інтереси в селянській свідомості переважали над суспільними потребами. Дослідник висловлює неоднозначне ставлення до національного питання, наголошуючи, що Українська революція 1917–1921 рр. мала не лише національний характер [1269, с. 88; 493]. З цим твердженням можна подискутувати, оскільки до такого висновку історик дійшов у переважно російськомовному регіоні. Підхід М. Бейкера до аналізу подій у селі не з точки зору класової боротьби селян із поміщиками, а в контексті функціонування сільської громади свідчить підтвердженням правильності обраних нами в дисертації напрямів і завдань дослідження.

Маловивчені аспекти 1919 р. в селах Харківської губернії висвітлює французький дослідник Е. Онобль. На підставі джерел про 32 комуни Ізюмського повіту він робить спробу створити соціальний портрет комунарів, осмислити причини виникнення комун, згадуючи при цьому багато непривабливих сторін їхнього життя (бідність, зловживання, безгосподарність). Даючи високу оцінку комунарському рухові Ізюмського повіту в 1919 р., Е. Онобль намагається з'ясувати, чому комуни не були відроджені через півроку, з новим поверненням більшовиків. Вину за це він покладає на дрібновласницьку стихію селян, схильних до земельних переділів [1031, с. 86–88]. На нашу думку, пояснення цьому варто шукати в ситуації, яка склалася в українському селі після ліквідації поміщицького землеволодіння – це були ситуативні заходи налагодження сільськогосподарського виробництва.

Отже, праці діаспорних та західних дослідників сприяють розробці нових методологічних підходів та переосмисленню ролі селянства в подіях перших десятиріч ХХ ст. Зокрема в контексті дослідження сільської громади, підходи західних дослідників співзвучні з позицією українських та російських науковців, зокрема при розробці концепції «общинної революції» [803; 805; 851]. Якщо праці діаспори мали україноцентричний характер, то для західних досліджень з історії селянства характерна деяка недооцінка національного чинника. Загалом, праці західних дослідників мають важливе теоретичне значення для вивчення історії селянства, психології життя селян, їх участі в революційних подіях і взагалі дослідження селянства як соціальної верстви.

Отже, попри значний обсяг наукової літератури з селянознавчої проблематики, спеціального комплексного дослідження розробки та реалізації ідеї селянської революції 1902–1922 рр. у Наддніпрянській Україні ще не створено. Перший етап селянської революції (початок ХХ ст. – 1917 р.) більш ґрунтовно досліджений, за винятком окремих сюжетів (суспільні передумови та економічні конфлікти між селянами й поміщиками; ставлення Об'єднаного дворянства й I-II Державних дум до проблем селянської революції та селянського руху на початку ХХ ст.; репрезентація цього соціального конфлікту в програмах та діяльності політичних партій).

Малоз'ясованим на цей час є комплекс проблем, присвячених другому періодові селянської революції 1917–1922 рр. До проблем, які потребують додаткового дослідження, або нового прочитання, належать: характер відносин селянства й поміщицтва, зокрема господарські відносини між ними протягом 1917–1920 рр., роль сільської громади в умовах воєнного часу, її реакція на хлібозаготівлі, внутрішньосоціальні конфлікти в селі в умовах селянської революції, а також ставлення РКП(б) та КП(б)У до селянського питання, відносини більшовицької партії із селянством в Україні в 1920–1922 рр.

Створення цілісної картини соціальної боротьби українського селянства впродовж тривалого періоду, виявлення особливостей селянської революції в Наддніпрянській Україні є актуальним завданням сьогодення.

1.2 Джерельна база

Джерельна база з історії селянської революції в Наддніпрянській Україні перших десятиріч XX ст. досить об'ємна та різноманітна. На її освоєння дослідниками впливала суспільно-політична ситуація в державі: у 1920-х рр. публікувалися різноманітні збірники документів, далі тривалий час (до початку 1990-х рр.) науковці мали обмежений доступ до основного масиву документальних джерел періоду Української революції, а в друкованих збірниках подавалися окремі фрагменти документів, які свідчили про нібито підтримку селянством радянської влади й більшовицької партії. Інтенсивне вивчення джерел та їх публікація розпочалися з другої половини 1990-х рр., але селянську проблематику в опублікованих збірниках висвітлено недостатньо.

Деякою мірою це зумовлено інформаційним потенціалом джерел та структурою джерельної бази. Під час дослідження селянської революції перших десятиріч XX ст. ми маємо справу з другим її рівнем – реальною джерельною базою (перший її рівень – первісна, або початкова база, – формувався паралельно із здійсненням революції) [698, с. 86–87]. У процесі дослідження були оброблені обидві складові реальної джерельної бази, яка дійшла до нашого часу: актуалізована (опубліковані в радянських документальних збірниках джерела щодо розробки та реалізації державної політики в аграрній галузі й боротьби радянської влади з повстанським рухом) та потенційна (невідома історикам). Значний масив матеріалів щодо функціонування сільської громади, а також відносин селян і поміщиків ще не був використаний і в цій роботі залучений вперше.

Існує кілька схем класифікації джерел: за походженням, за ознакою призначення, за змістовим наповненням, типолого-видова. Застосування класифікації за походженням традиційно передбачає виокремлення джерел одноособового й колективного походження. Сучасні дослідники (В. Воронов) визнають можливість здійснити класифікацію джерел за належністю їх авторів до різних соціальних груп [566, с. 9]. У зв'язку з цим, за походженням джерела,

залучені до нашого дослідження, можна розділити на документи, які виходять від селян та від поміщиків. Більш об'ємним є комплекс документів із селянського середовища: ухвали сільських сходів, заяви, скарги селян до органів влади, нарративні джерела, зокрема спогади селян. Меншою мірою представлені документи з поміщицького середовища: заяви й скарги до органів влади, рідше – ухвали сільських сходів, а також нарративні джерела.

За ознакою призначення джерела поділяються на нормативні, що фіксують певні наміри (законодавчі акти, укази, накази, резолюції), та виконавчі, які відтворюють реальні дії (звітний матеріал, оперативні донесення й листування). Таку схему класифікації, на нашу думку, доцільно використати при дослідженні архівних джерел з проблеми селянської революції. За змістом опрацьовані джерела можна розподілити на пам'ятки соціально-економічного, політичного, культурно-освітнього, правничого характеру тощо.

Найбільш повно проаналізувати широкий комплекс залучених до цього дослідження джерел дозволяє типолого-видова класифікація [566, с. 13–15]. Її принципи були розроблені у 1970–1980-х рр. радянськими дослідниками (Л. Пушкар'єв, С. Шмідт, І. Ковальченко) [1076; 1242; 810] та доповнені сучасними джерелознавцями. Згідно з дослідженнями останніх, класифікаційне поняття «тип» передбачає групи джерел, які мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою і походженням. На цій підставі виокремлюються такі типи джерел: 1) речові; 2) словесні (усні та писемні); 3) зображальні; 4) звукові; 5) поведінкові; 6) конвенціональні [698, с. 96, 100]. Ця класифікація має умовний характер і не є вичерпною. Найважливішим типом джерел є писемні, які розподіляються на документальні та нарративні (ці групи вважаються родами писемних джерел). Роди писемних джерел розподіляються на менші групи – види писемних історичних джерел, які мають споріднену внутрішню структуру. Основними видами писемних джерел з історії селянської революції можна вважати: законодавчі акти, діловодну документацію, статистичні джерела, періодичні видання, джерела особистого походження, політичні твори. Виходячи із завдань дисертації, нами обрано

комбінований підхід до класифікації джерельної бази, який передбачає на певному етапі дослідження пріоритетність тих або інших груп джерел.

Використані джерела виявлені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України, м. Київ), Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІАК України, м. Київ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України, м. Київ) (специфіка архівної справи радянського періоду полягала в зосередженні документів переважно в центральних архівах). Також опрацьовано матеріали обласних архівів (Державних архівів Дніпропетровської та Харківської областей), залучено матеріали архівів Російської Федерації – Державного архіву Російської Федерації (далі – ДАРФ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ).

Загалом нами опрацьовано близько 150 архівних фондів та 528 справ. До дисертації залучено матеріали 89 фондів та 200 справ. Інші матеріали стосуються повсякденного життя селянства, реалізації аграрної, продовольчої політики, боротьби радянської влади з селянським повстанським рухом і в подальшій роботі дозволяють розширити напрями дослідження та відтворити вияви селянської революції на місцях.

Унікальним комплексом джерел селянського походження є матеріали діяльності сільських сходів. Нами виявлено й опрацьовано документи сільських громад практично всіх українських губерній, які зосереджені у фондах волосних народних управ, сільських і повітових правлінь ЦДАВОВУ України (частково – ЦДІАК України та обласних архівах). Переважна їхня частина не введена до наукового обігу, а їхній відносно «масовий» характер дає можливість зробити обґрунтовані узагальнення з різних аспектів життя сільської громади. Матеріали сільських сходів (збереглися з 1917 до середини 1920 рр.) містять інформацію переважно про вирішення адміністративно-господарських питань життя сільської громади, внутрішньосоціальні конфлікти, деякою мірою соціально-політичні процеси на селі. Найбільш

презентативними є документи сільських правлінь с. Йосипівки Новомосковського повіту (березень 1917 р. – листопад 1918 р.), с. Ново-Бахмутівки Скотоватської волості Бахмутського повіту (28 грудня 1918 р. – 22 грудня 1919 р.), с. Шульгівки Новомосковського повіту (22 січня – 21 листопада 1919 р.) Катеринославської губернії, с. Подібна Краснопільської волості Уманського повіту Київської губернії (28 травня 1917 р. – 24 квітня 1918 р., весь 1919 р.), с. Радолівки Бердянського повіту Таврійської губернії (1919 р.), містечка Варварівки Одеського повіту (1918–1919 рр.), с. Привільного (2-ї частини) на Херсонщині (квітень 1919 р. – травень 1920 р.).

Політичним настроям й аспектам життя села присвячені окремі фрагментарні документи [787], адже питання, пов'язані з політичною ситуацією, розглядалися в основному на сходках (зібраннях) селян і не протоколювалися. Інформацію про них містять здебільшого наративні джерела.

Документи ЦДАВОВУ, які відтворюють відносини селян з поміщиками, ситуацію на місцях, розвиток селянського руху й становище поміщицьких господарств, походять із місцевих органів влади. За функціональним призначенням ці джерела можна розподілити на організаційно-розпорядчі, інформаційні та звітні. За їх походженням виокремлено три групи.

1. Матеріали органів земельної адміністрації різних політичних режимів (містять інструкції, листування, заяви, скарги селян і поміщиків, протоколи засідань управ, їх ухвали, описи розгромлених маєтків, документи про повернення майна землевласникам тощо). Найбільш уцілілими й репрезентативними є матеріали Полтавського губернського земельного комітету (Ф. 1412), Київської повітової земельної управи тієї ж губернії (Ф. 165), повітових та волосних земельних управ Подільської губернії (фонди 1390, 1607, 1609, 1614), Ізюмського повітового земельного комітету Харківської губернії (Ф. 1731), повітових та волосних земельних комітетів Чернігівської губернії (фонди 1414, 1493, 1495, 1617), Полтавської губернської земельної комісії Української Держави (Ф. 999), Гайсинської повітової земельно-ліквідаційної комісії (Ф. 1392), Київської повітової тимчасової

земельно-ліквідаційної комісії (Ф. 1865), повітових та губернської земельної управи УНР 1919 р. Волинської губернії (фонди 931, 1602).

2. Матеріали громадських комітетів 1917 р. різних рівнів (сільські, волосні, губернські). Серед останніх найбільш репрезентативні документи зосереджені у фондах Полтавського і Чернігівського комітетів (фонди 996, 1457). Серед волосних комітетів варто зазначити Пиківський комітет Вінницького повіту Подільської губернії (Ф. 1385), Грушівський та Новобузький комітети Херсонського повіту і губернії (фонди 3003, 3199), а сільських – Дебальцевський виконавчий комітет Олександрівського повіту Катеринославської губернії (Ф. 2036).

3. Документи місцевих органів виконавчої влади: губернських комісарів 1917 р. (Подільський, Полтавський, Харківський губернські комісари (фонди 628, 2117, 3056)); губернських та повітових старост УД (Харківський, Київський, Катеринославський губернські старости (фонди 1325, 3598, 4541)), Гайсинський повітовий староста Подільської губернії (Ф. 2026)).

Особливості відносин радянської влади й селянства, настрої селянства розкривають матеріали вищих органів влади (звітні та інформаційно-аналітичні), зокрема Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (Ф. 1): доповіді керівників держави, представників Наркомзему УСРР, місцевої влади про економічний і політичний стан на місцях (за 1920–1922 рр.), матеріали конференцій КНС (1920 р.), діяльності агітпоїздів імені В. Леніна (1920 р.), «Жовтнева революція» (1922 р.). Матеріали агітпоїзду «Червона Україна» (1921 р.) зосереджені в окремому фонді (Ф. 182). Фонд РНК УСРР (Ф. 2) містить листування, доповіді, звіти, які дозволяють дослідити реалізацію продовольчої політики й ставлення до неї селянства, комунарський рух, стан колишніх поміщицьких господарств, діяльність КНС, процес «розкуркулення».

Наслідки селянської революції дозволяють простежити також матеріали Постійної наради з боротьби з бандитизмом при РНК УСРР за 1921 р. (Ф. 3204). Фонд містить протоколи нарад (республіканської, губернських, повітових), інструкції, зведення й доповіді про становище на місцях, стан повстанського

руху, настрої селянства, соціальний склад повстанців, інформацію про роль військових частин у здійсненні продовольчої політики та посівної кампанії.

У фондах ЦДІАК України зберігаються документи судових палат, особові фонди, які містять судові документи (вироки, обвинувачувальні акти, протоколи допитів свідків), листування, донесення, доповідні записки, рапорти, звіти управителів маєтків, описи розгромлених поміщицьких маєтків (цінні джерела зосереджені у фонді поміщиків Лінке – Ф. 877). Інформаційний потенціал цих джерел з історії селянського руху 1917–1918 рр. був проаналізований радянською дослідницею Т. Слюдиковою [1127] і значною мірою введений істориками до наукового обігу. У контексті нашого дослідження матеріали ЦДІАК України доповнюють інформацію інших джерел та регіонів, а також є цінним джерелом з історії сільської громади.

Суттєвою частиною джерельної бази є документи ЦДАГО України (звітні та інформаційно-аналітичні), зокрема матеріали ЦК КПУ (Ф. 1): протоколи засідань та звіти губернських відділів з роботи на селі, матеріали безпартійних конференцій 1920 р., документи щодо подорожі агітпоїзда імені В. Леніна Правобережною Україною (1920 р.), звіти інструкторів КП(б)У про результати обстеження губернських партійних організацій (1922 р.). У Ф. 59 ЦДАГО України зберігаються нарративні джерела – спогади учасників громадянської війни, переважна увага яких приділена воєнно-політичним подіям (встановленню радянської влади й захисту її здобутків), однак деякі з них подають важливу інформацію про аграрні перетворення, відносини селян чи більшовицьких органів влади з поміщиками. Особливу цінність мають спогади заступниці Наркомзему УСРР Н. Плюсніної, які містять відомості про комунарський рух і ставлення до нього селянства в 1919 р.

У регіональних архівах зосереджені матеріали з інформацією про становище на місцях: документи сільських і волосних правлінь про відібрання / повернення землі і майна поміщикам Катеринославської губернії в 1917–1918 рр. (фонди 540 і 630 ДАДО), відомості земельних органів про стан поміщицьких маєтків у 1919 р. (Ф. р-40 ДАДО), документація Харківського

губвиконкому за 1920 р.: листування, звіти, доповіді щодо виконання продовольчої розкладки, мобілізацію, діяльність КНС (Ф. р-203 ДАХО).

Повнішу картину селянської революції в Україні дають змогу відтворити матеріали, які зберігаються в архівах Російської Федерації. Документи Головного земельного комітету Міністерства землеробства Тимчасового уряду (Ф. 1796 ДАРФ) представлені телеграмами представників органів влади, скаргами землевласників, селян на рішення земельних комітетів. Інформація про хід хлібозаготівельної кампанії в Україні в 1921–1922 рр. зберігається у фонді РНК РСФРР (Ф. р-130). У РДАСПІ матеріали відділу ЦК РКП(б) з роботи на селі (Ф. 17) містять звіти інструкторів РКП(б), зокрема Г. Хитрова, про результати поїздок до України й обстеження губернських відділів з роботи на селі за 1920 р., спогади учасників громадянської війни.

Опубліковані джерела за принципом походження й цільового призначення можна розподілити на такі види:

1. Нормативні документи – збірки законодавчих актів: «Законы о состояниях» 1899 р. [387] та їх законодавче тлумачення [271; 272; 385], «Положения о сельском состоянии» 1902 р. [388] та «Общее положение о крестьянах» 1909 р. [386], «Земельный кодекс УСРР» 1922 р. [276].

2. Документи громадських об'єднань та політичних партій (протоколи, стенограми з'їздів, доповіді, звіти про діяльність різних політичних партій та організацій) складають значний масив джерел. На підставі аналізу стенограм I-II Державних дум [247–250] відтворюється ставлення різних політичних сил, суспільства Російської імперії до проблем селянської революції. Позицію панівного стану дворян відображають журнали засідань I-III з'їздів Об'єданого дворянства (1906–1907 рр.) [343]. Ставлення правих політичних сил до селянства, зокрема, «Союза русского народа» та їх підтримку в Україні висвітлюють матеріали правих партій [367; 368]. Позицію українських делегатів з'їздів та конференцій конституційно-демократичної партії дають можливість відтворити протоколи ЦК партії та матеріали її партійних форумів [370; 405–407]. Бачення партією соціалістів-революціонерів перспектив

селянського руху та обговорення її членами ідеї революційного захоплення землі дозволяє з'ясувати об'ємний комплекс матеріалів цієї партії [348–351]. Ставлення соціал-демократів до селянського питання дають змогу проаналізувати стенограми й протоколи II–XII з'їздів РСДРП / РКП(б) та інші партійні документи [237; 240; 254; 255; 258; 328; 344; 375; 389; 411; 436; 443], а в Україні – матеріали з'їздів та конференцій КП(б)У [238; 239; 352; 412; 435].

3. Тематичні збірники документів (включають джерела різних видів) присвячено проблемам: історії селянського руху [293–296; 417; 418], Жовтневої революції та громадянської війни [208–210; 213; 214; 219; 251; 252; 269; 362; 365; 413–415; 430], радянського будівництва та аграрної політики [202; 281; 285; 376; 377]. Більшість цих збірників опубліковано в радянський період. За функціональним призначенням вони містять документи: звітні, інформаційно-аналітичні (донесення, повідомлення, рапорти, телеграми представників місцевої адміністрації), а також інструктивно-розпорядчі (накази, розпорядження, інструкції, листи). Підбір документів часто зумовлювався ідеологічними чинниками (показати якомога більшу підтримку селянством радянської влади). Однак деякі документи, зокрема, звіти більшовицької земельної адміністрації, що зосереджені в двотомному комплексі «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни» [376; 377], зберегли свою наукову цінність і до нашого часу. Значний інтерес для дослідників мають також публікації документів 1920-х рр. [201; 203; 204; 230; 278; 279; 283; 297; 357]. Сучасні збірники документів присвячені переважно державно-політичним процесам та національно-визвольному рухові [263; 426–428], селянська проблематика представлена в них побіжно. Ґрунтовно відтворено особливості селянського руху восени 1917 – на початку 1918 рр., відносини селян із землевласниками у збірнику «Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського» [403]. Дотичні до проблем селянської революції аспекти розкриваються у інших вітчизняних та російських збірниках документів [220; 244; 340; 425]. Різні аспекти участі селянства Черкащини у подіях Української революції висвітлено в окремому виданні [390].

4. Економіко-статистичні матеріали: статистична інформація Наркомзему УСРР, таблиці, діаграми [358], анкетне опитування ЦСУ УСРР 1922 р. [453], матеріали Комуністичної академії з обстеження Полтавської губернії [324, с. 47–97], у яких підводяться соціальні та економічні підсумки селянської революції. Навесні 1922 р. ЦСУ УСРР було здійснене анкетування з ініціативи О. Пешехонова, підсумки якого проаналізував В. Якиманський. 1688 анкет охопили 91 повіт (91%), 854 волості (43,3%), 3189 поселень (9,8%), переважно великих населених пунктів. Зібрана інформація дала можливість проаналізувати зміну розмірів селянського землеволодіння, еволюцію деяких груп селянських господарств, зокрема й питання про те, у кого і як відбирали землю, про розподіл відібраної землі, передачу її в оренду тощо [453, с. 1–3].

5. Періодичні видання мають допоміжний характер для нашого дослідження. Для відтворення окремих фактологічних подій, про які оперативно повідомляла преса, нами використано інформацію урядових, громадських та партійних періодичних видань за 1917–1923 рр. («Вестник Временного правительства», «Воля», «Народна Воля», «Нова Рада», «Сільський господар», «Коммунист», видання I–III з'їздів КНС). Поточно-хронікальна інформація – повідомлення про селянські виступи проти поміщиків у 1917 р. – перевидавалася деякими Істпартами у вигляді окремих збірників (таким є збірник «1917 год на Киевщине. Хроника событий» [419]). Вже у наш час Інститутом історії України НАН України опубліковано довідкове видання «Україна: хроніка ХХ століття» із залученням матеріалів періодики [420–424]. В історіографічному контексті значну цінність становлять журнали 1920-х рр. – «Літопис революції», «Пролетарская революция», «На аграрном фронте».

6. Спогади, епістолярна спадщина, записки державних і партійних діячів є досить значним комплексом, який містить цінну інформацію для відтворення подій селянської революції в окремих регіонах. Позицію землевласників щодо «зубожіння» оприлюднили: професор хімії, землевласник Смоленської губернії О. Енгельгардт [452], виходець із спадкового дворянства Тамбовської губернії С. Терпигорев [408], відомий земський діяч та землевласник Харківської

губернії Є. Гордієнко [245]. Одне з найвизначніших джерел спогадово-щоденникового характеру – «Спогади», присвячені періоду 1861–1907 рр., і «Щоденник» – літопис бурхливих подій з початку ХХ ст. й аж до ліквідації господарства більшовиками (1907–1920 рр.), підготовлені Є. Чикаленком. Ці джерела характеризують особливості ведення господарства, розкривають відносини поміщиків з селянами протягом тривалого часу [437–440]. Ставлення суспільства до землевласників у 1917 р. проаналізовано в спогадах П. Скоропадського [393]. Свої враження про події 1919 р. (ставлення більшовицького режиму до поміщиків, ситуація на селі денікінського періоду, настрої селянства, становище поміщиків) залишив великий землевласник, український меценат і міністр земельних справ Української Держави В. Леонтович [311]. Долю поміщицтва Правобережної України в 1917–1919 рр. на прикладі власної сім'ї схарактеризувала С. Грохольська [253].

Спогади селян можна розділити на декілька груп. До першої належать матеріали, зібрані в 1920-х рр. відділами Істпарту та з ініціативи Я. Яковлева. Перші спогади містила опублікована в 1926 р. невелика збірка «Война крестьян с помещиками в 1917 г.» [229]. В 1929 р. був опублікований об'ємний збірник «1917 год в деревне» [417], перевиданий 1967 р. [418]. До нього увійшли зібрані в 1925 р. редакцією «Крестьянской газеты» спогади сільських кореспондентів, більшість з яких була очевидцями та учасниками подій 1917 р. Селянський рух, за їхньою оцінкою, мав в основному економічний характер і був спрямований проти поміщиків, Тимчасового уряду, священників, заможних селян.

Другу групу селянських спогадів складають пізніші ювілейні й тематичні збірники. Вони характеризуються типовістю описуваних подій, містять інформацію про масово-політичну й культурно-просвітницьку роботу радянської влади на селі [див., напр.: 221; 267; 346].

Третю групу становлять спогади, створені в еміграції. Для широкого кола читачів вони стали доступними вже в період незалежності. Досить інформативні спогади про особливості національно-культурного відродження, настрої селян, політичну ситуацію на селі залишили вихідці з с. Глодоси

Херсонської губернії (сучасний Новоукраїнський район Кіровоградської області), прихильники національно-демократичного табору М. Михайлик [330; 331] і Ф. Мелешко [326]. За допомогою спогадів інших учасників цих подій, більшовика М. Остапенка [347] та мешканки села, а в подальшому сільської вчительки А. Гордієнко [246], ці джерела дали нам змогу відтворити розвиток селянської революції на території окремого села [766]. Особливості селянського господарювання в умовах численних змін влади розкривають спогади Н. Нессіна (Херсонська губернія) [339], та К. Сокола (син безземельного селянина с. Постолівка Подільської губернії України, який служив з 1918 р. у 41-й піхотній дивізії на боці більшовиків) [394].

До четвертої групи селянських наративних джерел належать спогади та щоденники, написані вихідцями з селян у перші десятиліття ХХ ст. та в радянські часи, але не опубліковані за життя їх авторів. Ці джерела в основному були виявлені науковцями на території Запорізької області у 2001–2005 рр. під час археографічних польових експедицій.

Охарактеризував життя південноукраїнського села початку ХХ ст., особливо періоду Української революції, учасник культурно-просвітницької діяльності в с. Іванівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині Запорізької області) Д. Лях [314]. Господарські записки, свої спостереження занотовував у «Щоденнику» з січня 1906 до січня 1918 р. мешканець с. Вознесенка Олександрівського повіту Катеринославської губернії Т. Кармазь, свідок подій 1917–1918 рр. [450].

Цінну інформацію про умови ведення селянського господарства та становище селянства на початку ХХ ст., вплив революції 1905 р. на село (учасників та мотивацію погромів поміщицьких маєтків, відносини селян з поміщиками-німцями), Столипінської аграрної реформи залишив мешканець с. Мала Білозерка В. Рубель [384]. Спомини про селянське життя до революції можна знайти у спогадах М. Молодика [333], М. Алексєєва [327], С. Ціпка [433]. Особливо детально повсякденне життя селян на тлі зміни різних політичних режимів за 1918–1922 рр. відтворив І. Ярошенко в «Щоденнику»

[454]. Про наслідки революції для селянства (розподіл і занепад селянських господарств) згадують О. Замрія [273] та І. Штерев [447].

Ділилися спогадами й інші сучасники тих подій: державні, громадські, партійні діячі, науковці. Детально епоха початку ХХ ст. відображена в спогадах С. Вітте [224; 225], учасників революції 1905 р. [317; 338; 392; 416; 451]. Події 1917 р. висвітлені в мемуарах провідних діячів Тимчасового уряду – О. Керенського та В. Чернова [282; 434]. Письменник і громадський діяч В. Короленко охарактеризував селянські настрої та селянський рух на Полтавщині з 1902 до 1919 рр. [287], інструктор Центральної Ради В. Андрієвський – становище в губернії в 1917 – на початку 1918 р. [205; 206], а відомий учений В. Вернадський описав становище на Полтавщині навесні 1918 р. [222]. Губернський комісар Центральної Ради Д. Дорошенко висвітлив розгортання селянського руху восени 1917 р. на Чернігівщині [265]. Громадський і політичний діяч М. Галаган охарактеризував психологічний стан поміщиків, які втратили свою власність на початку 1918 р. [242].

Картину політичних настроїв селянства, його реакцію на більшовицьку політику, побутове становище селян та шкільних вчителів у містечку Ялтушків Подільської губернії відтворив соціал-демократ (меншовик) О. Мартинов [322]. Там, на території цукрового заводу, майже чотири роки (з осені 1918 р.) жила його сім'я. Подіям 1919 р. присвячені спогади більшовицьких діячів В. Затонського [275], Є. Колегаєвої [284]. Уявлення про боротьбу більшовиків в Україні доповнюють спогади Є. Бош [215–217], Г. Петровського [354–356].

Для сучасних дослідників аграрної проблематики значний інтерес становлять також спогади радянських вчених-аграрників, які в надзвичайно складних умовах створювали історію аграрної революції – І. Рибалки [382] та учнів М. Рубача про нього [332].

7. Політичні твори партійних і державних діячів [698, с. 112]: Г. Плеханова [359–361], В. Леніна [298–310], Х. Раковського [378–380], О. Шліхтера [444–446], які були ідеологами аграрних перетворень, зокрема аграрної революції, та творцями політики більшовицької партії на селі. Маючи

переважно публіцистичний характер, ці праці містять узагальнення й осмислення поточних подій.

8. Окремим джерелом дослідження виступають твори художньої літератури [698, с. 112]. Наслідкам селянської реформи 1861 р. та процесам капіталістичної модернізації на селі присвячено роман П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» [329]. М. Коцюбинський зібрав та переосмислив величезний фактичний матеріал про події на селі під час революції 1905 – 1907 рр. в оповіданні «Коні не винні» [290], трагедію в с. Вихвостове Городнянського повіту Чернігівської губернії в повісті «Fata morgana» [291]. Автори цих творів, будучи свідками епохи, художніми засобами змогли відтворити вплив модернізації пореформеного періоду на селянське життя та конфлікти, які сформувалися у відносинах селян з поміщиками.

Таким чином, структура джерельної бази складається з двох підгруп: актуалізованої та потенційної, тобто опублікованих та неопублікованих писемних джерел. Вторинні історичні тексти – джерела, введені до наукового обігу, та історіографічні праці – дають можливість по-новому осмислити ті аспекти селянської революції, які знаходяться на перехресті наукових інтересів. Матеріали воєнних нарад з боротьби з бандитизмом, популярні серед дослідників селянського повстанського руху, дозволяють проаналізувати соціальні відносини у селянському середовищі. Радянські збірники документів, попри їх ідеологічне навантаження, дають можливість доповнити наявну у вищезазначених джерелах інформацію. Створити всебічну картину становища в українському селі перших десятиріч ХХ ст. дозволяють матеріали наративних джерел. Унікальне значення для нашого дослідження мають матеріали сільських сходів, значний масив яких вводиться до наукового обігу вперше. Матеріали функціонування сільської громади в умовах Української революції відтворюють характер відносин селянства з різними політичними режимами.

Загалом же виявлений комплекс джерел є репрезентативним, містить вірогідну й автентичну інформацію, критичне використання й зіставлення якої уможливило вирішення поставлених дослідницьких завдань.

1.3 Методологія дослідження

Методологічні засади дослідження проблеми селянської революції тривалий час, зокрема в СРСР та УРСР, зумовлювалися потребами партійно-державної ідеології, яка визначала напрями дослідницької діяльності істориків та сам зміст і характер селянської революції, або ж не визнавала її взагалі. Заявлена нами проблематика виявилася чи не найбільш контрольованою, а науковці, які нею займалися, підпадали під репресії, переслідування та критику. Більшовицька ідеологія ставила перед ними завдання: обґрунтувати передумови Жовтневої революції, її позитивні наслідки для суспільства й самого селянства (відповідно – ліквідації поміщицтва), потребу вилючення продовольства у селян, і головне – союз пролетаріату й селянства, керівництво робітничого класу та РСДРП / РКП(б) селянським рухом.

Основні напрями історичних досліджень у 1920-х рр. визначала концепція М. Покровського про дві революції: пролетарську і селянську. Прихильниками останньої виступали російські радянські дослідники, зокрема С. Дубровський, А. Шестаков. У їхніх працях події 1902 р., 1905–1906 рр. та 1917 р. вважалися етапами селянської революції. Українські історики розглядали ці етапи відокремлено, й вивчали боротьбу селянства в контексті аграрної революції, наголошуючи на її економічному характері. Специфічне висвітлення в українській історичній науці 1920-х рр. отримала концепція Української революції: на тлі загального критичного ставлення до національно-визвольного руху українські історики-марксистки визнавали особливості революційного процесу в Україні (М. Яворський, М. Рубач).

У 1930-х – першій половині 1950-х рр. основні напрями історичних досліджень визначалися «Коротким курсом історії ВКП(б)» і підпорядковувалися інтересам класової боротьби пролетаріату. Основою методології історичних досліджень у 1950–1980-х рр. були праці В. Леніна та рішення партійних з'їздів. Основним методом дослідницької діяльності – ілюстративний. Право тлумачити ленінську спадщину отримували обрані вчені,

зокрема С. Трапезников. За В. Леніним було закріплено «правильне, ... наукове вирішення аграрно-селянського питання в Росії» [1173, с. 10]. Політичні опоненти більшовиків, у тому числі й Г. Плеханов, зазнавали нещадної критики. Таким чином, декларувалося ключове положення, що саме радянська влада розв'язала аграрно-селянське питання: «не лише принесла трудящому селянству політичне й економічне звільнення, а й надала йому значні матеріальні блага» [1173, с. 14]. Які саме – детально висвітлювала історико-економічна література [1144, с. 23–24]. Радянська історична наука другої половини 1930-х – 1980-х рр. не визнавала селянської революції й підмінила її дослідженням аграрної політики більшовицької партії та радянської влади.

Важливою умовою розвитку пострадянської історичної науки та формування нової методології історії, на думку дніпровського дослідника В. Якуніна, була потреба деідеологізації науки [1263, с. 14]. Здійснений у 1990 р. В. Гораком аналіз немарксистських концепцій ролі українського селянства в революційних подіях 1917–1920 рр. (хоча й з позиції відстоювання керівної ролі більшовицької партії) [606, с. 15–16] спонукав науковців до переосмислення й визнання «селянського» характеру цих подій.

Питання аналізу радянської наукової спадщини українські історики обговорювали на низці наукових конференцій. Важливі дискусії точилися на Всеукраїнській науковій конференції «Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи» (Харків, 15–17 листопада 1995 р.) [505; 716; 1095; 1112]. В. Калініченко зауважив потребу об'єктивного дослідження аграрної політики більшовиків («без ідеологічних нашарувань і догматичних стереотипів») та з'ясування реальних наслідків «аграрної революції» для суспільства й народного господарства [716, с. 217]. На Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії в Умані (10–12 жовтня 1996 р.) Р. Ляхом було окреслено коло питань, які потребували дослідження з нових позицій [936]. І. Ворончук у березні 1998 р. на Четвертій академії пам'яті проф. В. Антоновича констатувала потребу «подолання стереотипів і написання об'єктивної історії еволюції українського селянства від найдавніших часів до

сьогодення», пошуку нових концептуальних підходів до висвітлення селянської проблематики [567, с. 233–234]. «Нове життя» отримала концепція Української революції, пропагована на конференції в Харкові в 1995 р. В. Солдатенком [1139]. Поступово невід'ємною складовою цієї концепції став селянський чинник, що знайшло обґрунтування в працях В. Верстюка [532–536], В. Смолія [1134], С. Корновенка [839] та інших дослідників.

Пошуки нових методологічних підходів та перспективні напрями дослідження селянства викристалізувалися під час дискусій на Всеукраїнських симпозиумах з проблем аграрної історії, Гуржіївських історичних читаннях (м. Черкаси), наукових читаннях з питань аграрної історії України та Росії, присвячених пам'яті професора Д. Пойди (м. Дніпро) та низці інших наукових конференцій. Створення української концепції селянської революції початку ХХ ст. започаткували черкаські дослідники на теоретичному семінарі «Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення» (13 червня 2013 р.) та в низці наступних публікацій.

Російські дослідники запропонували власне бачення селянської революції. За концепцією В. Данилова, селянська революція 1902–1922 рр. стала підґрунтям для всіх інших соціальних і політичних революцій. Її змістом він визначив ліквідацію поміщицького землеволодіння, заміну приватної земельної власності загальнонародною, передачу землі селянам. Учений виокремив як негативні («архаїзація» структури суспільства, натуралізація виробництва, послаблення ринкових зв'язків, відновлення общини), так і позитивні наслідки селянської революції (усунення поміщиків з аграрної структури, швидкий підйом сільського господарства, органічне соціальне розшарування села, зростання соціально-політичної активності селянства тощо) [622, с. 319–320; 626, с. 634, 639–640].

Під керівництвом В. Данилова й британського дослідника Т. Шаніна у 1992–2000 рр. у Російській Федерації працював міждисциплінарний міжнародний теоретичний семінар «Сучасні концепції аграрного розвитку». Дискусії і полеміка в межах семінару сприяли «усвідомленню центрального

місця аграрної проблематики в історії країни, потужного діалектичного впливу "селянськості" буквально на всі сторони життя радянського і пострадянського суспільства» [1137, с. 23–24]. Т. Шанін обстоював вирішальну роль селянства в періоди національних криз, вважаючи його дієвим чинником суспільного розвитку [1221, с. 273; 1222, с. 13]. З подачі Т. Шаніна в історіографії склалося уявлення про селянство як «незручний клас», який не піддається простим і одностороннім визначенням [1137, с. 79; 1276]. Прихильником цього концепту виступає дніпровський дослідник О. Михайлюк, який трактує селянство в руслі конструктивістського підходу як «уявлену спільноту» [982, с. 42] або «соціокультурну спільноту» зі «специфічним способом життя» [1020, с. 34–35].

Таким чином, спільною рисою наукових досліджень українських та російських істориків стало усвідомлення активної ролі селянства в суспільних процесах. Однак політичні та соціально-економічні умови розвитку Наддніпрянської України (поширеність меншовицьких організацій, слабкість більшовицького впливу в масах, консолідація сільської громади, кооперативний рух, розвиток повстанства, тривала відсутність радянської влади на селі) сформували українські особливості концепції селянської революції.

Пропоноване дослідження базується на соціокультурному, системному підходах до аналізу суспільства, використано елементи селянознавчого, антропологічного, міждисциплінарних підходів. Соціокультурний підхід, який полягає в соціальному і культурному аналізові структур, процесів та інститутів суспільства [984, с. 9], є універсальним під час дослідження політичних, економічних, суспільних, культурних процесів. Він дає можливість вивчати селянську / поміщицьку економіку, окремі соціальні суб'єкти, соціокультурні характеристики в цілому, створювати певну модель суспільства, розглядати події з погляду мотивації людської діяльності. Метою його застосування є з'ясування сприйняття селянством сутності проблем розвитку сільського господарства в контексті його відносин із поміщицтвом, вияви селянської революційності.

Системний підхід дозволяє досліджувати об'єкт як цілісну множину елементів у сукупності відносин і зв'язків між ними [1054, с. 78–79]. Елементами досліджуваної системи є стани-класи (селяни – поміщики), політичні партії та держава. У межах такої системи досліджуються точки напруги – відповідні «бінарні опозиції» – суперечності між її структуроутворюючими елементами: 1) селянами – поміщиками; 2) селянами – державою (імперською та радянською) й 3) способи політико-ідеологічних репрезентацій цих суперечностей у діяльності політичних партій. Накопичення та вибухи циклічних суперечностей у межах досліджуваної системи розглядаються крізь призму концепції селянської революції. Динаміка розвитку цієї системи хронологічно складається з двох п'ятирічних циклів відкритих колапсів системи (конфронтації 1902–1907 рр. та періоду Української революції і «раннього» непу 1917–1922 рр.), а також відносно мирного 10-річного періоду латентних суперечностей 1907–1917 рр. Обґрунтуванням для цієї періодизації, на нашу думку, є критерії наростання / спаду масштабів селянської боротьби, радикалізації її форм, еволюції селянських гасел та виокремлення політичних вимог селянства, роль державних утворень у вирішенні селянського питання, або розвитку селянської революційності.

Селянознавчий підхід ґрунтується на таких принципах дослідження, як: «міждисциплінарність, визнання багатофакторності і багатопричинності подій, необхідність поєднання мікро- і макрорівнів розгляду історичних питань» [1137, с. 24]. Ураховуючи часті зміни політичних режимів в Україні в 1918–1920 рр. та слабкість державної влади в 1921–1922 рр., вважаємо за доцільне використати для аналізу соціальної поведінки селянства в контексті селянознавчого підходу основні ідеї концепції «моральної економіки» Дж. Скотта [1125]. Хоча основні принципи аналізу селянської організації Дж. Скотт розробив на матеріалах Південно-Східної Азії (ключовими положеннями цієї концепції були категорія «існування, прожиття» (фізичного виживання – *H. K.*) та осмислення селянських культур зсередини), інтерес для нашого дослідження становить інша складова концепції – система

взаємодопомоги і взаємопідтримки [1137, с. 51, 58]. Відповідність для селянства Російської імперії теорії «моральної економіки» визнав російський дослідник В. Бабашкін [478, с. 49]. У контексті нашого дослідження концепція «моральної економіки» дозволяє обґрунтувати соціальні функції сільської громади за умов занепаду або слабкості органів державної влади в 1918–1920 рр.: захист селян від радикальних впливів зовнішнього світу, зокрема щодо втручання держави у відносини сільської громади з поміщицтвом, або у випадку примусових реквізицій продовольства різними політичними режимами, забезпечення умов для мінімального виживання своїх членів (піклування про літніх людей, інвалідів, а під час голоду – допомога заможних селян бідним односельцям), а також пояснити соціальну поведінку селянства в умовах його протистояння з владою, особливо в 1919–1921 рр. Концепція «моральної економіки» також дозволяє відтворити механізм самоорганізації селянства на тлі зміни політичних режимів та одночасного існування різних місцевих управлінських інституцій.

Антропологічний підхід у дослідженні селянської проблематики передбачає відтворення під кутом зору досвіду окремо взятої людини умов життя, праці та відпочинку, а також чинників, що впливали на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичних уподобань «пересічних людей». Через недостатню кількість писемних джерел в умовах революції британський дослідник О. Файджес орієнтує використовувати антропологічні методи для відновлення картини політичного життя на селі, зосереджуючи основну увагу на стратифікації селян за віком, освітою, світоглядом [1184, с. 231, 237]. Прихильником антропологічного підходу виступає черкаський історик Ю. Присяжнюк, який визначає цілий спектр перспективних напрямів його застосування [1020, с. 20; 1066]. У контексті пропонованого дослідження «антропологізація» стає пріоритетною рисою під час аналізу нарративних джерел та матеріалів сільських сходів.

Таким чином, комплексне врахування різних підходів до історії селянства дозволяє відтворити різні аспекти його життєдіяльності та боротьби:

особливості господарювання, суспільно-політичну активність, культурно-освітні інтереси, революційну діяльність тощо.

Методологія пропонованої роботи базується на використанні загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності, багатофакторності. Принцип історизму передбачає розгляд предмету дослідження в діалектичній взаємодії об'єктивних та суб'єктивних чинників у конкретно-історичних умовах: від зародження ідеї переділу поміщицької власності до її реалізації, яка відбувалася на тлі складних політичних та економічних процесів (революцій, воєнно-політичного протиборства, реформ). Принцип об'єктивності, з огляду на значну заполітизованість теми, вимагав комплексного аналізу широкого кола джерел, їхнього зіставлення, виваженості оцінок, критичного переосмислення положень марксистсько-ленінської теорії класової боротьби, а передусім – використання здобутків сучасного селянознавства. Принцип багатофакторності дозволив проаналізувати об'єктивні, суб'єктивні, економічні та політичні чинники, що визначали соціальну поведінку селян.

Реалізацію зазначених принципів забезпечує комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних та конкретно-історичних методів. До загальнонаукових методів належать аналіз, синтез, які дали можливість визначити основні напрями дослідницької діяльності при характеристиці історіографії проблеми, з'ясувати розуміння сутності селянського питання політичними партіями.

Серед спеціально-історичних методів на стадії пошуку та роботи з джерелами застосовано джерелознавчі методи: евристичний та критичний. Герменевтичний аналіз протоколів сільських сходів дозволив з'ясувати специфіку сільського життя в умовах воєнного часу. Структурну побудову дослідження визначив проблемно-хронологічний метод, який дав можливість розглянути взаємодію селянства з трьома іншими суб'єктами історичного процесу перших десятиріч ХХ ст. (поміщицтво, політичні партії й держава) і розглянути її у хронологічній та логічній послідовності.

Можливість відтворити розвиток подій селянської революції дали також конкретно-історичні методи. За допомогою історико-генетичного методу

простежено зародження й еволюцію ідеї селянської революції (в теорії й діяльності провідних політичних партій та організацій, ініціаторів ліквідації поміщицького землеволодіння), а також її практичну реалізацію українським селянством. Причини, наслідки, закономірності селянських рухів розкриваються в руслі історико-порівняльного методу. Розвиток селянської революції в окремих місцях та окремих час дає змогу реконструювати ретроспективний метод.

Під час дослідження настроїв селянства, внутрішньосоціальних конфліктів у селянському середовищі використовується міждисциплінарний підхід та методи дослідження, які виникають на межі різних галузей науки. З'ясуванню причин і наслідків селянської революції перших десятиріч ХХ ст., зокрема в контексті економічних відносин селянства з поміщицтвом, а пізніше і радянською владою, сприяють категорії конфліктології (галузь науки, призначенням якої є розуміння закономірностей виникнення, розвитку та врегулювання конфліктів), зокрема теорія соціального конфлікту. На думку американського соціолога Л. Козера, «... соціальний конфлікт – це боротьба за цінності й претензії на статус, владу і ресурси, в ході якої опоненти нейтралізують, завдають збитків або усувають своїх суперників» [813, с. 32]. Частково боротьбу селянства Наддніпрянщини в 1902–1922 рр. можна віднести до соціально-економічних конфліктів, суб'єктами якого виступають різні соціальні спільноти (селяни, поміщики), соціальні інститути (державні органи). Предметом їх інтересів є економічні блага: земля та умови господарювання на ній, а також продовольство й умови передачі його державі.

Економічні чинники «аграрного протесту» обґрунтував американський соціолог Джефрі Пейдж, автор теорії «аграрної революції» (1975 р.). На матеріалах Перу, Анголи і В'єтнаму він установив, що основу суперечностей між селянами й поміщиками складають відносини земельної власності. До соціальної боротьби селян спонукала глобальна комерціалізація сільського господарства (її найнижчий рівень) – залежність обох аграрних класів від землі. Соціальний рух мав форму аграрного бунту: «... це короткі, інтенсивні рухи,

спрямовані на захоплення землі, які однак не мають довготермінових політичних завдань» [1274, с. 43]. На думку Дж. Пейджа, пролетаризація селян була джерелом їх політичної мобілізації й спроможності на революцію.

Під кутом зору конфліктологічного аналізу російські дослідники зробили спробу пояснити події революції 1905–1907 рр. та Першої світової війни [764, с. 235–252], революції 1917 р., а також громадянської війни в Росії [1138, с. 198–211]. У контексті соціального конфлікту суперечності між селянським і поміщицьким господарством, які виступали однією з причин революції 1905–1907 рр. та радикалізації подій 1917 р., вважають можливим досліджувати вітчизняні історики, зокрема В. Верстюк [531, с. 90–91]. Наявність у боротьбі селянства з владою елементів соціально-політичного конфлікту (претензії на владу, статус, привілеї) дозволяє використовувати категорії конфліктології для аналізу передумов та наслідків селянської революції [767].

Ключовим поняттям конфліктології є визначення терміна «конфлікти інтересів»: потреби й інтереси суб'єкта соціального конфлікту (екологічні, демографічні, політичні та інші), які реалізуються в процесі його життєдіяльності [1138, с. 149–150]. Свої інтереси селянство обстоювало в протистоянні з поміщицтвом та державними утвореннями. Виразниками інтересів селянства (зі зміною переважної ролі на різних етапах) виступали сільська громада та політичні партії.

Умови селянського життя сформували специфічну політичну культуру селянства, яка не дозволяє дати однозначну відповідь щодо існування політичної програми селянства, але дає змогу виокремити в системі класифікації революцій [див., напр.: 884] селянську революцію як самостійний вид революцій – соціально-політичне явище. Таким чином, під поняттям «революція» передбачаємо якісні зміни в розвитку суспільства, зокрема, політичного та соціального устрою.

Спираючись на праці дослідників феномену революцій, зокрема Джека Голдстоуна, можна виокремити такі критерії, які допоможуть схарактеризувати передумови селянської революції: кризові явища в розвитку економіки та,

особливо, посилення оподаткування; боротьба еліт та інтересів різних політичних, соціальних груп; революційна мобілізація народних мас; ідеологія; сприятлива міжнародна ситуація [598, с. 31–35; 596]. Зауважимо, що два останні чинники не властиві в повній мірі для селянської революції в Україні і потребують окремого дослідження. Ще одним важливим критерієм, на нашу думку, виступає чинник падіння авторитету влади.

Виходячи з того, що різні політичні режими в Наддніпрянській Україні в 1917–1920 рр. розробляли і намагалися реалізувати різноманітні заходи аграрної політики, які відповідають типовим реформам і детально досліджені в історичній літературі, окремо зупинимося на аналізі селянської політики радянської влади та її відносин із селянством. Саме в період утвердження радянської влади в Україні в 1920–1922 рр. було досягнуто мети, властивої для соціально-політичних революцій, – зміни соціально-економічних відносин та політичного устрою. Ці зміни відбулися не правовим шляхом, урешті нові відносини в галузі землеволодіння, землекористування та функціонування сільської громади було закріплено Земельним кодексом УСРР 1922 р.

Метод конфліктологічного аналізу передбачає визначення основних суб'єктів конфлікту, характеристики динаміки його розвитку, з'ясування підсумків конфлікту, що складає змістове наповнення дослідження. Динаміка розвитку соціального конфлікту дозволяє визначити такі етапи пропонованого дослідження: латентний період (1880-ті роки – 1902 р.), відкритий період, власне конфлікт – 1902–1907 рр., новий латентний період 1907–1917 рр. та другий відкритий період (ескалація соціального конфлікту) – 1917–1922 рр.

Для дослідження розвитку революційної активності селянства, зокрема виявлення соціопсихологічних аспектів масового селянського руху, корисним є використання теоретичних досягнень соціальної психології (психологія натовпу Г. Лебона, характеристика ватажків натовпу) [897, с. 150–151, 155], аналітичної психології (колективне несвідоме К. Юнга, який дійшов висновку про мутацію поведінки значних мас людей під впливом війни) [1254, с. 140–141; 1255, с. 76],

історичної психології (допомагають пояснити особливості селянської поведінки під час масових погромів поміщицьких маєтків).

Важливим завданням під час дослідження селянської революції перших десятиріч XX ст. виступає визначення наукової термінології. «Від початку 1990-х рр. і до нинішнього часу наука в Україні переживає справжню "революцію понять"», – зауважує І. Колесник [815, с. 5]. У процесі заміни марксистської термінології новітньою лексикою частими є випадки вживання русизмів або неоднозначне тлумачення понять.

Перш за все в історичній літературі існують різні підходи до визначення поняття «селянське питання». Дніпровська дослідниця Т. Литвинова наголошує на традиції його ототожнення із низкою понять: «аграрне питання», «становище селян», «селянство», «селянська проблема», «селянська справа», «аграрно-селянське питання», «селянсько-аграрне питання» [911, с. 131]. Наскільки різнобічним може бути трактування селянського питання, свідчить підготовлена відомим російським бібліографом XIX ст. В. Межовим праця «Крестьянский вопрос в России», опублікована 1865 р. [960]. В. Межов систематизував широкий комплекс літератури, виданої в Росії та закордоном з проблем статистичної інформації щодо селянського та дворянського станів і їх господарства, найманої та панщинної праці, землеволодіння та землекористування, різноманітних підходів до сприйняття селянського питання (богословської, філософської, юридичної, економічної, соціальної, державної, побутової, сільськогосподарської, моральної точок зору), шляхів та засобів вирішення селянського питання (офіційних та неофіційних), відображення селянського питання в поезії та мистецтві. Таким чином, В. Межов у 1860-х рр. склав своєрідну модель селянського питання й визначив основні структурні складові його дослідження. На початку XX ст. урядові структури, наукова література віддавали перевагу поняттю «селянське питання» (зокрема, С. Вітте), а політичні партії – «аграрне питання», під яким передбачали комплекс заходів, спрямованих на вирішення земельних проблем селянства.

Таке визначення суттєво обмежувало розуміння сутності тих аспектів селянського життя, які потребували суспільної уваги і державної підтримки.

Суперечливі підходи до трактування поняття характерні й для сучасних науковців. Харківський дослідник В. Куліков є прихильником терміна «селянське питання» й розглядає його в контексті виробничої сфери діяльності селянства. На його думку, селянське питання є складним комплексом проблем аграрного сектору наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: аграрного перенаселення, малоземелля та низької продуктивності сільськогосподарського виробництва [881, с. 174]. Прихильником поняття «аграрне питання» й трактування його в широкому значенні виступає сучасний російський дослідник М. Долбілов. За його визначенням, аграрне питання – це «комплекс ідей, уявлень, концепцій, програм, пов'язаних з пошуками вирішення таких проблем, як кріпосне право, значна демографічна перевага села над містом, полярність соціально-економічної структури на селі, соціокультурна відокремленість селянства від інших станів і влади, економічна та фінансова незбалансованість аграрного й промислового розвитку, панування екстенсивних способів ведення сільського господарства, колонізація окраїнних територій Російської імперії» [634, с. 11–12]. В контексті нашого дослідження більш доцільним для характеристики становища селянства перших десятиріч ХХ ст. вважаємо поняття «селянське питання», аніж «аграрне питання».

Селянське питання має юридичну, економічну, соціальну складові та відображає певне усвідомлення суспільством ролі й місця селянства в політичних, економічних і культурних процесах. Отже, селянське питання – це комплекс проблем, пов'язаних не лише з землезабезпеченням (землекористуванням і землеволодінням), поліпшенням господарського становища, а й із становими, майновими, культурно-освітніми інтересами селянства, а також його відносини з дворянством (поміщицтвом).

Поняття «аграрне питання» (інколи синонімом виступає земельне питання) трактуємо як комплекс проблем аграрного сектору початку ХХ ст. виробничого характеру: аграрне перенаселення, особливості

землекористування і землеволодіння, виробництво і збут сільськогосподарської продукції, економічні та фінансові аспекти розвитку сільського господарства, матеріальний стан суб'єктів господарювання, переселенська політика тощо.

Аграрна політика розглядається нами як складова економічного напряму внутрішньої політики держави щодо проведення земельної реформи, поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного рівня обробітку землі, забезпечення сільськогосподарським реманентом селянських господарств.

Під поняттям «селяни» розуміємо дрібних землевласників, які належали до стану «сільських обивателів» (на консолідацію селянської верстви спрямовувалася державна політика пореформеного періоду). Соціальний статус сільських обивателів визначало законодавство Російської імперії, зокрема «Законы о состояниях» 1899 р. (розділ IV, ст. 671–761) [387]. З 1917 р. під поняттям «селяни» виступають дрібні сільськогосподарські виробники, які ведуть господарство власним реманентом і силами своєї сім'ї.

Терміном «поміщики» визначаються представники вищого суспільного стану – великі землевласники, більшість яких наприкінці XIX – на початку XX ст. належала до дворянського стану. Права і привілеї дворянства, основи його корпоративної організації визначалися законодавством Російської імперії, зокрема «Законами о состояниях» 1899 р. (розділ I, ст. 15–392) [387]. З 1907 р. для визначення належності до класу великих землевласників нами застосовується термін «поміщицтво» у широкому значенні, який враховує і вихідців з інших станів («нові поміщики»).

Для характеристики економічного аспекту відносин українського селянства з поміщиками та владою у публікаціях нами використовується поняття «аграрна революція». Тривалий час його синонімом виступав термін «селянська революція», однак ці поняття мають різне змістове наповнення. Спробу проаналізувати еволюцію змісту поняття «аграрна революція» в радянських російських історичних дослідженнях 20–80-х рр. XX ст. зробив у 1989 р. В. Кабанов у статті «Аграрна революція в Росії» [705]. Еволюцію

поняття в контексті української історичної науки простежено нами у низці публікацій [763; 773; 793, с. 68–80].

Змістом «аграрної революції» 1902–1922 рр. є соціальний конфлікт між селянством та поміщицтвом (тривав з 1902 до 1919–1920 рр.), який пізніше (1919–1922 рр.) переріс у політичну (і воєнну) конфронтацію селянства з державою. Ідея відібрання землі в поміщиків та її розподіл між селянами зародилася на початку ХХ ст. в партійних дискусіях РСДРП, здобула підтримку в лавах ПСР та певною мірою в пропаганді конституційних демократів. Політичні партії шляхом тривалої агітації нав'язали селянам оманливу ідею, яка впала на сприятливий ґрунт селянського невдоволення, зумовленого невирішеністю економічних проблем сільськогосподарської галузі. Продовольчі труднощі та слабкість державної влади спровокували радикальні форми соціальної боротьби – погроми та підпали поміщицьких маєтків, участь у яких брали практично всі верстви селянства. Форми та мотиви селянської боротьби свідчать, що селяни виступали за поліпшення умов господарювання й не прагнули відібрати землю у поміщиків і ліквідувати приватну власність на землю. Руйнівний характер селянської боротьби дає підстави вважати цю революцію непродуктивною, «несправжньою» з точки зору соціальної революції (це й обумовлює вживання терміна в лапках).

Більш повно роль селянства в подіях перших десятиріч ХХ ст. характеризує поняття «селянська революція», яке свідчить про захист станових, культурно-освітніх прав селянства [782; 793, с. 117–128]. Важливою складовою селянської революції, крім боротьби за економічні права, виступала культурно-просвітницька діяльність та політична самоорганізація селянства (скликання селянських з'їздів, висунення певних вимог і гасел). Ініціаторами селянської боротьби були сільська громада та політичні партії. Селянська революція в Наддніпрянській Україні мала свої особливості: виразно національний характер селянської діяльності, ненасильницька тактика українських політичних партій, співіснування із власниками поміщицьких економій, тривала відсутність більшовицького впливу в українському селі [795, с. 43].

Отже, селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр. – соціально-політичне явище в українському селі, зумовлене суперечностями економічного розвитку модернізаційного періоду та реакцією селянства на правові, культурно-освітні, національні утиски в Російській імперії, а також потребою захисту своїх інтересів в умовах Української революції та становлення радянської влади.

Вияви селянської революції, зокрема до 1917 р., характеризуються за допомогою поняття «селянський рух» (як синоніми вживаються терміни «аграрний рух», «селянська боротьба», «селянські заворушення», «селянські виступи», «бунт»). Поняття «селянський рух» передбачає як активні, так і пасивні форми селянського протесту, пов'язані з безпосередньою боротьбою селян за землю й поліпшення умов господарювання. Детальну класифікацію форм селянської боротьби здійснив О. Мицюк [988]. До активних форм належать: страйки сільськогосподарських робітників, бойкот, саботування, захоплення поміщицької власності (сінокосів, вигонів, водопоїв, маєтків), знищення поміщицьких маєтків і майна (підпали й погроми) та окремих противників (політичний, аграрний терор), масова боротьба (бунти, повстання). Пасивні форми селянського протесту – це відмова від сплати різних платежів, від мобілізацій, невиконання повинностей. Селянський рух переважно мав економічний характер і був спрямований проти поміщиків, деякою мірою – проти заможних селян, відрубників, хуторян, духовенства та держави.

Поняття «селянський повстанський рух» передбачає військові операції збройних загонів, груп повсталих селян проти органів державної влади. Їх учасники висували політичні гасла, здійснювали інші заходи в інтересах переважної частини населення підконтрольної території. Селянський повстанський рух в Україні набув поширення в 1918 – на початку 1920-х рр. як реакція селянства на заходи державної політики. Його особливості та мотивація селянської діяльності проаналізовані нами на матеріалах Катеринославської губернії в низці публікацій [772; 774; 806].

Поведінка селянства та характер відносин у народному середовищі досліджується за допомогою поняття «сільська громада» («сельское общество» – рос.). Його відмінності від поняття «поземельна громада» та засади функціонування детально обґрунтовано в дослідженні Г. Калініченко [725, с. 32–35]. Сільська громада розглядається нами як адміністративно-господарська та фіскальна одиниця, яка функціонувала на землях як колишніх державних, так і поміщицьких селян. Її розпорядчим органом був сільський сход: його повноваження визначалися законодавством Російської імперії [896], а після Лютневої революції ці функції були навіть розширені. Через протидію заходам радянської влади, більшовики оголосили боротьбу сільській громаді в жовтні 1920 р. Іноді на території населеного пункту діяло кілька сільських сходів. Синонімами терміна «сільська громада» виступають поняття «община» (в загальноросійському контексті) та «громада».

Ураховуючи, що в подіях 1917–1920 рр. владу в Наддніпрянщині контролювали різні державні утворення: органи Тимчасового уряду, УНР періоду Центральної Ради та Директорії, Української Держави П. Скоропадського, політичні режими Білого руху, УСРР, варто зупинитися на визначенні поняття «держава» щодо цього періоду. В юридичному контексті поняття «держава» означає організацію, яка здійснює державну владу, чи державний апарат, тобто сукупність державних органів і посадових осіб [1256, с. 217]. Загальними ознаками держави вважаються: політична організація суспільства, наявність публічної влади, територія, інститут громадянства, введення податків [570, с. 95]. Як головний інститут політичної системи суспільства, держава спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян [529, с. 155]. Однак не всі державні утворення цього періоду могли реалізувати основні функції держави, забезпечити її територіальний суверенітет. Поняття «держава» використовуємо як умовну категорію для характеристики тогочасних численних політичних режимів без їх щоразового переліку.

Поняття «український більшовик» вживається нами в суто географічному значенні.

* * *

Найінтенсивніше селянське питання та проблема селянської революції 1902–1922 рр. досліджувалися у першій чверті ХХ ст. та в період незалежності. У працях українських істориків 1920-х рр. проблема вивчалася в контексті аграрної революції (переважно економічний аспект) і не мала чітко визначених хронологічних меж. Політичні аспекти революції, зокрема відносини селянства з державою, в той час дослідниками не аналізувалися, або ж висвітлювалися в контексті класової боротьби. Тривалий час проблеми соціально-економічного розвитку селянського господарства та суспільно-політичної активності селянства вивчалися відокремлено. Історична наука другої половини 1930-х – 1980-х рр. ігнорувала дослідження селянського питання та концепції селянської революції, а аграрну революцію ототожнювала з більшовицькою аграрною політикою. Сучасними науковцями зроблено важливі кроки щодо характеристики окремих етапів чи складових селянської революції, але ще не створено її системного пояснення: в контексті аграрної революції відтворено деякі етапи участі селянства в подіях перших десятиріч ХХ ст. (праці В. Лозового, О. Михайлюка, І. Хміля) та започатковано системне вивчення проблеми селянської революції черкаськими науковцями. Здійснене нами дослідження є першим у вітчизняній науці, яке комплексно відтворює на матеріалах Наддніпрянської України визрівання передумов селянської революції та її розвиток у 1902–1922 рр.

Специфіку джерельної бази дослідження визначають комплексне залучення матеріалів сільських сходів, воєнних нарад з боротьби з бандитизмом, звітів партійних діячів в поєднанні з наративними джерелами. Інформаційний потенціал використаної джерельної бази репрезентативний, дає можливість виконати поставлені мету й завдання дослідження. Серед перспективних напрямів дослідження можна зазначити з'ясування селянських

настроїв у 1917 р. з допомогою контент-аналізу ухвал сільських сходів та вивчення виявів селянської революції 1917–1922 рр. в окремих регіонах.

Відтворення подій селянської революції в Наддніпрянській Україні перших десятиріч XX ст. базується на соціокультурному, системному підходах до аналізу суспільства, а також елементах селянознавчого, антропологічного, міждисциплінарних підходів. Серед останніх ключову роль відіграють базові категорії конфліктології та метод конфліктологічного аналізу. Визначити соціальні функції сільської громади, яка відіграла організаційну роль у цій революції, дозволяє концепція «моральної економіки».

У з'ясуванні ключових термінологічних категорій дослідження: «селянське питання», «аграрне питання» чи «земельне питання», перевагу надаємо першому термінові. Під поняттям «селянське питання» розглядається комплекс проблем, пов'язаних із землезабезпеченням, виробничою діяльністю, працевлаштуванням, а також врегулюванням станових, майнових, культурно-освітніх інтересів селянства. Політичні партії та громадські діячі на початку XX ст. звели селянське питання до більш вузького його значення – аграрного питання, яке охоплювало земельно-виробничу діяльність селянства.

Поняття «аграрна революція» використовується нами у публікаціях для характеристики економічного аспекту відносин українського селянства з поміщиками та владою. Більш повно роль селянства в подіях перших десятиріч XX ст. характеризує поняття «селянська революція» (його зміст зазнав певної еволюції й передбачає різне тлумачення з точки зору політичних партій, селянства і науковців). Важливою складовою селянської революції в Наддніпрянській Україні, крім боротьби за економічні права, виступала культурно-просвітницька діяльність та політична самоорганізація селянства, яка мала виразно національний характер. Селянську революцію, на нашу думку, варто трактувати як соціально-політичне явище, оскільки вона змінила соціальні відносини, вплинула на економічний розвиток Російської імперії і Наддніпрянщини зокрема та розвиток політичних процесів першої третини XX ст.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ТА РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1902 – ПОЧАТОК 1917 рр.)

Формування передумов селянської революції перших десятиріч ХХ ст. розпочалося у 80–90-х рр. ХІХ ст. На тлі незавершеності реформи 1861 р. та сільськогосподарської кризи склалися чинники економічного, суспільно-політичного, культурно-просвітницького характеру, які унеможливили поступовий розвиток селянської верстви. У суспільній свідомості цей комплекс проблем отримав назву «селянського питання». Поряд із традиційними для всієї Російської імперії рисами в Наддніпрянщині селянське питання мало свої регіональні та національні особливості.

Складниками селянського питання початку ХХ ст. виступають проблеми землеволодіння та землекористування, найму робочої сили, оподаткування, правового статусу, здобуття освіти. Суперечливі тенденції цього історичного періоду – зубожіння більшості селянських господарств і зародження нового селянства, рушія економічного та суспільного прогресу, – багато в чому й обумовили причини і характер селянської революції. Ці ініціативні селяни стали одними з активних її учасників. Отже, передумови селянської революції мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Критеріями для обґрунтування періодизації селянської революції, на нашу думку, варто вважати такі чинники: наростання / спад масштабів селянської боротьби, радикалізацію її форм, еволюцію гасел та вимог селянства, реакцію держави щодо вирішення селянського питання. Виходячи з цих міркувань, перший етап селянської революції датуємо 1902–1907 рр. Його перша фаза розпочнеться навесні 1902 р. з селянських бунтів у Полтавській та Харківській губерніях. 1905–1907 рр., коли селянський рух набуває широких

масштабів і радикального характеру боротьби, а також висуває політичні гасла, вважаємо другою фазою цього етапу селянської революції.

1907–1917 рр. визначимо як період відносно мирного співіснування селянства з поміщицтвом та імперською державою: селянство прагнуло скористатися можливостями, створеними Столипінською аграрною реформою та іншими проурядовими ініціативами. У цей же час формувалися передумови нового етапу селянської революції, який триватиме в 1917–1922 рр.

Характерними рисами розвитку селянської революції в 1902 – на початку 1917 рр. вважаємо зародження селянського бунту як реакції на продовольчі труднощі та розвиток форм селянської боротьби, формування політичних вимог селянства, самоорганізацію та розвиток селянської ініціативи.

2.1 Селянське питання наприкінці XIX – на початку XX ст.: формування передумов селянської революції

Сільськогосподарська криза та особливості економічного розвитку Російської імперії сприяли новій актуалізації селянського питання наприкінці XIX – на початку XX ст. Прибутковість екстенсивного сільськогосподарського виробництва різко зменшилася на тлі кризи, а держава шляхом митного протекціонізму та оподаткування підтримувала промисловість на шляху індустріалізації. В умовах стихійного розвитку капіталізму були позбавлені доступного кредитування як поміщицькі, так і селянські господарства, земельний ринок та ринок робочої сили не регулювалися законодавчо. Виснажливою і неприбутковою селянську працю робили технологічна відсталість і залежність сільськогосподарської галузі від природи. Голод 1891 р. зумовив виокремлення селянського питання [1141, с. 213], багато аспектів якого не були вирішені реформою 1861 р., або ж стали її наслідками.

Передумови селянської революції в Наддніпрянській Україні формувалися декілька десятиріч і мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. До першого комплексу чинників належать: занепад

сільськогосподарської галузі унаслідок світової аграрної кризи; неврегульованість земельного ринку та ринку найманої праці в умовах стихійного розвитку капіталізму; обтяжливе оподаткування; «конфлікт інтересів» різних суспільних станів щодо вибору економічних пріоритетів розвитку Російської імперії; байдужість представників місцевої адміністрації до проблем селянства. Регіональні, галузеві особливості розвитку сільськогосподарської галузі, які мали свою специфіку в Наддніпрянській Україні, недостатньо враховувалися урядом Російської імперії. Суб'єктивний характер передумов селянської революції – поява нового покоління селян, вихованого в умовах модернізації, ініціативного, господарськи активного й психологічно відмінного від попередніх часів, невдоволеного соціальною та правовою нерівністю свого стану.

Негативний вплив на розвиток економіки українських губерній мала сільськогосподарська криза 1880–1890-х рр. – криза зернового господарства, зумовлена появою на європейському ринку дешевого американського хліба. Її ознаки в Російській імперії були відчутні з 1881 до 1897 рр. [655, с. 83–84, 162, 165]. Будучи складовою світової аграрної кризи, вона болюче вплинула на аграрну галузь Наддніпрянщини, основу якої складало землеробство зернового напрямку – 90% усіх посівних площ [701, с. 364]. Посіви озимої пшениці зосереджувалися на Правобережній Україні, ярової пшениці та ячменю – на Півдні, також поширеною культурою було жито.

Безпосередніми наслідками кризи стали зменшення посівних площ та падіння експортних цін на хліб. Тоді розорилося й збанкрутувало багато дрібних та середніх поміщицьких господарств. Розпродувані ними землі переходили у володіння заможних селян та купців. На відміну від інших губерній Європейської Росії, сільське господарство Наддніпрянщини, зокрема Степ та Правобережжя, швидше пристосувалося до умов кризи [1164, с. 220]. Тут відбувалося розорювання цілинних та перелогових земель, яке з кінця 1880-х рр. набуло масових масштабів на Півдні України [1042, с. 30]. Отже, екстенсивним шляхом підтримувалося виробництво товарного хліба.

Відчутним для виробників було зменшення експортних цін на хліб. Упродовж 1882–1890 рр. на продукцію селянських господарств вони впали на 35%, а поміщицьких – на 17%. Загалом за період кризи ціни на хліб зменшилися вдвічі. Найвідчутнішим було падіння цін у 1886–1887 та 1894–1895 рр. [667, с. 50]. Щоб вистояти в хлібній конкуренції, селяни збільшували обсяги його продажу, навіть на шкоду своєму господарству, розпродували робочих волів і заводили коней в якості тяглої худоби. Значна частина селян змушена була займатися промислами, йти до міст, переселятися до Сибіру.

Сільське населення українських губерній протягом 1870–1900 рр. зросло з 12,2 до 20,7 млн осіб [699, с. 394], все населення Наддніпрящини у 1897 р. становило 23,4 млн осіб [1161, с. 38]. Загалом 93% українського населення зараховувалися до селянського стану, і 87% усіх українців жили з сільського господарства [862, с. 40]. Основними власниками землі в Наддніпрянщині були селяни й поміщики: їм належав 91% введеного до сільськогосподарського обігу земельного фонду [1085, с. 48]. Відповідно, селяни й поміщики виступали основними суб'єктами співіснування наприкінці XIX – на початку XX ст.

Головною ознакою селянського життя початку XX ст., незважаючи на позитивну динаміку селянського землеволодіння, вважалось малоземелля. Земельний голод серед селян став відчутним з 80-х років XIX ст., коли різко подорожчала земля та її оренда [1228, с. 23]. Згідно з підрахунками М. Порша, безземельними вважались 19% українських селян, зайнятих у сільському господарстві (1905 р.) [1062, с. 35]. Малоземелля було характерним для Право- і Лівобережної України: на межі XIX і XX ст. у них налічувалося понад 50% бідняцьких дворів, близько третини середніх і трохи менше однієї десятої заможних [1161, с. 38, 45]. Найскрутнішим становище селян було в Подільській, Київській і Полтавській губерніях [1085, с. 36].

На Півдні України особливою категорією практично безземельних селян були «даровизники», які, побоюючись тяжкості викупних платежів реформи 1861 р., безкоштовно отримали чверть належного наділу і переважно орендували землю. На початку XX ст. вони складали: у Катеринославській

губернії – 18,5%, Таврійській губернії – 17,7% (у Бердянському повіті – 69,9%), Херсонській – 9,1% колишніх поміщицьких селян. «Даровизні» наділи супроводжувалися великою кількістю «відрізків»: у Катеринославській губернії – 37,3%, у материкових повітах Таврійської губернії – 39,5% [519, с. 270]. Хоча «даровизники» могли купити ґрунти або займатися вигіднішими неземлеробськими заняттями, становище цієї категорії селянства притягувало найбільшу увагу громадських та політичних діячів того часу і обговорювалося як на засіданнях Державної думи, так і на з'їздах політичних партій.

Щодо чисельності поміщицького стану існують різні дані. Радянська історична наука критерієм належності людини до поміщництва на початку 1970-х рр. визнавала володіння нею не менше ніж 100 дес. землі [833, с. 155], на початку 1980-х рр. – 50 дес. землі [1096, с. 21]. За різними підрахунками, на початку ХХ ст. в українських губерніях налічувалося від 35,2 тис. до 21,6 тис. землевласників [1096, с. 24–25; 1177, с. 16; 1163, с. 63]. Сучасною дослідницею Н. Теміровою встановлено наявність 21,6 тис. землевласників (14,2 тис. дворян та 7,4 тис. осіб недворянського походження), а з членами їхніх сімей – 147,7 тис. осіб, або 0,6% загальної кількості населення України [1163, с. 63].

Основна маса дрібномаєтних дворян зосереджувалася в лівобережних губерніях, де мешкали нащадки козацької старшини й дворян колишніх сторожових ліній [834, с. 64–65]. Маєтків площею 50-100 дес., за підрахунками Н. Темірової, налічувалося 5,5 тис. (25,3% від загальної кількості землевласників), що становило 2,4% поміщицького землеволодіння в межах дев'яти українських губерній [1163, с. 126].

Найчисленнішу групу в українських губерніях становили середні господарства площею 100-1000 дес. (59,8% загальної їх кількості – 12,9 тис.), на які припадало 34% поміщицького землеволодіння (4,7 млн дес.) [1163, с. 126]. Маєтки площею понад тисячу десятин становили 14,9% від загальної кількості поміщицьких господарств, а належна їм земля – 63,6% поміщицької (8,9 млн дес.). Найміцніші позиції велике господарство зберігало на Правобережжі – 69,1% поміщицьких земель, найменший відсоток земель великих власників

припадав на Лівобережжя – 47,8%. На Лівобережжі такі маєтки належали дворянам, а у Волинській, Київській, Херсонській та Таврійській губерніях – також купцям і селянам [1163, с. 128].

Велику земельну власність в українських губерніях мали близько 30 найзаможніших магнатів імперії (без іноземних підданих). Їхні земельні володіння склали майже 1,2 млн дес. [1226, с. 248]. Загалом у Наддніпрянщині налічувалося 109 господарств площею понад 10 тис. дес. (0,5% загальної кількості), 56 з яких (51,4%) знаходилися на Правобережжі [1163, с. 128]. Кризові явища пореформеного періоду найменше вплинули на їх становище. Найбільше від ринкових трансформацій страждали дрібні та середні поміщицькі господарства, які нерідко розорялися й банкрутували.

Інші категорії землевласників, які походили з різних станів, не були численними. Станом на 1905 р., за підрахунками М. Порша, купцям належало 3,4% усієї земельної площі в українських губерніях, міщанам – 2,2%. Купецьке й міщанське землеволодіння було найбільш розвиненим у Степовій Україні. Тут же концентрувалися й володіння, які належали «іншим» власникам (не були віднесені до жодного стану) й становили 1,1% усієї земельної площі [1062, с. 6–8]. Духовенству належало 0,7%, а іноземним підданим – 0,6% усієї приватновласницької землі. Земельні володіння духовенства розташовувалися в основному на Лівобережжі і найменше – в Степовій Україні, а іноземних підданих – на Правобережжі (половина) та в Степовій Україні (трохи більше третини) [1062, с. 8]. Ці категорії землевласників, пристосувавшись до умов ринку, не виступали суб'єктами соціального конфлікту між селянами й поміщиками, а стали його жертвами з падінням самодержавства в 1917 р.

Економічні аспекти селянського питання наприкінці XIX – на початку XX ст. зумовили проблеми неврегульованості земельного ринку, зокрема оренди землі, формування ринку найманої праці, надмірного оподаткування. Ці чинники також були визначальними для співіснування селян із поміщиками.

Основною тенденцією розвитку земельного ринку другої половини XIX – початку XX ст. було земельне «зубожіння» дворянського стану і перехід землі

до інших власників – купців, міщан, колоністів, селян. В українських губерніях протягом 1862–1905 рр. земельна власність дворян, за даними В. Шевченка, скоротилася на 8,1 млн дес., або 42,6%, і становила 10,9 млн дес. [1227, с. 210]. 3/5 своєї землі втратили дворяни в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях [1141, с. 231; 1161, с. 58]. У лівобережних губерніях (Полтавській і Чернігівській) землеволодіння дворян скоротилося більше ніж на половину, а в Харківській – на 60%. Найбільшу стійкість виявило дворянство Правобережної України, яке втратило менше ніж третину своїх земель [1161, с. 58–59]. Тут штучно стримувалася участь у ринково-поземельних операціях польського та єврейського населення. Порівняно з іншими територіями Європейської Росії, скорочення приватного землеволодіння в українських губерніях, за даними Н. Темірової, у період 1877–1905 рр. було майже удвічі більшим (11,9% проти 6,1%) [1163, с. 119]. У цей же час дворяни виступали одними з основних покупців землі, хоча їх частка поступово зменшувалася: з 51,6% у 1863–1872 рр. до 25,7% у 1905 р. [640, с. 66]. Активізації земельного ринку сприяли спершу стабільна політична ситуація (до 1902 р.), а далі революційні події 1905–1907 рр., діяльність земельних банків (Дворянського та Селянського), реформаторські заходи уряду.

Селяни придбали частину втраченої поміщиками землі. Зокрема, П. Теличук вирахував, що селянами було куплено 5613,7 тис. дес., або 27,2%, переважно поміщицьких земель [1161, с. 54]. У такий спосіб селянське землеволодіння станом на 1905 р. зросло на чверть і складало 59,5% всієї землі [682, с. 191]. Однак на тлі демографічного вибуху, коли сільське населення Наддніпрянщини за 40 років після реформи 1861 р. збільшилося на 86%, а площа селянських земель – лише на 31% [1081, с. 194], таке збільшення площі селянського землеволодіння було недостатнім. Кількість претендентів на земельні наділи зростала також унаслідок сімейних розподілів і поширення малих сімей у пореформений період. Купівля землі для більшості селянських господарств, навіть заможних, у цей період була важкодоступним процесом.

Стримували перехід до інтенсивного господарювання і зумовлювали конфліктні відносини між поміщиками й селянами невпорядкованість аграрних відносин (черезсмужжя, довгоземелля тощо), наявність сервітутів (спільних для селян і поміщиків місць для випасу худоби, сінокосів тощо). Зокрема, для Лівобережжя й Слобожанщини характерним було недостатнє забезпечення селян лісом, водоймищами, луками тощо [1228, с. 21]. Поземельна громада для українських губерній, на відміну від Європейської Росії, не була стримуючим чинником – тут переважало подвірне володіння, особливо на Правобережжі (94,6% на Поділлі). У Харківській, Херсонській та Катеринославській губерніях громадська форма землеволодіння охоплювала 89–97% надільної землі (враховуючи придбану селянами землю, це становило менше ніж половину селянських дворів – *Н. К.*), а земельні переділи давно не проводилися [828, с. 33]. У відносинах між селянами (сільськими громадами) та поміщиками визначальним був межовий чинник, оскільки розподіл земельних володінь не завжди був документально закріплений або справедливо здійснений.

Надзвичайно гострою для селянського господарства була проблема оренди землі. З питанням оренди були тісно пов'язані інтереси як землевласників, так і селян. Для перших вона приносила вигоду: так поміщики обробляли свою землю і отримували обігові кошти. Селяни не могли обійтися без найму землі через малоземелля, але умови оренди робили їхнє становище нестерпним. Селянська оренда, як зафіксував журнал № 19 «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» (1902–1905 рр.), становила 50–60% приватновласницьких земель. Із урахуванням різних видів оренди (з частки й відробіткової) селяни експлуатували 2/3 приватновласницької землі [465, с. 287]. Встановити точні розміри землі, яка перебувала в оренді, не дають можливості існуючі джерела (з різних причин вони подають її занижені розміри) [457, с. 164]. В українських губерніях наприкінці XIX ст., згідно з даними Л. Іванова, селяни орендували 4,2 млн дес. землі (21,3% їхнього надільного землеволодіння). Найбільше ґрунтів орендували селяни Півдня –

2,4 млн дес., на Лівобережжі – 1,3 млн, на Правобережжі лише 1/5 від усього надільного землеволодіння [див.: 558, с. 130–131].

Наприкінці 1890-х рр. – на початку ХХ ст., особливо в 1905 р., відчутним стало збільшення орендних цін. У Херсонській губернії середня орендна ціна однієї десятини збільшилася з 8 крб 57 к. у 1898–1900 рр. до 12 крб 50 к. у 1905 р. У Полтавській губернії орендна плата збільшилася майже удвічі. У Київській губернії вона коливалася від 10 до 25 крб за десятину [див.: 558, с. 130]. Прибутковою для селян була лише довгострокова оренда. Однак на неї рідко погоджувалися поміщики, віддаючи перевагу кабальній для селян однорічній оренді. Орендна плата, як свідчили матеріали Комісії 16 листопада 1901 р., забирала в середньому 34% валового прибутку і 81,1% чистого прибутку, який селяни отримували від орендованої землі [649, с. 324].

Однією з найвищих у Російській імперії вважалася орендна плата на Полтавщині [457, с. 172]. Станом на 1900 р. у губернії не менше 53,1% господарств були залучені до орендних відносин: 44,8% господарств винаймали орні землі, а 8,3% – їх здавали. Схожа ситуація, на думку А. Авраменка, спостерігалася й у Чернігівській губернії, де орендними відносинами було охоплено від 42,7 до 58,7% господарств [457, с. 180–181]. При цьому оренда в Полтавській губернії (за даними земських статистиків) мала продовольчий характер: 90% орендарів становили селяни й козаки, а земля здавалася ділянками розміром 3-4 дес. У багатьох повітах Полтавської та Херсонської губерній оренда мала збитковий характер [948, с. 118, 145, 152, 172].

Віддаючи значні кошти за оренду землі, селяни не цінили своєї праці, згадував мешканець с. Мала (Верхня) Білозерка (суч. Запорізької області) В. Рубель. Його батько на початку ХХ ст. з одного врожаю продав 600 пуд. пшениці за 425 крб і віддав за оренду землі 262 крб. Якщо був неврожай чи стихійне лихо (у 1906 р. на орендованому ними полі град вибив 30 дес. пшениці), селянам доводилося дуже сутужно [384, с. 83–84]. Незважаючи на збитки й розпродуючи своє майно для сплати орендної плати, більшість селян міцно трималася за землю і не поспішала відмовлятися від землеробства.

Велику кількість скарг з боку землевласників на несправність орендних платежів, хижацьку експлуатацію землі, недобросовісність орендарів відзначав юрист А. Камінка у 1904 р. На його думку, єдиним радикальним виходом із складної ситуації, зумовленої «ненормально високими орендними цінами», могло бути їхнє зниження у той чи інший спосіб. Місцеві комітети «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» пропонували законодавче втручання до питання оренди [726, с. 239, 242]. З боку селян поширювалися настрої зменшення орендних цін насильницьким шляхом.

Сучасний російський історик Б. Миронов таке «ненормальне» співвідношення цін на землю й орендних цін пояснив особливостями ринкової економіки – законом попиту й пропозиції: «величезний попит на землю селян перевищував її пропозицію з боку поміщиків», яким це все було надзвичайно вигідно. Так само й попит селян на оренду землі був набагато вищий, ніж могли задовольнити наявні площі [974, с. 411; 972, с. 109–110]. На нашу думку, ця проблема була зумовлена стихійним розвитком земельного ринку пореформеного періоду і не вирішувалася унаслідок об'єктивних та суб'єктивних чинників: через відсутність законодавчого регулювання орендних відносин, тривале ігнорування станових інтересів селянства, прагнення матеріальної наживи з боку впливових учасників земельного ринку. «Конфлікт інтересів» найбільш виразно виявився саме в питанні оренди землі.

Стихійний характер мав і ринок найманої праці в українському селі: багато селянських господарств страждали від малоземелля і безробіття, а поміщицькі господарства у цей же час відчували труднощі із забезпеченням робочою силою. Приховане аграрне перенаселення для дев'яти українських губерній станом на 1890 р., за даними С. Короленка, складало 5 млн осіб, з них лише половина могла знайти собі сезонну роботу за межами свого постійного мешкання [див.: 908, с. 268]. За іншими даними (підрахунки «Комісії з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення середньоземлеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії» (далі – Комісія 16 листопада 1901 р.)), в Україні

налічувалося 8357 тис. осіб надлишкового населення. Найбільш перенаселеною виявилася Правобережна Україна (на її частку припадало 46,7% від названої кількості), далі йшли Лівобережжя й Південь [1162, с. 236]. Невикористане у сільському господарстві населення працездатного віку, в основному селяни-чоловіки, працювали по найму у поміщиків, колоністів, на цукрових заводах, в господарствах більш заможних селян, йшли до міст або на шахти.

У поміщицьких господарствах працювали місцеві селяни, «відхідники», а також селяни, які за рішенням сільських сходів примусово відробляли недосплати та податки. Однак в урожайні роки селяни намагалися насамперед зібрати врожай на власній землі [1071, с. 91]. На межі 1890–1900-х рр. масового характеру набула відмова сільськогосподарських робітників працювати навіть за високу платню [501, с. 241]. Загалом на постійній роботі в поміщицьких економіях, господарствах заможних селян, різних промислах в Україні (1897 р.) були зайняті понад 425 тис. сільськогосподарських робітників [699, с. 391–392]. Ринок робочої сили формувався стихійно, його особливостями були нерівномірне й нестабільне забезпечення поміщицьких маєтків працівниками, особливо сезонними. Він залежав від щорічного рівня добробуту кожної селянської родини, залученості хліборобського населення до відхожих промислів, міграційних та урбанізаційних процесів.

Іншою складною проблемою для селянських господарств була сплата податків (в ухвалах і наказах періоду першої російської революції питання податків стояло на другому місці після земельного питання) [369, с. 15]. Селяни змушені були сплачувати державний поземельний податок, викупні платежі (як поміщицькі, так і державні селяни), земські та мирські збори, обов'язкові страхові виплати. Податкова реформа 1880-х рр. М. Бунге та подальші заходи неоднозначно вплинули на матеріальне становище селян. 1880 р. було відмінено соляний податок, 1886 р. – подушний податок, 1881 р. зменшено викупні платежі, а 1896 р. – поземельний податок [470, с. 56, 59, 62, 85]. Ці заходи, як констатував наприкінці XIX ст. економіст М. Бржеський, спричинили послаблення платіжних можливостей селянства і сприяли

зростанню недосплат [521, с. II]. Нестачу коштів держава намагалася компенсувати введенням непрямих податків, зокрема підвищенням акцизу на спирт, перетворенням оброчного податку з колишніх державних селян на викупні платежі та їх подальшим збільшенням (у 1886 р. на 45 %) [470, с. 57, 60, 63, 65; 499, с. 161; 901, с. 166–167].

Викупні платежі й мирські збори вважалися найбільшими й найтяжчими податками. Згідно з розрахунками, зробленими у 90-х рр. ХІХ ст. статс-секретарем А. Куломзіним, у вигляді орендних платежів селяни щорічно сплачували 315 млн крб (на думку М. Огановського, – 450 млн крб). За купівлю землі селяни сплачували до 215 млн крб, з яких третина припадала на частку України [1028, с. 72, 74–75; 1161, с. 13]. Загальна сума податків і платежів селян Європейської Росії, включаючи орендну плату за позанадільну землю, у 1901 р. складала 762,7 млн крб, у 1904 р. вона піднялася на 8% (823,7 млн крб.), у 1907 р. – на 12,7% (859,9 млн крб) [467, с. 504]. У зв'язку з уведенням з 1895 р. державної монополії на продаж спиртних напоїв, яка до 1904 р. охопила майже всю територію країни, збільшилися непрямі податки. Відчутним стало зростання земських і мирських зборів з селян [467, с. 490, 492].

Прибутковість селянських господарств не забезпечувала виплату платежів, якими вони обкладалися. Середній валовий прибуток селянської сім'ї в Київській, Подільській і Волинській губерніях на початку ХХ ст. складав приблизно 30 крб 83 к. Для задоволення життєвих потреб сім'ї селянинові потрібно було 48 крб 84 к. (на сплату податків, утримання худоби, птиці витрачалося 20 крб 05 к.) [699, с. 396]. Як підраховували земські статистики, пряме оподаткування селянських земель у більшості губерній України удвічі, а в Херсонській – утричі перевищувало пряме оподаткування поміщицьких і приватновласницьких земель. У Кобеляцькому повіті Полтавської губернії селяни в 1901 р. платили в чотири рази більші податки, ніж поміщики [514, с. 84]. Для їхньої сплати селяни змушені були продавати потрібний для власного споживання хліб відразу після збору врожаю. У кризові роки хліба до нового врожаю не вистачало навіть селянам з посівом більше ніж 20 дес. [655,

с. 124]. За умов такого оподаткування селяни не мали жодної можливості поліпшувати агрокультурний рівень своїх господарств.

В умовах сільськогосподарської кризи та неврожаїв відбувалося накопичення селянських недосплат (без їх повної сплати навіть відмовитися від землі селянин не міг). Щодо боржників застосовувалися різні заходи: арешти, тілесні покарання, опис і продаж майна, примусові відробітки. Основним засобом контролю над сплатою податків і стягуванням недосплат виступала кругова порука (до 1903 р.). Сільська громада змушена була залучати кошти із мирських зборів, за рахунок продажу рухомого майна чи розверстання платежів між своїми членами. Сільські старости й волосні старшини через несплату податків підлягали законному покаранню (арешти і штрафи). За подвірного землеволодіння репресій зазнавали окремі домогосподарі [470, с. 89–98]. У боржників також могли відібрати частину землі для здачі її в оренду на 1-2 роки з метою сплати заборгованостей [521, с. 202].

Вищі урядовці двічі зауважували досягнення селянами «крайньої межі напруженості» щодо сплати податків: у 1898 р., під час розгляду звіту державного контролю за 1896 р., та наприкінці 1902 р., під час обговорення розпису прибутків і видатків на 1903 р. [224, с. 520; 1122, с. 169]. Політику надмірного оподаткування селянства в Російській імперії критикували економісти М. Анненський, О. Кауфман [464, с. 555; 738, с. 29–30]. Змушуючи селян продавати хліб, держава не виділяла достатніх коштів для їх потреб (освіта, переселенська політика, діяльність Селянського банку, розвиток землеробства). Формуванню податкової політики були властиві територіальні диспропорції. Лубенський повітовий комітет Полтавської губернії з питань сільськогосподарської промисловості у 1902 р. зазначив, що багаторічна економічна політика держави спрямована на виснаження землеробського центру, а зібрані кошти витрачаються на потреби окраїн імперії [464, с. 638].

Надмірне оподаткування селянства радянські історики визнавали однією з причин селянських виступів 1905–1907 рр. Натомість сучасний російський дослідник Б. Миронов вважає поміркованим характер оподаткування селянства

в Російській імперії. На його переконання, рівень життя селян у пореформений період підвищувався, бо вони отримали достатні наділи, крім того, було встановлено помірний викуп за землю і зменшено податковий тягар, але селяни могли не відчувати позитивних зрушень, а також їхні потреби зростали швидше, ніж прибутки. Причини селянських виступів 1902 р. він пояснює аргументацією Департаменту поліції: посиленням політичної агітації серед селянства, неврожаєм та подорожчанням оренди [970, с. 64, 67–71]. Однак, не варто повністю погоджуватися з таким трактуванням. Питання про співвідношення оподаткування селянства та його прибутків потребує, на нашу думку, врахування регіональних особливостей оподаткування, а також з'ясування впливу на рівень добробуту селянських господарств короткотермінових чинників (погодних умов, врожайності, державних потреб, зокрема воєнних дій тощо). Податковий тягар у Російській імперії, незважаючи на спроби реформування, гальмував розвиток селянського господарства і був дразливим чинником у відносинах селянства з владою.

Іншим лихом, від якого на початку ХХ ст. страждали селяни, було хронічне недоїдання, зумовлене частими неврожаєми: 1891–1892, 1896–1897, 1899, 1901, 1905–1906 рр. [1042, с. 32]. Винятково великими масштабами вирізнялися неврожаї 1891–1892 рр., 1901 р. та 1905–1906 рр. Неврожай 1891 р. охопив повністю Полтавську та Чернігівську губернії, а також значну частину Катеринославської, Харківської та Херсонської губерній. У Полтавському повіті на Полтавщині та Слов'яносербському повіті на Катеринославщині неврожай повторювався дев'ять разів, на Херсонщині (Одеський, Тираспольський і Ананьївський повіти) – сім разів, з проміжками через два – три роки [1044, с. 69, 72]. Селяни Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, як з'ясувалося в 1902 р., страждали від неврожаїв і голоду протягом п'яти років [294, с. 108]. У 1905 р. від голоду постраждали всі повіти Харківської губернії. Відчутним було недоїдання в Херсонській губернії та інших регіонах [648, с. 107; 1000, с. 93–94; 1033, с. 23].

Під час неврожаїв держава виділяла фінансову допомогу селянам для придбання продовольства. Ці витрати за 1891–1912 рр. в межах всієї імперії склали 488,1 млн крб, з яких селяни повернули лише близько половини (57%) [969, с. 583]. Однак цих коштів було недостатньо і селяни жили впроголодь. Комісія 16 листопада 1901 р. встановила, що мінімальна продовольча потреба селян не може бути меншою за 20 пудів на одну особу [див.: 1259, с. 130]. На Полтавщині, згідно з земськими даними, проблеми із забезпеченням продовольством мав майже мільйон осіб, а з урахуванням сплати численних податків – 2 млн осіб (безземельні й малоземельні селяни становили понад 2/3 сільського населення губернії) [1259, с. 131–132]. Селяни страждали від зубожіння і недоїдання у багатьох місцях, однак для Лівобережжя воно було особливо відчутним. Причини цього полягали не лише у відсталості сільського господарства і його залежності від природи, а й у господарській спеціалізації регіону: на Лівобережжі вирощувалися технічні культури (коноплі, тютюн), розвивалося промислове городництво (цибуля, огірки) і садівництво [620, с. 61, 64–71]. Виробництво зерна суттєво відставало від демографічного приросту: упродовж 1860–1890-х рр. валовий збір хліба на душу населення на Правобережжі зріс на 30%, на Півдні – у 2,5 рази, а на Лівобережжі – лише на 10% [620, с. 53]. Отже, територіальні диспропорції у розвитку економіки Наддніпрянщини теж сприяли формуванню передумов селянської революції.

На формування передумов селянської революції суб'єктивного характеру вплинули настрої та поведінка селянства, обумовлені його правовим, соціальним статусом. Зокрема, серед причин скрутного становища селянських господарств і їх бідності сучасники також називали недбайливе ставлення селян до землі та сільськогосподарської праці. Земський діяч і землевласник Харківської губернії Є. Гордієнко зазначав, що своєю безгосподарністю селяни виснажували землю, якої й так у них було мало, ігнорували городництво, а врожай залежав від сприятливої погоди («від дощу і від Бога») [245, с. 12–13]. Через безгосподарність як в окремому господарстві, так і на державному рівні, втрачалася майже половина хліба та прибутків [245, с. 12, 17]. Іншою

серйозною проблемою, характерною для селянського середовища, Є. Гордієнко вважав неповагу до чужої власності та схильність до крадіжок [245, с. 23]. Таке становище можна вважати особливістю пореформеного періоду – завершувався перехідний етап на шляху перетворення колишнього кріпака в самостійного господаря (поміщицькі селяни стали майже власниками землі, ставлення до землі державних селян було ще невизначеним і багато в чому залежало від рішень сільської громади щодо земельних переділів). Окремі поміщики, як, наприклад, Є. Чикаленко, намагалися привчати селян до раціонального господарювання, допомагали їм придбати породисту худобу, сільськогосподарські машини, поширювали агрономічні знання тощо. Нагальною потребою епохи модернізації було прищеплення селянству нових якостей, як у веденні господарства, так і в галузі морально-етичних цінностей. Формування шанобливого ставлення до приватної власності як головного елемента системи цінностей епохи модернізації мало здійснюватися шляхом законодавчих ініціатив з боку уряду, освітніх та культурних заходів.

Правовий статус селянського стану був найгіршим в імперії – як приниженої і безправної верстви. Реформа 1861 р. започаткувала ліквідацію належності селян до різних розрядів (поміщицькі, державні, удільні, монастирські) й формування єдиного стану: селяни отримували статус «вільних сільських обивателів» і формально зрівнювалися з іншим населенням імперії [971, с. 399; 1042, с. 36, 65]. На законодавчому рівні в 1880-х рр. відмінності між різними розрядами селян були нівельовані і на все селянство поширювалося загальне «Положення про селян» [901, с. 170], з 1899 р. – «Законы о состояниях» [387].

У дійсності селяни, звільнившись з-під влади поміщика (статус «тимчасовозобов'язаних» був відмінений для поміщицьких селян у 1883 р., для державних селян – у 1886 р. [1042, с. 33]), потрапили під владу громади та місцевої адміністрації. Функції цих інституцій поступово зростали: 1886 р. був ухвалений закон, що ускладнив сімейні розподіли потребою отримати дозвіл 2/3 сільського сходу, 1893 р. мінімальний термін переділів громадської землі

було обмежено 12 роками, а також заборонено достроковий викуп селянських наділів, їх застава і продаж. 1889 р. було введено інститут земських начальників, які зосредили в своїх руках адміністративні, судові, поліцейські функції [470, с. 199; 1042, с. 44]. Земські начальники недбало ставилися до селянських потреб і роками не відвідували підопічні їм села [294, с. 109]. Місцева адміністрація налаштувала проти себе селян. Останні належали до найнижчих податних станів, до 1904 р. зазнавали фізичних покарань різками, які призначалися за рішенням волосного суду, без дозволу громади не могли відлучитися з села на заробітки. Специфічні особливості управління та суду обмежували права селян порівняно з іншими станами.

Певному полегшенню становища селянства, насамперед заможної верстви, сприяло заснування Селянського поземельного банку, який став відігравати посередницьку роль у земельних операціях у 80-х рр. XIX ст. (однак на цей же період припадає й збільшення цін на придбання землі та її оренду), активізація переселенських процесів на вільні землі за межі Європейської Росії, зокрема до Сибіру. Для відходу на сільськогосподарські роботи лише у 1893 р. у Київській, Подільській, Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях було видано 764 тис. паспортів [див.: 620, с. 55]. Завдяки змінам у паспортному законодавстві 1894, 1897 рр. міграційні можливості селян з метою пошуків нових заробітків розширилися [470, с. 18; 1042, с. 43]. На Правобережжі у відхожі промисли наприкінці XIX – на початку XX ст. було втягнуто не менше ніж 100 тис. осіб [701, с. 369]. Відходництво на заробітки сприяло поліпшенню матеріального становища селян. З іншого боку, молодь, яка поверталася додому з грошима та авторитетом «вчених людей», здобувала більший вплив на селі, поступово відтісняючи від ухвалення рішень у сільській громаді старше покоління [278, с. 87–88]. Нерідко саме на заробітках молодь засвоювала революційні ідеї. В українському селі формувалася нова система цінностей.

Багато заробітчан знаходили роботу на Півдні України, який перетворився на основний район капіталістичного землеробства і характеризувався широким використанням найманої праці та

сільськогосподарських машин. Саме тут формувався новий тип селянина-товаровиробника. Прошарок селян-підприємців зростав і в інших регіонах. У капіталістичних господарствах Лівобережжя й Правобережжя зосереджувалося також виробництво технічних культур (коноплі, тютюну), цукрових буряків. Розвиток промислового городництва і садівництва багато в чому залежав від мережі транспортного сполучення та ярмарок і тут суттєво вигравали села, розташовані поблизу залізниць. Залізничний транспорт, сполучивши віддалені регіони, сприяв економічному піднесенню як окремих населених пунктів, так і певних галузей сільськогосподарського виробництва. Свій відбиток на селянське життя накладали вплив ринкової економіки, технічного прогресу, розширення транспортної мобільності населення.

Формуванню більш прогресивного світогляду та суспільної свідомості сприяло й поширення освіти, хоча ставлення селян до здобуття знань було неоднозначним. Характерною рисою селянського життя був надзвичайно низький відсоток письменних (8–10% станом на 1897 р.), сільські школи утримувалися громадами, які не мали відповідних ресурсів, відчувався культурний занепад [479, с. 5, 12, 14]. «Більш передові» заможні селяни на межі XIX–XX ст., за спогадами мешканця Херсонської губернії Н. Нессіна, намагалися дати освіту хоча б одній дитині [339, с. 199]. У селянській свідомості більше цінувалося навчання «міським» професіям у ремісничій школі, ніж у сільськогосподарській школі – її вважали «хліборобською», «мужичою» [314, с. 13]. Однак навіть до таких «непривабливих» навчальних закладів потрапити було важко: конкурс до сільськогосподарського училища в Херсоні був високий – на 33 місця претендували 350 кандидатів [339, с. 201].

Традиційно селяни намагалися дати освіту хлопчикам. Дівчаток віддавали до школи на одну – дві зими, щоб навчилися читати листи від батька або чоловіка, які ті відправляли з війська. З десяти дівчат школу закінчували одна, а рідко – дві. Така тенденція зберігалася до 1917 р. [333, с. 331; 346, с. 190; 599, с. 29]. Мешканка с. Глодоси Херсонської губернії А. Гордієнко, сім'я якої вважалася середняцькою, починала вчитися в школі, коли випадав

сніг і залишала навчання з початком весняних робіт. Її сім'я не заохочувала читання книг, вважаючи, що дівчинці краще «полежати чи гуляти» [246]. Отже, малоосвіченими в селі тривалий час залишалися в основному жінки й дівчата. Також суспільна мораль обмежувала їх участь у художній самодіяльності.

Основними осередками культури в українському селі початку ХХ ст. були церковний хор, школа, земська бібліотека-читальня, чайні Товариства тверезості [241, с. 313; 314, с. 13–14, 22]. Організаторами культурних заходів у селі виступали священники (керували церковним хором), деякі вчителі, єврейська та селянська молодь. Інші представники інтелігенції нерідко залишалися байдужими до культурного життя села [314, с. 11, 14, 23].

Викладання у школах велося російською мовою, нею ж видавалася література, що надходила до земських бібліотек. У тих селах, де мешкало багато освічених селян і була національно свідомо інтелігенція, створювалися аматорські театральні гуртки, які влаштовували українські спектаклі. У с. Іванівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії з ініціативи вчителя М. Ширяєва ще наприкінці ХІХ ст. було створено народний хор, який влаштовував концерти, вечори («бали»). На початку ХХ ст. у селі святкувалося Різдво (з колядками), дні Т. Шевченка, ставилися «народні» спектаклі, пропагувався український національний одяг [314, с. 11, 23–26]. У с. Глодоси Херсонської губернії український гурток існував з 1906 р., а українські спектаклі влаштовувалися з 1911 р. [326, с. 20; 330, с. 11]. Ці культурні осередки, створені сільською інтелігенцією та народними ентузіастами, сприяли вихованню нового селянина – ініціатора суспільних змін, провідника господарського прогресу та учасника революційних рухів.

На державному рівні спроби вирішити селянське питання тривали протягом всього ХІХ ст. Однак не всі задуми селянської реформи 1861 р. було реалізовано. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. увагу уряду до селянського питання, вважаючи його першочерговим для Росії, намагався привернути міністр фінансів С. Вітте. У листі до імператора, написаному в жовтні 1898 р., його суть С. Вітте вбачав у невлаштованості й зубожінні селянства.

Невпорядкованість селянського життя (існування громади, земельних переділів, кругової поруки, загальної юрисдикції, земських начальників) зумовлювала голод, земельну кризу, обмеження станових прав [224, с. 526–527]. С. Вітте поступово еволюціонував від прихильника громади до підтримки індивідуального селянського землеволодіння, втрачав переконаність у правильності політики індустріалізації й схилився до зміни державної політики щодо сільського господарства.

Дворянський стан у новому капіталістичному суспільстві, з точки зору С. Вітте, не мав майбутнього і протягом 50 років остаточно повинен був зійти з політичної арени, уступивши місце промисловій та фінансовій буржуазії. Головним джерелом багатства капіталістичного ладу виступала «не земля, а банківська справа, промисловість» [1141, с. 291–293]. Значна частина дворянства вже втратила землю і джерелом прибутків для неї стали державна, земська служба, приватне підприємництво (найбільша група промисловців – вугільників та цукрозаводчиків – виокремилася з середовища великих землевласників [895, с. 134]), дрібне хліборобство. Таким чином, дворяни-землевласники переходили до інших соціальних та професійних груп, а вивільнена земля стала належати іншим верствам сільського населення.

Становище на селі вивчали кілька урядових комісій, створених на початку ХХ ст. 16 листопада 1901 р. було засновано «Комісію з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення середньоземлеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії» (Комісія 16 листопада 1901 р.). Її очолив заступник міністра фінансів В. Коковцов, а до складу увійшли представники трьох міністерств (фінансів, внутрішніх справ, землеробства та державного майна), фахівці-теоретики з аграрного питання та земські діячі-практики, зокрема і з Полтавської губернії. Протягом трьох років вони вивчали становище сільського господарства у 18 губерніях Російської імперії, опублікувавши свої висновки та пропозиції у трьох томах. Основною причиною кризи сільськогосподарської галузі члени комісії вважали недоліки землеустрою і відстоювали ідею

створення чисельної верстви дрібних землевласників [1118, с. 287; 1119, с. 190–191]. Розглядаючи питання оподаткування селянства, комісія окреслила нові межі району «зубожіння» – до нього потрапили й три українські губернії: Харківська, Полтавська й Чернігівська. Такий статус передбачав зменшення розмірів викупних платежів [1119, с. 197]. Результати діяльності комісії отримали низьку оцінку з боку С. Вітте, що було більше політичним рішенням. Однак свою роль у вивченні селянського питання та шляхів його вирішення комісія відіграла: було зібрано цінні матеріали, залучено земських діячів, селянська проблематика отримала суспільний резонанс.

З 22 січня 1902 р. до 30 березня 1905 р. діяла «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості», яку очолював міністр фінансів С. Вітте (він тривалий час добивався створення подібної «селянської» комісії) [224, с. 514, 520–521, 529]. До її складу увійшли 22 чиновники високого рангу (від Державної ради, міністерства фінансів, внутрішніх справ, землеробства та державного майна). Додатково було запрошено понад 100 осіб [1116, с. 139].

Для докладнішого вивчення стану справ було створено 618 губернських і повітових комітетів, у діяльності яких брало участь 13 тис. місцевих діячів [1196, с. 235]. Повітові комітети збирали інформацію про місцеві потреби й проблеми розвитку сільського господарства, а губернські її узагальнювали. За соціальним складом у комітетах були представлені як організатори земельної політики, так і безпосередні виробники сільськогосподарської продукції: частка дворян і землевласників у губернських комітетах становила 1/3, у повітових – 1/4, чиновників – 1/4, земських діячів – відповідно 23% і 22%, селян – 1/5 [850, с. 83–84]. Залучення основних суб'єктів аграрних відносин і, зокрема селянства (вперше в історії Російської імперії), створювало умови для з'ясування дійсних потреб сільськогосподарської галузі на регіональному рівні, надавало процесу розробки урядових аграрних ініціатив публічного характеру, що надзвичайно було важливим для суспільної думки після селянських виступів 1902 р.

Програма діяльності Особливої наради включала 40 питань, які реально відображали всі кризові явища в розвитку аграрного сектору економіки

Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., і була спрямована на їх усунення. На думку З. Священко, сутність і зміст програми відповідали викликам часу, а її автори, зокрема й С. Вітте, володіли інформацією про реальний стан справ у галузі [1117, с. 57–59]. Однак указом 30 березня 1905 р. Особлива нарада була закрита як «революційний клуб» [224, с. 536, 539]. Нарада залишила великий масив підготовлених матеріалів (58 томів «Праць місцевих комітетів з потреб сільськогосподарської промисловості»), низку економічних праць, які досліджували динаміку посівних площ у Росії наприкінці XIX ст., питання оренди землі, громадського землекористування, тваринництва, шляхів сполучення, інфраструктурних проблем зернової галузі, поширення сільськогосподарських знань, фінансові питання тощо [850, с. 87; 1196, с. 234–237]. В оцінці діяльності комісії погоджуємося з висновком З. Священко, що ці матеріали не мали впливу на розробку урядом основних напрямів аграрної політики через ігнорування імперською політичною системою початку XX ст. громадської думки [850, с. 88]. Діяльність комісії мала, таким чином, переважно інформаційне значення. Серед позитивних аспектів роботи комісії можна зауважити нове бачення урядовцями ролі селянина – ініціативного, індивідуального товаровиробника та загалом зміну ставлення до селянського стану. У цей же час широкі верстви селянства залишалися необізнаними про наміри та заходи уряду.

З боку землевласників були свої аргументи протидіяти планам уряду заохочувати їх до продажу землі селянам. Сутність дворянського питання на початку XX ст. та пошуки шляхів його вирішення нами проаналізовано в окремій публікації [781]. У даному контексті варто звернути увагу на фінансові проблеми великого землеволодіння, зокрема збільшення іпотечної заборгованості перед банками, яка не вирішувалася навіть з допомогою держави. Іпотечна заборгованість виникла унаслідок нераціонального використання поміщиками отриманих від викупних операцій коштів та труднощів із взяттям кредитів у акціонерних іпотечних банках у 1870-х рр. [1042, с. 32]. З викупних платежів було утримано дореформені борги (в

Україні – близько 86 млн крб) [1164, с. 250]. А самі поміщики, які отримали викуп у вигляді цінних паперів, намагалися практично відразу їх продати, через що папери суттєво знецінилися. Умови кредитування поліпшилися в 1880-х рр. завдяки діяльності Селянського і Дворянського земельних банків. Однак за цей час проблема дворянської заборгованості набула значних масштабів: поміщицькі борги в Україні в 1888 р. становили більше ніж 240 млн крб, а на початку ХХ ст. – уже майже 676 млн крб. Площа заставленої землі зросла з 44% у 80-х рр. до понад 75% у 1902 р. (у Європейській Росії – 52,3%) [1164, с. 251]. Найвищий відсоток заставлених маєтків – від 50 до 90% – припадав на Південь України та Правобережжя [1163, с. 106]. В Олександрівському повіті Катеринославської губернії станом на 1900 р. із 152 маєтків 75 були заставлені у Дворянському земельному банку, при цьому 50 з них здавалися в оренду [1143, с. 181]. Число маєтків, призначених на продаж, постійно збільшувалося, але продавалися одиниці, бо неможливо було знайти покупців на сотні маєтків, що надійшли на ринок і коштували десятки мільйонів карбованців. Зокрема, у 1896–1900 рр. із заставлених в Україні 4210 маєтків було оголошено до продажу 396 [1164, с. 251].

65% позик, виданих станом на 1893 р. Дворянським банком, спрямовувалися на дострокову ліквідацію боргів акціонерним земельним банкам [594, с. 106]. Але повністю розплатитися з боргами дворяни не могли і банки змушені були постійно надавати нові пільги та відстрочки, які тривали аж до 1908 р. [1141, с. 234; 863, с. 66]. Держава не могла домогтися інтенсифікації продажу поміщицької землі для потреб селянства, оскільки цей процес зачіпав матеріальні статки значної кількості землевласників та був пов'язаний із стабільністю існування фінансової системи імперії.

Новим стимулом у вирішенні селянського питання для російської влади стала революція 1905 р., яка гостро поставила завдання проведення нової аграрної реформи. Селянська «пугачовщина», на думку С. Вітте, становила більшу загрозу для політичного режиму, ніж студентські заворушення та

робітничі страйки [225, с. 195]. У цьому політичний істеблішмент Російської імперії та великі землевласники переконалися протягом 1905 р.

Отже, нова постановка селянського питання наприкінці XIX – на початку XX ст. була обумовлена відсутністю законодавчого регулювання аграрних відносин на шляху входження до ринку, диспропорціями економічного розвитку країни (галузевими, територіальними), тривалим ігноруванням станових прав селянства. Об'єктивні передумови селянської революції обумовили такі чинники, як: нестача землі в умовах аграрного перенаселення (на Правобережжі, Лівобережжі, «даровизники» на Півдні), високі орендні ціни на землю, стихійне формування ринку найманої праці, обтяжливі податкові платежі, хронічне недоїдання.

Сільське господарство українських губерній раніше, ніж у Європейській Росії, адаптувалося до сільськогосподарської кризи. Процеси земельної мобілізації в українських губерніях йшли інтенсивніше, ніж у Європейській Росії, але обмежувалися територією Півдня України та Лівобережжя. Південь перетворився на регіон капіталістичного землеробства й земельна проблема для нього так гостро не стояла. Малоземелля було властивим для Лівобережної України, де переважали дрібні земельні володіння (і селянські, і поміщицькі), інтенсивно розвивалося виробництво технічних культур, промислове городництво й садівництво, а землеробство – дуже повільними темпами. Саме цей регіон у 1902 р. і стане осередком селянської революції.

Селянську бідність спричиняли також станові обмеження й практична відсутність культурно-освітньої політики, що обумовило формування суб'єктивних передумов селянської революції в Наддніпрянській Україні. Зрівняння селян у правах із іншими соціальними групами Російської імперії мало формальний характер, до початку XX ст. зберігалася залежність селян від громади, місцевої адміністрації, перешкоди щодо суду.

Хоч і повільно, у селянському житті з'являлися позитивні зрушення – розширювалися можливості купівлі землі, переселення, «відходництво», фінансова допомога голодуючим. Розвиток ринку, залізниць, освіта, служба у

війську сприяли формуванню нового світогляду селянина – носія суспільного та господарського прогресу.

Одним із ініціаторів вирішення селянського питання на урядовому рівні виступав міністр фінансів С. Вітте. Державним органам та селянству єдиним джерелом вільної землі уявлялася дворянська й поміщицька земля. Вивченням стану сільського господарства на місцях та пропозицій вирішення селянського питання займалися кілька урядових комісій, створених на початку ХХ ст. Найбільш відчутний вплив мали Комісія 16 листопада 1901 р. та «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості». Вони узагальнили цінний матеріал щодо стану сільськогосподарської галузі, залучили широке коло чиновників, земців, громадських діячів, науковців та безпосередньо селян. Однак їхні наміри залишалися невідомими широкій громадськості, що теж сприяло визріванню революційних настроїв на місцях.

2.2 1902–1907 рр. – перший етап селянської революції в Надніпрянській Україні

Хронологічними межами першого етапу селянської революції вважаємо період 1902–1907 рр. Селянські виступи 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях, унаслідок яких було знищено більше сотні поміщицьких маєтків, засвідчили визрівання гострого соціального невдоволення серед селянства та його самоорганізацію для обстоювання власних прав. Протягом 1905 р. селянський рух охопив значну територію імперії, широкі верстви селянства долучилися до погромів поміщицьких маєтків. Складовою селянської боротьби в умовах першої російської революції 1905–1907 рр., крім економічних вимог, був захист станових, культурно-освітніх прав селянства, сформувалися його перші політичні вимоги. До цієї боротьби долучилися ширші верстви селянства, зросли масштаби протесту, радикалізувалися форми селянського руху. Селянська революція здобула суспільну підтримку.

Поодинокі селянські виступи були постійним явищем російської імперської дійсності. Протягом 1900–1901 рр. в Україні, згідно з підрахунками М. Лещенка, відбувся щонайменше 291 селянський виступ. Найбільшого розмаху селянський рух набув на Правобережній Україні (211 виступів, або 72,5%), друге місце посіло Лівобережжя (50 виступів, або майже 1/6 їхньої загальної кількості). На частку Південної України припало близько 1/10 усіх селянських заворушень [904, с. 25–26]. Таким чином, напередодні 1902 р. у розвитку селянського руху територіально виокремилася Правобережжя.

Традиційно соціальна боротьба селянства активізувалася у весняно-літні місяці. Форми селянської боротьби обумовлювалися неврегульованістю земельних (межових) відносин: суперечності за повернення «відрізків», сінокосів, вигонів, водопоїв (41% виступів); підпали маєтків і майна поміщиків та заможних селян (близько 20% усіх заворушень). До інших форм селянської боротьби належали відмова від сплати різних боргів і платежів, страйки сільськогосподарських робітників і сільської бідноти тощо. Погроми поміщицьких маєтків у 1900–1901 рр. мали поодинокий характер (напади на маєтки в містечку Дзигівка Ямпільського повіту на Поділлі, в Опанасівці Гадяцького повіту на Полтавщині, в селах Байдаківці та Попельнастому Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії) [904, с. 32, 34].

Ці виступи були реакцією сільського населення на погіршення умов господарювання, посилення його зубожіння, соціальну незахищеність і безправність. Статус закритої і приниженої соціальної групи аграрного суспільства, який за селянством наприкінці XIX ст. зберігала імперська держава, обумовлював практичну відсутність якісних змін в господарюванні селян: боротьбу за економічні права і привілеї вели дворянство й буржуазія, а фінансові надходження держава вишукувала за рахунок сільського населення.

Поступово в житті суспільства відбувалися якісні зміни, пов'язані з розвитком економіки (індустріалізація, будівництво залізниць, розвиток ринку, телеграфу), освіти. Селяни змалечку, а це вже було нове покоління, яке не знало кріпосного права, долучалися до переваг індустріального суспільства

(подорож залізницею, новий одяг, розваги тощо). Служба у війську та відхід на заробітки слугували джерелом нової інформації для сільської громади, стираючи замкнутість селянського стану, але правові обмеження залишалися.

Приводом до переходу селянської боротьби на якісно новий рівень, а саме – селянської революції, став голод 1901 р. Проблема зубожіння, властива раніше селянському станові, на тлі масового безробіття унаслідок промислової кризи 1901–1903 рр. стала зрозуміла й міському суспільству. Селянські проблеми знаходили співчуття серед політичних партій, багато з яких активізували свою діяльність на початку ХХ ст. Масовість селянських виступів, погроми поміщицьких маєтків, радикалізм селянських настроїв і форм протесту, поява політичних гасел свідчать про перетворення традиційної соціальної боротьби на селянську революцію. Рубіжність 1902 р. зауважили й представники влади – прокурори Харківської судової палати О. Лопухін та С. Хрульов. Перший акцентував увагу на наростанні жорстокості й насильства з боку селян («бунт», «досі небувале явище»), другий – на масовості селянських дій і відкритому характері пограбування поміщицьких маєтків [294, с. 108–109; 278, с. 79]. Таке організаційне оформлення селянської боротьби стало несподіваним як для влади, так і для політичних партій.

Територіально початковий етап селянської революції охопив частину Лівобережної України. Найінтенсивнішим селянський рух 1902 р. був у Костянтиноградському та Полтавському повітах Полтавської губернії, а також у Валківському й Богодухівському повітах Харківської губернії [294, с. 8]. Гасла «землі і хліба», які висували бунтівники, відображали кризове становище сільського господарства у цьому регіоні, зумовлене як його економічною нерентабельністю, так і хронічним недоїданням селянства. Погодні умови, а саме – повне бездоріжжя взимку 1901–1902 рр. позбавило селян зимових заробітків – візничого промислу, перевезення лісу [657, с. 163]. Повсталі забирали в поміщицьких маєтках картоплю, яка була основним продуктом харчування місцевого населення, зерновий хліб, інші продукти та корм для худоби [294, с. 103–106; 645, с. 107; 906, с. 26].

Селянські виступи тривали трохи більше ніж три тижні (з 9 березня до 3 квітня 1902 р.). За цей час їхні учасники вчинили 125 нападів на поміщицькі економії та садиби заможних селян, 105 з яких розгромили (в Полтавській губернії – 79, Харківській – 26) [906, с. 24–25]. Таким чином, найбільше постраждали від селянських погромів великі землевласники Полтавщини.

Інформація про кількісний і якісний склад учасників селянських виступів у джерелах досить обмежена. Згідно з підрахунками М. Лещенка, у заворушеннях були задіяні мешканці 336 сіл 19 волостей. Безпосередню участь у повстанні брали 38 тис. осіб із загальної чисельності населення 160 тис. осіб [905, с. 110]. Якщо звернемо увагу на адміністративно-територіальний устрій однієї Полтавської губернії (15 повітів, близько 260 волостей) [460, с. 29–34], то територіальне охоплення селянського руху 1902 р. було незначним і загальна кількість бунтівників не становила загрози для політичного режиму. Однак це повстання ліквідувало замкнутість селянського суспільства й сприяло визнанню його проблем неселянською Росією. Започаткована бунтами 1902 р. селянська боротьба тривала, з деякими перервами, кілька десятиріч.

Одночасно участь у виступах брали мешканці кількох сіл: від 150 до понад 5 тис. осіб [906, с. 25]. Вони збиралися й натовпом переходили від одного поміщицького маєтку до іншого. За зведеннями Міністерства внутрішніх справ про репараційні комісії, одне село (із загальної кількості 64 села) повністю брало участь у заворушеннях (100% його жителів були визнані бунтівниками). У 15 селах участь у виступах брала більше ніж половина мешканців, в інших селах – від одиниць до 50% [645, с. 113]. Заможні селяни, за матеріалами урядових джерел і періодичних видань, участі в бунтах не брали, а інші селяни їх до цього й не змушували. За віковим складом серед учасників виступів порівняно «революційніше» була налаштована молодь [645, с. 109, 115]. Загрозливим для влади наслідком селянських бунтів 1902 р. було їх поширення на територію Київської і Чернігівської губерній, а також інші регіони Російської імперії (Курську, Орловську, Саратовську, Пензенську, Рязанську губернії) [623, с. 216]. В умовах розвинутого залізничного сполучення,

існування преси, міграції робочих рук, нелегальної діяльності політичних партій та опозиційно налаштованих громадських діячів соціальні бунти переставали бути локальним явищем. Відомості про них достатньо швидко поширювалися в інших регіонах країни, де провокували аналогічні виступи.

Бунтівників Полтавської і Харківської губерній було покарано, землевласникам відшкодовано збитки. Судового переслідування зазнали 960 осіб, з них 836 селян були визнані винними й засуджені до різних видів покарання. Щодо 761 засудженого суд ухвалив клопотатися про зменшення суворості покарання [294, с. 107]. З метою компенсації збитків, заподіяних поміщикам під час погромів, указом від 11 травня 1902 р. селян змушували заплатити 800 тис. крб особливого окладного збору. Цей збір платити мали не лише безпосередні учасники заворушень, а й усі мешканці сіл, охоплених селянським рухом [906, с. 33]. Держава повністю виплатила збитки постраждалим землевласникам, однак стягнути їх у повному обсязі із селянства не змогла через украй тяжке становище села [343, с. 236, 900]. Недосплата з цього окладного збору (разом із іншими селянськими заборгованостями) була скасована маніфестом 11 серпня 1904 р. [550, с. 27–28]. Ситуація, коли держава використовувала колективну відповідальність сільської громади за пошкодження поміщицького майна, свідчила про приниженість правового статусу селянського стану, а стягнення додаткового податку ще більше ускладнило соціально-економічне становище бунтівників Полтавської і Харківської губерній. З іншого боку, це був єдиний випадок у розвитку селянської революції, коли держава брала на себе відповідальність за відшкодування збитків землевласникам, учинених селянами-бунтівниками.

Масові селянські заворушення 1902 р. виявилися несподіваними як для влади, так і для революціонерів. Представники влади проаналізували причини та розвиток селянських виступів у Полтавській та Харківській губерніях. Зокрема, О. Лопухін, уже – директор Департаменту поліції (1902–1905 рр.), у доповідній записці на ім'я Миколи II від 8 грудня 1904 р. визначив такі причини бунтів: обезземелення, зубожіння селянства, станове обмеження його

прав, свавілля і бездіяльність влади [294, с. 109, 111]. Влада після придушення виступів обмежилася напівзаходами: було усунуто з посад полтавського губернатора та місцевого земського начальника. Державна політика в селянському питанні теж мала половинчастий характер: 1903 р. було обіцяно полегшити селянам вихід з громади та ліквідовано кругову поруку, 1904 р. відмінено тілесні покарання селян [623, с. 216].

Селянський бунт 1902 р. мав реакцію і серед політичних партій. Так, партія соціалістів-революціонерів переглянула свої погляди щодо революційних можливостей селянства і взялася до розробки аграрної програми, яка в подальшому здобула назву соціалізації землі [616, с. 56; 1022, с. 30; 1153, с. 182–183]. РСДРП, навпаки, недооцінила селянські повстання, вважаючи цей рух слабким. У праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років» В. Ленін (1907 р.) селянські повстання весни 1902 р. називав «окремим вибухом». Цим він і пояснював стриманість ухваленої 1903 р. першої аграрної програми РСДРП [300, с. 217], яка обіцяла селянам лише повернення «відрізків».

Отже, селянські бунти 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях відзначалися масовістю, активністю їх учасників, впливом революційної пропаганди, хоча в цілому вони були стихійними, без політичних вимог. Досвід соціальної боротьби отримала, хоч і незначна частина селянства в межах Наддніпрянщини, але саме 1902 р. став початком формування нового типу селянина – учасника селянської революції. Сільська громада виступила організатором боротьби. Поступово серед її членів зростає авторитет молоді. Держава більш активно стала долучатися до вирішення селянського питання.

Однак гострі проблеми селянського життя, які постали під час селянських заворушень 1902 р., не були вирішені й через три роки. А посилення поліцією репресій спричиняло невдоволення всіх верств селянства, навіть тих, які підтримували владу. За інформацією О. Лопухіна, у багатьох повітах Херсонської та Київської губерній тривали підпали селянами поміщицьких маєтків, які мали систематичний характер. У одній із волостей Київської

губернії протягом півтора року відбулося 78 підпалів маєтків. У Херсонській губернії влітку 1904 р. трапилися три масові напади з пожежами в поміщицьких економіях за участі кількох сотень селян. Напружений характер мали відносини між селянами й землевласниками в Катеринославській та Херсонській губерніях [294, с. 110]. Прогноз щодо наростання селянського руху, зроблений О. Лопухіним у грудні 1904 р. (Микола II ознайомився з його доповіддю) [294, с. 111], став пророчим для Російської імперії. У революції, яка через місяць розпочнеться в Росії, одне з центральних місць посяде селянське питання.

Розпочавшись у лютому 1905 р. в селах Орловської і Курської губерній, селянський рух перекинувся до Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської та інших губерній України. За підрахунками М. Лещенка, протягом трьох років в Україні відбулися 6802 селянські виступи, які охопили 10684 села з населенням понад 13 млн осіб. Ширших масштабів селянський рух набув на Правобережній Україні (57,7% усіх виступів). Друге місце посіла Лівобережна Україна (24,8%), останнє – Південна Україна (17,5%) [907, с. 343].

Щодо визначення періоду найвищого піднесення селянського руху серед дослідників існують два підходи: 1905 р. та весна – літо 1906 р. [796, с. 34]. Підйом селянського руху в 1905 р. зумовили повернення до села демобілізованих фронтівиків (принесли невдоволення з армії, яка програла війну Японії), чутки про жовтневий страйк і своєрідне тлумачення маніфесту 17 жовтня 1905 р. (як дарування свободи захоплення поміщицької землі) [1000, с. 94; 713, с. 60]. В українських губерніях, зокрема на Чернігівщині, певний вплив на селянські заворушення мали єврейські погроми: бездіяльність влади під час них селяни розуміли як дозвіл «бити панів і жидів» [638, с. 76; 648, с. 108]. Економічна експлуатація та суворе ставлення євреїв-орендарів, управляючих маєтків до селянства теж зумовлювало розпалення антиєврейських настроїв, як це було у Суразькому повіті Чернігівської губернії, який був найбільш важким і в якому селяни перебували в важкому економічному становищі («пригнічені й забиті») [203, с. 183; 638, с. 50, 142–143]. Неоднозначну роль у розбурхуванні селянської стихії відіграв алкоголь: з

розграбованих винокурних заводів та винних лавок селяни вивозили спирт, який можна було знайти практично чи не в кожному домі. Оковита довела селян до такого стану, що будь-яка агітація й пропаганда не могли на них вплинути, – зазначав дослідник 1920-х рр. Й. Дроздов [638, с. 90]. На місцях, залежно від губернії, були різні чинники, які виступали поштовхом до селянських бунтів. Ці чинники ретельно аналізувалися генерал-ад'ютантами, відкомандированими до найбільш бунтівних регіонів, губернаторами, Департаментом поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії.

На підставі аналізу ситуації у Чернігівській, Харківській, Херсонській та інших російських губерніях, де заворушення набули найбільших масштабів, Департамент поліції визнав чотири основні причини селянського руху 1905 р. Перше місце, як майже у всіх доповідних записках і донесеннях, належало революційній пропаганді. Друге місце посіли економічні умови селянського життя: вимоги забезпечення сінокосами, випасами для худоби, прийнятних умов оренди землі, прийняття на роботу до економіч місцевих працівників та поліпшення умов їх праці й оплати, перевірка правильності розмежування селянських земель із поміщицькими, усунення черезсмузжя й інших недоліків землеустрою. Третьою причиною вважалося суворе і несправедливе ставлення адміністрації маєтків до місцевого населення (зменшення платні чи надмірні штрафи). Четверта причина – необізнаність народу про наміри та заходи уряду щодо вирішення селянського питання [297, с. 68–69].

Байдуже ставлення інших станів до селянських потреб зауважили генерал-ад'ютант О. Пантелєєв (відряджений на початку 1906 р. до Чернігівської губернії) та прокурор Харківської судової палати С. Хрульов. На їх думку, поміщики переслідували матеріальні вигоди, а духовенство не займалося вихованням своєї пастви. Інтелігенція (земські діячі, вчителі, лікарі та інші) поринули в революцію [203, с. 187; 278, с. 84–86]. С. Хрульов, який з 1902 р. був безпосередньо знайомий з умовами виникнення і розвитку селянських заворушень у Харківській, Полтавській, Чернігівській і Катеринославській губерніях, визнав соціальну несправедливість реформи

1861 р.: селяни отримали менші наділи (з'явилися навіть безземельні «даровизники») і мали реальні підстави бути незадоволеними. З іншого боку, у селян не виробилася повага до права приватної власності на землю [278, с. 80–81]. Винними у цьому він уважав уряд, земство і суспільство, які не дбали про задоволення культурних і суспільно-політичних потреб селянства, зауважував недостатню кількість шкіл, незадоволеність і озлобленість викладачів (часто школа сама поширювала революційні ідеї), неспроможність навчальних програм прищепити народним масам такі поняття, як «батьківщина, патріотизм, держава, закон, мораль» та знання історії своєї держави. Волосна і повітова адміністрація, поліція зловживали хабарництвом і часто чинили свавілля. Не мали морального авторитету серед селян і земські начальники [278, с. 84–85].

Пов'язуючи активізацію селянської боротьби з діяльністю політичних партій, правлячі кола на перше місце серед причин селянських виступів ставили протиурядову пропаганду. Однак здійснений ними аналіз причин селянських виступів свідчить про усвідомлення державними діячами усіх негараздів селянського життя й намагання їх подолати.

Форми селянського руху 1905–1907 рр. досить детально проаналізовані радянськими дослідниками: М. Лещенко виокремив вісім, В. Качинський – близько 10 [746, с. 33], а І. Рева – 15 форм селянської боротьби [668, с. 52]. Більшість селянських виступів мала характер перманентної боротьби, властивої для попередніх історичних періодів. Визначальними для селянської революції стали активні форми селянських виступів, зумовлені специфікою соціально-економічного розвитку окремих районів. На Лівобережній Україні, де в низці повітів переважала відробіткова система, набули поширення розгроми поміщицьких маєтків і поділ між селянами майна й продуктів, захоплених в економіях. Найбільші збитки від розгрому поміщицьких маєтків у 1905 р. Міністерство внутрішніх справ зафіксувало в Чернігівській губернії. За цим показником Чернігівщина посіла четверте місце в Російській імперії і перше в Україні (згідно з офіційними даними, збитки становили 3 млн крб), наступними були Херсонська (шосте місце), Катеринославська (восьме), Полтавська

(десяте), а останнє (19-те) місце посіла Бессарабська губернія [958, с. 254]. Згідно з підрахунками О. Михайлюка, восени 1905 р. у Чернігівській губернії було розгромлено більше ніж 80 маєтків, зокрема в Суразькому повіті – 35, Городнянському – 26. У Вовчанському повіті Харківської губернії було знищено до 40 маєтків, у Полтавській губернії – до 20 економій. Загалом на Лівобережній Україні восени 1905 р. було розгромлено більше ніж 150 поміщицьких маєтків [979, с. 180, 182]. На Півдні й Правобережній Україні, де в сільському господарстві переважали капіталістичні відносини, найпоширенішою формою протесту були страйки селян і сільськогосподарських робітників [902, с. 63]. Отже, за масштабністю селянських виступів першість належала Правобережжю, а за гостротою боротьби – Лівобережжю, зокрема Чернігівській губернії.

Селянські виступи мали переважно економічний характер і були спрямовані проти великих землевласників, а в Південній Україні нерідко й проти заможних селян [1000, с. 99]. Політичний характер селянського руху виявився у відмові від сплати податків (у 1905 р. із земських зборів надійшло 50%, у 1906 р. – 20%), вимогах заміни місцевих властей (сільських і волосних) [648, с. 117; 1000, с. 100]. Масштаби цієї кампанії не були значними: селянство не підтримало податковий бойкот, та й самі ініціатори бойкоту не були послідовними. На зменшення податкових надходжень вплинув і неврожай.

Представники влади політичний характер надавали участі народних мас у Селянському союзі, зокрема у Сумському повіті, де 29 травня 1905 р., близько 5 тис. осіб ухвалили вимагати негайного скликання Установчих зборів для вирішення земельного питання, скасування інституту земських начальників та сільських стражників, відмовилися сплачувати податки та від мобілізації до війська [297, с. 74]. З ініціативи селянського самоврядування тут було створено Сумську селянську республіку, яка фактично переобрала на себе владу в повіті й намагалася організувати економічне та суспільне життя, вживаючи мирних, цивілізованих заходів. Перший досвід політичної діяльності восени 1905 р. здобули селяни й в інших місцях. Селянські республіки, зокрема, виникли у

с. Великі Сорочинці на Полтавщині, у с. Люботино Сумського повіту на Харківщині, їх діяльність детально досліджено в історичній літературі [846, с. 58–62]. Зусиль до організації народних мас у лавах Селянського союзу докладали представники різних політичних партій. А для селянства об'єднуючим чинником було очікування скликання Державної думи.

Основне місце в селянській революції у 1905–1907 рр. посідали виступи проти поміщиків (їх радянська історична наука кваліфікувала як «першу соціальну війну» на селі). Погроми поміщицьких маєтків, хоч і мали відбиток вандалізму, переслідували чітко визначену мету: вигнати поміщика на 2–3 роки із села, щоб отримати його землю в оренду на вигідних умовах. Саме через це селяни руйнували поміщицькі господарства, нападали на цукрові та винокурні заводи [648, с. 116; 646, с. 70–71]. У місцях, що зазнали неврожаю, селяни розбирали худобу, продукти харчування й фураж [646, с. 71]. Участь у нападах на поміщицькі маєтки брали селяни двох-трьох, а в деяких випадках і більшої кількості сіл. Форми селянської боротьби нерідко визначалися на сільських сходах, у джерелах є згадки навіть про участь волосного начальства. Селянин В. Рубель свідчив, що у Великій Білозерці Мелітопольського повіту (суч. Запорізької області) погром економії німецького землевласника А. Шредера очолили сам волосний староста чи уповноважені з Рогачинської волості [384, с. 88]. На початку погромницького руху селяни враховували й ставлення до них поміщика, його роль у суспільному житті, розпочинаючи погроми з «чорносотенців» та експлуататорів, і лояльніше ставилися до «ліберальних» поміщиків, які підтримували земства, лікарні, школи [638, с. 91]. Випадки фізичного насильства над поміщиками зустрічалися досить рідко. Навпаки, жертви були з боку повсталих селян: поліція, війська, чорносотенні організації жорстоко розправлялися з учасниками заворушень.

Не набули широких масштабів у 1905–1907 рр. виступи проти заможних селян, сільських підприємців. У межах Російської імперії, згідно з підрахунками С. Дубровського, вони склали лише 1,4% від усієї кількості селянських виступів [646, с. 65, 82]. Рух проти заможних селян особливо був

поширений на Півдні. Зокрема, у Херсонській губернії із 130 розгромлених господарств не менше ніж 15–18 становили будинки й садиби заможних селян. У Дніпровському повіті Таврійської губернії з 39 повстань 23 були спрямовані проти сільських підприємців [907, с. 187]. У своїх заможних односельців селяни намагалися відібрати землі, здійснювали потрави посівів і випасів, вивозили зібраний урожай. За цих умов становище заможних селян було досить неоднозначним: наприклад, у Чернігівському повіті джерела вказують і на рух проти заможного селянства, і на його участь у селянському русі [646, с. 83].

Організаторами й керівниками селянських бунтів виступали робітники фабрик, заводів, шахт (самі вихідці з села, або ж там мали родичів), а також солдати, що повернулися з російсько-японської війни. Вони знаходили підтримку серед сільської молоді, часто не обтяженої моральними принципами або просто незайнятої по господарству, та безземельних селян, яким нічого було втрачати [317, с. 183–185; 338, с. 85; 392, с. 57, 60; 416, с. 272; 459, с. 24–25, 290; 646, с. 46, 90; 1237, с. 40]. Отже, головну роль у формуванні селянської свідомості та соціальної поведінки стали відігравати селяни-відхідники й молодь, саме через них на село потрапляла значна частина інформації з міст та від партійних агітаторів.

Питання участі різних соціальних верств села в селянській революції 1905–1907 рр. відтворюється дослідниками на підставі офіційних документів та матеріалів анкетування, проведеного Вільним економічним товариством, що вивчало аграрний рух 1905–1907 рр. [459, с. 22–23, 290–291, 408–409]. У боротьбі проти поміщиків селяни виступали не «всім миром». Причини й цілі боротьби окремих верств селянства були досить різними.

Селяни-середняки були вирішальною силою на селі, їм належала більшість у громаді, через що вони й були, на думку британського історика Т. Шаніна, «маршовою армією жакерії» [1223, с. 151, 277]. Середняки намагалися будь-якими засобами досягти полегшення умов оренди приватновласницької землі, наділення землею всіх охочих її обробляти за рахунок приватних, казенних та інших земель. Вимоги середняків часто мали

реакційний характер: ведучи натуральне господарство, вони виступали проти розвитку грошових відносин (здавати землю не за гроші, а за відробітки), проти використання більш досконалих сільськогосподарських знарядь і машин (підтримували здольну оренду й ручну працю) і ставилися вороже до капіталістичних нововведень [648, с. 111]. Також середняки виступали проти найму поміщиками робітників, виганяли їх і намагалися примусити поміщика здавати землю в оренду селянам [646, с. 86]. Метою середняка було уникнення загрози пауперизації за рахунок оволодіння поміщицькими землями.

Значну активність на селі виявляла біднота: бідність і безвихідь робили її найбільш «революційною» силою [648, с. 112; 746, с. 155]. У тих районах, де особливо відчувалося соціальне розшарування селянства, бідняки були головними «аграрниками» й вели боротьбу не лише проти поміщиків, а часто й проти заможних селян. Однак у деяких районах Правобережної України селяни побоювалися, що поміщик, дізнавшись про участь у мітингу, не дасть землі в оренду або виділить у дуже поганому місці [646, с. 85].

Сільськогосподарські робітники були зацікавлені в підвищенні заробітної плати, скороченні робочого дня, поліпшенні умов праці. Їх страйки набули поширення на Правобережній Україні. Чернігівська дослідниця О. Герасименко появу страйку як нової форми боротьби пов'язує з активізацією діяльності українських політичних партій серед селянства [583, с. 148].

Заможне селянство займало неоднозначну позицію під час селянських виступів. Насамперед заможні селяни виступали за розширення свого господарства законним шляхом до 50 або 100 дес. землі, купивши її за нижчими цінами, прагнули зменшення оподаткування і частково зміни властей, громадянського рівноправ'я, певних політичних свобод, загальних культурних заходів і твердо стояли на захисті приватної власності (проти громадського землеволодіння) [648, с. 114; 646, с. 87–88]. У деяких випадках заможні селяни брали активну участь у пограбуванні поміщиків: разом із усіма захоплювали поміщицьке майно й вивозили на підводах, наймаючи тих же бідняків за частку панського добра [459, с. 291; 646, с. 89]. Важливим чинником, що підштовхував

їх до участі в заворушеннях, було прагнення усунути конкурентів у веденні господарства. Мешканець с. Велика Білозерка Мелітопольського повіту (суч. Запорізької області) Й. Пархоменко, який мав власний млин, спалив більше ніж десять чужих млинів, забезпечивши себе роботою [384, с. 89].

З іншого боку, заможні селяни допомагали владі в придушенні виступів. У деяких місцях вони створювали «чорні сотні» й влаштовували самосуди над бунтівниками. Наприклад, у с. Вихвостові Городнянського повіту Чернігівської губернії 31 жовтня і 2 листопада 1905 р. за рішенням сільського сходу було вбито 15 «крамольників». Участь у розправі над ними, як установило слідство, брали й бідні селяни [638, с. 99, 102]. Близько 50 осіб шляхом самосуду було вбито селянами в Чернігівській губернії, де діяла каральна експедиція генерал-лейтенанта Ф. Дубасова. У Суразькому повіті сільські сходи змушені були погодитися на виселення до Сибіру 87, а у Городнянському – 94 учасників заворушень [203, с. 185; 638, с. 143–145]. Селянська бюрократія (старости й волосні старшини) у каральних акціях виступала на боці урядових структур, що внесло розкол до системи селянського самоврядування [548, с. 216]. На селі зароджувалися елементи гострого (збройного) протистояння зовнішньому світу та внутрішньосоціальних конфліктів.

Задіяною в селянському русі була незначна частина населення. Згідно з підрахунками М. Лещенка, з 13,1 млн мешканців сіл, охоплених заворушеннями, участь в останніх брала лише 1/3 (приблизно 4–4,5 млн осіб), що становило понад 1/5 усього сільського населення України. Більшість його (майже 4/5 загальної кількості селян) не була втягнута до боротьби [907, с. 213, 352–353]. З числа «свідомих» селян (грамотні, здатні налагодити власне господарство, політично проникливі й радикальні у своїх вимогах) ішов процес формування селянського політичного «класу» [1223, с. 171–172]. Вони протистояли основній масі селянства, яка була переважно неграмотна, підтримувала консервативні ідеї та монархічний устрій.

Селянська революція 1905–1907 рр. мала економічні та політичні наслідки. За офіційними даними, за цей період у Російській імперії було

розгромлено більше ніж 2 тис. поміщицьких маєтків [958, с. 254]. В Україні розгрому зазнали до 700 маєтків [див.: 982, с. 205]. Селяни домоглися деяких поступок від поміщиків: розширилася площа орендної землі, орендна плата зменшилася в середньому на 30%, збільшилася заробітна плата сільськогосподарських робітників на 28–80% [648, с. 123–124; 1237, с. 61–63]. На думку Б. Миронова, це принесло селянству прибуток у 100 млн крб, а прибутки поміщиків зменшилися на 20% (у межах імперії) [975, с. 257]. Однак джерела не містять прямої відповіді на питання про те, чи були наслідки розгрому поміщицьких маєтків відчутними для селян.

Матеріали анкетування, проведеного Вільним економічним товариством, свідчать, що на Правобережній Україні аграрний рух не зумовив зменшення ціни на землю (ні щодо продажу, ні щодо її оренди), збільшення пропозицій продажу землі теж не спостерігалось, однак влітку 1906 р. поліпшилися умови праці найманих робітників [926, с. 38–39]. Великі землевласники суттєвих втрат у цьому регіоні не зазнали, а прагнення селян не були задоволені [926, с. 43, 45]. У Полтавській і Чернігівській губерніях ціни на землю зменшилися, зокрема й на її оренду (останнє стосувалося й Харківської губернії), але переважно ситуація на земельному ринку залишалася незмінною [603, с. 293–294]. У Харківській губернії згадуються випадки зародження внутрішньосоціальних конфліктів серед селянства й невдоволення з боку старших селян поведінкою молоді [603, с. 295]. На Лівобережжі більш відчутним був вплив переселенського руху. Оцінка наслідків селянських виступів для Півдня України суперечлива: зазначено зменшення орендної плати, але в основному позивні результати співвідносилися з негативними [617, с. 431–434]. Постраждали від аграрних заворушень і самі селяни: при ліквідації маєтків зменшувався попит на найману працю, або ж «чужих» робітників виганяли місцеві бунтарі. У містечку Вознесенськ Єлисаветградського повіту на Херсонщині селяни змусили повертатися додому кілька тисяч заробітчан із центральних губерній, які влітку 1905 р. приїхали найматися до поміщицьких маєтків [451, с. 61–62]. Отже, економічні наслідки селянської революції в

українських губерніях мали регіональні особливості. Вони не справили негайного ефекту та широкого впливу на сільськогосподарську галузь. Зростання добробуту селянських господарств було більш віддаленим у часі і стало наслідком заходів Столипінської аграрної реформи.

Важливим досягненням селянської революції стало скасування викупних платежів: маніфестом 3 листопада 1905 р. вони зменшувалися наполовину в 1906 р., а з 1 січня 1907 р. скасовувалися повністю [468, с. 36–37]. Також зменшилися на 10 к. платежі на душу населення: загальна сума платежів у 1907 р. перевищила дані 1904 р. на 4,4% при збільшенні населення на 5,5% [467, с. 504–505]. Підвищення світових і внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію, певний прогрес землеробства і збільшення валового виробництва посприяли збільшенню прибутків селянства.

Селянський поземельний банк отримав можливість за свій рахунок купувати приватновласницькі землі й продавати їх селянам. Поміщики, налякані селянським рухом, стали активніше продавати свої маєтки. За передвоєнне десятиріччя (1895–1904 рр.) Селянському банку було запропоновано 2785 маєтків (менше ніж 300 маєтків на рік), а за один лише 1906 р. – 6587 маєтків, або у 23 рази більше від середньорічного дореволюційного рівня. Зі спадом селянського руху в 1907 р. число пропозицій зменшилося у 2,2 рази (3010 маєтків), але й ця кількість у 10 разів перевищувала дореволюційну [468, с. 37]. У районах найбільших масштабів селянського руху уряд заманював селян низькими доплатами при купівлі за допомогою позики. Певний час, за діяльності I-II Державних дум, селянство займало вичікувальну позицію і не поспішало купувати землю, покладаючи надії на безкоштовне наділення з боку держави. Суспільна увага до селянського питання підтримувала таку ілюзію.

Уживши суворих заходів щодо ліквідації селянських бунтів, держава змушена була піти на поступки і в правовій галузі: указом 5 жовтня 1906 р. селяни, як і всі особи податних станів, були зрівняні в правах із іншими станами щодо вступу на державну службу, до навчальних закладів, у духовне

звання та чернецтво, щодо вільного вибору місця проживання, розширювалися повноваження сільських і волосних сходів [272, с. 384–389]. Розпочався процес перетворення селянства на суспільний клас. Було створено Державну думу, де селянські депутати в 1906–1907 рр. змогли заявити про потреби селянства. Політичні наслідки селянського руху виявилися в політизації селянства, розширенні сфери вжитку української мови, консолідації сільської громади.

Отже, селянські виступи 1902 р. в українських губерніях правомірно вважати початком селянської революції в Наддніпрянщині, Російській імперії в цілому, оскільки вони залучили селянство до організованої боротьби за свої права, отримали реакцію з боку влади, обумовили зрушення в галузі соціально-економічних відносин. Бунти 1902 р. виявили існування кризових явищ у розвитку селянських господарств Лівобережної України і неможливість їх подолання своїми силами при байдужості місцевої адміністрації. Одночасно події в Полтавській і Харківській губерніях засвідчили здатність селянства до організації та радикальних дій. Попри судове покарання та матеріальні стягнення, яких зазнали учасники бунту, селянський рух 1902 р. зумовив деякі зміни у правовому статусі селянства всієї держави. Селянські виступи на Лівобережжі притягнули увагу політичних партій до проблем селянства, зробивши його потенційним об'єктом для своєї революційної діяльності.

В умовах розвинутого транспортного сполучення та інформаційного середовища початку ХХ ст. масові селянські бунти перестали бути локальним явищем, свідченням чого стала нова фаза селянської революції – 1905–1907 рр. Участь у селянському русі взяло близько 20% селян Наддніпрянщини. Організаторами виступів були переважно робітники (вихідці з села), фронтовики, молодь. У окремих регіонах існували власні чинники, які слугували поштовхом до бунтів. Представниками влади було здійснено всебічний і об'єктивний аналіз причин селянських виступів.

Селянські бунти мали як економічний характер (спрямовувалися проти великих землевласників, євреїв-орендарів, заможних селян), так і висували політичні вимоги, відбувалася самоорганізація селянства. За масштабністю

виступів першість, як і до 1902 р., належала Правобережжю, а за радикальністю форм боротьби – Лівобережжю, зокрема Чернігівській губернії. Кожна селянська верства у цій боротьбі переслідувала свої цілі, але селяни не вимагали конфіскації поміщицького землеволодіння й очікували вирішення нагальних проблем свого стану від Державної думи. У виборчих кампаніях до Думи та в лавах Селянського союзу поступово викристалізувалися політичні настрої селянства. У селянському середовищі зростав прошарок підприємливих, освічених, національно свідомих господарів.

Наслідки селянської революції 1902–1907 рр. мали як економічний, так і політичний характер. Деяких поступок селяни домоглися від поміщиків щодо розширення площі та умов оренди землі, а також поліпшення умов найманої праці, однак широкого впливу на сільськогосподарську галузь вони не справили. Позитивні зрушення відбулися у ставленні держави до селянства: було скасовано викупні платежі, обмежено деякі податки, вжито заходів до активізації діяльності Селянського земельного банку, розпочато реалізацію аграрної реформи. Ліквідація станових обмежень сприяла інтеграції селянства до суспільного та економічного організмів імперії. Якісні зміни, обумовлені першим етапом селянської революції, полягали в початку реалізації тривалого й комплексного реформування сільськогосподарської галузі (Столипінська аграрна реформа) і визнанні селянства індустріальним суспільством (неселянською Росією) активним суб'єктом суспільного розвитку.

2.3 Соціально-економічна ситуація в українському селі та революційна активність селянства в 1907 – на початку 1917 рр.

Для економіки Російської імперії період 1907–1917 рр. характеризується збільшенням диспропорції між промисловим і сільськогосподарським виробництвом. Цей період можна розділити на два етапи: 1907–1913 рр. – пом'якшення соціальних суперечностей в умовах економічного піднесення та 1914–1917 рр. – чергове посилення кризових тенденцій в аграрній галузі,

спричинене Першою світовою війною. У селянському питанні в 1907 – на початку 1917 рр. збереглися властиві попередньому періодові економічні тенденції (проблеми оренди, оподаткування), але й відбулися позитивні зміни.

Сільськогосподарське виробництво українських губерній завдяки збільшенню державної уваги та гарним урожаям увійшло в стадію економічного піднесення 1910–1914 рр. Як і раніше, воно зберігало експортно-орієнтовану зернову спеціалізацію: вивіз хліба за межі України становив не менше ніж половину всього імперського експорту, досягши максимальних показників у 1909–1913 рр. Однак через відсутність дешевих кредитів, мережі елеваторів і зерносховищ, шахрайство скупників експорт зерна не був конкурентоспроможним [1085, с. 109, 117, 270–271, 274]. Гіпертрофія зернового напрямку гальмувала й розвиток тваринництва. Ці суперечливі тенденції й визначали розвиток селянського господарства, умови його співіснування з поміщицьким і, відповідно, обумовили формування об'єктивних передумов нового етапу селянської революції.

Населення українських губерній станом на 1913 р. збільшилося з 23,4 млн до 32,6 млн осіб. Сільське населення становило 27,682 млн осіб. Землеробством було охоплено близько 25 млн осіб [1080, с. 10]. Земельний фонд Наддніпрянщини в 1913 р. розподілявся так: із 44,1 млн дес. надільні землі селян становили 20,1 млн дес., або 45,6% усього земельного фонду, приватним власникам належало 20,6 млн дес., або 46,7%, у власності держави та церкви перебувало майже 3,4 млн дес., або 7,7% [1085, с. 45–46].

У 1916 р. в Україні налічувалося близько 4 млн селянських господарств [1104, с. 8]. Радянська історична наука, станом на 1917 р., вважала 57,1% господарств бідняцькими, 29,9% – середняцькими, 12,2% – заможними («куркульськими») [700, с. 11]. Сучасний запорізький історик О. Приймак указує набагато менші показники перших двох верств і суттєве збільшення третьої: сільська біднота і сільський пролетаріат становили 48% (відповідно 29% і 19%), «стійкі середняки» та «потенційні середняки» – 20% (14% і 6%), «куркульство» і заможне селянство – 32% (7% і 25%) [1063, с. 185, 443].

Простежити глибину соціальних суперечностей у селянському середовищі напередодні 1917 р. дослідники не змогли: загалом соціальна однорідність селянства зберігалася до утвердження більшовицького режиму в 1920 р.

Чисельність поміщиків (відповідно до матеріалів про їхні господарства) в Наддніпрянській Україні в 1917 р. становила 33,6 тис. осіб, що складало 0,8% господарств [688, с. 15; 700, с. 11]. Поміщицькі господарства займали близько 20% усієї посівної площі України [743, с. 15]. До умов ринково-капіталістичного розвитку адаптувалися як поміщицькі господарства (вже не була такою відчутною тенденція їх зубожіння), так і селянські господарства (виявлялися наслідки Столипінської аграрної реформи). Це суттєво зменшувало роль об'єктивних чинників, що визначали передумови селянської революції.

Селянська революція 1905–1907 рр. активізувала земельний ринок. В українських губерніях протягом 1906–1916 рр. дворяни втратили 1,9 млн дес. [1227, с. 210]. Площа поміщицького землеволодіння в 1917 р. становила 12239 тис. дес. [700, с. 11], а власне дворянське, згідно з даними М. Рубача, оцінювалося у 8,9 млн дес. [1104, с. 321]. Масштаби скорочення поміщицького землеволодіння становили: у Катеринославській губернії – 42,2%, у Чернігівській – 35,7%, у Полтавській – 31,1%, у Київській – 30,5%, у Харківській – 22% [1163, с. 126]. Отже, найбільшою інтенсивністю процеси мобілізації поміщицької землі відзначалися на Півдні та Лівобережжі.

Середні землевласники, які виступали головними продавцями ґрунтів після революції 1905–1907 рр., на придбані кошти купували будинки в містах і жили, здаючи їх в оренду або на відсотки від капіталів, будували цукроварні, а деякі з них знову купували маєтки, але вже менші за площею [437, с. 283–284]. Великі землевласники мешкали в Петербурзі або за кордоном й особисто не пережили драми 1905 р., через що їхнє землеволодіння суттєвих змін не зазнало. До останнього трималися за землю дрібномаєтні землевласники.

Тенденція збільшення іпотечної заборгованості поміщицьких маєтків набула іншого призначення – отримання коштів для розвитку господарства. Протягом 1906–1915 рр. площа заставленої поміщицької землі збільшилася на

5%, її питома вага з 65 до 69%, сума позик зросла на 40% [1163, с. 100]. Випадки продажу маєтків боржників були рідкісним явищем: протягом 1906–1913 рр. у Російській імперії з торгів було продано лише 400 маєтків з 28 тис., які були під заставою, а в українських губерніях – кілька десятків [466, с. 325; 1163, с. 103]. Загалом напередодні 1917 р. у заставі перебували дві третини приватновласницької землі (14,7 млн дес. з 20,5 млн дес.), під які банки видали позики на 1347 млн крб [688, с. 15].

Втрачені поміщиками землі поступово переходили до селян. Протягом 1906–1914 рр. селяни придбали 773801,3 дес. і на початку 1915 р. зосередили у своїх руках понад 3,9 млн дес. приватновласницької землі [1227, с. 217]. Напередодні 1917 р. у володінні селян України знаходилося понад 28 млн дес., або 64% усієї земельної площі, а селянське землекористування, згідно з підрахунками В. Шевченка, в 1917 р. складало понад 30,6 млн дес., або 74,3% усього земельного фонду в Україні [див.: 1161, с. 54; 1228, с. 27].

Щорічно селянське землеволодіння збільшувалося на 200–220 тис. дес. Не менше ніж 70% усіх селянських купівель пройшло через Селянський поземельний банк [1161, с. 53–54]. Основну частину кредитів Селянського поземельного банку було надано індивідуальним землевласникам (81,7%), наступними за кількістю позичок були товариства, що купували єдиним масивом поміщицькі землі (17,6%). Сільські громади використали всього 0,7% позичок, завдяки яким було куплено 437123 дес. (13,8%) усієї площі. Найчастіше по допомогу до Селянського банку зверталися мешканці Лівобережної України (видано 54749 позичок), дещо менше селян взяло кредити на Правобережжі (43459). Найменше позичок було видано на Півдні України (15474), де зберігалися порівняно низькі ціни на оренду [863, с. 67].

Розвиток господарської ініціативи селянства був пов'язаний зі створенням хутірських і відрубних господарств. Найінтенсивніше виділення на хутори і відруби відбувалося в степових губерніях. На Півдні України на землях общин було створено 204055 хуторів і відрубів, власникам яких належало 1,8 млн дес. землі, або 29,1% общинного земельного фонду в регіоні.

82,6% хуторів і відрубів знаходилися на закріплених у приватну власність наділах, решта – на землях подвірно-спадкових громад [див.: 1064, с. 62; 1065, с. 60–61, 67, 73]. Загалом в Україні хутірське і відрубне землеволодіння становило 3,8 млн дес., або 24,8% загальної площі селянського землекористування. На землях сільських громад було створено 440 тис. господарств (3,1 млн дес., або 83,6% усієї землі, що була під хутірськими й відрубними господарствами). На землях Селянського банку хутори й відруби займали 533 тис. дес., або 13,6%, на землях казни – майже 113 тис. дес., або 2,8% усього хутірсько-відрубного фонду [927, с. 41].

Щоб виселитися на хутір, селянин повинен був мати мінімальну ділянку розміром не менше 8–10 дес. на господарство, достатню кількість худоби, бути готовим вести багатопільне землеробство й прибуткове тваринництво, жити в невеликих сільських громадах [1074, с. 212]. Через це на хутори й відруби йшли переважно заможніші селяни. Життєздатними виявлялися господарства, які мали від 30 до 40 дес. землі [701, с. 393]. За своїм майновим становищем (на нього впливали відстань від міста або залізниці, зв'язок з ринком, кредитування, забезпечення водними ресурсами) багато таких господарств нічим не відрізнялися від пересічних селянських.

У регіональному розрізі кількість хуторів і відрубів станом на 1 січня 1915 р. розподілялася так: на Київщині вони становили 7,8%, Полтавщині – 8,7%, Волині – 11,1%, Харківщині – 17,8%, Херсонщині – 18,4%, Катеринославщині – 26% від загальної кількості селянських дворів [див.: 701, с. 400]. Найменше хуторів та відрубів було створено на Чернігівщині – 4,5% (3,9% згідно з даними О. Герасименко) та Поділлі – 4,8% [699, с. 495; 587, с. 15]. Запити усіх охочих селян щодо землевпорядкування протягом десятиріччя не було реалізовано: клопотання станом на 1 січня 1916 р. подали 1280172 селянські двори (без Волинської губернії), затверджено було 510310 землевпорядних проєктів, а землевпорядковано 382668 хуторів і відрубів, що становило лише 11% від загальної кількості селянських господарств в Україні [701, с. 405] і третину від охочих виділитися господарств.

Держава заохочувала селян виділенням довгострокових кредитів для будівництва на новому місці та придбання сільськогосподарського реманенту. Близько половини селянських сімей на початку 1916 р. намагалися здобути допомогу уряду для реорганізації своїх господарств [1011, с. 16]. Як пригадує мешканець с. Верхня Білозерка (суч. Запорізької області) В. Рубель, селяни охоче брали кредити для розвитку свого господарства (наприклад, його батько), а часом їх просто проїдали. Прагнення отримати землю під нове будівництво та господарство сприяло підвищенню числа шлюбів у селах [384, с. 93–96].

Ліквідація черезсмужжя унаслідок зосередження розпорошеної землі, виділення дорослих синів, допомога їм в облаштуванні господарства, придбанні реманенту зумовили підвищення врожайності та економічне піднесення селянського господарства. Оскільки хутірсько-відрубне господарювання вимагало наполегливої праці і коштів, зростання його масштабів свідчило про розвиток індивідуальної ініціативи та господарського підприємництва селян.

Незважаючи на інтенсифікацію земельного ринку та підтримку індивідуального селянського господарства, основною прикметою селянського життя, особливо в губерніях Право- і Лівобережної України, як і до 1905 р., залишалося малоземелля. Розмір посівної площі одного селянського господарства, за даними сільськогосподарського перепису 1916 р., становив у середньому на Лівобережжі 3,9 дес., Правобережжі – 2,3 дес., а в губерніях Південної України – 6,9 дес. [1081, с. 195]. За даними 1917 р., в Україні 633 тис. селянських дворів не мали польового посіву, 625 тис. дворів мали посів до однієї, а 657 тис. – до двох десятин. 1,8 млн селянських господарств не мали коней, а 1 млн – корів [700, с. 12].

На іншому полюсі соціальної стратифікації знаходилися заможні селяни – власники до 9 дес. і більше землі (для Степу – 12 дес. і більше, а для Правобережжя й Полісся – 6 дес. і більше). Їм належало 34,6% коней та 28,8% селянського поголів'я великої рогатої худоби, а з реманенту – 2/3 дволемішних плугів і сівалок, 3/4 усіх жаток, половина молотарок і віялок, 60% возів на залізному ході [1102, с. 220–222].

Забезпечення кіньми та розмір посівної площі не можуть бути основними критеріями благополуччя селянського господарства, оскільки селяни намагалися шукати додаткових заробітків за межами свого господарства, особливо поширеним було «відходництво» в промислових губерніях. Близькість населеного пункту до залізниці, наявність дорослих синів і спільне ведення ними господарства теж впливали на його прибутковість. Унаслідок виділення синів селянин разом із землею й речимами втрачав і статус заможності, авторитет та повагу громади. Від кількості землі, якою користувалися селяни, залежали розміри оподаткування та відбування повинностей у сільській громаді. Однак «земельно-кінна» стратифікація майнового стану селянських господарств була переконливим аргументом для багатьох партійних агітаторів у боротьбі за політичний вплив на селі.

Основним об'єктом для задоволення земельних потреб селянства, з точки зору більшості політичних партій, суспільної думки та самих селян, виступало поміщицьке землеволодіння. Різкий контраст між масштабами поміщицького й селянського землеволодіння був характерний для Лівобережної України (за даними 1910 р., 3150,5 тис. дес. поміщицької землі [1085, с. 47–48]). На Чернігівщині поміщицьке землеволодіння займало всього 14,4% орних земель, а 40% селянських господарств були малоземельними або взагалі не мали наділів [666, с. 243]. Існуючих ресурсів поміщицького господарства для задоволення земельних потреб селянства цього регіону було недостатньо.

На Правобережній Україні переважали польські й російські землевласники. Поміщикам там належало 5188,2 тис. дес. землі [1085, с. 47–48], з них близько мільйона десятин були зайняті для потреб цукрової промисловості та зразкових господарств. Біднота на Правобережжі становила 70,1%, а заможні селяни – близько 1/10 усієї кількості дворів [1104, с. 321; 1161, с. 139]. Засоби для прожиття селяни заробляли, наймаючись на роботу до поміщицьких господарств чи на цукрові заводи.

У Степовій Україні знаходилося більше ніж 5 млн дес. землі, однак фінансових засобів для переселення сюди селян із решти регіонів або

проведення землевлаштувальних робіт влада не мала [1104, с. 321]. Заможне селянство (дев'ять і більше десятин землі) в 1917 р. становило 37,5% від загальної кількості селянських господарств. У цей же час 19,1% усіх селянських господарств регіону не мали посівної площі (по Україні – 16,9%) [1179, с. 23]. Більше ніж 2 млн дес. землі на Півдні належали німецьким землевласникам. У Таврійській губернії напередодні Першої світової війни німцям належало 23,5%, у Херсонській губернії – 18% від загальної приватновласницької земельної площі [1080, с. 40]. Господарства німецьких колоністів були організовані за принципом подвірного землеволодіння. Німецькі села були багатшими й упорядкованішими, у них застосовували сільськогосподарські машини, розводили високопродуктивну худобу, раціонально вели господарство. Таке співіснування аграрної верхівки (поміщиків і колоністів) інших національних груп і переважно українських селянських низів регіону створювало передумови до переростання економічного конфлікту в національний [1179, с. 23]. Цей конфлікт проявив себе у відносинах німецьких землевласників із селянами в період Гетьманату та наступні роки. Економічні суперечності на Півдні України формувалися не лише між селянами й поміщиками, а і в самому селянському середовищі. Підстави для селянської революції, таким чином, зумовлювали регіональні й національні особливості землеволодіння та землекористування.

Не було вирішеним після селянської революції 1905–1907 рр. питання оренди землі. Зменшення орендних цін у 1906 р. мало тимчасовий характер і незабаром відновилося повсюдне зростання орендної плати. Також воно було пов'язане зі зменшенням орендного фонду на тлі продажу поміщицької землі. В Україні орендні відносини напередодні 1917 р. охоплювали 43,2% селянських господарств [1103, с. 195]. 1247,7 тис. селянських господарств орендували 6268 тис. дес. землі, з них 3899 тис. у поміщиків. 467,4 тис. дворів здавали 2369 тис. дес., які становили внутрішньоселянську оренду [1103, с. 196; 1104, с. 18]. Слаборозвиненими орендні відносини були на Правобережній Україні: у Київській губернії орендувало землю 14,9% селянських господарств (поміщики

здавали в оренду цукровим заводам 250 тис. дес.), у Подільській – 9%. На Лівобережжі, зокрема в Полтавській губернії, була поширена продовольча оренда. Орендні ціни тут становили від 25 до 40 крб за десятину, які виправдовували себе лише при гарному врожаї. Через це заможним селянам було вигідніше землю здавати в оренду, аніж обробляти самим. У степових губерніях, де переважала підприємницька оренда, орендні відносини охоплювали 62,6% дворів: 570 тис. дворів орендували землю, 215 тис. її здавали. Заможні селяни виступали основним орендарем, а бідні селяни здавали 69,6% усього орендного фонду [1103, с. 198–200]. Підтримання високих цін на оренду землі зумовлювало конфліктні відносини селян із поміщиками. Орендна проблема стала одним із головних напрямів земельної політики Тимчасового уряду і важливим чинником співіснування із землевласниками у 1917 р.

Не була подолана в 1907 – на початку 1917 рр. і проблема перенаселення. В українських губерніях до 1917 р. аграрне перенаселення складало близько 8 млн осіб [908, с. 268]. Не менше ніж один мільйон осіб із усієї України йшов на сільськогосподарські роботи напередодні Першої світової війни [див.: 908, с. 268]. За ступенем участі в міграційному русі на Південь України перше місце посідали селяни Лівобережної України, друге – Правобережної і третє – Центрально-чорноземного району [510, с. 93]. Частина населення йшла на роботу до міст, але ті безробітні селяни, які не знаходили постійної роботи, були носіями протестних настроїв і становили загрозу для влади.

Певною мірою зменшила соціальну напруженість переселенська політика. За 1906–1912 рр. з найбільш густонаселеного району – Лівобережної України – до Сибіру виїхало 483745 селян. Їхні землі діставалися односельцям. При цьому заможні селяни нерідко скуповували в майбутніх переселенців землі за 70, 50 і навіть 30 крб за десятину при нормальній продажній ціні 250–300 крб за десятину [581, с. 86]. З усієї України протягом 1907–1912 рр. виїхало трохи більше ніж мільйон осіб, однак значна частина з них повернулася (1911 р. – 68,5%, 1912 р. – 50,7%) [699, с. 496–497].

У цей же час поміщицькі господарства, як і раніше, відчували труднощі із забезпеченням робочою силою. На Правобережній Україні дефіцит найманої сили став відчутним під час Столипінської реформи, зокрема в 1911 р. Це пояснювалося кількома чинниками: по-перше, заможні селяни, які придбали багато землі, самі шукали батраків; по-друге, чимало малоземельних селян переселилися до Сибіру або пішли до міст; по-третє, попит на робочі руки збільшився унаслідок швидкого зростання цукрових плантацій [1162, с. 243]. Вирішити цю проблему землевласники намагалися шляхом залучення «чужих» робітників та використання сільськогосподарських машин. У Вінницькому повіті, згідно з даними предводителя дворянства, графа Д. Гейдена, станом на 1910 р. парові молотарки були майже в кожному поміщицькому господарстві [399, с. 10]. Сільськогосподарська техніка дедалі більше витісняла найманих робітників і створювала нову напруженість для місцевих селян, більшість з яких жила за рахунок заробітків у сусідніх економіях.

Деяке полегшення відчули селяни у справі оподаткування. Остаточна відміна з 1907 р. викупних платежів підвищила прибутковість селянських господарств. Однак у цей же час було підвищено непрямі податки, наприклад, за купівлю горілки селянство сплатило державі до 700 млн крб (1913 р.) [648, с. 169]. Селяни Вінницького повіту, зокрема, щорічно споживали горілки на суму від 1,5 до 2 млн крб, витрачаючи на неї у 6 разів більше коштів, ніж на сплату прямих податків [399, с. 40–41]. З січня 1906 р. було удвічі підвищено ставку поземельного податку (у Харківській губернії складав 9,5 к. з десятини, платили його надільні й усі приватновласницькі землі) [732, с. 254]. У 1912 р. земські збори (порівняно з 1901 р.) зросли удвічі – до 63,1 млн крб, а мирські збори, які йшли на громадські потреби, – до 51,1 млн крб (становили третину всіх селянських платежів) [467, с. 492].

Через гостру потребу у фінансових засобах селяни ще до жнив продавали майбутній урожай [1085, с. 270]. У Вінницькому повіті Подільської губернії станом на 1910 р., згідно з даними предводителя дворянства, графа Д. Гейдена, лише 1/3 селян могла жити з прибутків від своєї землі, а 2/3 дворів потребували

сторонніх заробітків, які вони знаходили в поміщицьких маєтках, на цукрових, винокурних та інших заводах [399, с. 8, 39]. Низький рівень грошових прибутків селянства був особливо відчутним на тлі порівняно інтенсивнішого промислового розвитку. Згідно з підрахунками академіка С. Струмиліна, середня річна заробітна плата робітника в 1910 р. складала 243,9 крб, а річний заробіток сільськогосподарських батраків – менше ніж 100 крб (за умови харчування за рахунок господаря чоловік отримував 87,9 крб, жінка – 53 крб, на власних харчах – відповідно 140,3 крб та 86,8 крб) [1149, с. 297, 324].

Проблеми селянського оподаткування були наслідком низької рентабельності селянських господарств, зумовленої натурально-споживчим характером господарювання та слабким зв'язком із ринком. Надмірне оподаткування стримувало процеси накопичення капіталів, посилювало зубожіння селянства. Джерела та література не містять інформації про різке погіршення становища з платежами селянства, як це було на початку ХХ ст., однак проблема оподаткування та платоспроможності селянських господарств у 1907–1917 рр. потребує нових пошуків та переосмислення.

Отже, інтенсифікація земельного ринку, підтримка господарської ініціативи селянства у розвитку індивідуального господарства, полегшення податкового тягаря, ліквідація правових обмежень селянського стану зумовили позитивні зміни у становищі селян. Невирішеними залишалися проблема оренди і стихійне формування ринку найманої праці. Аграрна проблематика втрачала актуальність у політичному та суспільному житті Російської імперії та Наддніпрянщини, перейшовши у площину господарського значення.

Новому загостренню селянського питання та посиленню революційної активності селянства сприяла Перша світова війна. Війна зумовила нестачу робочих рук та розрив зв'язку сільського господарства з ринком (внутрішнім і зовнішнім) [648, с. 171–172; 941, с. 37; 1057, с. 41; 1161, с. 15], унаслідок чого зубожіли як поміщицькі, так і селянські господарства. За перші три роки війни посівна площа приватновласницьких земель скоротилася майже удвічі. Частка поміщицьких посівів у 1916 р. в Україні становила 18,6% усієї посівної площі,

однак їхня врожайність була вищою на 25–30%, ніж селянських. У поміщицьких господарствах, на думку П. Теличука, було вироблено не менше ніж половину всього хліба, який надходив в Україні на ринок [1161, с. 85–87].

Унаслідок мобілізації чоловіків до війська в поміщицьких маєтках стали працювати військовополонені, біженці, солдатські команди. Станом на 1916 р. у сільському господарстві України, враховуючи бурякові плантації, за даними Н. Шапошнікової, працювало не менше ніж 200 тис. військовополонених [1225, с. 32]. Однак продуктивність їх роботи була низькою й малоефективною.

На відміну від поміщицьких, селянським господарствам складніше було долати труднощі, пов'язані з нестачею робочої сили: вони розпродували господарство, здавали землю в оренду тощо. Третина селянських господарств у 1917 р. унаслідок мобілізації до війська не мала працівників-чоловіків: у Волинській губернії – 32% господарств, у Катеринославській – 30,1%, у Київській – 37,6%, у Полтавській – 32,7%, у Харківській – 30,6%, у Чернігівській – 30,2% [1034, с. 130–131]. Лише з Лівобережної України до війська потрапило 955,3 тис. осіб [587, с. 16]. Замість них тяжкою фізичною працею змушені були займатися жінки і літні люди. Мобілізація до війська мала несподівано позитивне значення для перенаселеного села: зникло безробіття серед сільськогосподарських робітників, їхня заробітна плата зросла удвічі [740, с. 188]. Однак для населення прифронтових губерній вводилися додаткові повинності: підводна повинність, оборонні роботи, реквізиції.

З початком Першої світової війни відбулося деяке зменшення орендної плати, зокрема поширилася оренда з половини. При цьому відбулося суттєве скорочення селянської оренди, навіть на Полтавщині площа орендної землі зменшилася на 20–47% [701, с. 494]. Зменшився попит на землю на Харківщині, але це не призвело до зменшення там орендної плати [740, с. 184–185, 188].

Відчутним для селян в умовах війни стало зростання податкового тягара: удвічі підвищилися державні податки, земські та мирські збори. Це призвело до селянських виступів 1915–1916 рр. проти дорожнечі [1176, с. 45]. Водночас в урядових документах, заявах хліботорговців, повідомленнях преси того часу

набула поширення теза про збагачення сільського населення, яку аргументовано спростували сучасні дослідники О. Рєєнт та О. Сердюк: на горілчані напої українські селяни до введення «сухого закону» могли витратити близько 100 млн крб на рік, а допомога сім'ям мобілізованих до війська складала кілька десятків мільйонів карбованців [1080, с. 10]. Збільшення внесків селян до кредитних товариств у перший рік війни було наслідком ліквідації мобілізованими до війська своїх господарств і мало тимчасовий характер [див.: 1080, с. 15]. Переповнення села грошовими коштами було зумовлене чинником відкладеного попиту, відмовою від витрат на розвиток господарства й нівелювалося великими масштабами інфляції.

Війна посилила зубожіння селянства: кількість безпосівних і з посівом до 3 дес. господарств становила 61,5%. Не мали реманенту в Степовій Україні 35,6% господарств, на Лівобережжі – 45,4%, на Правобережжі – 54,4%, у Поліссі – 36,6%. Кількість коней в Україні протягом року (з 1916 до 1917) зменшилася трохи більше ніж на 1,2 млн [1034, с. 131]. Зокрема, до березня 1917 р. до армії було реквізовано 2,6 млн коней [1225, с. 36].

Отже, економічний занепад був властивий як для поміщицького, так і селянського господарства. Особливо відчутним він став у 1916 р.: практично припинився експорт хліба й продовольчих продуктів (найбільше постраждав Південь), загострилося продовольче становище, розпочалися збої в роботі залізничного транспорту [1057, с. 45, 47–49]. Хлібний надлишок в українських губерніях у 1916 р. перевищував 300 млн пудів. Однак потреба забезпечення продовольством армії, що постійно збільшувалася, зумовила в другій половині 1916 р. продовольчу кризу [1225, с. 45]. Негативно на продовольче становище вплинула ліквідація російським урядом землеволодіння німецьких фермерів-колоністів, які змушені були розпродати свою техніку та майно й покинути Україну. Унаслідок чого в 1916 р. залишилися незасіяними близько 700 тис. дес. і було втрачено щонайменше 50 млн пудів хліба [701, с. 475]. У 1917 р. загальна посівна площа зменшилася на 21,3% порівняно з 1914 р. і складала

19 млн га. В основному скорочувалися посівні площі й валові збори основних продовольчих культур – пшениці, жита, цукрового буряка, льону [1034, с. 131].

Приховуванням продовольства село (поміщики, заможні селяни, хлібні торговці) реагувало на товарний голод та інфляцію. Через нестачу металу виробництво сільськогосподарських машин у 1915 р. задовольняло попит на них лише на 7%. На третьому році війни майже повністю зникли тканини, вироби із заліза, цукор, чай, тютюн, горілчані напої. Кількість грошових знаків в обігу з початку війни до 1917 р. збільшилася на 414% [1225, с. 52, 55]. Головним підсумком цього періоду стала натуралізація господарства, згортання товарно-ринкових відносин. Держава все більше регламентувала господарське життя українського села. Ці негативні явища посилювали тенденції зuboжіння сільського населення і сприяли загостренню соціальних конфліктів на селі, як між поміщиками й селянами, так і в селянському середовищі.

Суб'єктивні передумови нового етапу селянської революції в Наддніпрянщині виявилися у появі і розвитку внутрішньосоціальних конфліктів на селі: зародилися вони під час революційних подій 1905–1907 рр., а нові конфлікти склалися під час Столипінської аграрної реформи. Головні суперечності на селі виникали між прихильниками общини і тими, хто виходив з неї щодо користування об'єктами та інфраструктурою громади (школи, дороги, громадська каса тощо). Питання про вихід з общини вирішувалися на сільських сходах. Більшість селян виступали проти виділення одноосібникам кращих і ближчих земель. На Півдні України протягом 1906–1915 рр. добровільну згоду сільського сходу на закріплення наділу в приватну власність отримали лише 28% селян, інші змушені були скористатися допомогою місцевої адміністрації. Найменшою частка примусово виділених з общини була в Херсонському повіті та материкових повітах Таврійської губернії (від 63% до 67%), а в Катеринославському та Олександрівському повітах Катеринославської губернії вона складала 83% [1064, с. 62]. Загалом на Лівобережній Україні з общини вийшло 16% дворів, на Півдні – 42%, а на

Правобережжі – 48% [1032, с. 299]. Ці селянські верстви стануть учасниками боротьби за землю в 1917 р.

Другий конфлікт у селянському середовищі зумовила напруженість у відносинах між молодшим і старшим поколіннями: старші концентрували у своїх руках право розпоряджатися приватною власністю [593, с. 184]. З ініціативи молодшого покоління, особливо тих, хто пожив на стороні, запроваджувалися нововведення в господарстві (плуги, кращі сорти рослин і тварин) [327, с. 502–503; 391, с. 115–116]. В умовах Першої світової війни цей конфлікт поколінь трансформувався в нову систему цінностей, створених представниками молодшого покоління, уплив якого зростав ще з 1905 р. До традиційних селянських уявлень про мудрість та авторитет долучився новий образ військового – «людини з рушницею», яка ставала для громади джерелом нової важливої інформації про події в оточуючому світі. Частина вихідців із селянства, які мали освіту, здобули на війні офіцерські чини, а під час Української революції очолювали селянські повстанські загони. Відтак Перша світова війна, на думку Г. Турченко, осучаснювала, модернізувала українське селянство [1176, с. 46]. З початком революційних подій 1917 р. молодь активно виходить на передній план у сільському житті.

Отже, нові конфлікти в селянському середовищі були пов'язані із землеволодінням і землекористуванням, а також зміною системи цінностей. Ці суперечності обумовлювалися складними відносинами у сільській громаді і вирішувалися лише завдяки втручання сторонніх, а саме – місцевої чи вищої адміністрації. Основними суб'єктами співіснування на селі виступали селяни й поміщики, характер відносин між ними визначали як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники: рівень економічного розвитку сільського господарства та ставлення адміністрації маєтку до сільської громади.

Як і в попередній період (1902–1907 рр.), участь селян у виступах проти поміщиків, орендарів, своїх заможних односельців обумовлювали насамперед економічні чинники. Масштаби селянських бунтів цього періоду були незначними і мали локальний характер. Традиційно селянські виступи

аналізуються за трьома напрямками: боротьба проти поміщиків, внутрішньосоціальні конфлікти й виступи проти влади.

У 1907–1914 рр., згідно з підрахунками Ф. Лося та О. Михайлюка, в Україні відбулося 1973 селянські виступи, зокрема 966 масових і 1007 індивідуальних (підпали економій і «куркульських» садиб, убивства й замах на убивства поміщиків, поліцейських, представників властей та інших) [927, с. 232]. За формами боротьби селянські виступи розподілялися таким чином: 678 підпалів, 278 випадків випасів і потрав, 52 випадки порубок лісу, 25 випадків захоплення поміщицької власності, 20 селянських заворушень на ґрунті орендних відносин, 109 виступів сільськогосподарських робітників [927, с. 148, 155, 160, 164, 172]. Отже, серед масових форм селянського руху найбільшу питому вагу становили випаси й потрави, також мали місце страйки й заворушення сільськогосподарських робітників, виступи проти столипінського землевлаштування, сутички селян із поліцією. У цей період індивідуальні дії переважали над масовими бунтами.

Найбільше масових селянських виступів у 1907–1914 рр. відбулося на Правобережній Україні – 523, на Лівобережній Україні – 368, а на Півдні України – всього 85 виступів. У 1913 і в перші сім місяців 1914 р. тут не було зареєстровано жодного виступу [927, с. 235]. Правобережна Україна залишалася основним районом страйкового руху (68 виступів із загальної кількості 109). Найбільша кількість страйків припадала на Подільську (28) та Київську (24) губернії. На Лівобережжі перше місце за кількістю страйків посідала Полтавська губернія (24) [927, с. 172]. Хоча антипоміщицька боротьба позначилася найбільшою інтенсивністю, однак розгромів поміщицьких маєтків у 1907–1910 рр. майже не було. Селяни чинили підпали в основному через небажання здати землю в оренду за вигідною для них ціною, зменшення платні сільськогосподарським робітникам тощо [986, с. 79].

Землевлаштувальні заходи під час Столипінської аграрної реформи посилили революційну активність селянства. Наприклад, на Харківщині за 1908–1914 рр. встановлено 139 виступів проти Столипінської реформи. У цей

час з'явилися нові форми селянського руху: гальмування землемірних робіт, розгроми та підпали садиб хуторян, залякування та вбивства відрубників, землемірів [587, с. 16]. Напружені відносини склалися на селі між общинниками й відрубниками та хуторянами: побиття та залякування односельців, охочих вийти на відрубні ділянки, відбулося в липні 1909 р. у с. Царекостянтинівці Олександрівського повіту Катеринославської губернії за участі волосного старшини й сільського старости [295, с. 165–166]. Кілька днів перешкоджали роботі землеміра мешканці с. Златоустівка Маріупольського повіту тієї ж губернії в липні 1909 р.: вони розігнали стражників, скликали незаконний сход, а озброєні кілками й вилами жінки ходили в цей час по селу [295, с. 166–167].

Позитивні зрушення в розвитку економіки сприяли зменшенню революційної активності селянства: якщо в 1907 р. відбулося 239 масових виступів, то в 1908 р. – 147, а у 1911 р. – 58 [927, с. 234]. Саме у цей час економіка Російської імперії вступила в стадію піднесення, найбільш ініціативні селяни придбали земельні ділянки, облаштовували хутірські та відрубні господарства, частина селян працевлаштувалася у містах, або переселилася до інших регіонів.

Посилилося вороже ставлення селян до поміщиків і держави в умовах Першої світової війни через зубожіння та непосильну жіночу працю [769]. Під час війни з'явилися нові форми боротьби, не відомі в минулому: заворушення новобранців і мобілізованих, виступи на ґрунті дорожнечі, проти реквізицій та воєнно-окопних робіт тощо [637, с. 122; 986, с. 139]. У Київській губернії під час загальної мобілізації влітку 1914 р. було розгромлено й спалено 20 маєтків, завдяки чому губернія посіла перше місце не лише в Україні, а й в імперії [500, с. 32]. Усього на Правобережній Україні в цей період було розгромлено 32 економії, 18 винних крамниць, 32 приватні крамниці, 15 будинків заможних осіб [674, с. 87, 91]. Жінки-солдатки стали відігравати домінуючу роль в аграрному русі: нарівні з чоловіками брали участь у захопленні землі, потравах луків і сінокосів [582, с. 254, 257]. Найбільше селянських виступів зафіксовано

на Правобережній Україні: сервітутне право, черезсмужжя обумовлювали гострі соціальні конфлікти між поміщиками й селянами [637, с. 122–123]. На Півдні України в роки Першої світової війни селянські рухи не набули значного поширення через перевагу селян заможних та середнього достатку, а також досить високий рівень розвитку господарства завдяки гарним врожаям 1916 – 1917 рр. [1176, с. 45–46]. Через ці чинники селянські виступи 1917 р. у цьому регіоні розпочалися пізніше й були менш інтенсивними.

Щодо кількості селянських виступів у 1914–1917 рр. існують різні дані. У «Нарисах історії Комуністичної партії України» наводиться цифра 161, у монографії О. Михайлюка – понад 200, у статті А. Дорохової – 349 виступів, у монографії Б. Заброварного та О. Михайлюка – 434 селянські виступи [525, с. 146; 674, с. 140–141].

Отже, у селянському питанні в 1907–1913 рр. відбулися позитивні зміни, пов'язані з розвитком земельного ринку та зростанням господарської ініціативи селянства. Основна роль в економічному розвитку поступово переміщувалася від поміщицького до селянського господарства, яке здобувало силу завдяки земській допомозі, поширенню агрономії. Наміри до ведення індивідуального господарства виявляла майже третина селянських дворів, однак у життя були втілені лише прагнення 11%. Через незавершеність аграрної реформи прошарок заможного селянства не зміг перетворитися на потужну суспільну силу. Питання оренди землі, як і в попередній період, із тих же самих причин, залишалося приводом до зростання селянського невдоволення і клубком суперечностей у відносинах селян із поміщиками. Обтяжливий характер мало й оподаткування селянства. Перша світова війна зірвала розпочату інтенсифікацію господарства, загострила зубожіння слабкого селянства, зумовила деградацію, а потім і руйнування сільського господарства.

Протистояння між поміщицтвом і селянством унаслідок економічного піднесення та почасті реформування сільськогосподарської галузі в 1907–1914 рр. утратило свою гостроту й актуальність. Селянські бунти не мали масового характеру, осередком виступів залишалася Правобережна Україна.

Заходи Столипінської аграрної реформи зумовили загострення внутрішньосоціальних конфліктів. В умовах Першої світової війни з'явилися нові форми та учасники соціальної боротьби. Формуванню передумов для нового етапу селянської революції сприяли, крім економічних, також інші чинники: регіональні, національні, обставини воєнного часу, зокрема неоднозначна роль війська та біженців. З послабленням державної влади в 1917 р. ці чинники стануть визначальними в розвитку подій в Україні.

* * *

На межі ХІХ–ХХ ст. селянські господарства зазнали негативного впливу процесів капіталістичної трансформації та сільськогосподарської кризи. Недоліки економічної політики держави, незавершеність реформи 1861 р. зумовили нову актуалізацію у 90-х рр. ХІХ ст. селянського питання. Його економічними складовими стали такі аспекти, як малоземелля, оренда землі (посідала перше місце серед селянських вимог), перенаселення, обтяжливість оподаткування, зубожіння. Обмеження правового статусу та неписьменність чинили селянству перешкоди в економічній та суспільній діяльності. Урядові комісії на початку ХХ ст. та державні чиновники в 1902 та 1905 рр. ретельно і всебічно проаналізували причини селянських рухів і, відповідно, сутність селянського питання. Відсутність заходів з боку держави щодо вирішення селянського питання та неосвідомленість народних мас про урядові наміри зумовили розгортання селянської революції.

Перший етап селянської революції тривав з 1902 до 1907 рр. Масовість селянських виступів, радикальні методи селянської боротьби (погроми поміщицьких маєтків) і перші якісні риси (реакція влади та зміни в соціально-економічних відносинах), можна вважати критеріями обґрунтування початку селянської революції в 1902 р. Осередком соціальної боротьби селянства стала Лівобережна Україна. У 1905–1907 рр. за масштабністю виступів на перше місце виступила Правобережна Україна, а за радикальністю форм боротьби – Лівобережжя (Чернігівська губернія). У 1907 – початку 1917 р. найбільша кількість селянських бунтів знову припадає на Правобережну Україну. На

Лівобережжі переважали гострі конфлікти селян із поміщиками, а на Правобережжі – страйкова боротьба сільськогосподарських робітників і селян та так звані «межові» війни.

Організаторами виступів були селяни-відхідники (працювали на фабриках, заводах, шахтах), фронтовики, молодь. Участь у виступах брали середняки, бідняки і значною мірою заможні селяни (останні часто були ініціаторами погромів поміщицьких маєтків). Поступово зростало й число учасників селянських бунтів: у 1902 р. це було 38 тис. осіб, у 1905–1907 рр. – 20% усього сільського населення України.

Перша фаза селянської революції розпочалася 1902 р. Її наслідками були деякі зміни в правовому статусі селянства всієї Російської імперії, певне полегшення податкового тягаря, притягнення уваги до селянського питання політичних партій Російської імперії. В окремих губерніях селянські бунти відбувалися і в 1903–1904 рр.

Друга фаза селянської революції тривала протягом 1905–1907 рр. Селяни домоглися тимчасового зниження орендних цін і підвищення заробітної плати сільськогосподарських робітників, скасування викупних платежів, збільшення масштабів продажу поміщицької землі, зрівняння у правах з іншими станами, розгляду селянського питання Державною думою. У країні розпочалася аграрна реформа. Майже третину населення Наддніпрянщини, яка створила (або мала наміри) індивідуальні господарства, можна вважати носіями економічного та суспільного прогресу. З іншого боку, Столипінська аграрна реформа обумовила загострення внутрішньосоціальних конфліктів на селі (суб'єктивні передумови селянської революції).

У 1907–1914 рр. гострота селянського питання суттєво спала. Однак у селянському житті невирішеними залишилися ті ж самі проблеми: оренда землі, умови найму робочої сили тощо. Перша світова війна негативно вплинула на становище селянських господарств, сформувавши передумови нового етапу селянської революції.

РОЗДІЛ 3

РЕАКЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ОРГАНІЗАЦІЙ, ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ НА ВИЯВИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ПОЧАТОК ХХ ст. – 1917 р.)

Розвиток селянської революції отримав жвавий відгук у суспільстві, особливо в 1905–1907 рр., коли селянське питання здобуло нову увагу уряду (після низки «селянських» комісій початку ХХ ст.), стало центральним об'єктом обговорення в Державній думі, пресі, на сільських сходах, земських зібраннях. Різні політичні організації та партії подали власне трактування причин селянської революції. Під безпосереднім впливом селянських бунтів формувалися і змінювалися аграрні програми політичних партій.

Селянська революція зумовила виникнення нових політичних організацій. Великі землевласники консолідувалися у лавах Об'єднаного дворянства, яке на урядовому рівні захищало інтереси їхнього стану. На місцях свої позиції великі землевласники намагалися обстоювати з допомогою правих партій, зокрема «Союза русского народа». Вирішення селянського питання праві партії вбачали в якомога ширшому залученні держави. Однак остання зволікала із реалізацією проурядових аграрних ініціатив.

Партії конституційних демократів і трудовиків ініціювали обговорення селянської проблематики в Державній думі. Виходячи з потреб політико-правового врегулювання «конфліктів інтересів» селянства й великих землевласників, конституційні демократи запропонували розробити механізми компенсації за відчужувану землю та широкий комплекс економічних, політико-просвітницьких, культурних заходів для селянства. Свою позицію партія (й інші прихильники відчуження поміщицького землеволодіння) намагалася обґрунтувати селянським гаслом «Права, земля і воля».

Радикальний і популістський шлях вирішення селянського питання обстоювали соціалістичні політичні партії, зокрема соціалісти-революціонери

та соціал-демократи – відчуження поміщицької землі без будь-якого відшкодування. Незважаючи на недостатнє розуміння селянством ідей соціалізму, ідея переділу поміщицької землі здобула популярність у масах.

Членством у партіях були охоплені незначні верстви суспільства: в 1906–1907 рр. – близько 0,5 %, а в 1917 р. – близько 1,5 % всього населення Російської імперії [див.: 750, с. 58]. Через слабку організаційну інфраструктуру, гостру нестачу кадрів, нерозроблену й неадаптовану до настроїв мас ідеологію політичні партії не могли здійснювати масштабної і тривалої пропагандистської діяльності [1017, с. 132]. Однак, узявши на себе функцію виразника селянських інтересів, політичні партії пропагували своє бачення селянських потреб, яке нерідко розходилося з реальністю та намірами селян.

Враховуючи, що теоретичні позиції та практичну діяльність українських політичних партій першої чверті ХХ ст. науковцями досить ґрунтовно досліджено, а також у зв'язку з їх орієнтацією на реформістський шлях вирішення аграрного питання, основну увагу в розділі зосередимо на з'ясуванні реакції на вияви селянської революції та аналізі шляхів вирішення аграрного питання загальноросійських політичних партій, діяльність яких набула значного поширення в українських губерніях, а їх члени обстоювали регіональну специфіку аграрних відносин.

3.1 Ставлення Об'єднаного дворянства і правих партій до селянської революції

На тлі відсутності свободи слова і друку, низької політичної культури навіть вищих верств Російської імперії селянські бунти на Лівобережній Україні 1902 р. не знайшли відображення у суспільній думці та діяльності політичних партій за винятком соціалістів-революціонерів. Представники дворянського стану на початку ХХ ст. брали участь як у радикально-революційних, так і в помірковано-опозиційних політичних партіях та організаціях. Потреби в становій політичній організації дворяни і поміщики

тривалий час не відчували, оскільки їхні інтереси захищала держава. З розвитком селянської революції в 1905 р. (масові погроми маєтків та готовність уряду С. Вітте йти на поступки селянству за рахунок поміщицького землеволодіння) відбувається самоорганізація дворянства. Ліберальне крило дворянства в 1905 р. очолило напівлегальні земські з'їзди, а правоконсервативні сили – монархічні організації. На різних рівнях вони намагалися привернути увагу суспільства до становища великих землевласників і висловлювали своє бачення шляхів вирішення селянського питання.

Провідні кола дворянства про кризові проблеми розвитку свого землеволодіння заявляли ще за часів Олександра III, а особливо наприкінці XIX – на початку XX ст. Нарада губернських предводителів дворянства в Петербурзі, скликана в лютому – березні 1896 р. (уперше після відміни кріпосного права), розглянула більше ніж 80 питань і в записці на ім'я Миколи II, вважаючи уряд винним у зубожінні дворянства внаслідок реформи 1861 р., висунула вимоги щодо нових пільг і привілеїв [1141, с. 220, 222–223]. Для пошуку засобів поліпшення становища дворянства було створено Особливу нараду у справах дворянства на чолі з головою Комітету міністрів І. Дурново, яка діяла з 13 квітня 1897 р. до 24 листопада 1901 р. [224, с. 514–515; 1141, с. 237, 325]. Варто зауважити, що влада, включно з імператором, часто ігнорувала дворянські клопотання або виконувала їх частково. Міністр фінансів С. Вітте був прихильником промислового протекціонізму і категорично виступав проти першочергового задоволення потреб дворянського стану. Інтереси дворянства на урядовому рівні лобіювали міністри внутрішніх справ І. Дурново та В. Плеве. Від особистого впливу цих діячів на імператора Миколу II залежав і політичний курс Російської імперії щодо дворянського та селянського питань.

Чиновники різного рівня, великі та середні землевласники у дворянських «записках» кінця 1890-х – середини 1900-х рр. аналізували причини аграрної кризи і пропонували різні шляхи вирішення селянського питання. Одна частина представників дворянства вбачала основну загрозу в зубожінні селянства й

закликала владу ухвалити комплекс економічних заходів в інтересах селянства, змінити його правовий статус. Інші вимагали першочергового порятунку дворянського стану. Систематично, починаючи з другої половини 1890-х рр., представники вищого стану звертали увагу влади на наростання озлоблення селян проти дворян-землевласників та представників влади [501, с. 240–241].

Селянська революція 1902–1905 р. гостро поставила питання існування всього дворянського стану: бути чи не бути дворянству? З метою захисту своїх майнових та економічних інтересів дворянство низки губерній ініціювало створення загальнодворянської організації («лобістської організації» за оцінкою С. Беккера [494, с. 270]). Вона призначалася для спілкування з владою («голос дворянства») у відстоюванні вигідних для великих землевласників шляхів виходу з революції. «З'їзди уповноважених губернських дворянських товариств» (скорочено – Об'єднане дворянство) стали однією з найвідоміших та найвпливовіших політичних організацій імперії початку ХХ ст.

На місцях інтереси великих землевласників представляли праві партії, які консолідували прихильників монархічного ладу. Однією з основних правих організацій, яка виникла для протистояння місцевим, «вуличним» подіям, однак з часом стала центральною організацією, був «Союз русского народа» (далі – СРН) на чолі з О. Дубровіним. Багато активних діячів Союзу входили до складу Ради Об'єданого дворянства.

Великі землевласники болісно реагували на події селянської революції, утрату свого майна та впливу [див.: 757; 758]. На I–III з'їздах Об'єданого дворянства в 1906–1907 рр. представники різних губерній бурхливо, часом емоційно, обговорювали проблеми співіснування селянства та землевласників: причини селянської революції та коло її учасників, ставлення до Державної думи, відшкодування матеріальних збитків та покарання бунтівників, шляхи вирішення аграрного питання. Політичну ситуацію в країні делегати з'їздів характеризували як «соціальна революція» (поміщик і публіцист М. Павлов), «час революційного неврозу» (псковський повітовий предводитель дворянства О. Брянчанінов), «війна в повному розпалі» (барон А. Піллар фон Пільхау)

[343, с. 48, 68, 87]. Найбільш беззахисними поміщицькі господарства опинилися в жовтні – грудні 1905 р.: налякані селянськими погромами на тлі бездіяльності влади, відсутності військової допомоги, невпевненості в політичному майбутньому імперії.

Донести позицію свого стану до відома влади (насамперед імператора) прагнули учасники I з'їзду уповноважених дворянських товариств, який відбувся 21–28 травня 1906 р. у Петербурзі. Участь у його роботі взяли 114 делегатів від 29 дворянських зібрань. Першим головою з'їзду було обрано графа О. Бобринського [343, с. 44]. З правом дорадчого голосу були запрошені державні службовці, відомі дворянські діячі, агрономи-новатори з лав дворянства. Таке широке представництво вигідно вирізняло I з'їзд від наступних зібрань Об'єднаного дворянства [1011, с. 11].

Делегати I з'їзду не змогли залишитися осторонь і не висловити свого негативного ставлення до I Державної думи та її законопроектів [343, с. 48–49, 118, 120–121]. Особливо неприйнятним для великих землевласників був «проект 42-х» фракції конституційних демократів, який пропонував примусове відчуження частини приватновласницької землі за викуп.

Серед причин революції та розвитку селянського руху присутні визначили лише два чинники: дії уряду С. Вітте (О. Кашкаров) [343, с. 69], або революційну агітацію соціалістичних партій (представник Рязанської губернії Л. Кисловський, представник Саратовської губернії К. Грім) [343, с. 77, 80]. Інші делегати відповідальними за розвиток селянської революції вважали обидві сторони: як революціонерів, так і уряд. Аналіз причин селянського руху, здійснений у 1905 р. службовцями Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії був набагато об'єктивнішим і включав характеристику чотирьох чинників, зокрема, економічного і ставлення адміністрації маєтків до навколишнього селянства.

Певну увагу було приділено характеристиці селянських настроїв та становища на селі. М. Шильдер-Шульднер (Тамбовська губернія) зауважив повсюдне поширення гасла «землі і волі» та сподівання селян безкоштовно

отримати землю [343, с. 68]. Увагу на політичну й організаційну бездіяльність дворянства звернули князь О. Крапоткін та Ю. Арсен'єв [343, с. 49, 125]. У цей час більшість дворян-землевласників масово виїжджала до міст або за кордон.

Під час обговорення сутності аграрного питання думки дворянських представників розійшлися. Аграрна комісія, яка підготувала проект аграрної реформи, визнавала малоземелля як окреме й малопоширене явище, характерне для малоросійських та південно-західних губерній [343, с. 151]. Більша частина учасників дискусії не визнала малоземелля основою аграрного питання (ухвалений I з'їздом адрес взагалі не згадував поняття «малоземелля»). Однією з головних проблем вони вважали селянську бідність. Такої думки дотримувалися крайні праві: член Державної ради Я. Ушаков, представник курського дворянства М. Марков [343, с. 68–69]. Саратовський поміщик і публіцист М. Павлов був переконаний, що аграрне питання постало через лінь селян і таке становище підтримували уряд і соціалістичні партії [343, с. 69, 80].

Факт малоземелля дворянські представники визнавали за селянами-«даровизниками», які мешкали переважно на Півдні України [343, с. 70–71, 88, 91]. Однак пропозицію графа Д. Олсуф'єва надати цим категоріям селянства суттєву грошову допомогу для придбання землі з'їзд відкинув [343, с. 91]. Усе ж доповнення до аграрної доповіді, запропоноване Д. Олсуф'євим, підписали 40 дворян [343, с. 128].

Більша частина учасників I з'їзду виступила з вимогою ліквідації общини (її вважали організатором селянських виступів і джерелом селянських злиднів) [343, с. 67, 71–73, 80]. Захисниками общинного землеволодіння виявилися окремі діячі, зокрема член Державної ради О. Нарішкін та Я. Ушаков [343, с. 68, 72–73]. Загалом, усі делегати констатували свою переконаність у потребі подолання селянської бідності.

Однак шляхи вирішення аграрного питання вони розуміли по-різному. Передати селянам частину поміщицьких земель запропонували О. Брянчанінов, граф Д. Олсуф'єв, князь П. Ухтомський [343, с. 68, 70, 72]. Саратовський земський діяч, октябрист, граф Д. Олсуф'єв закликав добровільно продавати

землю селянам, не принижуючись до примусового відчуження [343, с. 70]. О. Дурново запропонував надати державі відповідну кількість землі замість виплати іпотечних боргів за заставлені маєтки: «... ми, можливо, втратимо відсотки, але ... врятуємо свою честь і, можливо, державу» [343, с. 74–75]. Однак ці пропозиції не знайшли підтримки.

Проти примусового відчуження землі виступили М. Шишков, Б. Юрлов, К. Грім, А. Піллар фон Пільхау, М. Марков та інші [343, с. 71, 79, 87]. Вони наводили аргументи юридичного, економічного, морального характеру: обов'язкове відчуження землі порушить державний принцип права власності, устої дворянства, а перетворення селянами земельного фонду на «некультурні» землі зашкодить державі [343, с. 78, 87, 95, 100]. Представник полтавського дворянства, член Державної ради С. Бразоль апелював до особливостей місцевого землеволодіння й землевлаштування: у Полтавській губернії селянський наділ у середньому складав менше однієї десятини, а після можливого розподілу всієї землі збільшиться до 1 ½ дес. Вирішення аграрного питання С. Бразоль убачав у продажі селянам більшої кількості землі та здійсненні «розумних заходів» уряду [343, с. 76], але не конкретизував їх.

На загальну позицію з'їзду не справили впливу аргументи політичної доцільності, пропоновані розсудливими делегатами: про взаємозв'язок земельного питання і політичного ладу (М. Павлов та Д. Кованько) [343, с. 66–67], про активізацію селянського руху через зволікання із вирішенням аграрного питання (О. Дурново та нижньгородський представник дворянства О. Зибін) [343, с. 74, 78], громадянського обов'язку дворянства перед державою допомогти «розрубати цей гордіїв вузол» (О. Дурново) [343, с. 74].

Селянська революція 1902–1906 рр. зумовила певні зрушення у свідомості панівного стану, але її причини й суть аграрного питання представники дворянства проаналізували неповно і суб'єктивно. Обережні у формулюваннях, учасники з'їзду намагалися уникнути поняття «малоземелля». Хоча в центрі дискусій перебували проблеми сільськогосподарської галузі Наддніпрянщини, мову про них вели представники дворянства російських

губерній. Запропонована I з'їздом Об'єднаного дворянства аграрна програма в основному відповідала змісту Столипінської аграрної реформи, а негативне ставлення до революції та Державної думи забезпечило підтримку імператорові та урядові в питанні розпуску Думи і придушенні революції.

На нашу думку, можна конкретизувати твердження російської дослідниці К. Барінової, що Об'єднане дворянство стало позиціонувати себе як політичну силу, здатну протистояти як урядові, так і революційному рухові [488, с. 728, 738], саме з II з'їзду цієї організації. Він відбувся 14–18 листопада 1906 р. у Петербурзі. Участь у відкритті з'їзду взяла 121 особа, делегати від 31 губернії (з них – 17 губернських предводителів дворянства) [343, с. 156, 160]. З'їзд був скликаний після розпуску I Державної думи і його учасники обговорювали питання про відшкодування землевласникам збитків від селянських погромів.

Своїми враженнями і досвідом із делегатами II з'їзду поділилися постраждалі від селянської революції: представник дворянства Саратовської губернії Е. Ісєєв (пережив сім підпалів, дві спроби підпалів і змушений був самотійно охороняти свій маєток), представник Харківської губернії Д. Кованько (у погромі його маєтку брали участь більше ніж 100 осіб, але поки ще ніхто не був покараний), нижньгородський представник дворянства О. Зибін [343, с. 219–220, 234–235].

Спробу з'ясувати коло учасників погромницького руху зробив С. Бехтєєв, великий орловський землевласник, консерватор, член Ради Об'єднаного дворянства. На підставі матеріалів Міністерства внутрішніх справ, він визначив, що це були не лише малоземельні, а частіше багатоземельні, колишні державні селяни, які більше піддавалися революційній пропаганді. Ініціаторами погромів виступали навіть власники купованої землі. Доповідач зауважив співчуття інтелігенції селянським погромам [343, с. 264–265, 268].

Учасники з'їзду розкритикували поблажливе, на їхню думку, ставлення судової системи Російської імперії до бунтівників: до відповідальності притягували незначний відсоток винних, а покарання встановлювали як за дрібні злочини (позбавлення свободи на кілька місяців, рідко – на рік, півтора).

Наприклад, за повне знищення всього майна землевласника суд встановлював покарання не раніше ніж через рік. Ватажки погромів каралися не дуже суворо, а селяни, учасники погромів, не несли громадянської майнової відповідальності й могли навіть зберегти щось із награбованого [343, с. 261–262, 269–270]. Тому Рада Об'єднаного дворянства рекомендувала ввести суворі покарання для бунтівників шляхом примусового продажу їхнього майна, зокрема надільної землі [343, с. 217, 237, 265, 268, 270]. Відповідальність за відшкодування збитків постраждалим землевласникам пропонувалося покласти на державу, яка зможе стягнути ці кошти з учасників погромів [343, с. 270].

Дворяни-землевласники потребували дешевих кредитів для відновлення господарства й державної підтримки для повернення пограбованого майна. У цьому учасники II з'їзду були одностайні. Однак відповіді від голови Ради міністрів на своє звернення, як констатував граф О. Бобринський на III з'їзді Об'єднаного дворянства 28 березня 1907 р., організація не отримала [343, с. 325]. Отже, з'їзди Об'єднаного дворянства висловили консолідовану позицію дворянства й загалом великих землевласників щодо подолання наслідків селянської революції. Відповідальність за ці заходи вони покладали на державу, як це було в 1902 р., і не були зацікавлені у серйозних поступках селянству.

Аналогічну позицію щодо з'ясування причин селянської революції займали і праві партії, які зосереджували свою діяльність на периферії. II Всеросійський з'їзд російських людей, який відбувся 6–12 квітня 1906 р., заворушення на аграрному ґрунті уважав результатом лише революційної агітації [367, с. 152]. «Русское Собрание» у відозві до правих партій та організацій (вересень 1906 р.) звинуватило в агітації та розгортанні погромів депутатів I Державної думи [367, с. 198]. Жодного свого депутата до цієї Думи праві партії не змогли провести.

Основним принципом у вирішенні аграрного питання праві партії вважали недоторканість земельної власності. Детальний комплекс заходів із вирішення аграрного питання пропонувала виборча програма до II Державної думи, ухвалена 2 вересня 1906 р. I Всеросійським з'їздом уповноважених

відділів СРН. Вона складалася з 16 пунктів і передбачала: зрівняння селян у правах із іншими станами, передачу малоземельним державних земель, а через недостачу останніх – купівлю землі за державний рахунок у тих приватних власників, які добровільно її продають, проведення землевлаштувальних заходів, розширення кредитування сільського населення, вдосконалення переселенської справи, підвищення культури землеробства, налагодження експорту зерна тощо. Здійснення цих заходів передбачалося легальними засобами: не чинити насильницьких дій проти общини, усувати черезсмузжя шляхом обміну або викупу за державні кошти, врегульовувати орендні відносини законодавчим шляхом [367, с. 193–195].

Не визнаючи проблеми селянського малоземелля, праві партії пропонували вирішити аграрне питання шляхом підвищення агрокультури, кредитування, переселення, поширення початкової освіти (у православному дусі та сільськогосподарської). Можливість відчуження приватновласницької землі праві визнавали лише в інтересах державної необхідності. У зверненні «Русского Собрания» до народу (датоване після 5 грудня 1906 р.) такими визначалися будівництво фортець, залізниць, каналів тощо [367, с. 281].

Пропозиції примусової конфіскації поміщицької землі висували сільські підвідділи СРН [1058, с. 95], однак керівні органи монархічних організацій не бажали навіть розглядати це питання. IV Всеросійський з'їзд «Объединенного русского народа» у Москві (26 квітня – 1 травня 1907 р.) констатував, що навіть постановка питання про відчуження приватновласницьких земель за винагороду можлива лише Земським Собором [367, с. 322].

Праві партії проводили активну агітаційно-масову роботу. У багатьох відділах «Союза русского народа» створювалися бібліотеки, чайні-читальні, кіоски і лавки [1022, с. 111; 1264, с. 13]. Діячі СРН здійснювали агітацію на виборах до Державних дум: до складу II Думи пройшли 8 депутатів, до III Думи – 140 депутатів й до IV-ї – приблизно стільки ж [1022, с. 113; 1058, с. 93]. Відділи СРН займалися просвітництвом, доброчинністю, створювали комерційні підприємства. На думку А. Якуніної, вагомих успіхів монархічні

організації в Україні не досягли «у жодному із видів діяльності» [1264, с. 16]. Однак не можна погоджуватися з оцінкою відсутності суспільно-політичного та економічного впливу правих організацій. Відділи СРН мали масовий характер, сприяли розвитку освіти, залученню селянства до суспільного життя і його політизації, хоча в дечому й виявляли формальне ставлення (щодо ідеології). Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії збирав та аналізував інформацію про членство населення в легальних політичних партіях, зокрема монархічних, особливо напередодні виборів до Державної думи. Відділи СРН, разом з іншими партіями, зробили свій внесок і у формування досвіду протестної діяльності, якого набуло селянство Правобережної України.

Провінційні відділи правих партій та організацій широкою мережею охопили практично всю територію Російської імперії, а в українських губерніях нараховувалася майже половина їх прихильників. За даними Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ, на початку 1908 р. у лавах СРН у Російській імперії налічувалося 400 тис. осіб [1058, с. 88]. В українських губерніях чисельність СРН, за цими даними, становила 187 тис. осіб (див. додаток В). Однак російський дослідник Ю. Кир'янов вважає ці дані значно завищеними (на 25–50 тис.). За його підрахунками, чисельність членів правих партій та організацій на початку 1908 р. становила 350–375 тис. осіб [368, с. 732]. Враховуючи матеріали, віднайдені Ю. Кир'яновим, можемо передбачити, що склад СРН в українських губерніях коливався в межах 100–107,8 тис. осіб, а разом з іншими правими партіями – 123–130 тис. (див. додаток Г). Отже, за чисельністю СРН випередив усі політичні партії загалом взяті. Нерідко до Союзу зараховували й членів релігійно-патріотичних братств. Багато відділів Союзу існували фіктивно.

У Волинській та Подільській губерніях розташовувалися найчисельніші осередки СРН. Зокрема, за даними поліції, у Волинській губернії існувало 494 відділи та 634 підвідділи СРН, у складі яких налічувалося більше ніж 105 тис. членів [367, с. 613]. Це була більше ніж половина від українського складу організації і четверта частина від загальноросійського. Масовий вступ

селян до лав СРН у цих губерніях пояснювався діяльністю Почаївської лаври, яка керувалася чорносотенним духовенством, зокрема прихильністю Волинського архієпископа Антонія. За вказівкою священиків до лав Союзу охоче вступали цілі села. Не завжди місцеві осередки Союзу діяли в інтересах великих землевласників. Православне духовенство, яке очолювало відділи СРН в Україні, виходило за межі аграрної програми організації, зауважують дослідники К. К. Федевич та К. І. Федевич [1190, с.235]. На Правобережжі селяни приєднувалися до організації саме через національні та релігійні мотиви, протиставляючи себе полякам-католикам (ними були більшість поміщиків) і євреям, які контролювали приватну торгівлю. З ініціативи СРН на Правобережжі створювалися кооперативні підприємства, споживчі магазини.

Чисельність і впливовість організації зменшилися у роки Першої світової війни: багатьох діячів було мобілізовано до війська, інші займалися допомогою армії. У 1916 р. чисельність правих партій та організацій, порівняно з 1907–1908 рр., зменшилася у 9–10 разів і становила 45 тис. осіб для всієї Російської імперії [368, с. 732; 751, с. 82–83]. У Наддніпрянщині чисельність членів СРН та ВДСРН у 1915–1916 рр. могла становити близько 7–13,7 тис. осіб, а разом із іншими правими партіями – близько 13–19 тис. осіб (див. додаток Г). Продовжували діяти праві партії у багатьох губерніях, містах, зокрема у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі [367, с. 26]. «Оплотом» правої справи залишалася Волинська губернія, а призначення Антонія архієпископом Харківським підвищувало шанси правих на можливих виборах до V Державної думи і у Харківській губернії. Сприятливі умови для правих партій діяли на Київщині [368, с. 666–667, 672]. Однак у Полтавській та Чернігівській губерніях переважним впливом користувалися октябристи, а самою безнадійною виявилася Таврійська губернія – у ній були поширені ліві настрої і сильні позиції кадетів [368, с. 673–674, 676–677]. Після Лютневої революції 1917 р. праві партії були заборонені Тимчасовим урядом і припинили свою діяльність без будь-якого опору.

Отже, селянська революція 1902–1907 рр. спричинила суттєві матеріальні збитки для великих землевласників, зруйнувала їх звичний життєвий світ. Захисною реакцією дворянського стану стало створення й діяльність Об'єднаного дворянства. І з'їзд цієї організації у травні 1906 р. розробив програму землевлаштування і висловив свою політичну позицію в адресі на ім'я імператора. На II з'їзді дворянська еліта, покладаючи відповідальність за виникнення селянського руху на державу, одноголосно висунула вимогу відшкодування збитків від погромів поміщицьких маєтків. Об'єднане дворянство виступило з критикою судової системи (за її «ліберальне» ставлення до селян-учасників погромного руху) та держави (за відсутність компенсацій постраждалим землевласникам, як у 1902 р.). Висловлюючи стурбованість недостатністю економічних заходів для захисту свого землеволодіння, Об'єднане дворянство ініціювало посилення репресивної політики щодо селянства. Водночас позиція Об'єднаного дворянства стала підґрунтям для визначення напрямів аграрної реформи.

На місцях інтереси великих землевласників обстоювали праві партії, найбільш чисельним та діяльним виявився «Союз русского народа». Його лави у Наддніпрянщині у період піднесення організації (1908 р.) об'єднували 107,8 тис. осіб. У 1915–1916 рр. до партії входило близько 7–13,7 тис. осіб. Найбільша кількість прихильників організації зосереджувалася на Правобережжі (у Волинській та Подільській губерніях). СРН обстоював принцип недоторканості приватної власності і вирішення аграрного питання вбачав у здійсненні комплексу заходів: землевлаштування, кредитування, переселення, підвищення агрокультури, створення умов для експорту сільськогосподарської продукції. Діяльністю організації піклувалася Російська православна церква. Відділи СРН здійснювали агітаційно-просвітницькі заходи, зацікавлювали селянство комерційними проектами і загалом залучали широкі верстви селянських мас до суспільного життя. Порівняно з іншими політичними партіями, масштаби охоплення селянства правими організаціями були найбільшими.

З правової точки зору позиція дворян-землевласників та правих партій була цілком обґрунтованою і закономірною, але з точки зору суспільно-політичної реальності йшла врозріз із селянськими інтересами.

3.2 Питання селянської революції в діяльності I-II Державних дум Російської імперії та партії конституційних демократів

Селянська революція у 1905–1907 рр. визначила аграрне питання одним із основних у діяльності I-II Державних дум Російської імперії. Представники різних політичних сил та селянські депутати уперше отримали можливість легально висловити своє бачення шляхів вирішення аграрно-селянської проблеми. Найбільш продумано і послідовно інтереси ліберальних кіл суспільства у поєднанні з запитам селянства намагалася обстоювати партія конституційних демократів (з 1906 р. – партія народної свободи). Вона ініціювала розгляд селянського питання як у стінах Думи, так і в суспільному житті, виступивши з ініціативою примусового відчуження землі.

Самостійне формулювання селянської проблематики [790], аграрних законопроектів та аналіз селянського руху – ті відмінності, які корінним чином вирізняють діяльність I-II Дум від наступних представницьких зібрань. III і IV Державні думи, консервативні за політичним і соціальним складом (переважали представники правих партій, буржуазії, поміщиків та заможного селянства), обговорювали урядові аграрні ініціативи в контексті Столипінської реформи, шляхи полегшення становища селянського господарства в ринкових умовах, але власних аграрних проектів не пропонували (ці аспекти діяльності III Думи детально дослідив В. Милько [965]). IV Дума практично не приділяла уваги поземельним відносинам [963, с. 163], а партія конституційних демократів не мала впливу на парламентську діяльність. У зв'язку з такими міркуваннями аграрна проблематика в діяльності III і IV Державних дум нами не розглядається. Основну увагу у підрозділі приділено з'ясуванню бачення депутатами I-II Державних дум причин селянської революції 1902–1907 рр. та

шляхів вирішення аграрного питання, а також позиції ліберальних партій (конституційних демократів) щодо селянського питання в 1906–1916 рр.

Партія конституційних демократів об'єднала у своїх лавах вихідців із широких верств суспільства: інтелігенції, поміщиків, міської буржуазії, службовців, вчителів, лікарів, а також робітників та селян. Загальна її чисельність у 1905–1907 рр. не перевищувала 50 тис. осіб [1232, с. 114]. В українських губерніях у лавах партії кадетів перебувало близько 10 тис. осіб [1145, с. 44]. Хоча партія орієнтувалася переважно на місто, багато організацій виникало в сільській місцевості. У Київській губернії до 1 лютого 1906 р. існувало 18 комітетів у повітових містах і селах. Найчисельніша мережа сільських комітетів діяла на Херсонщині – в однойменному повіті 9 комітетів об'єднували 1025 селян із 64 сіл [1145, с. 40]. У селах Катеринославського повіту однойменної губернії мешкали 150 осіб – членів кадетської партії [1145, с. 41]. За соціальним складом це були заможні селяни, сільські старости.

На початку 1906 р. партія визначилася зі своєю аграрною програмою. Її обговорення відбулося на II з'їзді партії народної свободи 7 січня 1906 р. Обидва доповідачі (князь П. Долгоруков та економіст О. Кауфман) визнавали потребу негайного наділення селян землею і вимушеність заходу для «заспокоєння» селянства [405, с. 131, 137]. Більшість учасників партійної дискусії підтримала їх позицію з точки зору політичної доцільності «заспокоєння» країни. Серед них були представники Харківського губернського комітету М. Медіш та О. Десятов [405, с. 134, 145]. Убачаючи шляхи вирішення аграрного питання у розвитку промисловості й переходу селянства до інших галузей економіки, кадети чинили далекоглядно, підтримуючи першочергові і тимчасові заходи наділення селян землею.

Українські делегати II з'їзду [759] звернули увагу присутніх на регіональні особливості аграрного питання: схильність українського селянства до приватної власності та індивідуального землеволодіння, можливе зубожіння селянства у цукробурякових районах, механізм виплати викупу за відчужувані землі та їх кількість. Такі зауваження висловили представники Подільської та

Полтавської губернії (прізвища не вказано – *Н. К.*), голова Київського обласного комітету партії І. Лучицький [405, с. 144–146]. Селянських делегатів на з'їзді було обмаль. О. Кауфман задався питанням: «... Що ми знаємо про селян?» [405, с. 99], але подальшого обговорення воно не знайшло.

Концептуальні розбіжності усередині партії намітилися на III з'їзді 21–25 квітня 1906 р. при розробці тактики фракції у I Думі. Його учасники розділилися на прихильників націоналізації землі та її противників. Ідею націоналізації землі підтримали представники Самарської групи [405, с. 292, 295]), Томська [405, с. 297], Полтави (Я. Імшенецький, П. Чижевський, Лук'янович) [405, с. 309, 326–327], Таврійської групи (Бакуменко, Александров) [405, с. 321–323].

Із запереченням потреби націоналізації землі виступили: професор Л. Петражицький, землевласник, представник Харківського комітету партії і депутат I Думи від Чернігівської губернії, М. Миклашевський, представник Київської групи Гольденвейзер. Право на приватну власність на землю Л. Петражицький намагався обстоювати на прикладі українських селян [405, с. 304–305, 327–328]. Націоналізацію делегати з'їзду вважали передчасною і пропонували дізнатися думку всього народу. Бажання отримати землю за плату і в спадкове володіння від імені селян Полтавської губернії оприлюднив козак, депутат I Думи, трудовик М. Онацький [405, с. 331]. У програмі партії ідею націоналізації землі не було закріплено, а широке розповсюдження таких настроїв сформувало уявлення в суспільно-політичному житті про надмірну революційність кадетів, їхню духовну близькість із соціалістичними партіями.

Делегати III з'їзду запропонували своїй фракції підтримати у Думі селянські гасла «Землі і волі» [405, с. 228, 291–292, 311]. Член обласного комітету Київської групи С. Крупнов під гаслом «Землі і волі!» передбачав проведення «струнких правових реформ» та урахування регіональних особливостей земельного питання [405, с. 311]. Поєднати політичну реформу з наділенням селян землею уважав за потрібне делегат від Одеси, професор Новоросійського університету В. Косинський. Шляхи вирішення аграрного

питання він убачав у піднятті інтенсивності землеробської культури, створенні шкіл, наданні свободи союзів, розвитку самодіяльності [405, с. 313]. Близьких поглядів дотримувався голова Харківського губернського комітету М. Медіш [405, с. 134]. Ці рекомендації та ідеї члени фракції кадетів використали у своїй діяльності в Державній думі, яка працювала на тлі селянської революції.

Діяльність I Думи тривала з 27 квітня до 8 липня 1906 р. Обговоренню земельної реформи були присвячені 16 із 38 засідань I Думи [964, с. 38]. Представники фракції конституційних демократів першими запропонували свій варіант вирішення аграрного питання: 8 травня 1906 р. на шостому засіданні Думи вони подали «проект 42-х», який передбачав примусове відчуження частини поміщицьких земель за викуп [249, с. 248–251]. Викуп мав відбуватися як за рахунок держави, так і самих селян, а реформа здійснюватися еволюційно та поетапно. За чисельністю фракція (входив 161 депутат [441, с. XXIV]) становила третину складу Думи і виявляла найбільшу активність у її діяльності.

Пізніше свої аграрні проекти подали трудовики («проект 104-х», 23 травня 1906 р.) [249, с. 560] та фракція соціалістів-революціонерів («проект 33-х») [250, с. 1142, 1153–1156]. Однак останній був відхилений після гострої критики з боку правого крила, октябристів та кадетів більшістю голосів (140 проти 78) [250, с. 1150]. Проект трудової групи передбачав визнання усієї землі загальнонародною власністю і передачу її селянам. Фракція РСДРП не змогла внести на розгляд Думи власний законопроект, однак підготувала для аграрної комісії записку щодо вирішення земельного питання [481, с. 140–145].

Головою першої (головної) підкомісії аграрної комісії з аграрного питання у I Думі був відомий фахівець із фінансового права, професор Московського університету М. Герценштейн. Він же був головою аграрної комісії партії кадетів і тричі виступав з промовами в Думі (18, 19 і 23 травня 1906 р.). Партія намагалася «примирити інтереси поміщиків і селян, вирішити компромісно аграрне питання», зауважив кам'янець-подільський історик О. Федьков [1193, с. 54]. Однак розуміння серед тогочасних політичних сил партія не знайшла: пропозицією відчуження землі вони налаштували проти себе

правих та октябристів, які вважали кадетів «таємними революціонерами», а потребою сплати викупу відштовхнули ліві партії, що прагнули більш радикальних вимог. Регіональні особливості, які обстоювали українські делегати з'їздів партії кадетів, не знайшли достатнього відображення в Думі.

Дискусії з аграрного питання відбувалися безсистемно й мали академічний характер. Однією з основних тем було з'ясування причин селянських виступів. Свою позицію висловили октябристи, кадети, трудовики, представники інших фракцій. Великі землевласники визнавали єдину причину – революційну агітацію лівих партій. На думку князя М. Волконського (один із засновників партії октябристів), від діяльності агітаторів залежала й інтенсивність селянського руху [249, с. 458]. Аналогічну позицію через кілька днів підтримав і I з'їзд Об'єднаного дворянства. Теза про революційну пропаганду стане переконливим аргументом для великих землевласників, правих партій, а часом і урядовців для виправдання причин селянських бунтів.

Другу причину селянської революції – бездіяльність уряду щодо з'ясування ситуації на селі в 1905 р. і вжиття заходів – назвав 23 травня 1906 р. один із лідерів земського руху, член партії кадетів, депутат від Тверської губернії І. Петрункевич [249, с. 569–570]. Його виступ мав емоційний характер і не зовсім відповідав дійсності, оскільки в 1905 р. влада (по лінії Міністерства внутрішніх справ) ретельно збирала та аналізувала інформацію про селянські рухи. Однак громадськість про дії та наміри уряду не була поспідомлена.

Українські депутати-селяни та вихідці із селян доповнили картину тяжкого становища народу власними спостереженнями. Трудовик І. Заболотний (Подільська губернія) причиною селянських бунтів назвав хронічне недоїдання селянства [249, с. 701]. Трудовик Л. Остроносів (Чернігівська губернія) заперечив роль агітації лівих партій: «Селяни стали знати ліві партії недавно, а досі ми, селяни, не знали цих партій» [250, с. 868]. Основні селянські біди перерахував трудовик А. Тесля (Полтавська губернія): безземелля, обмеженість у правах, відсутність доступу до освіти, перешкоди на службі [249, с. 848].

Депутат від Херсонської губернії, член партії демократичних реформ, волосний писар М. Федченко був очевидцем двох погромів (учиненого мобілізованими до війська в Олександрії та розграбування поміщицьких маєтків). У першому випадку заворушення виникло через невдоволення селян тим, що євреїв і поміщиків не мобілізують до війська, а в другому село, яке збунтувалося (півтори тисячі домогосподарів), знаходилося за 25 верств від міста і не знало ніяких політичних партій. Селянське невдоволення викликало погіршення умов ведення господарства: здорожчання випасу корови, необхідність збору врожаю на поміщика («селянину стало жити в десять разів важче») – а поява «прокламацій» лише підсилила його. Селяни спалили три поміщицькі маєтки, вчинили єврейські погроми. Причина виступів селян, на думку М. Федченка, полягала в безпросвітній темноті, забитості, пригніченості й безправ'ї цих людей [250, с. 1190–1191].

Отже, представники українських губерній, які були добре знайомі із життям і проблемами селянства, звернули увагу на ті аспекти селянського питання, які залишали поза увагою великі землевласники та деякий час ігнорували на урядовому рівні: економічні умови життя селянства та розвитку його господарства, правову дискримінацію селянського стану, відсутність культурно-освітньої політики.

З метою недопущення нових селянських бунтів кадети й трудовики, зокрема селянські депутати від українських губерній, вимагали від Думи негайного вирішення селянського питання [249, с. 494–495, 524, 819, 837; 250, с. 932, 980]. Професор, трудовик Т. Локоть (депутат від Чернігівської губернії) зауважив, що земельне питання Дума розглядала не з господарського погляду, а з політичного [925, с. 213]. Усебічний і тривалий аналіз селянського питання на засіданнях I Думи був обумовлений насамперед політичною доцільністю – потребою заспокоєння країни.

Основні учасники аграрної дискусії, зокрема уряд і депутати, дотримувалися протилежних поглядів щодо шляхів вирішення аграрного питання. Представники уряду й великих землевласників наполегливо

обстоювали принцип неприпустимості примусового відчуження приватновласницьких земель, зокрема й придбаних селянами, – з такою заявою у Думі виступив Голова Ради міністрів І. Горемикін 13 травня 1906 р. [249, с. 322]. Товариш міністра внутрішніх справ В. Гурко визнав особливу гостроту малоземелля частини населення лише в деяких губерніях, насамперед українських (Чернігівська, Полтавська, Подільська) [249, с. 566].

Представники різних фракцій шляхи вирішення аграрного питання пропонували відповідно до своїх земельних законопроектів. Від імені конституційних-демократів потребу збільшення площі селянського землеволодіння обстоював М. Герценштейн: партія не підтримала ідею націоналізації землі, не порушувала інтересів дрібного землеволодіння, однак виступала за примусове відчуження приватновласницької землі [249, с. 529, 574–575]. Правові підстави примусового відчуження обґрунтував інший член партії кадетів, професор Л. Петражицький, який, вважаючи наділення селян землею тимчасовою мірою, вирішення аграрного питання вбачав у ліквідації перенаселення (працевлаштуванні селян у містах), поширенні освіти серед селян, переходу їх до інших, заможніших і освіченіших класів [249, с. 453, 456].

Селянське бачення шляхів вирішення їхніх проблем з думської трибуни озвучили депутати різних фракцій за наказами, які вони отримали від селян. Головне гасло «Землі і волі» об'єднало як ліві (соціалістичні) партії, так і поміркованих лібералів (конституційних демократів) [1124, с. 106, 122, 124]. Декларували, а то й намагалися проаналізувати основні вимоги селян («Землі і волі») представники партії кадетів А. Грабовецький (Київська губернія), Г. Шапошников (Курська губернія), автономіст Щ. Понятовський (Волинська губернія), соціал-демократ М. Михайличенко (Катеринославська губернія) [249, с. 838; 250, с. 978, 981–982, 1356]. Найбільш повно селянські вимоги виклав трудовик А. Тесля (Полтавська губернія): «Права, земля і воля» [249, с. 848]. За надання селянам землі, права, вільного життя, доступу до науки виступав член партії демократичних реформ М. Федченко (Херсонська губернія) [250, с. 1191]. На засіданнях Думи селянські депутати уперше здобули можливість на

високому представницькому рівні розповісти про народні страждання, через що I Дума отримала назву «Дума народного гніву» [656, с. 85; 925, с. 4–5, 22]. Селянські виступи були емоційні, позбавлені вишуканого літературного стилю та наукової фразеології, властивих промовама представників інтелігенції та політичних партій. Поєднання в одному товаристві вихідців із селян та вищих станів було незвичним явищем для Російської імперії.

Практичної користі аграрні дебати в Думі не мали, однак вони впливали на формування політичної свідомості народних мас [656, с. 33, 86; 925, с. 4–5]. Депутати зустрічалися зі своїми виборцями, отримували від них накази, інформували про становище в Думі. Під час роботи I Думи практично зупинився земельний ринок – селяни не поспішали вкладати свої кошти в купівлю землі, очікуючи вирішення Думою земельного питання.

На початку червня 1906 р. аграрні проекти були передані до комісії, і тимчасово обговорення на думській трибуні припинилося. Після урядового звернення до народу від 20 червня 1906 р. Дума 26 червня ухвалила потребу проголошення власного звернення. 6 липня 1906 р. депутати редагували текст звернення Думи до народу з аграрного питання, у якому викладалися принципи реформи, запропоновані аграрною комісією Думи. 8 липня відбулося засідання аграрної комісії. Однак звіт двох останніх засідань 6 і 7 липня був вилучений за розпорядженням уряду після розпуску I Думи [656, с. 73, 79–80, 105].

I Державна дума проіснувала 72 дні й була розпущена 8 липня 1906 р. 9 липня близько половини депутатів зібралися на нараду у Выборзі (на той час – територія Фінляндії). До них приєдналися представники Центральних комітетів кадетської партії, РСДРП та соціалістів-революціонерів. Результатом роботи цих самочинних зборів стала поява 10 липня відозви «Народові від народних представників» (її підписали 170, а за іншими даними, 180 депутатів – *Н. К.*). Відозва закликала населення імперії до громадянської непокори, тобто відмовитися від сплати податків і несення військової служби [1180, с. 185–186].

Селянство цієї відозви не зрозуміло. У с. Сорочинцях на Полтавщині, як згадував депутат I Державної думи, член партії конституційних демократів

Я. Імшенецький, селяни, які прочитали цю відозву, говорили, що можна було б розгромити винну крамницю чи здійснити інші подібні дії, а несплата податків і відмова постачати рекрутів не були характерними для їхнього життя [341, с. 43]. Політичних сил, які б організували селян і загалом суспільство для пасивного спротиву, не знайшлося. Ліві партії орієнтувалися на революційні методи боротьби, а можливості лібералів постійно обмежувалися владою.

18 липня 1906 р. один із головних ідеологів кадетської партії та її аграрної програми М. Герценштейн був вбитий чорносотенцями в курортному містечку Теріокі на території Фінляндії (нині – Зеленогорськ). Країна втратила найавторитетнішого фахівця у Думі з аграрного питання. Багато депутатів Думи, зокрема тих, що підписали Виборзьку відозву, зазнали переслідувань з боку влади (були ув'язнені або звільнені зі служби).

Отже, унаслідок розпуску I Державної думи процес обговорення шляхів вирішення аграрного питання та ухвалення земельного закону не отримали логічного завершення. Представники великих землевласників активно обстоювали принцип недоторканості приватної власності, а селянські делегати вимагали «землі і волі» – узгодити їхні інтереси уряд не зміг. Насильницьке припинення діяльності радикально налаштованої Думи зберегло за нею високий авторитет у суспільстві.

У контексті проведення виборів до нової Думи члени ЦК партії кадетів із представниками губернських комітетів аналізували становище на місцях. У Полтавській губернії станом на 28 жовтня 1906 р. були заборонені будь-які засоби агітації, преса і навіть передача телеграм [373, с. 181]. У Таврійській губернії діяльність партії «взагалі завмерла», а у Чернігівській чинив перешкоди місцевий губернатор. Як члени партії, так і селяни у цих губерніях співчували закликам бойкоту лише винної монополії [371, с. 172–173]. «Полівіли» селянські настрої у Київській, Подільській і Волинській губерніях [373, с. 182]. Пригнічений настрій мали селяни Херсонщини [374, с. 165]. Передбачаючи наростання селянського руху, члени ЦК партії конституційних демократів (зокрема, Єцин, Коллюбакін на засіданні 3 серпня 1906 р.) вимагали

вироблення директив для селянства [372, с. 154]. Однак відкрито визнати селянство однією з рушійних сил революції партія так і не спромоглася і в наступних дискусіях обережно ставилася до поняття «селянський рух».

II Державна дума розпочала роботу 20 лютого 1907 р. Обговорення селянського питання відновилося фактично з самого початку: дебати точилися навколо двох основних аграрних законопроектів, – кадетської фракції та трудовиків – які пропонувалися ще під час роботи I Думи [964, с. 47–48]. Представники кожної фракції намагалися обстоювати свої партійні програми, однак це були вже нові делегати. Вони повторили багато аспектів, озвучених попередньою Думою, проте додалися й інші теми, зумовлені селянською революцією. Зокрема, депутати II Думи більш глибоко задумалися над проблемою: в чому суть селянського питання? Інше важливе питання, яке, на жаль, не здобуло детального обговорення, стосувалося наслідків розпуску I Думи та причин відсутності реакції на це селянства.

Під час обговорення причин селянських бунтів традиційну критику бездіяльності уряду було доповнено критикою земельних програм політичних партій. Аналізуючи суть аграрно-селянської проблеми, великі землевласники, як і раніше, не визнавали малоземелля. Князь Д. Святополк-Мирський звинувачував общину, один із лідерів «Союза русского народа» В. Пуришкевич (Бессарабська губернія) та князь О. Урусов (Тульська губернія) – пропаганду лівих партій [247, стб. 698, 1518, 1813–1815]. Останній розкритикував земельні програми лівих сил (націоналізацію, муніципалізацію, зрівняльний переділ землі). Народних соціалістів та соціалістів-революціонерів він звинуватив у задоволенні своїх партійних цілей – небажанні створити клас заможних селян-власників, який міг стати опозиційним до пролетаріату [247, стб. 1814–1815].

Депутати-трудовики, вихідці з українських губерній, звернули увагу на кричущі проблеми селянського життя. О. Караваєв (Катеринослав, земський лікар) виокремив такі: бідність селян, малоземелля, велика кількість податків, а також неграмотність половини населення Росії («... ми бідні тому, що ми темні й безправні») [247, стб. 710, 712]. Депутат від Полтавської губернії, Ю. Сайко

(волосний писар) особливу увагу звернув на загальну низьку грамотність українців (13%) (освіченість серед сільських робітників становила до 9%, а серед жінок – до 4%) [248, стб. 543–544]. Репресії щодо інтелігенції та земських діячів і заборона «прогресивних» книг та газет поглиблювали неосвіченість народу. Селянин С. Нечитайло (Київська губернія) свідчив: «Останнім часом він (народ – *Н. К.*) не може читати нічого, окрім почаївських листків, які розкидані всюди» [247, стб. 779].

Гасло «Землі і волі», як і в I Думі, знову стало об'єднуючим для депутатів багатьох фракцій при характеристиці селянських вимог. Його підтримали соціал-демократ П. Анікін (Саратовська губернія) [247, стб. 1622–1623], редактор кримськотатарської газети, депутат від Таврійської губернії Р. Медієв [247, стб. 1788], представник терського козацтва М. Караулов [247, стб. 1368], народний соціаліст Д. Деларов [248, стб. 1220]. Повніше сформулював і двічі проголосив селянські вимоги (7 березня і 12 квітня 1907 р.) селянин-трудолик О. Семенов (Подільська губернія): «... дайте нам землі і волі і повну громадянську свободу» [247, стб. 244, 1934]. Трудолик О. Караваєв (Катеринослав, земський лікар), вважаючи кінцевою метою реформи збільшення продуктивності селянського господарства, був переконаний у необхідності виділення для потреб селянства фінансових засобів, сприяння розвитку освіти, змін у системі місцевого самоврядування (звільнення від опіки общини, земських начальників тощо) [247, стб. 712]. Селянські депутати, зокрема представники Української думської громади, вимагали для України місцевої автономії, самоврядування та національної школи [825, с. 64].

Реакцію правих депутатів на радикальні заклики вирішення аграрного питання висловив великий землевласник, граф В. Стенбок-Фермор (Херсонська губернія). 2 квітня 1907 р. він поставив перед депутатами II Думи дуже актуальні питання: чому не піднялася революційна боротьба після розпуску I Думи і чому селяни залишилися байдужими до Виборзької відозви? На його думку, це трапилося через те, що її ініціатори самі слухняно платили податки й до боротьби не були готові. Також В. Стенбок-Фермор намагався знайти

відповідь на інше питання: чому селянські заклики не повертатися додому без здобуття «землі і волі» залишилися нереалізованими? Граф констатував, що Селянський союз не мав великої популярності серед народу. Обіцянками «землі і волі», на його думку, користувалися ті кандидати, які прагнули потрапити до Думи за рахунок неосвіченого селянства [247, стб. 1487–1488]. Примусове відчуження землі він вважав неприйнятним (будуть одні дрібні господарства, пануватиме біднота). Тому пропонував сказати народу, що революціонери ввели його в оману, а розв'язати земельне питання можливо через збільшення прибутковості кожної десятини землі [247, стб. 1492]. Про неминуче загострення суспільних конфліктів у випадку відчуження приватновласницької землі попереджав Думу 26 березня 1907 р. дворянин В. Шульгін (Волинська губернія) [247, стб. 1135]. У дискусії, яка мала селяноцентричний характер, ці зауваження не були підтримані депутатами Думи.

Позицію держави схарактеризував 10 травня 1907 р. Голова Ради міністрів П. Столипін, виступивши із урядовою декларацією. Земельні програми, представлені в Думі, він розподілив на два проекти: лівих сил (до них зарахував соціалістів-революціонерів, соціал-демократів і народних соціалістів) та партії народної свободи. Усі проекти лівих партій П. Столипін об'єднав в один проект – націоналізації землі – і розкритикував його економічні та суспільні наслідки (знищення культурних господарств, зубожіння й пролетаризація селянства) [248, стб. 434–437]. До аналогічних наслідків, на його думку, вів і проект партії народної свободи з частковим принципом відчуження [248, стб. 438, 441]. П. Столипін звинуватив депутатів II Думи в підбурюванні селян самочинно брати землю й попередив про неприпустимість насильства під час вирішення земельного питання [248, стб. 440–442].

Думські фракції (соціалісти-революціонери, кадети) та окремі селянські депутати (представник Харківської губернії Ф. Васютін) бурхливо відреагували на заяву, виголошену П. Столипіним [248, стб. 641–642, 1169–1171; 727, с. 161, 163]. Оприлюднене урядом ставлення до політичних партій свідчило про непрості й болісні відносини влади з представниками громадськості.

Паралельно з аграрними дебатами з середини квітня 1907 р. тривали засідання аграрної комісії II Думи. До її складу було обрано 94 особи. У своїй діяльності члени аграрної комісії користувалися директивами від своїх фракцій. Для розгляду земельних проектів було створено аграрну підкомісію, у складі якої переважали представники лівих партій. Друга підкомісія розглядала питання про місцеві земельні комітети. Обидві підкомісії не встигли завершити свою роботу до розпуску Думи [727, с. 294]. Як свідчив представник аграрної комісії, член партії кадетів С. Булгаков, законопроекти, подані для обговорення до аграрної комісії, були прямо протилежними в деяких частинах. Однієї формули, яка б об'єднала більшість Державної думи, ухвалити було неможливо: уряд, кадети, ліві партії примусове відчуження розуміли по-різному [248, стб. 1240–1241]. За джерелами з партії кадетів, в аграрній комісії питання про примусове відчуження землі та створення земельного фонду були вирішені в контексті програми партії народної свободи [727, с. 295]. Однак незабаром II Дума була розпущена. Маніфест про її розпуск та зміни у виборчому законодавстві вийшов 3 червня 1907 р.

Після розпуску II Державної думи у 1907 р. партію народної свободи було зараховано до «революціонерів». Унаслідок посилення політичних репресій (партія не була легалізована владою) її лави почали стрімко скорочуватися: у 1912–1914 рр. чисельність партії зменшилася у п'ять разів і не перевищувала 10–12 тис. осіб [1232, с. 276]. Партійні осередки фактично продовжували діяти у столиці, губернських і деяких повітових містах. Селянство масово переходило до лав «Союза русского народа». Єдиною легальною трибуною для партії була Державна дума, однак її фракція стала нечисленною: до III Думи було обрано 54 депутати, а до IV-ї – 59 [1058, с. 162–163]. Конституційні демократи постали перед вибором: як діяти далі? «... Партія фактично виявилася неспроможною реалізувати свою програму», – констатував голова партійної конференції 8 травня 1911 р. князь П. Долгоруков [406, с. 303].

Перспективи діяльності партії та її відносини з селянством у III Думі проаналізували учасники конференції 1–2 червня 1908 р. Як склад фракції

кадетів, так і селянських депутатів Думи зазнали суттєвих змін. Селянських депутатів обирали консервативні виборці («чорносотенці»), вони були залякані, розрізнені й не мали політичної позиції. А багато членів фракції кадетів, саме які поставили аграрне питання у перших двох Думах, досі перебували в ув'язненні («лягли кістками на селянському питанні»). III Дума ігнорувала потреби селян, навіть стала «ворожою» до них. «З аграрного питання у цій Думі виступати не можна», – констатував заступник фракції кадетів у III Думі А. Шингарьов [406, с. 30, 40]. «Без отримання народом політичної влади землю селянам дати не можна», – його висновок [406, с. 40] практично співпав із уявленнями В. Леніна про «аграрну революцію». Конференція також закликала вивчати результати Столипінської реформи і збирати інформацію з місць. Однак через перешкоджання місцевої адміністрації зробити це було непросто.

До обговорення аграрного питання конституційно-демократична партія повернулася через значний проміжок часу – на конференції 6–8 червня 1915 р. у зв'язку з урядовою ініціативою нагородження землею учасників Першої світової війни [407, с. 23]. Питання визначення кола осіб – претендентів на таке наділення землею – викликало гостру дискусію: не погодилися з пропозиціями уряду харківський делегат М. Ковалевський, катеринославський представник А. Єфімович, депутат IV Думи від Тверської губернії П. Гронський [407, с. 29–30]. Професор О. Мануїлов до числа претендентів на землю пропонував включити й «даровизників» з їх маленькими наділами [407, с. 26]. Делегат з Єлисаветграду (повне прізвище не вказано – *Н. К.*) передбачив, що й поміщики могли заявити: «І ми були на війні!» [407, с. 37].

Як і майже десять років тому, провідні діячі партії народної свободи звернулися до гасла «Землі і волі», з'ясовуючи якій поняттєвій категорії віддати більшу перевагу. На думку землевласника О. Бабяньського, першочерговим було здобуття політичних прав, а держава в умовах війни навряд чи матиме кошти для примусового відчуження землі [407, с. 31]. А. Шингарьов під отриманням «волі» передбачав «досягнення певного мінімуму політичних прав», що вплинуло б і на подолання економічних труднощів, а селянство могло

зрозуміти й інакше (як «пани шукають волі для себе») [407, с. 34]. Думку про взаємозв'язок гасел «землі» і «волі», потребу закріплення політичних свобод («краще закріпити знизу: земля цьому допоможе»), – підтримав М. Гредескул [407, с. 40]. Ставлячи на перше місце поняття «волі», представники партії акцентували увагу на політичних аспектах селянського питання і потребі просвітницької діяльності серед народу.

Критичний аналіз впливу Першої світової війни на становище села і селянства українські делегати здійснили на VI з'їзді партії кадетів 18–21 лютого 1916 р. Представник Києва М. Василенко вказав на найбільш болючі проблеми: окопні роботи, біженці, мобілізації. На потребі боротися з економічною розрухою наголошував В. Косинський: зменшилися посівні площі й, відповідно, хлібні запаси. «У деяких місцях, як, наприклад, у Чернігівській губернії, повна відсутність робочих рук» [407, с. 248]. Такої ж думки дотримувався і делегат з Полтавщини Д. Дяченко [407, с. 292].

Готуючись до неминучої революції, ідея якої активно обговорювалася у ліберальних колах з 1915 р., кадети намагалися спрямувати її у мирне парламентське русло [1233, с. 32–33] і підтримати уряд у встановленні «правового конституційного ладу». Для цього П. Мілюков у жовтні 1916 р. закликав співдіяти з іншими політичними силами [407, с. 358–359]. Після Лютневої революції 1917 р. відродилася популярність партії конституційних демократів, її лави на території Російської держави у березні – квітні 1917 р. зросли до 70 тис. осіб [1058, с. 153]. Однак ідеологія й тактика партії залишалися незмінними, ще з 1906 р. Партія віддалилася від потреб населення, селянство виявилось лівішим, ніж кадети.

Отже, партія конституційних демократів відіграла вирішальну роль у постановці аграрного питання й була активним учасником дискусій у I та II Державній думі. Після 1907 р. партія втратила свій вплив на парламентський процес і розробку земельного законодавства, вела напівлегальне існування, але продовжувала вивчати селянське питання. В

умовах Столипінської аграрної реформи лідери партії не змогли адаптувати свою програму до вимог часу.

Селянське питання у I-II Державних думах розглядалося у формі аграрного питання і з точки зору політичної доцільності. Під час його обговорення переважив економічний аспект. Аграрні дебати зібрали у Думі основних учасників, зацікавлених у вирішенні селянського питання: представників уряду, землевласників і селян. Якщо I Дума аналізувала причини селянського руху, його масштаби, гасла селянської боротьби, то II Дума зосередила увагу також на з'ясуванні сутності селянського питання. Учасниками аграрних дебатів були встановлені такі причини селянської революції: революційна агітація (визнавалася землевласниками), бездіяльність уряду чи потурання революціонерам, економічні умови селянського життя, неосвіченість селянства та бідність.

Об'єднуючим гаслом для I-II Думи стала вимога селян «Землі і волі» (у більш повному трактуванні – «Права, земля і воля»), тобто виразники селянських інтересів вбачали потребу врегулювання не лише умов користування землею, а й інших сторін селянського життя (ліквідації станових обмежень, здобуття освіти, розширення господарської ініціативи селян). У селянському розумінні більшою перевагою користувалося поняття «земля», а у сприйнятті партії кадетів – «воля».

Ідеї відчуження приватновласницької землі (навіть за викуп), висловлені депутатами I-II Державної думи, не були використані урядом Російської імперії. Перший законодавчий акт (указ 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування»), з якого розпочалася реалізація Столипінської аграрної реформи, був ухвалений у міждумський період. Влада була налаштована на тривалий і поступовий шлях реформування сільськогосподарської галузі.

Представники українських губерній, особливо селянські депутати, виявили надзвичайну громадянську активність в обстоюванні інтересів селянства на думській трибуні. Незважаючи на різну політичну орієнтацію

(кадети, трудовики, партія демократичних реформ, автономісти, соціал-демократи) чи станову належність, депутати від Наддніпрянщини заявили про найбільш важливі потреби сільського господарства свого краю. Діяльність I-II Думи мала селяноцентричний характер, економічні проблеми великих землевласників не знаходили особливого розуміння серед провідних фракцій.

У дискусіях на з'їздах та конференціях партії народної свободи українські делегати обстоювали регіональні особливості вирішення селянського питання. Найбільш послідовну й політично усвідомлену позицію займав Харківський губернський комітет. У питанні націоналізації землі представники Полтавського й частково Таврійського комітетів її підтримали, а Чернігівського й Київського комітетів зайняли протилежну позицію.

3.3 Ставлення соціалістичних партій та їх осередків в Україні до проблем селянства та селянської революції

Найбільшими прихильниками втягнення селянства у революцію були соціалісти-революціонери та соціал-демократи. Характерною ознакою початку ХХ ст. був взаємовплив, запозичення ідей та поглядів між цими двома партіями. Соціалісти-революціонери запозичили окремі елементи марксизму, а соціал-демократи – модифіковані елементи народницької ідеології. Серед соціалістів-революціонерів було дуже багато прихильників одного з відомих діячів РСДРП П. Маслова, а в партії поряд із соціалізацією землі були поширені й настрої муніципалізації. Ці спільні риси обумовлювалися тенденціями розвитку світового соціалістичного руху, особливостями класової боротьби в Російській імперії, конкуренцією за політичний авторитет. Партія соціалістів-революціонерів першою активізувала свою роботу на селі, а соціал-демократи приділили аграрному питанню більшу увагу теоретичного характеру.

Партія соціалістів-революціонерів виникла на основі народницьких організацій і близько чверті століття намагалася втілити модифіковану ідею селянської революції. Есерівські осередки в Одесі, Полтаві, Харкові зародилися

в другій половині 90-х рр. ХІХ ст. Сильними місцевими організаціями після 1902 р. були катеринославська, одеська і київська [1058, с. 169, 176]. Саме в Україні, на думку С. Сусорова, здійснювалася найбільш плідна діяльність ПСР: у 1902–1904 рр. тут працювало сім комітетів і дев'ять груп [1151, с. 14].

Інтерес до селянства та його революційного потенціалу серед діячів партії зріс після селянських виступів 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях. Якщо раніше есерівські осередки орієнтувалися на нелегальну роботу серед пролетаріату, то з цього часу все більше уваги стали зосереджувати на селянських проблемах і роботі серед селянства. Своїм обов'язком партія проголосила актуалізацію гасла «Землі і Волі».

У відозві партії, складеній імовірно К. Качаровським, яка була опублікована в «Революційній Росії» від 25 червня 1902 р., селянство розглядалося не як суспільний стан чи юридична категорія, а як «категорія економічна» [348, с. 89]. Основним об'єктом своєї діяльності партія визначила «суто трудові верстви селянства» [348, с. 94]. Однак, селяни не входили до керівних органів партії, за винятком нижчих (сільських, волосних та інколи повітових) осередків. Джерела не свідчать про впливовість українських діячів під час ухвалення рішень керівництвом ПСР [776].

У Наддніпрянській Україні сильні міські й сільські організації діяли в Київській і Харківській губерніях, великі сільські – в Чернігівській, міські – в Катеринославській, активно працювали есери в місті і селі на Херсонщині [900, с. 49]. На Правобережній Україні осередки ПСР виступали проти аграрного терору і налагоджували шляхом пропаганди й організації «планомірну, організовану боротьбу проти російського царизму» [1192, с. 121]. Багато організацій ПСР (Волинська, Одеська, Харківська, Катеринославська, Полтавська і Чернігівська) розповсюджували нелегальну літературу (листівки, брошури, газети). Однак через низку чинників (нерациональна система розповсюдження, репресії правоохоронців, неписьменність селянства) поширення друкованих видань мало низький ефект [1153, с. 183]. Більш

результативними вважалися контакти селян із партійними пропагандистами під час мітингів, зібрань, страйків, або в процесі діяльності селянських організацій.

Під впливом селянської революції та підготовки до скликання I Державної думи завершується розробка програми партії, зокрема її аграрної частини, яка тривала декілька років. Обговорення й ухвалення програми відбулося на I з'їзді ПСР, який працював з 29 грудня 1905 р. до 4 січня 1906 р. у Фінляндії. Участь у з'їзді взяли й українські делегати: представники Київського, Харківського, Катеринославського, Одеського комітетів, Таврійського союзу та Єлисаветградської групи [348, с. 443, 445]. Центральним гаслом аграрної програми проголошувалася вимога соціалізації землі (автором програми ПСР і доповідачем виступив В. Чернов (псевдонім Тучкін)). Ключовим моментом соціалізації була експропріація приватновласницьких земель без викупу і передача їх в користування трудовим верствам [348, с. 283].

Ідею соціалізації землі неоднозначно сприйняли однопартійці. Легальні народники – майбутні народні соціалісти – залишалися прихильниками ідеї націоналізації землі, тобто переходу її у власність держави [1058, с. 182]. Таку позицію обстоював публіцист, статистик і економіст М. Анненський (Коренєв) [348, с. 284]. Один із засновників партії М. Ракітніков (Базаров), визнаючи можливість соціалізації землі, попереджав про майбутню багаторічну підтримку селянством індивідуального господарювання [348, с. 298].

Питання ставлення до поміщиків і відшкодування їхньої власності учасники I з'їзду ПСР вирішили не на користь великих землевласників. Проект програми партії передбачав перехід землі до загальнонародної власності без викупу, а за тими, хто «постраждав від цього майнового перевороту, визнається лише право на суспільну підтримку на час, потрібний для пристосування до нових господарських умов» [348, с. 278]. Однак положення про «підтримку» приватним землевласникам було виключено з програми [348, с. 354, 379].

А. Альтовський поставив також питання про можливість революційного захоплення землі і його початок [348, с. 301]. Група у складі 19 осіб запропонувала через місяць оголосити заклик до повстання. «... Тепер або

ніколи», – охарактеризував настрої радикально налаштованих делегатів з'їзду М. Ракітніков [348, с. 427]. Однак більшість учасників з'їзду вбачали політичну ситуацію в країні несприятливою для повстання, а партію – недостатньо підготовленою до відкритого виступу. Позицію В. Чернова утриматися від негайного заклику селян до захоплення землі підтримала більшість – 39 делегатів з'їзду [348, с. 429]. Представники старшого покоління партії наполягали на посиленні організаційної та просвітницької діяльності в масах, убачаючи завданням партії перетворити стихійний селянський рух на організоване захоплення землі.

Наслідки селянської революції у 1905 р. змогли проаналізувати лише окремі діячі ПСР. М. Анненський серед негативних виявів селянського захопницького руху зауважив розвиток «земельного хижацтва», скуповування землі заможними селянами, а серед небагатьох позитивних – спонукання держави до аграрної реформи. О. Пешехонов звернув увагу на знецінення унаслідок селянського руху заставленого у земельних банках майна, що могло зробити неактуальним проблему викупу [348, с. 286].

Вияснити термінологічну суть таких категорій, як «аграрна революція» й «селянська революція», учасники I з'їзду ПСР не змогли, хоча й оперували цими поняттями М. Чайковський і М. Ракітніков [348, с. 423, 425]. Загалом I з'їзд ПСР обмежився ухваленням програми партії, аграрна частина якої – соціалізація землі – була неоднозначно сприйнята самими партійцями. Матеріали дискусій свідчили про слабку партійну організацію як на вищому рівні, так і на рівні місцевих осередків і, відповідно, відсутність регіонального аналізу аграрних відносин. Керівництво партії було далеким від практичної діяльності серед селянства і жило уявленнями про нього, сформованими в 1870-х – 1880-х рр., або закордоном.

У цей час, наприкінці 1905 р., масштабних репресій з боку влади зазнали місцеві осередки ПСР: у повному складі був заарештований з'їзд Української області, знищена Київська організація, арештів зазнали міські організації Катеринослава, Харкова. Відновили свою діяльність уже в 1906 р. сільські

організації в Полтавській, Чернігівській, Київській, Катеринославській губерніях [900, с. 248, 252]. Наприкінці 1906 – на початку 1907 рр. чисельність ПСР в межах всієї Російської імперії становила 62609 осіб, або навіть більше ніж 65 тис. осіб [900, с. 53]. В українських губерніях налічувалося більше ніж 10 тис. осіб [1151, с. 14]. У 1905–1907 рр. тут діяло близько 200 селянських організацій ПСР, склад пересічної організації становив 7–15 осіб [1153, с. 184]. Організації УПСР, які зароджувалися в цей час у містах («українсько-есерівська течія»), на думку С. Наумова, встановити зв'язок із селянством у більшості випадків не могли. Вони здійснювали свій вплив на село через літературу, якої видавалося мало і на село вона не потрапляла. Організаторська робота УПСР на селі була слабкою і малопомітною [1017, с. 134, 136]. Отже, роботу серед селянства вели осередки загальноросійської ПСР, чисельність її сільських організацій теж не була значною, їх вплив локалізувався певними хронологічними відтинками та регіональними межами.

Аграрна програма ПСР не знайшла підтримки у I Державній думі (а пізніше, і в другій). Причини непопулярності ідей партії намагалися з'ясувати учасники II (екстреного) з'їзду ПСР 12–15 лютого 1907 р. Низький рівень політичної культури селянства та організаційну слабкість роботи в масах зауважив представник Харківської організації Нікольський (псевдонім залишився нез'ясованим): невизначеність настроїв села і неусвідомленість ним шляхів виходу із скрути. Невдачу повстання, на його думку, обумовили слабкість організації й нерозуміння економічних умов життя [348, с. 485].

Слабкий рівень політичної свідомості селянства констатували у серпні 1908 р. її учасники I загальнопартійної конференції ПСР у Парижі. Селяни недостатньо усвідомили соціалістичну ідеологію, свідчив представник Української обласної партійної організації Рязанцев [349, с. 89–90]. Лідер партії В. Чернов (Оленін) визнав, що селянський рух не охопив широкі селянські маси. Селяни стихійно приєднувалися до Селянського союзу, реагуючи на гасла, які вперше почули і не зовсім розуміли їх, але вони зачіпали «самі наболілі струни селянського серця» [349, с. 141, 143]. Таке становище було

закономірним наслідком відсутності політико-просвітницької та культурної роботи серед сільського населення, що зазначали й інші політичні сили.

Однією із причин втрати селянської підтримки окремі учасники вважали ігнорування партією тактики аграрного терору проти поміщиків та заможних селян. Ідею використання насильства у боротьбі зі своїми класовими ворогами запропонувала створена у Женеві група «аграрних терористів». Вона обстоювала ініціативу негайного вирішення земельного питання «знизу», захопницьким шляхом, із використанням аграрного терору [998, с. 159; 1058, с. 186]. У резолюції від 14 листопада 1904 р., яка розповсюджувалася в закордонних організаціях без відома ЦК, під «аграрним терором» вказана група передбачала «потрави, вирубки і захоплення майна, здійснювані миром, підпали та інші форми пошкодження майна, вбивство поміщиків, збройні напади тощо» [348, с. 162]. Партія, на думку Женевської групи, мала негайно створювати якомога більшу кількість бойових дружин на селі, а також закликати селян до «самої енергійної економічної і політичної боротьби» [348, с. 163]. Однак І з'їзд ПСР у січні 1906 р. висловив негативне ставлення до аграрного терору. У 1906 р. прихильники терору вийшли з партії, склавши ядро Союзу соціалістів-революціонерів-максималістів [1058, с. 190].

У 1908 р. питання про аграрний терор на І конференції ПСР у Парижі порушив представник Української обласної партійної організації Рязанцев. Він зауважив схильність селян до аграрного терору і посилення випадків його застосування у зв'язку з послабленням діяльності партійних осередків [349, с. 92]. Для керівництва ПСР в умовах Столипінської аграрної реформи використання тактики аграрного терору щодо поміщиків і заможних селян було настільки невивідним, що створювало загрозу існуванню самої партії. Якщо злякані поміщики стануть масово продавати землю селянам, активізація земельного ринку призведе до зростання чисельності власників, розшарування у селянському середовищі й ускладнить боротьбу не лише за соціалізацію землі, а й за політичну свободу [349, с. 8–9].

Проаналізувати вплив Столипінської реформи на розвиток сільського господарства соціалісти-революціонери теж не змогли. Становище на селі В. Чернов оцінив як «неможливий сумбур і плутанину» [349, с. 144]. Оцінюючи перспективи діяльності партії, він прогнозував у випадку успішної реалізації реформи П. Столипіна втрату селянським рухом «революційного змісту». Поразка реформи підвищить інтерес соціал-демократів до селянства як борця проти феодальних пережитків. Партія соціалістів-революціонерів, зауважив В. Чернов, не повинна була змінювати свою тактику, а лише пристосувати її до роботи в умовах репресій і переслідувань [349, с. 145–146].

З 1907 р. багато членів партії (включно з її керівною верхівкою) опинилися в еміграції, або потрапили на каторгу й у заслання, інші вели легальну роботу в земствах, профспілках, кооперації тощо. Організація в умовах міжреволюційного десятиріччя розпалася, але її ідеї, «приховані за соціалістичною оболонкою, зберігали свою популярність» [349, с. 18].

«Нішу» у продовженні революційної діяльності на селі керівництво ПСР вбачало у боротьбі селянських братств проти виділів з общини [349, с. 79–80] та загостренні внутрішньосоціальних конфліктів між окремими верствами селянства [349, с. 93]. Жорстокою реальністю для села стала реставрація поміщицького господарства, супроводжувана репресіями й посиленням економічної експлуатації селянства. «За таких умов село є найболючішим пунктом в соціально-політичному сенсі. Тут зав'язаний головний вузол сучасної історії – і те, як він буде розв'язаний, надовго визначить історію нашої країни» [349, с. 246], – влучно охарактеризував статус селянського питання у міжреволюційне десятиріччя М. Ракітніков.

Отже, Столипінська аграрна реформа становила загрозу партійній програмі соціалістів-революціонерів, а також інших лівих і навіть ліберальних партій, які боролися чи були опозиційно налаштовані проти самодержавства. Активізація земельного ринку, ліквідація селянської общини, переселенська політика, попри їх недоліки, в кінцевому результаті сприяли поліпшенню економічного становища селянства і усували підстави для соціальної та

класової боротьби. Однак навіть у такій ситуації аграрна програма РСР залишалася незмінною.

Найбільше часу з'ясуванню відносин із селянством серед усіх політичних партій та організацій приділили російські соціал-демократи. Обговорення селянської проблематики з більшою чи меншою інтенсивністю тривало на II–V з'їздах РСДРП (1903–1907 рр.) і пов'язувалося з ухваленням аграрної програми партії. Позиція РСДРП в селянському питанні залишалася незмінною практично до 1919 р. Саме в цих дискусіях на початку XX ст. сформувалося радикальне ставлення до приватної власності та поміщиків, яке отримало назву «аграрної революції» – у такому контексті селянська проблематика розглядалася діями РСДРП.

Селянство для діячів РСДРП було лише «інструментом» у боротьбі проти самодержавства – тимчасовим союзником пролетаріату для здійснення політичної революції. Єдиним революційним класом у переважно селянській країні лідери російської соціал-демократії, які орієнтувалися на досвід Західної Європи, вважали пролетаріат. Уперше керівну роль робітничої партії в революційному русі обґрунтував у 1880-х рр. Г. Плеханов [359, с. 364, 367]. У 1890-х рр. ідеї підтримки пролетаріатом революційних елементів серед селянства знайшли подальший розвиток у працях В. Леніна [див., напр.: 298, с. 68]. На початку 1902 р. він констатував диференціацію у селянському середовищі: розподіл на сільський пролетаріат та сільську буржуазію (велику, середню, дрібну і найдрібнішу) [299, с. 293]. Зміцнення союзу саме сільських пролетарів і напівпролетарів з міськими пролетарями В. Ленін уважав першим і основним завданням для соціал-демократів [303, с. 185]. Досвіду організаційної діяльності серед селянства соціал-демократи не мали. Єдиним прикладом їх керівництва селянським рухом був Кавказ [240, с. 216, 226; 411, с. 230, 240].

На інтереси найбідніших верств селянства як потенційного союзника пролетаріату і орієнтувалася перша програма РСДРП, зокрема її аграрна частина. Обговорення та ухвалення програми відбулося на II з'їзді РСДРП, який працював з 17 (30) липня до 10 (23) серпня 1903 р. (13 засідань відбулося у

Брюсселі та 24 – в Лондоні). Участь у роботі з'їзду взяли делегати від 26 соціал-демократичних організацій. Від Наддніпрянщини своїх представників делегували п'ять комітетів РСДРП (Харківський, Київський, Одеський, Катеринославський, Миколаївський), група «Южный рабочий» та «Союз гірничих робітників» [240, с. 443–444; 685, с. 446–447]. Українські делегати взяли активну участь у дискусіях з селянської проблематики.

Обговорення аграрної програми тривало на трьох засіданнях II з'їзду РСДРП 31 липня та 1 серпня 1903 р. (№ 19–21). Проект програми містив вимогу відміни викупних і оброчних платежів, компенсації селянам тих сум, які вони вже сплатили та повернення «відрізків», втрачених унаслідок реформи 1861 р., а також створення селянських комітетів. Зосередження основного змісту програми на ліквідації кріпосницьких пережитків викликало гостру критику з боку делегатів Бунду (М. Лібер), «економістів» (О. Мартинов), «центристів» (Єгоров і Махов, представники українських організацій).

Єгоров (справжнє прізвище Є. Левін – *Н. К.*, представник групи «Южный рабочий») зауважив, що «відрізки» значною мірою вже належали заможним селянам, а програма партії не пояснювала, як змусити батрака боротися за їх інтереси. До того ж, конкуруюча партія соціалістів-революціонерів пропагувала більш радикальні вимоги розподілу землі [240, с. 210, 216, 224].

О. Мартинов (Пікер, представник Закордонного союзу російських соціал-демократів, «економіст») наполягав, що в деяких регіонах залишилося мало пережитків кріпосництва. Він наводив приклад Новоросії (Південної України – *Н. К.*), де при значній кількості «відрізків» у поміщицьких селян переважало капіталістичне сільське господарство [240, с. 215]. Такої ж думки щодо цього регіону дотримувався й представник від Миколаївської соціал-демократичної організації Д. Калафаті (Махов), який зауважував ігнорування програмою РСДРП розшарування у селянському середовищі [240, с. 221, 225, 234].

М. Лібер запропонував дозволити національним і обласним групам партії подати свої програми, які б мали врахувати регіональні особливості та становище різних верств селянства [240, с. 211, 219]. Однак ці зауваження та

пропозиції були відкинуті провідними діячами партії, які не заперечували, що програма РСДРП спрямована головним чином на розгляд «російських відносин» і не враховує інтересів національних окраїн.

Наслідки реалізації аграрної програми РСДРП для селянства – як селяни витратять повернені їм кошти за викупні платежі і наскільки радикальними будуть їхні вимоги при розподілі землі, учасники II з'їзду аналізували 31 липня 1903 р. Д. Калафаті передбачив, що селяни просто розподілять між собою отримані кошти [240, с. 220]. Г. Плеханов сподівався, що вони використають їх також для поліпшення власного господарства. Він визнавав посилення диференціації серед селянства і висунення заможними селянами більш радикальних вимог, ніж повернення «відрізків», – переділу поміщицької землі («чорний переділ») [240, с. 222–223].

Однак Д. Калафаті вважав, що це відкине країну років на двадцять назад («революція на зразок бунту»). Учасники з'їзду зі сміхом та іронією зустріли його виступ [240, с. 225], але Калафаті одним із перших серед членів партії вірно спрогнозував руйнівні наслідки «аграрної революції», які вже по її завершенню на початку 1920-х рр. зафіксували джерела та дослідники.

Після селянських виступів на Лівобережній Україні пройшов лише рік, однак соціал-демократи не відреагували на них і не аналізували на партійному з'їзді причини бунтів та потреби селянства. Аграрна частина програми РСДРП 1903 р. орієнтувалася на незаможні верстви колишніх поміщицьких селян, до того ж, ґрунтувалася на загальноросійських матеріалах. Тому нерідко самі делегати на з'їздах РСДРП задавали питання про цільове призначення аграрної програми: для самої партії чи пропаганди серед селянства? Лідери РСДРП і більшість делегатів партійних з'їздів ігнорували діяльність партії соціалістів-революціонерів, аграрна програма якої містила більш радикальні положення.

Питання про відносини із селянством II з'їзд РСДРП аналізував з точки зору інтересів пролетаріату [780, с. 283]. Зокрема, В. Ленін для організаційної роботи на селі запропонував створити революційні селянські комітети [240, с. 423]. Однак основні принципи та механізм їх діяльності не були розроблені і

пропозиція залишилася на рівні декларації. Повернутися соціал-демократів до ідеї селянських комітетів змусили події 1905 р.

Питання ставлення до селянського руху постало перед III з'їздом РСДРП, який проходив у Лондоні 12–27 квітня (25 квітня – 10 травня) 1905 р. Участь у його роботі взяли представники більшовицької течії. Меншовики приблизно в цей же час проводили свою конференцію в Женеві. Українські організації на з'їзді представляли делегати Миколаївського, Одеського, Катеринославського комітетів, Харківської групи [411, с. 469–470].

Метою з'їзду була розробка тактики партії у революції («буржуазно-демократичній»). Головною рушійною силою революції вважався пролетаріат, який мав повести за собою селянство, і здійснити збройне повстання. Аналіз виступів більшовицьких делегатів свідчив про сприйняття більшістю з них негативних рис соціальної поведінки селянства: неорганізованість, неосвіченість, стихійність виступів, перемінливість настроїв. Односторонніми були зроблені ними висновки: селянство – політично несвідомий і ненадійний союзник, чужий та сторонній рух для пролетаріату [780, с. 283]. Відповідно й ставлення партії до селянського руху було суперечливим: від «дружнього нейтралітету» до енергійної підтримки [411, с. 241, 243]. Ця підтримка, на думку А. Луначарського (Воїнов, делегат від редакції газети «Вперед»), мала обмежуватися лише політичними вимогами селянства [411, с. 245].

Особливу позицію у ставленні до селянського руху обстоював Поліський комітет РСДРП (об'єднував низку суміжних соціал-демократичних груп білоруських, українських і російських губерній). М. Владимиров (Константинов) визначив кілька підходів до селянської проблеми, під якою розумів «ворожнечу між селянами і поміщиками»: співчуття і пряма підтримка, «підбурювання»; нейтралітет. Він виділив два види селянського руху: суто аграрний (переважав) і аграрно-політичний (зустрічався дуже рідко) [411, с. 239–240]. Носієм стихійного аграрного руху, прихильником «соціалізації», М. Владимиров визначив середнє селянство. Інші прошарки селянства: сільська буржуазія та сільський пролетаріат не брали участі ні в аграрному русі, ні в

політичних виступах. Щоб зорганізувати останній, необхідні були енергійні зусилля [411, с. 240–241]. Досвід українських губерній свідчив про потребу аналізувати відносини між селянами й поміщиками, становище різних верств селянства, регіональні особливості економічного розвитку, щоб сформулювати уявлення про мотивацію залучення селянства до політичної боротьби.

Все ж, до резолюції III з'їзду РСДРП увійшла оцінка селянського руху як «стихийного та політично несвідомого», а інтереси сільського пролетаріату протиставлялися інтересам сільської буржуазії. При цьому більшовики розширювали стимули селян до боротьби, обіцяючи їм заходи включно до конфіскації поміщицької, державної, церковної, монастирської та удільної землі. Серед можливих форм протесту рекомендувалися політичні демонстрації, колективна відмова від сплати податків та мобілізації до війська. Партійні організації мали сприяти об'єднанню сільського пролетаріату в самостійну організацію і добиватися його злиття з міським пролетаріатом під керівництвом РСДРП [411, с. 454]. Ураховуючи розвиток селянської боротьби, більшовицька течія вийшла за окреслені першою програмою партії межі боротьби за «відрізки» до усвідомлення потреби конфіскації землі, але про нові шляхи вирішення селянського питання мова ще не йшла. Ставлення РСДРП до селянства визначалося потребами класової боротьби.

Розгортання селянської революції в другій половині 1905 – на початку 1906 рр. спонукало соціал-демократів приступити до обговорення нової аграрної програми. IV з'їзд РСДРП відбувся 10–25 квітня (23 квітня – 8 травня) 1906 р. у Стокгольмі. На з'їзд зібралися представники 62 організацій РСДРП як меншовики (мали 62 голоси), так і більшовики (46 голосів) [686, с. 176–177]. Переважання представників меншовицьких організацій (17 із 23 делегатів із ухвальним голосом від 12 організацій) [436, с. 537–541] було характерною рисою розвитку соціал-демократичного руху в Наддніпрянській Україні.

Обговорення аграрного питання тривало на восьми засіданнях IV з'їзду: з 5 до 13-го (за винятком 6-го засідання) і його особливості детально нами висвітлено в окремій публікації [775]. Основна дискусія велася між

прихильниками В. Леніна та П. Маслова. В. Ленін, захищаючи ідею націоналізації землі, висунув завдання поєднати аграрну революцію з політичною, яка передбачала повний демократичний переворот, вибір чиновників народом. Організатором революційної селянської боротьби проти чиновників та поміщиків він уважав селянські комітети [436, с. 128–129].

П. Маслов потребу ухвалення програми муніципалізації землі пояснював різноманітним сільськогосподарським відносинам у Росії та значними територіальними розмірами держави [436, с. 55, 57, 135]. Його програму підтримав Г. Плеханов, який закликав орієнтуватися на історичний досвід країн Сходу (Індії, Єгипту, Китаю тощо), а не Західної Європи [436, с. 58–59]. Таким чином, Г. Плеханов протистояв партійній більшості, яка копіювала західний досвід, далекий від російського життя.

Шлях вирішення аграрного питання, прийнятний для Росії, запропонував делегатам IV з'їзду РСДРП більшовик С. Суворов (відомий літератор, філософ і аграрник-статистик, який працював у Чернігівській організації РСДРП і був запрошений на з'їзд як гість) [1244, с. 157]. Він виступив із пропозицією розподілу землі між селянами та закріплення її в приватну власність [436, с. 77, 151–153]. Ідею розподілу землі підтримала значна частина делегатів з'їзду як більшовики, так і меншовики [775, с. 140], тобто прибічники націоналізації і муніципалізації. Події 1917–1920 рр. у Наддніпрянщині підтвердили правильність таких міркувань

Однак у 1906 р. сутність «аграрної революції» більшовики та меншовики уявляли по-різному. В. Ленін її основний зміст убачав у націоналізації землі [686, с. 182]. Г. Плеханов у цей час відмовився від підтримки вимог «чорного переділу» поміщицької землі [436, с. 58–59]. О. Мартинов (представник меншовицької течії) взагалі відкинув пропоновану більшовиками оцінку російської революції як селянської і попереджав про її руйнівні наслідки: «... селянська революція ... набере форми повстання, схожого на пугачовський бунт» [436, с. 238, 240]. Інші делегати звертали увагу на соціальні наслідки «аграрної революції»: збагачення заможного селянства і зубожіння бідноти.

Детально проаналізував феномен «аграрної революції» С. Суворов. Він констатував початок «аграрної революції», поставив питання про її характер, соціальний і політичний зміст. Причини аграрного руху, на його думку, зумовлювалися не «залишками» кріпосництва, а загальними (економічними) умовами селянського життя. Тому «аграрна революція» мала дрібнобуржуазний соціальний зміст і передбачала, що перехід землі до селян підніме їхній добробут, сприятиме розвитку нових відносин на селі і промислового прогресу в країні. Революційне захоплення землі селянськими комітетами, на думку С. Суворова, придатне для вирішення земельного питання під час революції. Інший шлях – конфіскація земель Установчими зборами і передача їх селянам – стане можливим після перемоги революції [436, с. 76–77]. Великі капіталістичні господарства Установчі збори намагатимуться зберегти за умови більш високого оподаткування, а під час стихійного аграрного руху селяни будуть їх захоплювати і руйнувати. Соціал-демократія повинна підтримати селян у розподілі землі й не перешкоджати цій революційній стихії [436, с. 153]. Поступово боротьба за землю, на думку С. Суворова, зробить селян союзниками пролетаріату і вони підтримають політичну революцію [436, с. 76].

Розробляючи нову аграрну програму, делегати IV з'їзду РСДРП, як більшовики, так і представники меншовицької фракції, орієнтувалися перш за все на інтереси пролетаріату і не забували, що селянство тимчасовий союзник. Актуальним для партії в 1906 р. було скористатися тимчасовим збігом інтересів пролетаріату і селянства, зокрема для поглиблення класової боротьби.

Селянське питання у порядку денному V з'їзду РСДРП не стояло і пропозицію його розглянути відхилила більшовицька фракція. Г. Алексинський наголосив на чинності директив для селянства, розроблених IV з'їздом [375, с. 67]. Однак деякі аспекти селянського питання учасники розглянули. V з'їзд партії тривав з 30 квітня до 19 травня (13 травня – 1 червня) 1907 р. незадовго до розпуску II Державної думи. Особливістю цього з'їзду, який відбувся у Лондоні, було переважання меншовицьких делегатів з Наддніпрянщини:

24 делегати проти 5 більшовиків [375, с. 621–627]. 12 осіб представляли Українську соціал-демократичну спілку («Спілку») [375, с. 756].

Основними учасниками дискусії з селянської проблематики стали В. Ленін та О. Мартинов. В. Ленін виступив за повний розгром поміщицького землеволодіння, пов'язуючи його з необхідністю демократичного перевороту: «Перемога сучасної революції в Росії можлива лише як революційно-демократична диктатура пролетаріату й селянства» [375, с. 366].

О. Мартинов погодився з політичною оцінкою селянства більшовиками – як більш надійного союзника ніж міська середня і дрібна буржуазія. Помилки більшовиків у селянському питанні він пов'язував із перебільшенням останніми в дискусіях 1890-х рр. з народниками рівня розвитку капіталізму в Росії та ролі «ліберальних капіталістичних поміщиків» [375, с. 378–380].

О. Мартинов виокремив дві форми революційного селянського руху: батрацький і трудовицький. Батрацький рух поширювався у місцях, де переважало велике господарство з найманою працею: Латвійський край, малоросійські губернії, район української «Спілки», Кавказ і подекуди в промислових губерніях – у цих регіонах соціал-демократія користувалася найбільшим впливом серед селянства. Трудовицький рух був поширений у центральній чорноземній Росії і в Поволжі. Революційне захоплення селянами землі, на думку О. Мартинова, обумовить загострення боротьби в селянському середовищі: «... війну всіх проти всіх, війну старожилів проти переселенців, війну багатоземельних районів проти малоземельних, війну різних прошарків селянства в межах однієї і тієї ж місцевості» [375, с. 380–381].

Однак, жодних рішень з селянського питання партія не ухвалила. Аналіз дискусій з селянської проблематики свідчив про увагу до проблем селянства різних течій у партії. Соціал-демократи здійснювали аналіз форм селянського руху, але не з'ясовували його причини і наслідки селянської боротьби. Більше уваги селянському питанню приділяли представники меншовицької течії. Після V з'їзду РСДРП наступила тривала перерва у скликанні партійних з'їздів – аж до 1917 р. Діячі РСДРП перебували або за кордоном, або в ув'язненні, або ж

вели підпільну роботу. Напрями діяльності організацій РСДРП на селі (агітаційно-пропагандистська робота, створення гуртків серед селян та сільської інтелігенції, «аграрних груп») та причини їхньої неефективності нами проаналізовано в окремій публікації [770].

Особливістю розвитку соціал-демократичного руху в українських губерніях було переважання меншовицьких організацій. У період проведення IV з'їзду РСДРП (квітень 1906 р.) в Україні налічувалося майже 7,8 тис. членів цієї партії, з них близько 2,7 тис. більшовиків і 5,1 тис. меншовиків [1245, с. 6]. Навесні 1907 р., за підрахунками П. Шморгуна, в соціал-демократичних організаціях України перебувало понад 20 тис. членів РСДРП. Всі вони були об'єднаними організаціями, де поряд із більшовиками працювали й меншовики [1243, с. 24]. За фракційною належністю, налічувалося не менше ніж 4,5 тис. більшовиків (за іншими даними – 7 тис.) і близько 10 тис. меншовиків (відповідно – 12 тис.) [1246, с. 31; 1245, с. 6]. 5,5 тис. осіб входило у цей час до організацій Бунду в Україні [1246, с. 31].

Значно зросла й чисельність організацій «Спілки», яка перебувала на меншовицьких позиціях. Навесні 1906 р. вона налічувала у своїх лавах понад 1300 осіб, а наприкінці року, за даними її Головного комітету, було вже 5700 осіб [1246, с. 30]. Влітку 1907 р. унаслідок арештів чисельність організацій «Спілки», за даними О. Федькова, зменшилася і складала менше ніж 5000 осіб [1191, с. 249]. В умовах репресій 1907–1910 рр. діяльність «Спілки» занепадає.

Територіально навесні 1907 р. кількісний склад фракцій РСДРП розподілявся у такий спосіб. 3,5 тис. більшовиків зосереджувалося в Придніпров'ї та Донбасі [526, с. 79]. Найбільшими меншовицькими організаціями були: київська (2 тис. осіб), юзівська (1500 осіб), горлівська і полтавська (по 1000 осіб кожна), мариупольська, кременчуцька, житомирська, кам'янець-подільська, харківська, одеська, чернігівська (близько 500 осіб кожна) [1180, с. 194].

У другій половині 1907 р. кількість членів партійних організацій в Україні зменшилася у 15–20 разів і становила в 1908 р. не більше ніж 1,5–2 тис.

членів [1243, с. 28–29]. На Волині до 1917 р. унаслідок репресій і нечисленності робітничого класу не було соціал-демократичних організацій і навіть профспілок [1005, с. 109]. Напередодні Лютневої революції 1917 р. більшовицькі організації і групи діяли більше ніж у 50 населених пунктах України, їх чисельність становила понад 2 тис. осіб [525, с. 143–144].

З'ясувати ефективність діяльності політичних партій серед селянства через брак джерел досить складно. За оцінкою дослідника 1920-х рр. Є. Мороховця, соціал-демократи вели роботу серед селянства у двох напрямках: серед сільського пролетаріату і напівпролетаріату та серед селянства загалом [1003, с. 34]. Аграрне питання в соціал-демократичній агітації, на його думку, посідало незначне місце [1002, с. 81]. Через низький рівень політичної свідомості селяни погоджувалися з кожним агітатором, який з'являвся у їх середовищі – соціал-демократ, соціаліст-революціонер або представник селянського союзу, зауважив П. Маслов. Часто селяни сприймали ту партійну програму, яку їм пропонували першою, навіть програму кадетів, якщо це була єдина пропозиція [958, с. 103, 205]. Соціал-демократи користувалися популярністю у районах, де переважало дрібне землеволодіння (Правобережжя, Лівобережжя, Південь) [958, с. 103]. Заможні селяни, значна частина сільської інтелігенції підтримували кадетів, меншовиків, есерів (очолювали селянські спілки) та українські партії [506, с. 170; 1244, с. 87].

Серед українських партій найбільш вагомий внесок у роботу на селі зробила, на думку харківського дослідника С. Наумова, РУП–УСДРП. Її осередки існували у вигляді шести «вільних громад», з них на Лівобережну Україну припадало чотири: Харківська, Полтавська, Лубенська (на Полтавщині) й Ніжинська (на Чернігівщині). Орієнтовна чисельність членів РУП–УСДРП на Лівобережжі складала близько 2,5 тис. осіб (в межах 2300–2800 осіб). Однак чисельність і склад сільських організацій керівництву були невідомі. С. Наумов виявив 15 сільських організацій і окремих груп, 9 з яких припадає на Полтавщину і 6 – на Чернігівщину (всього вони існували

принаймні в 45 селах 16 повітів). Сумарна чисельність членів РУП у селах Лівобережжя становила близько 700–1000 осіб [1017, с. 133; 1018, с. 101, 105].

Непопулярність та слабкість соціал-демократичних організацій на селі можна пояснити тим, що вони, за винятком окремих діячів, не вивчали причин виникнення та досвіду селянського руху, його регіональні особливості. Селянське питання лідери РСДРП розглядали з позицій пролетаріату та інтересів класової боротьби [788]. Вони не мали досвіду співіснування з селянством, їх уявлення про селянське життя було запозичене з преси і літератури. Фахівців з аграрного питання, які підготували на розгляд з'їздів РСДРП кілька проектів, було усунуто від дискусій. Під час обговорення аграрної програми РСДРП не враховувалися регіональні особливості аграрних відносин та інтереси різних категорій і соціальних верств селянства. Ігноруючи приватну власність та індивідуальне господарювання, свої відносини із селянством РСДРП будувала на основі досвіду Західної Європи.

Отже, обидві партії, як соціалісти-революціонери, так і соціал-демократи, орієнтувалися на інтереси незаможних селян. Потреби інших верств селянства не були достатньо відображені в програмних положеннях соціалістичних партій, особливо РСДРП. Великі землевласники через відсутність матеріального відшкодування прирікалися на значні економічні труднощі, але їхнє майбутнє, як «класових ворогів», в новому суспільстві не було визначено.

У своїй діяльності соціалістичні партії використовували нелегальні форми боротьби та партійної роботи. ПСР, проголосивши в 1906 р. ідею революційного захоплення землі, не зважилася на повстання. Організаційна слабкість та нерішучість тривалий час були характерними ознаками діяльності партії на селі. Все ж, діячі ПСР вірно відчували селянські настрої, гостроту боротьби, їх аграрна програма виявилася найпривабливішою для селян. Настроєм широких народних мас імпонувала ідея безкоштовного відчуження землі. Однак українські діячі та партійні осередки ПСР не мали впливу на ухвалення рішень центральним керівництвом, розробку партійної ідеології й тактики порівняно з іншими загальноросійськими політичними партіями.

Головною особливістю діяльності РСДРП була зосередженість на обговоренні аграрно-селянської проблематики, яка характеризувалася демократизмом дискусій (при відсутності компромісних рішень та гострій критиці опонентів) і спробами наукового обґрунтування шляхів вирішення аграрного питання. Однак зацікавленість селянством пояснювалася не бажанням партії поліпшити його становище, а тактичними потребами РСДРП – пошуком союзників у політичній боротьбі за владу. Із захопленням влади соціал-демократи пов'язували й здійснення «аграрної революції» – саме в такому контексті лідери РСДРП вбачали шлях вирішення селянського питання. Українські діячі («центристи», меншовики, бундівці, представники «Спілки») у всіх партійних дискусіях РСДРП активно обстоювали регіональну специфіку аграрних відносин Наддніпрянщини. Вони всебічно обґрунтували особливості та негативні наслідки реалізації «аграрної революції», але їхні рекомендації не були враховані лідерами партії. Селянська революція 1902–1907 рр. не справила помітного впливу на керівних діячів РСДРП.

* * *

Перший етап селянської революції 1902–1907 рр. обумовив активізацію діяльності політичних партій та суспільне обговорення селянського питання. Широкі кола громадськості зосередилися на аналізі причин селянського руху та шляхів вирішення аграрного питання. Великі землевласники своє ставлення до селянської революції висловили на I–III з'їздах Об'єднаного дворянства в 1906–1907 рр. Причиною розгортання селянського руху («аграрних заворушень») вони вважали революційну агітацію лівих партій, а вихід із селянської революції вбачали у посиленні репресивної політики та відшкодуванні матеріальних збитків за участі держави. Така позиція була закономірною з юридичної та прагматичної точок зору. Вирішення селянського питання, на думку великих землевласників, полягало у ліквідації общини. Більш детальний комплекс заходів пропонували праві партії, зокрема «Союз русского народа»: землевлаштування, кредитування, переселення, культурно-просвітницька

робота. У Наддніпрянщині знаходилася трохи не половина прихильників СРН, найбільше їх зосереджувалося на Правобережній Україні (у Волинській та Подільській губерніях). Селянська революція 1902–1907 рр. не вплинула на погляди лідерів Об'єднаного дворянства і СРН, а також свідомість великих землевласників. Однак вона сприяла формуванню нових політичних організацій та партій, які своїми агітаційно-просвітницькими заходами та комерційними проектами залучали до суспільного життя широкі верстви селянства і, певною мірою, підвищували його добробут.

Найбільш відчутно селянська революція вплинула на партію конституційних демократів, які виступили ініціаторами обговорення селянського питання в I-II Державних думах Російської імперії. Кадети пропагували еволюційне і поступове вирішення аграрного питання шляхом часткового примусового відчуження землі (за викуп), завдяки чому знайшли підтримку серед заможного селянства. Діяльність Думи в 1906–1907 рр. мала селяноцентричний характер: депутати всебічно проаналізували причини селянського руху, його масштаби, охарактеризували гасла селянської боротьби. Серед причин селянського руху кадети, трудовики, представники інших фракцій виокремили: голод, бідність, малоземелля, погіршення умов ведення господарства, велику кількість податків, неграмотність населення. Це були головні проблеми, які перешкоджали розвитку селянського господарства й загалом існуванню селянського стану. Однак в умовах політичних репресій партія конституційних демократів втратила вплив на думський процес. Лідери партії не змогли оцінити наслідків Столипінської аграрної реформи для селянства й надалі дотримувалися аграрної програми, яка втрачала свою актуальність.

Соціалістичні партії, зокрема соціалісти-революціонери та соціал-демократи, обстоювали ідею примусового відчуження поміщицької власності. Початок селянської революції в 1902 р. обумовив активізацію діяльності партії соціалістів-революціонерів, зокрема відновлення гасла «Землі і волі». Пропагуючи ідею соціалізації землі та заперечуючи сплату викупу поміщикам,

вони не наважилися навесні 1906 р. розпочати селянське повстання й у подальшому намагалися уникати аграрного терору. Найбільше уваги обговоренню селянської проблематики приділила РСДРП. Однак російські соціал-демократи розглядали селянське питання в контексті ідеї «аграрної революції». Партійні з'їзди РСДРП не аналізували причини селянських рухів та наслідки селянської революції. Селянство лідери РСДРП прагнули використати як рушійну силу в інтересах пролетарської революції.

Представники Наддніпрянщини були постійними учасниками аграрних дискусій у I-II Державних думах, на з'їздах і конференціях партії конституційних демократів та РСДРП. У лавах Об'єднаного дворянства та ПСР українські делегати не виявляли особливої активності і йшли в руслі політики цих загальноросійських політичних сил. Отже, реакція політичних партій на селянську революцію виявилася у розробці аграрних програм, спробах їх реалізації в I-II Державних думах, активізації залученості селянства до суспільно-політичного життя правими та ліберальними партіями. Однак політична система Російської імперії не сприяла еволюційному і правовому вирішенню аграрного питання. Спільною проблемою для всіх політичних партій був специфічний рівень політичної культури селянства, що перешкоджав його організації та сприяв поширенню популістських ідей.

Перебіг селянської революції в 1907 – на початку 1917 рр. не знайшов достатнього відображення у теоретичній і практичній діяльності політичних партій. Конституційні демократи, хоча й цікавилися селянським питанням, але не володіли статистичною інформацією щодо розвитку сільськогосподарської галузі в умовах Столипінської аграрної реформи і не мали впливу на обговорення проблем селянства в III і IV Державних думах. Соціалістичні партії були послаблені репресіями з боку влади, їхні діячі перебували в ув'язненні, або закордоном. До того ж, РСДРП відволікала від аналізу селянської проблематики міжфракційна боротьба у лавах партії. Заходи Столипінської аграрної реформи відповідали основним принципам монархічних партій.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ В УМОВАХ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 рр.)

З падінням самодержавства й послабленням політичної влади в Російській державі різні політичні сили здобули вплив на селянство й використовували його у своїх інтересах, акцентуючи увагу на найбільючіших соціально-економічних проблемах. Ідея відчуження поміщицької власності здобула сприятливі умови для реалізації. Праві партії розпалися, поміщицтво втратило політичну підтримку. Кадети й ПСР, прийшовши до влади, отримали можливість реалізувати свої аграрні програми. Українські політичні партії, вплив яких був відчутним у 1917 – на початку 1918 р., орієнтувалися на реформістський шлях вирішення земельного питання (саме так розглядалося селянське питання в 1917–1920 рр.). Усі теоретичні напрацювання, зроблені політичними партіями до 1917 р. і навколо яких велися дискусії на вищому організаційному рівні (з'їздах і конференціях), тепер були донесені до селянства й нерідко в зміненому вигляді.

З метою налагодження системи місцевої адміністрації та політико-просвітницької роботи серед населення з ініціативи Тимчасового уряду були створені громадські комітети. За період свого існування (до осені 1917 р.) вони намагалися сформувати нову політичну культуру селянства Наддніпрянщини.

Самі селяни своє бачення шляхів вирішення земельного питання висловлювали на сільських сходах та селянських з'їздах. Саме там у гострих дискусіях і формувалися політичні ідеали селянства. Зростанню суспільно-політичної активності селянства сприяла й культурно-просвітницька політика, здійснювана в умовах Української революції «Просвітою», школою, самодіяльним театром тощо. Неоднозначне ставлення церкви до українського національного руху ускладнила спричинена селянською революцією боротьба за переділ землі та власності.

Характер соціальних відносин у селі з'ясуємо на прикладі вирішення господарських питань різними верствами сільської громади. Внутрішні конфлікти, загострення яких у цей час зазнала громада, не завжди знаходили вирішення в її межах і потребували втручання вищої адміністрації.

4.1 Створення громадських комітетів та їх роль в організації українського селянства в 1917 р.

Лютнева революція 1917 р. започаткувала реорганізацію державного апарату на всіх рівнях – від центру до провінції. Органами адміністративного управління від імені Тимчасового уряду проголошувалися громадські комітети, які стали виникати в губерніях, повітах та волостях. Залежно від губернії, вони могли мати різні назви (наприклад, комітет громадської безпеки) та власні інструктивні основи свого формування. Тимчасовий уряд намагався уніфікувати структуру губернських та повітових комітетів [580, с. 70–71].

Функції громадських комітетів визначалися у відповідних положеннях та інструкціях [802]. Уявлення про завдання губернських комітетів дозволяє відтворити положення про Полтавський губернський громадський комітет. До його повноважень належали «справи з відання тимчасових органів місцевого управління та інструктування їх з питань загальногубернського значення; справи з охорони громадського спокою і безпеки; питання ознайомлення населення з поточними подіями суспільного та державного життя; питання сприяння постачанню армії та організації тилу». Відповідно створювалися чотири комісії: інформаційна, з охорони громадського спокою та безпеки, продовольча, з постачання армії [54, арк. 20–20 зв.].

До повноважень сільських громадських комітетів, як бачимо на прикладі Біжівської волості Лебединського повіту Харківської губернії, належали всі господарські та адміністративні справи сільського правління (сільської управи та сільського старости). Свою роль у вирішенні майнових та господарських

справ громади зберігали сільські сходи. Виконавчий орган сільських комітетів мав виконувати їхні ухвали [81, арк. 32].

Досить детально були регламентовані повноваження комітетів громадської безпеки, які виникали у Херсонській губернії. Статус сільських, волосних та повітових комітетів визначала інструкція від 13 березня 1917 р., затверджена Херсонським повітовим земським зібранням. Повітовий комітет безпеки перебував при повітовому комісарові і мав вирішувати поставлені ним питання. До компетенції сільських та волосних комітетів належали охорона громадського спокою та порядку і продовольча справа. Волосні і сільські комітети отримували право обирати кандидатів на посади волосних начальників міліції та сільських міліціонерів, яких остаточно затверджував (і звільняв) начальник повітової міліції [158, арк. 1].

Сільські комітети визнавалися органами місцевого самоврядування, до їх компетенції належали адміністративні та господарські питання. Зокрема, сільські комітети мали спостерігати за виконанням розпоряджень Тимчасового уряду, роз'яснювати їх, стежити за своєчасним надходженням фінансових зборів і податків, сприяти організації та діяльності сільської міліції, а також проведенню просвітницької роботи серед населення.

Волосні комітети виступали вищим органом самоврядування волості і, крім вищезазначених завдань, мали стежити за санітарним станом волості, за видачею продовольчого пайка сім'ям військовослужбовців, боротися з дезертирством, алкоголізмом та грою в карти [158, арк. 31–31 зв.]. На волосні комітети також покладалося завдання проведення політико-просвітницької та роз'яснювальної роботи серед населення щодо нового політичного устрою та підготовки до скликання Установчих зборів [158, арк. 2].

Показовими є перші кроки Грушівського волосного комітету громадської безпеки Херсонської губернії, який 10 березня 1917 р. відповідальним за організацію сільських комітетів визнав члена комітету Д. Бородая. На 18 березня 1917 р. було призначено скликання сільського сходу для висвітлення питань, пов'язаних зі зміною влади та війною. Наступними рішеннями комітету

стали ухвала про приведення населення Грушівської волості до присяги на вірність Російській державі (25–26 березня) та вибори сільських комітетів (26 березня) [155, арк. 2–4].

Таким чином, нові організації являли собою своєрідний громадський контроль за діяльністю державних органів в умовах становлення республіканського ладу. Їх утворення було зумовлене зміною політичного режиму, економічними потребами держави, втягнутої до Першої світової війни, формуванням суспільної думки на перехідному етапі.

Заснування громадських комітетів в Україні часто відбувалося «апаратним шляхом» [912, с. 60] – надсилалися телеграми, зі своїх посад усувалися чиновники царської влади. Зокрема, у Грушівській волості Херсонської губернії і повіту вибори волосного комітету громадської безпеки відбулися 10 березня 1917 р. на основі телеграфного розпорядження повітового комісара від 8 березня 1917 р. У приміщенні волосного правління зібралися волосний старшина, сільський староста, представники земства, землевласників, кооперативів, «різночинців» [155, арк. 1].

Ініціатива створення комітетів також належала сільським громадам. За положенням, яке діяло на території Лебединського повіту Харківської губернії, кожне село могло обрати до сільського комітету одного представника від 100 жителів шляхом таємного голосування [81, арк. 32]. Сільські сходи обирали своїх представників до волосних комітетів, наприклад, у с. Біжівці однойменної волості Лебединського повіту – за десятидвірною системою [81, арк. 2–3, 6].

У Херсонському повіті однойменної губернії право на участь у виборах до сільських комітетів громадської безпеки, за інструкцією від 13 березня 1917 р., мали всі дорослі мешканці села. Кількість членів сільських комітетів не обмежувалася. Волосний комітет обирали, як правило, члени сільських комітетів (відряджалися по одному делегату від 50 дворів). До волосного комітету включали також двох представників від землевласників волості (за вибором останніх) [158, арк. 1]. Повітовий комітет безпеки у Херсоні було створено згідно з постановою Херсонського повітового надзвичайного зібрання

12–15 квітня 1917 р. із представників усіх волостей, громадських організацій. Вирішенням поточних справ зайнявся Малий комітет (з 15 травня 1917 р. – повітовий виконавчий комітет) у складі 15 осіб [159, арк. 21].

Таким чином, вибори до громадських комітетів відбувалися як з ініціативи вищих органів влади, так і виражали волю сільської громади. Ці різні підходи визначалися розкладом політичних сил у окремих регіонах та впливали на соціальне представництво в комітетах. Саме в громадських комітетах селянство стало здобувати досвід самоорганізації і долучатися до обговорення суспільних та господарських питань громади (краю).

Соціальна база громадських комітетів була ширшою, ніж у земств. Вибори нових органів влади відбувалися, як правило, за принципом представництва інтересів усіх груп населення й презентували існуючі громадські, міські та земські установи і групи, об'єднані за професійними інтересами. «Положення про Полтавський губернський громадський комітет» передбачало включення до його складу: губернського комісара Тимчасового уряду, представників губернського земства, повітових громадських комітетів, Полтавського міського комітету, міської Думи, інших міських громадських комітетів, Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів, офіцерів Полтавського гарнізону, кредитних та споживчих товариств тощо [54, арк. 20]. Повний склад Полтавського губернського громадського комітету, затверджений 4 червня 1917 р., складав 222 особи (з них селяни становили 75 осіб), а проект скороченого складу передбачав 61 особу (селяни становили спершу 19, а потім – 25 осіб) [55, арк. 18–18 зв.]. 8 липня 1917 р. було ухвалено збільшити представництво селян з 75 до 90 осіб у повному складі губернського комітету і з 25 до 30 у скороченому [56, арк. 7–9]. Отже, кожен повіт отримував двох представників у скороченому складі губернського комітету. Селянська частка становила третину загального представництва на губернському рівні.

На волосному рівні соціальне представництво у громадських комітетах було дуже різноманітним. До Ново-Бузького комітету громадської безпеки на Херсонщині входили: мировий суддя, волосний старшина і сільський староста,

священик, директор вчительської семінарії, земський лікар, завідувач ремісничими класами, член правління кредитного товариства, голова ощадно-позичкового товариства, громадський рабин, голова правління сільськогосподарського банку, судовий слідчий [158, арк. 5]. Членами Грушівського волосного комітету стали представники земства, землевласників, кредитного товариства, споживчого товариства та «різночинці» [155, арк. 1].

На Київщині у деяких волосних комітетах переважало заможне селянство. В Гостомельському волосному комітеті 10 із 19 членів комітету належали до заможних верств села (до 1 дес. землі мала одна особа, від 2-3 дес. – три, від 4 до 6 дес. – п'ять, від 8-12 дес. – шість, до 20 дес. – три, 220 дес. – одна особа). До складу Велико-Дмитрівського волосного комітету входило 14 «хліборобів» (майновий стан невідомий), три вчителі, священик, два представники кредитної кооперації, п'ять – споживчої кооперації, один земський службовець. У комітеті с. Хотово з 22 осіб неселянами були: волосний писар, лісник, священик, земський фельдшер, два вчителі, завідувач школи та члени правління споживчого товариства; очолював комітет земський фельдшер [693, с. 10–11].

Із заможних селян склалися губернський, повітові та волосні комітети на Харківщині. Наприклад, в Отрадівській волості Зміївського повіту до волосного комітету було обрано 34 особи, з них 29 представляли інтереси хуторян (29 хуторів) і 5 осіб – два села (1000 осіб дорослого населення) [912, с. 56].

При створенні сільських комітетів більшу ініціативу виявляли селяни. Це була нижча адміністративна ланка, яка кооптувалася безпосередньо з вихідців із сільської громади. До сільських комітетів звичайно обирали старших за віком і поважних селян-господарів. Однак у березні – квітні 1917 р. часто відбувалися перевибори громадських комітетів сільськими сходами: заможних селян виключали зі складу комітетів, а їхні місця посідали фронтовики-дезертири [див.: 530, с. 65]. Це обумовило поширення самочинних дій на місцях.

Отже, соціальний склад громадських комітетів був дуже широким і включав представників дореволюційної адміністрації, заможних верств (колишні волосні та сільські старости, поміщики, які делегували своїх

управителів), селян, духовенства й сільської інтелігенції. Загалом у своїх лавах громадські комітети охоплювали практично всі категорії сільського населення, але їх представництво не було репрезентативним.

Одним із основних завдань, які Тимчасовий уряд поставив перед громадськими комітетами, було проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо сприйняття суспільством нового політичного ладу. З цією метою громадські комітети мали постійно спілкуватися з населенням, ознайомлювати його з поточними подіями, формами державного устрою, зокрема республіканською [175, арк. 1 зв.]. Здійснювати ці ознайомчі функції на місцях мали інформаційні комісії. У розумінні понять «цар, пани, влада», як свідчив сучасник тих подій, поручик армії УНР, уродженець с. Глодоси Херсонської губернії М. Михайлик, селянство «блукало ... на роздоріжжі» [330, с. 10]. Інструктори цих комітетів і мали формувати політичну культуру населення.

Яким чином це відбувалося, дозволяють простежити матеріали діяльності Полтавського губернського громадського комітету. З його ініціативи у травні 1917 р. було засноване губернське інформаційне (освідомче) бюро. Воно мало координувати діяльність повітових освідомчих бюро, проводити курси, надавати лекторів і доповідачів на різні з'їзди і зібрання, публікувати на сторінках «Вісника Полтавського губернського громадського комітету» матеріали про земельну справу, Селянську спілку та ради селянських депутатів, волосне земство, розповсюджувати агітаційну та науково-популярну літературу, дбати про організацію культурно-просвітницького життя (засновувати бібліотеки, «Просвіти» чи школи для дорослих) [57, арк. 140]. Однак, як з'ясувалося наприкінці липня 1917 р., воно діяло відокремлено від громадських, земельних та продовольчих комітетів, оскільки ці структури не вважали інформаційне бюро організацією, вартою уваги [58, арк. 2 зв.].

Кошти на утримання інструкторів губернського інформаційного бюро виділяв Полтавський губернський громадський комітет [57, арк. 59]. За штатом інформаційне бюро складалося з трьох членів та п'яти роз'їзних інструкторів. Постійно в бюро працювало не більше п'яти інформаторів, з них лише два

інструктори (станом на серпень 1917 р.) працювали з часу його заснування [59, арк. 48]. Склад губернського інформаційного бюро постійно змінювався, насамперед, змінювалися його керівники.

Збереглися відомості про шістьох інструкторів Полтавського губернського інформаційного бюро (станом на 4 серпня 1917 р.): Іван Товкач (24 роки, студент Петроградської політехніки, член УПСР), Федір Чайківський (29 років, священник і вчитель гімназії, вивезений з Галичини російською владою, в Полтаві служив у Союзі споживчих товариств), Микола Христовий (23 роки, студент, член УПСР), Іван Багрій (22 роки, випускник педагогічного інституту, член УПСР), Дмитро Андрієвський (21 рік, закінчив чотири класи духовної семінарії, безпартійний), Кузьма Лисиця (24 роки, закінчив педагогічний інститут, член УПСР) [57, арк. 59]. Таким чином, чотири з шести інструкторів бюро належали до УПСР і мали переважно педагогічну та духовну освіту. Партійна приналежність визначала і характер діяльності інструкторів.

Однією з перших справ Полтавського губернського інформаційного бюро стала організація 4–15 червня 1917 р. курсів повітових агітаторів та інструкторів. На курси приїхало до 20 представників повітових і волосних комітетів. Слухачів курсів забезпечили безкоштовним помешканням, доступним харчуванням, а декого – невеликими добовими [59, арк. 39а зв., 48].

Програма курсів включала 49 лекційних годин, «розмови і семінарії» з прочитаного матеріалу. За десять днів, протягом яких тривали курси, інструктори Полтавського інформаційного бюро вчитали широкий комплекс питань суспільно-політичного, економічного та культурно-просвітницького характеру. Зокрема, 23 год. лекційних занять відводилося для характеристики політичного становища, правових аспектів існування державності та її політичних інститутів, шляхів вирішення національного питання («Вияснення сучасного становища», «Правова держава», «Виборче право і виборча техніка», «Роль політичних партій в житті країни», «Національно-територіальна автономія, федерація, унітарна республіка», «Український сейм»). На ознайомлення з економічними основами державотворення відводилося близько

16 год. лекційного курсу («Основи економічної науки: коротка історія і теорія народного господарства», «Земельна справа», «Робітнича справа»). 10 год. занять було присвячено організаційній та культурно-просвітницькій роботі на селі: «Організація нової влади від села до губернії» (громадські, земельні, продовольчі комітети, Селянська спілка, Рада селянських депутатів, земства), «Культурно-просвітня праця на селі» [59, арк. 48; 66, арк. 9]. Багато слухачів цих курсів стали працювати повітовими інструкторами.

Загалом у Полтавській губернії налічувалося до 40 повітових інструкторів. Їх утримували різні організації: земства (Миргород, Ромни, Хорол, Кобеляки, Пирятин, Гадяч), Селянська спілка (Хорол, Кременчук), громадський комітет (Костянтиноград), «Просвіта» (Переяславський повіт) і Центральна Рада [59, арк. 48 зв.]. У своїй діяльності повітові інформаційні бюро влітку 1917 р. зустрічали багато перешкод щодо фінансування.

Неприхильно були налаштовані у багатьох місцях органи влади до представників губернського інформаційного бюро. Вороже ставлення до роботи бюро та взагалі до селянського руху, а тим більше національного, губернські інструктори відчували майже скрізь у повітових містах і, особливо у Переяславському повіті, Лохвиці, Кобеляках [59, арк. 50 зв.–51]. Селянські з'їзди у Хорольському, Зіньківському, Кобеляцькому, Переяславському та інших повітах скликалися лише з ініціативи губернського бюро [60, арк. 3].

На місцях інструктори Полтавського губернського інформаційного бюро проводили роз'яснювальну роботу щодо вирішення земельного питання, діяльності земельних комітетів, створення Селянської спілки та «Просвіти», а також інших важливих питань революційного часу (федерація, автономія, національне питання, кооперація) [786, с. 242–243]. З кінця серпня – до початку листопада 1917 р. губернські інструктори проводили передвиборчу агітацію до волосного земства. Вибір місця їхньої діяльності зумовлювався різними чинниками: запрошенням приватних осіб-селян, стурбованих розгортанням на селі і в окрузі анархії та антиукраїнського руху, власною ініціативою, а також завданням від інформаційного бюро.

Багато зусиль у своїй діяльності губернські інструктори докладали до створення осередків Селянської спілки та «Просвіти». У липні – на початку серпня 1917 р. у деяких місцях ці організації вже існували (наприклад, у Лохвицькому повіті), а в інших – процес їх створення лише розпочинався, як зокрема, у Миргородському повіті [65, арк. 1–2 зв.]. У містечку Старі Санжари до осередку Селянської спілки входило до 300 осіб. Селяни, записуючись до спілки, залишалися несвідомими і протестували проти членських внесків [61, арк. 6]. У Кобеляцькому повіті було створено 12 осередків Селянської спілки, у Кременчуцькому повіті – 42 осередки чисельністю до 15 тис. осіб. У Зіньківському повіті до спілки входило до 30 тис. осіб. Мало осередків Селянської спілки налічувалося у Пирятинському та Прилуцькому повітах, де інтелігенція залишалася пасивною [58, арк. 19–21 зв.; 65, арк. 1 зв.]. Загалом на початку серпня 1917 р. в кожному повіті, за офіційною інформацією, було засновано повітову Раду селянських спілок [60, арк. 3].

Організація осередків «Просвіти» у Полтавській губернії йшла повільніше, оскільки селяни не бачили від них матеріальної вигоди. Загалом влітку 1917 р. у Полтавській губернії було засновано більше ніж 450 просвіт. У Прилуцькому, Полтавському і Костянтиноградському повітах кількість просвіт досягала 50, а то і більше. У 12 повітах просвіти об'єдналися в повітові спілки [60, арк. 3 зв.]. Просвіти відкривали бібліотеки, вечірні школи для дорослих і загальні недільні школи, виписували газети, влаштовували вистави та концерти.

Звіти губернських інструкторів-інформаторів подають цікаву інформацію про настрої населення. Практично всі інструктори (Д. Андрієвський, І. Багрій, К. Максимович, Н. Тетянка) зауважують неосвіченість, низький рівень національної свідомості та самоорганізації селянства, пасивність інтелігенції у громадському житті [61, арк. 4 зв.; 62, арк. 4 зв.; 63, арк. 1; 64, арк. 5, 6]. Одноманітність просвітянського життя зауважили практично всі доповідачі Лубенського повітового з'їзду «Просвіти» 16 вересня 1917 р.: на час заснування «Просвіти» (квітень – травень 1917 р.) її члени активно бралися до роботи, а восени обмежилися читанням і розповсюдженням книг, влаштуванням вистав

[64, арк. 6]. Сповільнювали чи навіть призупиняли діяльність «Просвіти» сезонні роботи у селянському господарстві, зокрема жнива [449]. Ті ж самі проблеми у діяльності спілок та просвіт, які з ініціативи агітаторів УПСР широкою мережею вкрили територію України, були характерні для цих організацій і в інших губерніях.

Інструктори-інформатори, працюючи серед селянства Полтавщини, агітували і популяризували програми українських політичних партій соціалістичного спрямування. Перемогу списків Селянської спілки на виборах до волосних і повітових земств, а також Всеросійських (та Українських) Установчих зборів [60, арк. 3; 1135, с. 83] можна вважати, на нашу думку, результатами інформаційно-роз'яснювальної діяльності губернських інструкторів. Особливо багато зусиль доклала УПСР, яка, здійснюючи політичну організацію селянства у рамках Всеукраїнської Селянської спілки, сприяла українізації влади на всіх рівнях. Діяльність інструкторів-інформаторів, які представляли громадські комітети, призвела до формування нової системи організації селянства і посилила їхню ворожнечу з поміщиками.

Поміщики після Лютневої революції 1917 р. втратили політичну підтримку з боку держави. Праві партії припинили своє існування практично відразу після падіння самодержавства. Частина їхніх членів перейшла до партії народної свободи. Інші взяли активну участь у створенні нової організації – Всеросійського союзу земельних власників, заснованого 19 травня в Москві на з'їзді земельних власників 31 губернії [404]. На Полтавщині 25 квітня 1917 р. з ініціативи поміщика Костянтиноградського повіту, члена Державної думи М. Коваленка був заснований Союз хліборобів-власників. Він визнавав відчуження землі за справедливий викуп і виступав проти насильницького захоплення землі [342]. До Союзу вступило багато поміщиків, заможних селян і козаків, дискримінованих Центральною Радою [530, с. 69]. Наприкінці червня 1917 р. був скликаний губернський установчий з'їзд Союзу земельних власників у Чернігові, який став залучати заможних селян [1248, с. 68]. У червні в Одесі виник Союз земельних власників Херсонської і Бессарабської

губерній [832, с. 57]. 2 серпня у Вінниці був створений «Союз хліборобів Вінницького і Ямпільського повітів», який представляв інтереси польських землевласників Поділля [366]. Осередки Союзу землевласників були створені в Харківській губернії (Лебединський повіт), на Київщині (Сквирський повіт), Херсонщині (Олександрійський повіт) [397]. Дані про чисельність цих організацій досить приблизні: Новгород-Сіверське відділення налічувало більше ніж 3 тис. осіб, Полтавське – 2,5 тис. осіб, Катеринославський і Одеський союзи – по 500 осіб у кожному [434, с. 243]. Загалом в Україні організація налічувала близько 100–150 тис. осіб [930, с. 286].

Під час проведення агітації члени Союзу хліборобів-власників нерідко зазнавали фізичного насильства з боку селянства, арештів, про що надходила інформація з Полтавської та Чернігівської губерній [296, с. 234; 448]. У Полтавському повіті станом на початок липня 1917 р. було вчинено насильство над двома представниками партії: у с. Прохорівка Абазівської волості селяни побили Л. Кривенка за заклик вступати до партії хліборобів, а у с. Решетилівці заарештували місцевого нотаріуса В. Грекова [153, арк. 4 зв., 16]. У Костянтиноградському повіті був побитий (в основному жінками) і заарештований козак Лисокобилка, у с. Мачухи Полтавського повіту натовп на чолі з представником Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів заарештував козаків В. Пащенко і Ф. Ладура, які агітували вступати до партії, відібравши в них членські внески і партійну документацію. У Зіньківському повіті та Лохвиці були силою розігнані партійні збори, а в Миргороді солдати та неспівчуваючі партії побили доповідача й заарештували голову. Через це Рада партії хліборобів-власників Полтавської губернії зверталася до губернського комісара з проханням роз'яснити населенню законність своєї діяльності [153, арк. 4–6]. У листах губернський комісар неодноразово звертався до повітових комісарів, пояснюючи неприпустимість таких перешкод у діяльності партії та закликаючи вжити заходів для захисту її членів (20 липня, 28 вересня 1917 р.) [153, арк. 3, 7]. Організації землевласників, хоча й брали участь у громадському житті, виборах до земств і Установчих зборів, втратили

популярність і зустрічали вороже ставлення. Цей розкол у суспільстві свідчив про невдачу задумів інформаційно-просвітницької роботи громадських комітетів. В Україні їхня діяльність набула національно-політичного характеру.

Отже, громадські комітети, процес формування яких розтягнувся на кілька місяців після Лютневої революції 1917 р., представляли спробу суспільного контролю над здійсненням адміністративної влади на селі періоду Тимчасового уряду. Перед цими комітетами постало завдання вирішення найважливіших питань того часу, зокрема адміністративного управління, підтримання порядку, забезпечення країни продовольством, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення тощо. Однак зв'язки громадських комітетів з іншими органами влади на місцях були слабкими. Соціальний склад громадських комітетів передбачав широке представництво від різних категорій населення, але консолідувати його настрої в інтересах Тимчасового уряду комітети не змогли.

Одним із основних напрямів діяльності громадських комітетів виступала політико-просвітницька робота серед селянства, яка зустрічала багато перешкод: недостатнє фінансування, протидія з боку місцевої адміністрації чи земств, плинність кадрів, слабкість організаційних засад. Дуже часто повітові інструктори громадських комітетів займалися партійною агітацією серед селянства, як зокрема УПСР. У цей же час організаторами селянства виступали переважно національно свідомі селяни, які запрошували для проведення роз'яснювальної роботи губернських інструкторів та засновували осередки Селянської спілки і «Просвіти».

Громадські комітети, проводячи роз'яснювальну роботу серед суспільства, стали стримуючим чинником у розгортанні селянського руху в 1917 р. Нової політичної свідомості (уявлення про державу і шляхи вирішення земельного питання), ураховуючи обмаль часу та недостатність фінансування, вони не сформували. Однак важливим наслідком їх діяльності в Наддніпрянській Україні було зростання рівня національної свідомості селянства та досвід самоорганізації.

4.2 Реакція сільської громади на політичні зміни в Наддніпрянській Україні (1917–1920 рр.)

Основою політичного життя українського села після Лютневої революції 1917 р. стали сільські сходи. Їхню діяльність варто розглядати у двох аспектах: як орган селянського самоврядування і як зібрання громадян («сходки»). Як орган селянського самоврядування, сільські сходи в 1917 р. розширили свої повноваження. Однак матеріали їх діяльності містять інформацію переважно про вирішення адміністративно-господарських питань життя сільської громади. Політичним настроям і аспектам життя села присвячені окремі фрагментарні документи. Питання, пов'язані з політичною ситуацією, розглядалися в основному на «сходках» (зібраннях) селян і не протоколювалися. Свідчення про них зосереджені переважно у наративних джерелах. Відтворення процесу залучення українського селянства до політичного життя, його характеру і форм варто розпочати з аналізу діяльності сільських сходів.

Повноваження сільських сходів до лютого 1917 р., згідно з «Положенням о сельском состоянии» 1902 р. (доповнене 1909 р. та в пізніші роки), були спрямовані на вирішення переважно адміністративно-господарських питань (ст. 62 визначала 20 позицій). Серед найважливіших з них виступали вибори сільської адміністрації, виключення з сільської громади та прийом нових її членів, призначення опікунів, сімейні розподіли, питання громадського користування землею, розподіл податків і натуральних повинностей та контроль над їх виконанням, мобілізація до війська, клопотання про вирішення громадських потреб [388, с. 14–15; 386, с. 75–97]. Учасниками сільського сходу виступали селяни-домогосподарі (глави родин, які були власниками майна, відповідали за сплату податків і повинностей, дбали про розвиток господарства), а також виборні сільські посадові особи. Законодавство не визначало періодичність скликання сільських сходів, про організацію сходу та явку учасників дбав староста [896, с. 73–74]. Питання, які вирішувалися на сході, а також його ухвали узгоджувалися й затверджувалися на рівні волості.

Лютнева революція 1917 р. змінила процедурні аспекти діяльності й функції сільських сходів та загалом уклад селянського життя. Насамперед зросла частота скликання сходів (сільських зібрань, або «сходок»). «Сходки» у 1917 р., як пригадували уродженці Херсонської, Подільської, Київської губерній, скликалися дуже часто, а інколи – майже кожного дня [192, арк. 1; 330, с. 11; 232, с. 114; 432, с. 345–346]. Зросла активність селян – вони приходили на сходи добровільно, без загадування. Суттєво розширилося коло учасників сільських «сходок»: у них стали брати участь дедалі більше селян, зокрема жінки, які раніше не мали права голосу. Загалом кількісний та якісний склад сільських зібрань залежав від політичного режиму: за Української Держави П. Скоропадського та денікінського періоду на сходах переважали заможного-середняцькі, а радянського періоду – бідняцькі верстви.

Представники влади на сільських сходах інформували населення про політичну ситуацію, урядову політику у продовольчій та земельній галузях, інші важливі події тогочасного життя. До повноважень сільських сходів додалися функції, які сприяли зростанню політичної ролі сільської громади. Сільські сходи стали формувати нові органи місцевої влади (громадський, сільський, виконавчий комітети), а із тимчасовим встановленням у 1919 р. радянської влади – ревкоми, комітети бідноти, сільські ради. Революційна влада поклала на сільські сходи завдання вибору представників до земельного, продовольчого комітетів, земельних комісій, на селянські з'їзди, а також уповноважених для вирішення громадських, майнових питань [див., напр.: 129; 133; 152]. Сільські сходи в українських губерніях скликалися при різних політичних режимах (с. Шульгівка Новомосковського повіту на Катеринославщині було прикладом одночасного існування сільського сходу, сільської ради, комітету бідноти) [150; 798, с. 250].

Важливу роль сільські сходи в 1917 р. відіграли в пробудженні національної свідомості селянства, особливо завдяки діяльності Вільного козацтва та інтелігенції, як це було у с. Глодоси на Херсонщині. Представники національного руху (Ф. Мелешко, Бондаренко, Березняк, Недайкаша) на сходах

вели дискусії з більшовиками. І хоча селян інформували про національний рух у центрі, вони більше цікавилися земельною справою [326, с. 21; 330, с. 11].

Земельне питання притягувало найбільшу увагу селянства та політичних сил. Основна пропаганда на «сходках» у 1917 р. спрямовувалася проти поміщиків та духовенства. Бурхливі обговорення на мітингах в Острові на Київщині питання про землю детально описав В. Царенко: заклики партійних представників (есерів, меншовиків) почекати до рішення Установчих зборів і бажання селян негайно отримати поміщицьку землю [432, с. 345–347]. Політичні події і питання власності на землю в 1917 р. обговорювалися на численних «сходках» у с. Стражгород Гайсинського повіту Подільської губернії, у с. Поташня Таганчанської волості Канівського повіту на Київщині та багатьох інших населених пунктах [232, с. 114; 241, с. 315]. У своїх інтересах спілкування з селянами на сходах та мітингах в 1917 р. використовували різні політичні партії, які проводили партійну агітацію, організовували селян до «Просвіти», Селянського союзу, Селянської спілки, або ж до Союзу земельних власників. Селянська революція набувала виразного політичного характеру саме з бурхливої мітингової стихії на «сходках» (сільських зборах).

Підтримуючи Центральну Раду, українське селянство сподівалося на її допомогу у вирішенні аграрного питання. Формування певної теоретичної позиції національно-демократичних сил у земельній справі відбулося навесні – влітку 1917 р. на селянських з'їздах різних рівнів. На них самі селяни (а точніше, їхні представники, сільська інтелігенція) досить виразно окреслили свої вимоги. Проаналізовані нами матеріали губернських та I Всеукраїнського селянського з'їзду (28 травня – 2 червня 1917 р.) [792] дають підстави стверджувати, що сформульовані на селянських з'їздах шляхи вирішення земельного питання в Україні мали загальний характер. Досить часто першими питаннями на селянських з'їздах стояли національно-політичні вимоги (припинення війни, встановлення політичного ладу в Україні, проголошення автономії), а вже потім вносилися пропозиції щодо вирішення земельного питання. У Наддніпрянщині соціально-економічна програма селянських з'їздів

формувався під ідейним впливом українських політичних партій, зокрема соціалістів-революціонерів, та була аналогічною до гасел загальноросійських демократичних сил, головними серед яких були ліквідація великої поміщицької земельної власності та безкоштовне зрівняльне наділення землею основної частини селянства [792, с. 106]. Однак стійкої політичної підтримки серед селянства українські політичні партії в 1917 р. не здобули: селяни масово записувалися до лав УПСР, або навіть до Союзу земельних власників, сплачували податок на «українську справу», але прагнули до першочергового вирішення земельного питання, аніж національного.

Аналізуючи настрої селянства на підставі резолюцій селянських з'їздів різних рівнів весни – літа 1917 р., варто розрізняти їхнє теоретичне значення (підтримка національного руху) й практичну діяльність сільських громад на місцях. Погоджуємося із думкою землевласника і відомого громадського діяча Є. Чикаленка, який був свідком розгортання з березня до жовтня 1917 р. селянської революції в с. Перешори на Херсонщині, що селянські з'їзди створили оптимістичний настрій діячам Центральної Ради в Києві. Однак Рада недооцінила вплив на селянство агітаторів-популістів, які обіцяли безкоштовне наділення землею, панською худобою та реманентом [312, с. 133; 439, с. 256]. Такими були партійні агітатори, фронтовики-дезертири, декласовані елементи. Матеріали селянських з'їздів та періодичних видань свідчать, що селяни не розуміли всіх тонкощів урядової політики (націоналізація чи соціалізація). Свої вимоги вони аргументували природним правом на землю: «... у народній уяві "земля Божа", а труд дає право на неї, головне, щоб дістати конкретний трудовий чи принаймні мінімальний наділ у користування» [552, с. 21].

Інше джерело, яке дає змогу певною мірою простежити ознайомлення селянства з питаннями земельної реформи і його ставлення до поміщиків, – ухвали сільських сходів. Уже з весни 1917 р. органи земельної адміністрації Тимчасового уряду, а потім і Центральної Ради використовували сільські сходи для вивчення селянських настроїв, зокрема для розробки пропозицій з проведення земельної реформи для Установчих зборів. 28 травня 1917 р.

Бугаївський волосний сход Ізюмського повіту Харківської губернії за участі 406 осіб висловив своє бачення вирішення земельного питання, багато в чому співзвучне з позицією Тимчасового уряду: перехід приватновласницької, церковної та монастирської землі без викупу в користування безземельних та малоземельних селян із затвердженням цього питання Установчими зборами [69, арк. 33]. Детальну характеристику селянських поглядів на земельну реформу містять ухвали сільських сходів Харківської губернії, зроблені у вересні – жовтні 1917 р., які зберігаються у Ф. 1326 ЦДАВОВУ. У цілому ухвали сільських сходів мають доволі типовий зміст: передусім проголошувалося скасування викупу за землю та її перехід у всенародну власність, потім обговорювалися проблеми черезсмужжя та умови наділення землею (стать, вік, використання власної праці) [69, арк. 31, 39, 73–102]. Деякі сільські громади свої ухвали оформлювали як «Протокол проекта земельной реформы селения / общества» [69, арк. 82, 84].

Право поміщиків користуватися землею нарівні з трудовим народом визнавали громади колишніх поміщицьких селян, зокрема Царівська та Михайлівська громади Новоайдарської волості Старобільського повіту Харківської губернії на сходах 15 жовтня 1917 р. Інші громади не вважали землевласників суб'єктами наділення землею. Водночас громади колишніх поміщицьких селян (вищеназвані Царівська, Михайлівська, а також Венделівська) виступали за відновлення громадського землекористування та повернення хуторян і відрубників до земельної громади, а також безкоштовну передачу їй відрубної землі [69, арк. 107, 111, 113].

Ці ухвали сільських сходів Харківської губернії у жовтні 1917 р. ініціювалися повітовими земельними управами, які збирали матеріали для земельної реформи Тимчасового уряду, і не є елементами організованої селянської боротьби за конфіскацію землі, як подавала радянська історична наука і згадується в деяких сучасних працях [1204, с. 87–88].

Робота з вивчення настроїв на місцях велася й в інших губерніях. 12 жовтня 1917 р. Київський губернський земельний комітет повідомляв

Київський повітовий комітет про підготовку плану організації анкети й спеціального обстеження по всій губернії, до завершення якого просив зачекати з проведенням анкетування в селах (одним із пунктів анкети було ставлення населення до викупу за землю) [30, арк. 1, 5–6]. У Чернігівській губернії за своєю анкетною планувалося опитати чверть сіл [112, арк. 2].

Обговорення земельного питання на сільських сходах і зібраннях було зумовлене політичними чинниками, а ухвали сходів відзначалися передусім селянським прагматизмом. Здобуття землі без викупу та полегшення в справі сплати податків були основними бажаннями селянства того часу [381, с. 10]. Письменник В. Короленко, який улітку 1917 р. спілкувався із селянами Полтавщини на сільському сході, переконався, що вони не хотіли слухати про економічну доцільність вирішення питання про землю (реформування сільського господарства, створення кредиту, певну плату за землю державі), а прагнули якнайшвидше її отримати [287, с. 115–120]. На формування селянських настроїв впливали агітатори російських та українських політичних партій, духовенство, громадські діячі тощо. Ні на сільських сходах, ні на селянських з'їздах селяни не виявляли бажання викупу поміщицької землі і не вели конструктивних розмов про майбутнє співіснування з поміщиками як суспільною верствою. Таким чином, нового бачення поняття «пани» суспільна думка в 1917 р. не виробила, а, навпаки, посилювалися неприйняття і ворожнеча між цими соціальними верствами.

Практику скликання селянських з'їздів відновила Директорія УНР: 21–24 грудня 1918 р. – Київський губернський селянський з'їзд, 21–23 грудня – Уманський повітовий з'їзд на Київщині, 29–30 грудня – Рівненський повітовий з'їзд на Волині, 4–5 січня 1919 р. – повітовий робітничо-селянський з'їзд в Золотоноші на Полтавщині [1207, с. 45–47]. Відбулися селянські з'їзди і в інших губерніях [див., напр.: 425, с. 205–207]. Селяни, які за часів Гетьманату зазнали репресій через отриману на початку 1918 р. землю, вимагали покарання учасників каральних загонів, повернення контрибуцій та відновлення земельного законодавства Центральної Ради. Однак втілення у державній

політиці рішення селянських з'їздів не знайшли, у подальшому вони взагалі перестали скликатися.

Формуванню нового світогляду селянських мас, а також їхньої поведінки сприяли солдати-фронтвики, робітники підприємств промислових центрів, зокрема шахтарі, а ще – партійні агітатори [234, с. 170; 235, с. 213–214; 241, с. 314–317]. Фронтвики-дезертири також входили до сільських комітетів у 1917 р. або ж створювали їх [233, с. 131; 235, с. 213; 438, с. 375]. Негативний вплив діяльності солдат-фронтвиків описав громадський діяч та землевласник Є. Чикаленко. Громаду у с. Перешори на Херсонщині очолював колишній військовий А. Куцопера, який до революції був поліцейським, до того ж, глибоко аморальною та безсовісною людиною. В околиць селах сільські комітети склалися майже з самих фронтвиків-дезертирів. Обираючи таких шахраїв, селяни сподівалися, що їх, «бувалих, на всі боки битих», поміщики не зможуть обманути. Цей вибір молодшого покоління дозволяв їм грабувати поміщиків, євреїв та своїх же сусідів, селян, а «старіші чесніші» селяни у цей час притихли [438, с. 370–371, 375].

В умовах безвладдя або перманентних змін влади реальний вплив на селі зберігала сільська громада. Кожне село жило своїм життям і встановлювало свою владу. У деяких місцях село відгороджувалося від навколишнього світу, особливо в 1919 р. чи навіть 1921 р., створюючи окремі селянські республіки (детально досліджував і класифікував їх Ю. Котляр [855; 857]). Часто сільські громади мали своє військо, яке охороняло рубежі, або могло виступити проти сусіднього села чи міста. В умовах частої зміни політичної влади, або безчинства різних повстанських формувань створювалися загони самооборони.

Реакція селян на політичну нестабільність збереглася у матеріалах сільських сходів. У питанні про владу («В чийх руках влада») сход с. Юрківки Посухівської волості Уманського повіту Київської губернії 21 квітня 1919 р. на чолі з головою комбїду М. Підгородецьким зазначив, що селян багато разів обманювали різні уряди, а радянська влада з часу свого встановлення не запитала у селян, чого вони бажають і не запросила їхніх представників до

«вищих організацій». На цьому ж сході селяни висловили негативне ставлення до комуни і комуністичного порядку [119, арк. 18].

На Херсонщині селяни намагалися з'ясувати погляди отамана М. Григор'єва на запровадження комуни. Депутати сільської ради с. Привольного 2-ї частини 24 квітня 1919 р. за пропозицією голови сільської ради Ю. Назарова обрали двох делегатів, яким було видано на подорожні витрати по 200 крб кожному [174, арк. 14–15 зв.]. Інформація про те, чи відбулася ця подорож та її результати у джерелах не збереглися.

Найбільше селяни страждали від воєнних дій, нападів та безчинств різних військових загонів. Через це про потребу твердої влади заявило 20 квітня 1919 р. сільське зібрання 1-ї і 2-ї частини с. Медвин Канівського повіту (2541 особа). Свою позицію селяни визначили так: «Ми, бідне селянство, вимагаємо спокою і свободи, у політиці ми мало розбираємося, та й майже її зовсім не розуміємо, але нам потрібна земля і воля, та воля, яка б нам дозволила спати спокійно влітку під своєю хатою» [41, арк. 13–13 зв.]. Порівняно з 1917 р., мітингова стихія в українському селі в 1919 р. згасла, матеріали сільських сходів та нарративні джерела свідчать про аполітичні настрої селянства.

Цікаві спостереження про зміну селянських настроїв на Лубенщині в 1919 р. залишив колишній міністр земельних справ Української Держави В. Леонтович: більшість бідніших селян мріяли «про Петлюру», а багатші та хазяйновитіші – «за Гетьмана» [311, с. 73]. Прихід денікінських військ та їх політика викликали «дуже велике» невдоволення селянства, і головною причиною, на думку В. Леонтовича було вже не аграрне питання, а національне. Селяни вже розчарувалися у політиці соціалізації землі та ліквідації приватної власності і все більше стали говорити про створення своєї держави: «...за часів Денікіна значення аграрного питання зменшилося, а національного збільшилося і вони стали поряд» [311, с. 80–82].

Однак зростання національної свідомості українського селянства в 1919 р. було запізним і спостерігалось не в усіх регіонах України [791, с. 213].

На Півдні України національно-демократичні сили не одержали бажаної підтримки селянства (ні Центральна Рада, ні Директорія), що стало однією з причин поразки Української революції, а надії самих селян, які опинилися під владою більшовиків, зазнали краху [1179, с. 279]. У цьому регіоні переважало заможне селянство і значну його частку становили іноземні колоністи.

У свідомості тогочасних обивателів сформувалося уявлення про настання політичної стабільності в українському селі в 1920 р. Уродженець Херсонської губернії Н. Нессін, який у 1919 р. працював управляючим маєтку Воронцової-Дашкової, а пізніше – у своєму господарстві, зазначає, що до приходу більшовиків у 1920 р. через часті зміни влади селяни просто не відчували її впливу [339, с. 205, 209]. Тієї ж думки дотримувався й мешканець с. Іванівки Олександрівського повіту Катеринославської губернії Д. Лях: ні галузь народної освіти, ні сільське господарство до 1920 р. не могли нормально розвиватися [314, с. 35]. Однак, незважаючи на перемогу над зовнішніми ворогами, більшовики тривалий час не могли опанувати українське село.

Політичні сили періоду Української революції недооцінили прагнень селянства «землі і волі». Селянські настрої були досить перемінливими і залежали від обіцянок влади у земельній справі. Однак українські уряди, політичні сили та партії не змогли конструктивно вирішити аграрне питання й не приділяли достатньої уваги пропагандистській роботі на селі, його інформуванню. Самі ж селяни у цей період не в повній мірі усвідомлювали сутність національної ідеї, їх поведінка часто носила деструктивний характер і не сприяла підтримці національної державності в 1917–1921 рр.

Важливу роль у формуванні політичної культури селянства в умовах Української революції відігравали представники інтелігенції та напівінтелігенції (вчителі, агрономи, кооператори, фельдшери), заможні селяни, частина духовенства [241, с. 315; 246; 322, с. 44; 330, с. 11; 346, с. 147]. Селянин І. Головач очолив осередок Селянської спілки у с. Поташня Канівського повіту на Київщині. Як свідчив С. Гавриленко, усі присутні на сільському сході селяни стали її членами (і бідні, й заможні). Священик

М. Грушевський у містечку Таганча Канівського повіту на Київщині став ідейним керівником для учасників національного руху (вчителі, дрібні службовці, селянська молодь), які збиралися в колишній чайній «Товариства тверезості» [241, с. 314–315].

Агроном Д. Лях доклав багато зусиль до заснування та активної діяльності осередку «Просвіта» у с. Іванівка Олександрівського повіту на Катеринославщині. Там були створені бібліотека-читальня (наприкінці 1917 р. вона налічувала близько 2 тис. книг), театральнo-співоче товариство. «Просвіта» влаштовувала спектаклі, концерти, збирала краєзнавчі книги, виписувала періодику. Її діяльність тривала і в 1918 р.: Д. Лях був запрошений мешканцями с. Жеребці для налагодження у них культурного життя. Діяла іванівська «Просвіта» і за радянської влади (до її перетворення в сільбуд). При цьому більшовицькі комісари й агітатори, а також працівники культури ставилися до її діячів насторожено й навіть вороже, вважаючи їх «петлюрівцями», «самостійниками» [314, с. 32–36].

У с. Глодоси Херсонської губернії з ініціативи сільської інтелігенції було відкрито гімназію і вищу початкову школу (в 1920 р. її закрили більшовики). З осені 1917 р. школи в селі перейшли на українську мову. Волосна народна управа однією з перших на Херсонщині стала вести діловодство українською мовою [326, с. 21; 330, с. 11]. У Глодосах також був створений драматичний гурток, яким керувала сім'я професійних артистів Лисенків, що мешкали там у 1918–1920 рр. Гурток щотижня ставив спектаклі і не припинив працювати навіть після їхнього від'їзду [246].

Школи, клуби і бібліотеки облаштовувалися в будинках колишніх поміщиків, священиків, заможних селян, шинкарів [268, с. 70; 289, с. 175; 346, с. 190, 237]. В умовах частих змін влади школи працювали з перебоями: якщо до села вступали повстанці (чи бандити), або починалися воєнні дії, школи зачинялися, вчителі й учні займалися сільськогосподарською працею. Тривалий час вчителі не отримували зарплатні або отримували її продовольством (житом, просом) [246; 322, с. 52; 756, с. 88].

Селяни, особливо в 1920 р. на Правобережній Україні, не поспішали допомагати вчителям. «... Тепер за все треба платити хлібом, і селяни не знають, кому раніше допомогти – за сіль треба давати хліб, вчителю хліб, купити що-небудь за хліб, і через це хліба селянинові не вистачає до кінця», – говорив представник Бистрицької волості Буренко на конференції КНС у Бердичеві 7 вересня 1920 р. [19, арк. 47]. Така ж ситуація була й у інших волостях Бердичівського повіту [185, арк. 51, 54]. Унаслідок втручання органів радянської влади сільські громади восени 1920 р. стали відновлювати школи.

Питання про матеріальне становище вчителів на Правобережній Україні розглядала Постійна нарада з боротьби з бандитизмом при РНК УСРР 13 червня 1921 р. Вона ухвалила, щоб губернські військові наради подбали про реальне забезпечення вчителів як платнею, так і продовольством та одягом шляхом залучення КНС, сільських громад і волвиконкомів [160, арк. 89].

Радянська влада реформувала шкільну освіту: зберігаючи традиційну педагогічну систему, старі школи перетворювалися на трудові. Трудовий принцип, за спогадами О. Мартинова, полягав у тому, що школярі багато працювали (у себе вдома і в школі – пиляли дрова, мили підлогу, а влітку працювали на шкільних городах) [322, с. 51–52]. Вчителі – учасники національно-просвітницького руху, які не підтримували запровадження класового характеру навчання і виховання, зазнали переслідувань з боку радянської влади. Для їх ідеологічного перевиховання більшовики влаштовували курси соціалістичного виховання, а нові радянські кадри почали завойовувати сільські «Просвіти».

З 1920 р. проведення масово-політичної і культурно-просвітницької роботи в селі покладалося на комітети незаможних селян (КНС) та продзагони. Здебільшого це була молодь та демобілізовані червоноармійці [346, с. 106]. Більшовики підтримували й розвивали самодіяльний театр, влаштовували спектаклі, концерти. Основу репертуару колективу клубу с. Минківка Валківського повіту Харківської губернії становила українська класика («Мартин Боруля», «Безталанна», «Наталка Полтавка», «Ой, не ходи, Грицю, та

й на вечорниці»). Самодіяльний театр був створений комсомольцями у с. Павлиш Олександрійського повіту Кременчуцької губернії, його спектаклі відвідували селяни навколишніх сіл [346, с. 190, 196]. Драматичний і «співочий» гуртки діяли у с. Шолохове Нікопольського повіту Катеринославської губернії [346, с. 106].

Вечорами і особливо у святкові дні в читальнях збиралися молодь, доросле населення, де слухали доповіді, лекції і проводили диспути на різні теми, зокрема, антирелігійні й науково-популярні, читали або просто спілкувалися [268, с. 70; 346, с. 190, 196]. Для навчання дорослого населення грамоті створювалися гуртки лікнепу [346, с. 191–192, 237, 313]. Більшовики залучили до участі в культурно-масовій роботі жіноче населення.

«Наше село дуже культурно виросло за ці останні роки», – охарактеризував стан національно-культурного розвитку періоду Української революції Гр. Хименко в часописі «Коммуніст» у листопаді 1920 р. Серед цих досягнень він зауважив збагачення української мови науковою термінологією і перетворення її на мову науки (вийшла за межі «мови селянина»), розвиток української літератури та партійної преси, які стимулювали запит на освіченість серед селянства («українське село зачитало») [431].

Таким чином, різні напрями культурно-просвітницької роботи (школа, «Просвіта», а потім клуб, самодіяльний театр) сприяли формуванню нової суспільної, передусім національної, свідомості українського селянства. Для задоволення культурних потреб селянства сільські громади використовували матеріальні ресурси поміщицьких господарств та заможних селян. До культурного життя долучилося широке коло учасників, зокрема жінки.

Об'єднуючим для суспільства чинником в умовах Української революції могла стати церква. Навесні 1917 р. православне духовенство вітало національний рух і створення Центральної Ради [321, с. 102]. Однак уже влітку – восени 1917 р. Рада втрачає симпатії більшої частини низового духовенства [1183, с. 96]. У відносинах із церквою уряди УНР переслідували насамперед економічні інтереси, намагаючись вирішити аграрне питання за

рахунок конфіскації монастирських і церковних земель. Ліквідацію церковного землеволодіння закріпили земельні закони Центральної Ради і Директорії (відповідно від 18 січня 1918 р. та 8 січня 1919 р.) [427, с. 128; 270, с. 3]. Відсутність з боку держави компенсації духовенству засобів існування ускладнювала його співробітництво з владою. Більша частина духовенства, включно з майже усім єпископатом, була опозиційно налаштована і не підтримувала політику українізації церкви та курс на автокефалію, виступаючи за збереження єдності Російської Православної Церкви [1183, с. 50].

Сучасники описують переважно консервативну роль духовенства і боротьбу селян з ним в умовах Української революції. У с. Стражгород Тепликської волості Гайсинського повіту Подільської губернії в 1917 р., за спогадами селянина А. Постоїка, селяни відібрали у священника В. Крижанівського 72 дес. землі і будинок, у якому планували створити школу. Через опір священника громадський комітет села змусив його здати церковне майно і виселив із села. Після цього селяни попросили прислати їм другого священника, який, однак, ставився до них ще гірше [232, с. 117–119].

Восени 1917 р. селяни с. Станичне Тарасівської волості Богодухівського повіту Харківської губернії захопили 36 дес. церковної землі, яка належала причту Різдвяно-Богородицької церкви с. Єздоцького. Селяни, які страждали від малоземелля, ухвалили розподілити церковну землю подушно [156, арк. 3, 7]. Хворобою, а потім і смертю священника Н. Троєпольського завершилося бурхливе спілкування з ним мешканців с. Юрово Плюсковської волості Мглинського повіту Чернігівської губернії (нині – Брянська область РФ) [233, с. 133]. У багатьох місцях переділ церковної землі відбувався одночасно з пограбуванням поміщицької власності. Однак селяни, відбираючи землю у духовенства, не відмовлялися від церкви і релігійних обрядів.

Із встановленням Української Держави П. Скоропадського й відновленням приватної власності на землю селяни стали повертати її колишнім власникам, зокрема й духовенству. Берестовецький сільський сход Краснопільської волості Уманського повіту Київської губернії 18 червня

1918 р. ухвалив: особи, які самовільно захопили церковні посіви і землю, не повинні чинити причту перешкоди при зборі врожаю 1918 р. і оранці [43, арк. 15 зв.]. Таким же було й рішення 22 червня 1918 р. Молодецької громади тієї ж волості: всю церковну землю передати священику на попередніх умовах без будь-яких перешкод, а особам, які засіяли церковну землю, дійти згоди зі священиком [45, арк. 17–17 зв.].

Воєнно-політичні потрясіння змушували селян шукати компромісів у відносинах із духовенством щодо користування землею та релігійної обрядовості. Журавенський сільський сход Вінницького повіту Подільської губернії своїм рішенням від 4 травня 1919 р. погодився залишити землю за священиком і псаломщиком, щоб ті не встановлювати плати за релігійні обряди, а погоджувалися брати стільки, скільки селяни зможуть їм заплатити [130, арк. 44]. Своє клопотання перед єпархіальним начальством про призначення нового священика (діакона І. Красовського) замість вбитого більшовиками висловив 16 червня 1919 р. сход с. Ново-Бахмутівки Бахмутського повіту, який пообіцяв надати йому будинок і запевнив у миролюбному ставленні громади до священиків [139, арк. 118–118 зв.]. 14 серпня 1919 р. (у період денікінського режиму) причт Св.-Михайлівської церкви м. Варваровки Одеського повіту звернувся з проханням до сільського сходу дозволити користуватися церковною землею до вирішення питання Установчими зборами. Сільський сход 15 серпня 1919 р. погодився з цим [154, арк. 89–90 зв.]. Отже, ставлення селян до духовенства в 1918–1919 рр. нагадувало аналогічний процес «примирення» із поміщиками.

Не знайшла підтримки серед селянства атеїстична політика радянської влади. Під час вилучення більшовиками навесні 1919 р. ікон із радянських установ (сільських та волосних управ) сільські сходи виступили на їх захист. 25 квітня 1919 р. сільський сход с. Шульгівки Новомосковського повіту Катеринославської губернії ухвалив залишити ікони у волосному правлінні та дотримуватися обрядів церковного богослужіння, які існували до цього часу (панахиди, молебні, релігійні ходи) [150, арк. 148]. С. Радолівка Бердянського

повіту Таврійської губернії 18 травня 1919 р. ухвалило залишити ікони у приміщеннях сільської ради і комітету [136, арк. 44 зв.]. У 1920 р. органи ВНК стали брати духовенство на облік як класового ворога радянської влади.

Таким чином, духовенство стало жертвою селянської війни за землю та заручником непродуманої релігійної політики українських урядів. Останні підійшли до церковного землеволодіння з точки зору прагматичних потреб селянства. Сама церква відіграла консервативну роль у подіях Української революції і не змогла об'єднати різні верстви суспільства.

Отже, процес залучення села до політичного життя відбувався через сільські сходи («сходки»). Завдяки участі «сторонніх» агітаторів (міських робітників, фронтовиків, партійних діячів) на селі активно дискутувалися політичні проблеми та земельне питання. Особливо бурхливо українське селянство було втягнуте у політичне життя в 1917 р.: селяни брали участь у численних з'їздах та зібраннях, надсилали своїх представників до вищих органів влади, віддаючи перевагу вирішенню земельного питання перед національним. У 1919 р. мітингова стихія згасла, настрої селянства змінилися (запізнілу перевагу здобуло національне питання). Відносини селян із духовенством були складними й неоднозначними і пройшли шлях від конфіскації церковної власності до її повернення господарям та захисту релігії від переслідувань радянською владою. В складних умовах воєнного часу сільська громада до середини 1920 р. відіграла головну роль в самоорганізації селянства, вирішенні господарських питань, виступала посередником у відносинах із представниками чи органами влади.

Селянське бачення шляхів вирішення земельного питання вироблялося на сільських сходах та на селянських з'їздах (1917 р., кінець 1918 – початок 1919 рр.). У 1917 р. воно співпадало із урядовими планами земельної реформи, селянство одностайно виступало проти сплати викупу великим землевласникам. У психології селянських мас, їх поведінці тривалий час переважали соціальні мотиви над національними. Однак з часом, завдяки інтенсивній культурно-просвітницькій роботі відбулася зміна інтересів та

настроїв селянства. В умовах Української революції зростає національна свідомість сільського населення, його освіченість. Радянська влада приступила до політичного перевиховання селянства. Отже, реакція селянства на політичні зміни в Наддніпрянській Україні в 1917–1920 рр. обумовлювалася як зовнішніми чинниками (політичною агітацією, втручанням урядів), так і внутрішньою консолідацією сільської громади.

4.3 Внутрішньосоціальні конфлікти на селі в умовах селянської революції (1917–1920 рр.)

Сільська громада в умовах селянської революції переважно намагалася захистити економічні інтереси своїх членів. Водночас під час вирішення господарських питань у громаді виникали й внутрішні соціальні конфлікти. Якщо з 1861 р. до 1917 р. у суспільно-політичному житті українського села, на думку В. Марочка, історики не виявили жодного істотного соціального конфлікту на ґрунті економічно-майнової диференціації, крім «межових сутичок» [955, с. 256], то з 1917 р. спектр проблем, які обумовлювали внутрішньосоціальні конфлікти в селі, суттєво розширився. Виявити ці конфлікти дають змогу матеріали сільських сходів і наративні джерела, які відтворюють позицію й діяльність різних соціальних верств сільської громади при вирішенні господарських питань. Метою цього підрозділу є типологізація й аналіз перебігу соціальних конфліктів у селянському середовищі в Наддніпрянській Україні в 1917–1920 рр.

Характер соціальних відносин на селі, на відміну від «класової боротьби», вивчений в історичній літературі фрагментарно. Радянські історики виокремлювали боротьбу незаможних верств селянства з заможнішими й характеризували її як вияв «другої соціальної війни» на селі, утричі перебільшуючи її масштаби. За їх підрахунками, наприклад у 1917 р. виступи бідноти проти заможного селянства склали 20% від загальної кількості усіх виступів. Натомість, за даними дослідників 1920-х рр., – 6%. Цю цифру

С. Дубровський розділив на дві складові: боротьба проти заможних селян («куркульства») становила в 1917 р. 2,6%, а проти відрубників і хуторян – 3,7% усіх селянських виступів [644, с. 56].

Виходячи із визначення соціального конфлікту як боротьби в селянській спільноті за економічні блага, зокрема, розширення земельних наділів та поліпшення умов господарювання, виокремимо три види внутрішньосоціальних конфліктів у селі Наддніпрянської України в 1917–1920 рр.: 1) конфлікти на ґрунті відновлення общинного землеволодіння та інфраструктури поземельної громади; 2) конфлікти громади із заможними селянами за перерозподіл орендних і приватновласницьких земель та поліпшення умов господарювання; 3) конфлікти під час землевлаштування та перерозподілу надільної землі у громаді. Різні види конфліктів обумовили участь у них різних верств сільської громади, специфічні методи селянської боротьби, певні особливості перебігу та шляхів вирішення цих конфліктів.

Перший конфлікт виник на ґрунті відновлення впливу та інфраструктури поземельної громади. Свої претензії селяни заявили на землі хуторян і відрубників, особливо там, де виділення з громади відбувалося під тиском місцевої адміністрації. Оскільки відрубники забирали кращі землі й пасовиська, селяни намагалися їх повернути, щоб поліпшити землекористування й землезабезпеченість громади, адже інколи земельні переділи не проводилися понад 20 років. У більш забезпечених землею регіонах відвід землі відбувався на добровільних засадах. Як свідчили уродженці Херсонської й Катеринославської губерній (Н. Нессін, В. Рубель), під час виділення на хутори й відруби кращу землю (і поближче до села) отримували малоземельні селяни, вдови й безкінні. Заможніші селяни отримували землю у віддаленіших місцях [339, с. 201; 384, с. 93]. Тому й ставлення громади до хуторян та відрубників у цих місцях було іншим.

Улітку 1917 р. селянський рух проти відрубників і хуторян розпочався в Харківській, Катеринославській, Чернігівській губерніях [741, с. 54]. На інтенсивність боротьби в цих губерніях впливав примусовий порядок

утворення хуторів і відрубів. Катеринославщина, як свідчать матеріали погубернських підсумків за 1917 р., посідала перше місце серед українських губерній у створенні хуторів і відрубів (охоплювали площу 874048 дес., з яких сільським общинам належало 825314 дес.) [1047, с. 46–47]. Однак уже влітку 1917 р. селяни в деяких місцях розгромили хутори й відруби [741, с. 54; 1210, с. 18]. Спершу селяни перешкоджали веденню відрубних господарств, забирали в них худобу, хліб. Потім, як пригадують селяни Катеринославської, Чернігівської губерній, розпочалися підпали хуторів, побиття відрубників і хуторян і навіть вбивства [231, с. 138; 288, с. 195; 400, с. 188]. Відрубники, зі свого боку, до напівсмерті били селян, які отримали земельний наділ на їхній ділянці [288, с. 195–196]. Унаслідок цих конфліктів відрубники й хуторяни стали повертатися в села й міста.

На захист общинного землекористування стали сільські сходи. Про селянське ставлення до відрубників і хуторян у Харківській губернії свідчать ухвали сільських сходів з земельного питання, підготовлені для Установчих зборів. Сход Царівської громади Новоайдарської волості Старобільського повіту Харківської губернії від 15 жовтня 1917 р. (89 із 127 домогосподарів) визнав за общиною право розпоряджатися землею (наділення й установлення термінів користування) й ухвалив безкоштовно передати в общину відрубну землю (і навіть куплену) [69, арк. 107]. Общинне користування землею підтримали й сільські сходи Венделівської громади (16 жовтня, 32 із 40 домогосподарів), Михайлівської громади Новоайдарської волості Старобільського повіту (15 жовтня, 47 із 57 домогосподарів) [69, арк. 111, 113].

Про селянське ставлення до відрубного господарювання свідчать матеріали сільського сходу с. Подібна Краснопільської волості Уманського повіту Київської губернії. 14 лютого 1918 р. громада (228 осіб) запропонувала включити відруби до загального переділу навесні 1918 р. [46, арк. 36 зв.]. Через два місяці, 8 квітня 1918 р., загальні збори села (182 учасники) ухвалили ліквідувати всі відрубні ділянки в селі після збору хліба з 1918 р. [46, арк. 56 зв.]. 22 квітня 1919 р. сход с. Подібна (153 особи) ухвалив негайно

знищити відрубні господарства й перейти до общинного землекористування за передільною системою (шестирічні періоди користування, чотирипільна форма переділу). Для проведення переділу вибрали комісію в складі 20 осіб, керувала якою сільська земельна управа [47, арк. 27–27 зв.]. 15 червня 1919 р. загальні збори села (200 осіб) ухвалили відібрати у відрубних господарств, які перевищують норму в 1 десятину на душу, лишки землі і забезпечити нею безземельних і малоземельних селян [47, арк. 33]. Таким чином, остаточна ліквідація відрубів у с. Подібна, яка постійно відкладалася, так і не відбулася.

Погодилися у вересні 1919 р. віддати свої відрубні ділянки до загального переділу у Морозівській сільській громаді Зориківської волості Старобільського повіту Харківської губернії 39 осіб [77, арк. 3, 11–49], лише 6 відрубників залишалися на своїх ділянках, і сход на це погодився [77, арк. 9]. У 1920 р. селяни повідбирали надлишки землі в хуторян і відрубників у Павлоградському, Сумському, Харківському повітах. Збереглися хутори й відруби в Катеринославській, Одеській губерніях і навіть у тих місцях, де здійснювався загальний переділ, а на Волині навіть поширилися (щоб уникнути дальнотемелля й черезсмузжя) [872, с. 112–113]. У 1921 р. хутірську форму землевлаштування підтримували селяни Андріянівської волості Лохвицького повіту Полтавської губернії. У Харківській губернії, як свідчить пояснювальна записка до річного звіту губземвідділу за 1922 р., у багатоземельних районах частково вціліла відрубна форма землекористування й була помітною тенденція до її розширення [702, с. 60]. За хутірську й відрубну форми землекористування в 1922 р. висловилося 53% опитаних селян [див.: 718, с. 150]. Закріплені Земельним кодексом 1922 р., хутори й відруби існували до кінця 1920-х рр. Кампанія дехуторизації і «зселення», яка розпочалася в 1929 р., затяглася фактично до кінця 30-х років [955, с. 248]. Цей соціальний конфлікт у межах сільської громади набрав перманентного характеру.

Отже, фактичної ліквідації хуторів і відрубів не відбулося. Ставлення до цієї форми господарювання змінювалося залежно від політичного режиму (від авторитету влади залежали й форми боротьби – від пасивного тиску до

збройного опору). Частину хуторів і відрубів було зруйновано в 1917 р., а потім у 1919 р. За радянської влади хутірські господарства, особливо на Півдні України, зазнавали постійних пограбувань з боку повстанських загонів.

Боротьба проти заможних селян (другий соціальний конфлікт у селянському середовищі) розпочалася не відразу – до осені 1917 р. різких суперечностей серед селянства не спостерігалось. Сільська громада об'єднала свої зусилля в протистоянні державі в умовах хлібної монополії, в боротьбі проти великих землевласників. Заможне селянство, з ініціативи якого скликалися повітові й губернські з'їзди, створювалися селянські союзи, сприяло виробленню політичної позиції селянства.

Суперечності між заможним населенням села й біднотою стали поглиблюватися з серпня 1917 р. [1248, с. 54, 67]. Пояснити це можна погіршенням умов господарювання, падінням прибутків частини селянських господарств унаслідок зниження орендних цін і початком масового перерозподілу орендних земель на наступний рік, який активізувався саме в серпні. У конфлікті громади проти заможного селянства виокремлюються два складники: боротьба за орендні землі і переділ приватновласницької землі.

Насамперед загострення соціальної ворожнечі у селянському середовищі спричинило питання про оренду землі. Примусове зменшення у 2-3 рази ціни на оренду влітку 1917 р. завдало серйозних збитків десяткам тисяч селянських господарств, що здавали землю в оренду [1102, с. 217]. Від цього постраждали також солдатки, що мали 1-20 дес. землі і змушені були віддавати її в оренду через мобілізацію чоловіків на фронт [662, с. 127]. Інколи їхню землю (солдаток і сиріт) прагнули відібрати односельці, щоб вигідно здати в оренду [120, арк. 34–34 зв.]. Сільська громада ставилася з розумінням до поліпшення умов господарювання своїх незаможних односельців за рахунок надільного чи неселянського землеволодіння. Однак подальший розподіл орендних земель між новими користувачами обумовив поступове наростання соціальної ворожнечі у селянському середовищі.

Спершу до орендного фонду сільські громади віддали громадські землі, які раніше винаймалися з торгів. Старосанжарівська громада козаків Полтавського повіту на сільському сході (360 осіб) у серпні 1917 р. (дата 16 серпня написана чорнилом – *Н. К.*) ухвалила змінити своє рішення від 16 квітня 1917 р. про передачу близько 30 дес. орної землі по 1 дес. домогосподарю за половину врожаю [144, арк. 25]. Згідно з новою ухвалою, ці землі передавалися в оренду безземельним і малоземельним господарям громади за жеребом за цінами, встановленими волосним земельним комітетом. Виручені кошти планувалося витратити на сплату поземельних зборів громади [144, арк. 156]. Катошинський сільський сход Анастасівської волості Катеринославського повіту й губернії 14 вересня 1917 р. ухвалив передати до відома сільського земельного комітету 17 дес. 600 кв. сажнів орної землі ціною не більше ніж 7 крб за десятину [7, арк. 38 зв.].

Далі зазнав перерозподілу орендний фонд приватновласницьких земель, належних поміщикам. Земельні комітети, змушуючи великих землевласників передавати за низькими цінами землю в селянське користування, стали відбирати її в попередніх орендарів і наділяти менш заможних односельців. Такі випадки часто розглядалися в серпні 1917 р. на засіданнях Гадяцького повітового комітету Полтавської губернії: перерозподіл між новими орендарями землі М. Вербицької, Н. Розлер (с. Крутьків Сарської волості), М. Клименкової (хутори – 3-й Сарський і Мокрієвщина), нащадків Горбачевської (хутір Вечірчин Сергіївської волості, хутори Сарської волості) [99, арк. 16 зв.–17 зв., 25 зв.–26]. Переважно ці землі тривалий час орендували більш заможні селяни і зменшення орендних цін та перерозподіл орендного фонду на користь інших, бідніших, орендарів зумовив певну соціальну напруженість. Відповідно, порушувався й рівень обробітку ґрунтів, оскільки у дбайливому ставленні до землі були зацікавлені постійні орендарі.

Перебіг внутрішньосоціального конфлікту зі спробами сільської громади цивілізованого його вирішення розглянемо на прикладі с. Йосипівки Новомосковського повіту Катеринославської губернії (особливістю

лютеранської колонії Йозефсталь була велика кількість малоземельних селян [1021, с. 91–92; 762, с. 106]). Улітку 1917 р. малоземельні й безземельні селяни розпочали боротьбу за користування громадським сінокосом. 10 червня 1917 р. сільський сход (93 особи) під керівництвом заступника сільського старости обговорив питання про поділ сінокосу між малоземельними й безземельними. За свої кошти громада придбала 511 дес. сінокосу, а користувалися ним лише заможні селяни. Вони ж розорали й засіяли близько 160 дес. Незасіяні сінокісні землі сход ухвалив розподілити порівну між малоземельними й безземельними селянами й розпочати сінокіс [149, арк. 32 зв.–33 зв.]. 12 червня новий сільський сход на чолі з старостою Вільгельмом Куном (42 учасники) визнав ухвалу сходу безземельних і малоземельних членів громади від 10 червня незаконною [149, арк. 35 зв.–36].

Пізніше селянську боротьбу в громаді с. Йосипівки спричинив розподіл землі. 20 серпня 1917 р. сход на чолі з сільським старостою Іваном Куном (101 особа) ухвалив: 108 дес. вигонної зораної землі, якою користувалися лише заможні селяни, розділити порівну між членами громади; надільну польову землю в урочищі Красне розділити порівну між 115 домогосподарями; для будівництва садиб тим, хто їх потребував, виділити по 1/4 дес. землі з громадської вигонної землі [149, арк. 53–53 зв.]. Уже наступного дня сільський сход (44 особи) на чолі з тим же старостою І. Куном визнав незаконними ухвалені малоземельними й безземельними постанови 20 серпня і для їхнього оскарження обрав своїх уповноважених [149, арк. 55 зв.].

Питання про наділення присадибною землею безквартирних членів громади с. Йосипівки на їхню користь вирішив сход 11 січня 1918 р. (125 осіб): наділяти з громадської толочної землі, розмір присадибної ділянки мав дорівнювати одній десятині, розпочати виділ з 15 січня [149, арк. 77 зв.–78]. 18 січня на сході (164 учасники) дозволили виділяти під присадибні ділянки не лише толочну землю (інакше не залишиться місця для випасу худоби), а й орну, за бажанням членів громади [149, арк. 81–82]. 2 березня 1918 р. сход (70 осіб) зменшив норму наділення присадибною землею до 1/2 дес. [149, арк. 91].

Із зміною політичного режиму й установленням Гетьманату питання про громадський сінокіс вирішилося на користь заможних селян. 19 червня 1918 р. сход (83 особи) ухвалив 112 дес. сінокоосу в урочищі Красному розділити між багатоземельними членами громади пропорційно до кількості худоби і сплати належних платежів за землю [149, арк. 129]. Також постало питання про повернення селянам коштів за орендні угоди, укладені за часів Центральної Ради. 4 травня 1918 р. сільський сход Йосипівки (34 особи), щоб повернути власникам 1489 крб 50 к. за здану в оренду на 1918 р. землю членів общини й громадську, ухвалив публічно розпродати 6 травня 1918 р. рухоме майно члена Мануйлівського волосного земельного комітету А. Емріха, який належав до їхньої громади і не бажав повертати кошти [149, арк. 107]. Для більшості колоністів і менонітів право приватної власності було недоторканим [491, с. 49–50]. Тому мирний і загалом у межах закону розвиток подій у с. Йосипівці зумовлювався національною та релігійною належністю його мешканців. Однак не завжди сільська громада чинила так цивілізовано.

Найбільшій глибини соціальні конфлікти у селі досягли під час переділу землі наприкінці зими – на початку весни 1918 рр. Виступи проти заможного селянства у цей період, за даними Ю. Хоптяра, складали понад 20% від усієї кількості виступів на Лівобережжі [1204, с. 129]. Зрівняльна стихія, спрямована на ліквідацію поміщицької власності, охопила й приватні землі самих селян. На ці господарства, заможніші порівняно з основною масою, спрямували свій гнів ті бідняцькі верстви, які отримали землю, але не мали чим її обробляти й знову були невдоволені [477, с. 419].

Питання загального перерозподілу селянських земель викликало значний опір селянства. Виступаючи проти поміщицького землеволодіння, селяни не вимагали скасування приватної власності на свої землі [568, с. 154]. Якщо у боротьбі проти свого пана село було єдиним, то посягання на приватну селянську власність розколело громаду, спровокувало перевибори земельних комітетів [див., напр.: 92, арк. 13], гострі конфлікти, зокрема збройні.

Ініціаторами земельних переділів часто ставали фронтовики, які взимку 1917 р. повернулися додому і діяли наперекір заможним селянам.

Перебіг земельного конфлікту й зміну селянських настроїв розглянемо на прикладі с. Подібна Краснопільської волості Уманського повіту Київської губернії. Спершу 12 листопада 1917 р. селяни на загальних зборах ухвалили розподілити церковну землю між безземельними й малоземельними та з'ясувати можливість відібрання земельної ділянки в поміщика [46, арк. 18]. У січні 1918 р. на зборах села (протокол № 4, дата чітко не зафіксована, голова А. Груша – *Н. К.*) близько 40 осіб брали участь в обговоренні земельного питання в с. Подібна. Збори одногосно ухвалили: протягом поточного року всім засівати й збирати хліб на своєму полі (можна без толоки), а з пару розділити землю, щоб підрівняти малоземельних і безземельних, а поки що надати їм церковні землі та інші, які знайдуться [46, арк. 29 зв.].

Наступне зібрання мешканців с. Подібна, яке відбулося 14 лютого (228 осіб, голова А. Груша) з ініціативи земельного комітету, ухвалило здійснити повне зрівняння землі навесні 1918 р., розділивши поміщицьку землю та відібравши в багатоземельних понаднормову (заплативши за оранку та посів). Поміщикам пропонували таку ж частку, як й іншим громадянам. Вимагаючи переходу всіх куплених за допомогою Селянського поземельного банку земель у користування народу без викупу, борги, які мали їхні власники, селяни пропонували вважати державними. Відруби й трипільні поля пропонувалося ліквідувати й залучити до загального переділу [46, арк. 34 зв.–36 зв.]. 7 березня 1918 р. збори с. Подібна (265 осіб, голова Т. Гончарук) ухвалили наділяти з весни безземельних і малоземельних селян церковною землею та відібраними в багатоземельних селян залишками по півдесяти на душу для ярового посіву на 1918 р. (згідно з інструкцією повітового й волосного комітету) [46, арк. 43]. 8 березня Лободянський сільський і земельний комітети (22 члени) визначили землі, які підлягали розподілу, в тому числі й для с. Подібна: 33,5 дес. церковної землі та ділянки близько 40 осіб, з яких лише один власник (Корецький) мав ділянку площею 22 дес., а всі інші –

від 1 до 6 дес. [46, арк. 44–46]. 11 березня 1918 р. загальні збори с. Подібна (276 осіб, голова І. Овчарюк) ухвалили вважати всю громаду відповідальною за постанови земельного та сільського комітетів і контрольної комісії про переділ землі, проголосувавши з результатами: «за» – 271, «проти» – 5 і 5 «утримались» (наведено за текстом документу – *Н. К.*) [46, арк. 48–48 зв.]. Отже, протягом п'яти місяців селянські настрої пройшли еволюцію від бажання відібрати церковну та поміщицьку землю до прагнення переділити її приватновласницьку, хоча ефект від наділення останньою не був суттєвим.

Аналогічні рішення ухвалювали й інші сільські сходи (збори). 24 березня 1918 р. мешканці с. Бакаївки Монастирищенської волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії схвалили пропозиції сільських виконавчого та земельного комітетів про поділ поміщицької і приватновласницької землі [128, арк. 5]. 26 березня 1918 р. сільський сход с. Томашівки тієї ж волості (67 осіб із 90 домогосподарів) на чолі з головою земельного комітету М. Нестеренком ухвалив розподілити під яровий посів як поміщицькі, так і селянські землі [128, арк. 30]. Відтак, щоб уникнути відповідальності, земельні та сільські комітети на сільських сходах часто узаконювали свої рішення про переділ землі більш заможних селян між безземельними та малоземельними. Свої норми та умови розподілу землі навесні 1918 р. визначала кожна сільська громада [127, арк. 3, 20–21; 146, арк. 12 зв., 19–20; 148, арк. 10–11].

Селяни, які виступали проти земельного переділу, у той період залишалися на сходах у меншості. Відстояти свої права на землю зробили спробу заможні селяни с. Андріївка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. 29 березня 1918 р. сільський сход ухвалив розділити всю землю за зрівняльною нормою між трудовим населенням. Однак селянин, уповноважений представляти неписьменних домогосподарів, ухвалу не підписав. Уночі 30 березня заможні селяни на своїх зборах вибрали двох делегатів для поїздки до Ніжинського повітового комісара [128, арк. 4]. 1 квітня для підтвердження ухвали був скликаний новий сільський сход у повному складі (216 осіб) за участі виконавчого та земельного комітетів. Збори розділилися на дві частини

(бідних і заможних): бідні селяни виступали за повну соціалізацію землі, а заможні пропонували лише наділити відповідною кількістю землі безземельних і малоземельних селян. Обговорення тривало більше ніж 4 години й мало не завершилося бійкою. Земельний комітет с. Андріївки склав свої повноваження, а сход не ухвалив ніякого рішення [128, арк. 1–1 зв., 4 зв.]. 5 квітня нове зібрання сільської громади Андріївки (на чолі з головою виконавчого комітету К. Багметом, кількість учасників не вказана) ухвалило розподілити землю за зрівняльною нормою під яровий посів на 1918 р. [128, арк. 2].

Часто переділ землі мав насильницький характер і здійснювався збройним шляхом. За допомогою зброї селяни с. Введенського Зміївського повіту Харківської губернії (були встановлені й задокументовані прізвища 12 учасників) 10 квітня 1918 р. самовільно захопили більше ніж 200 дес. приватновласницької землі (з загальної кількості 728 дес., якою їхні власники володіли з 1872 р.). З проханням припинити самочинні захоплення 20 квітня 1918 р. до Харківського губернського комісара звернулися 97 власників села [156, арк. 16–17]. Озброєний гвинтівками загін із 17 осіб на сільському сході в с. Юрово Плюсковської волості Мглинського повіту Чернігівської губернії (нині – Брянська область РФ) навесні 1918 р. змусив заможних селян погодитися на зрівняльний розподіл землі [233, с. 132].

Масових масштабів передільницька стихія на приватновласницьких землях не набула. Зрівняльний поділ усіх земель навесні 1918 р. було здійснено лише в окремих селах Чернігівської, Подільської й Харківської губерній [700, с. 38]. Селяни охоче переділили поміщицькі землі, але одностайності при поділі власної землі не могли досягти. Цей конфлікт дав підставу радянським історикам створити міф про «другу соціальну війну» на селі.

Третій вид конфліктів у селі пов'язаний із проведенням землевлаштувальних робіт та розподілом надільної землі. За допомогою щодо їх вирішення селяни зверталися як до місцевої адміністрації, так і вищих органів влади. У квітні 1917 р. мешканці слободи Тимофіївки Сумського повіту Харківської губернії звернулися до міністра земельних справ Тимчасового

уряду з телеграмою про призупинення земельного переділу, який у них розпочався, до завершення війни. Дбаючи про інтереси фронтовиків, селяни вказували на негативні соціальні наслідки земельного переділу, зокрема зростання ворожнечі на селі. У відповідь, 27 квітня 1917 р. міністерство звернулося до Сумського повітового комісара з проханням досягнення миролюбної згоди сторін і захисту інтересів фронтовиків [3, арк. 32–33].

У 1918 р. земельні переділи через нестабільність політичної ситуації та становища на селі не проводилися. У Зіньківській повітській земельній комісії на Полтавщині готувалися 12 землевлаштувальних справ для 1389 дворів на площі 7378 дес. [67, арк. 8], у Полтавському повіті – 34 справи для 2221 двору на площі 8647 дес., а в трьох справах на площі 8607 дес. для 1523 дворів уже могли здійснюватися землевлаштувальні роботи. Однак в обох повітах землеміри не працювали, бо земельні комісії мали серйозні підстави сумніватися в можливості здійснення робіт через «недостатнє заспокоєння села»: чи відбудуться вони в межах добросусідської згоди? [67, арк. 23].

Відновлення земельних переділів у 1919 р. посилило розкол у селянському середовищі. Переділи общинної землі (з терміном користування нею протягом 1–12 років) відбувалися влітку – восени 1919 р. у Харківській і Полтавській губерніях. Однорічного переділу добивалася Бахмутівська громада Старобільського повіту Харківської губернії [75]. Райгородська сільська громада того ж повіту прагнула здійснити переділ надільної землі терміном на три роки (останній переділ був 1899 р.) [76]. Курячівська 1-а сільська громада обстоювала потребу переділу громадської надільної польової землі терміном на шість років (виключити померлих і наділити новонароджених членів громади) [73]. Інколи волосна адміністрація підтримувала наміри громад з метою організації сплати селянами податків. Однак більшість ухвал сільських громад повітові управління скасовували, земельні переділи забороняли з різних причин. При проведенні землевлаштування денікінська влада орієнтувалася на дореволюційне законодавство, зокрема на 12-річний термін користування землею [48, арк. 2–3].

Ухвали сільських сходів цікаві для з'ясування ставлення різних сільських громад до земельних переділів. Кількість учасників сільських сходів, які ухвалювали здійснити переділ громадської землі, у більшості випадків не відповідала встановленій законодавством («Положенням» 1902 р.) нормі у 2/3 голосів. В ухилах багатьох громад Старобільського повіту зафіксовано трохи більше ніж половину учасників сільських сходів, а то й менше [74, арк. 5; 76, арк. 2–2 зв.; 78, арк. 1; 79, арк. 2]. У Лозовській сільській громаді Парасковіївської волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії рішення на сході 3 серпня 1919 р. про переділ надільної общинної землі ухвалила третина (126 осіб від 370 дворів) [48, арк. 3].

Домогтися згоди членів громади на земельний переділ, який включав приватновласницькі землі селян, було дуже складно. Незгодні, навіть кілька осіб, намагалися оскаржити такі рішення. З цієї причини було скасовано рішення громади про земельний переділ на 1920 р. у с. Парасковії Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (272 особи від 464 дворів). Громаду зобов'язали повернути закріплені в приватну власність землі їх власникам [48, арк. 9–9 зв.]. Двічі скасовувався переділ землі, який у червні – вересні 1919 р. намагалася здійснити громада с. Бахмутівки Старобільського повіту (322 з 483 домогосподарів та відповідно 202 з 483) [75, арк. 2, 5; 79, арк. 2–5, 9]. У Михайликівській сільській громаді Колядівської волості Старобільського повіту переділ громадської надільної та приватної землі тричі зупинявся місцевою адміністрацією [71, арк. 59, 61–62, 71 зв.].

Не був безконфліктним і переділ громадської землі. Рішення громади Верхньої Покровки Старобільського повіту Харківської губернії від 7 липня 1919 р. (276 домогосподарів із 397) провести загальний переділ землі терміном на 12 років (з 1919 по 1931 р.) підтримали 180 членів громади при 91 незгодному. Метою переділу було наділення землею безземельних і малоземельних селян [72, арк. 3–4 зв.]. Переділ толочної землі терміном на рік у вересні 1919 р. теж оскаржила частина громади [71, арк. 232], і його було заборонено. Одним із перших розпочав самовільно орати землю сільський

староста А. Воронцов [71, арк. 231–231 зв.]. Врешті громада ухвалила залишити вже зрану толочну землю за тими, хто її обробив, переділити по-старому більшу частину толочної землі, а тим, хто постраждав від переділу, повернути відібрану землю [71, арк. 233–233 зв.].

Враховуючи, що попередній переділ у деяких громадах проводився близько 25 років тому, з'явилося ціле покоління селян, яке відбуло військову службу, виконувало громадські повинності, але не мало своєї землі. З іншого боку, частина членів громади користувалася землею на відсутніх чи давно померлих членів сім'ї і не погоджувалася на новий переділ. Від кількості душевих наділів залежав добробут сім'ї.

При відібранні надільної землі чи надмірному її оподаткуванні сільські сходи виходили з своїх економічних потреб, аніж політичних інтересів. Райгородська сільська громада Бахмутівської волості Старобільського повіту на сході 30 червня 1919 р. на чолі з старостою Г. Колпаковим (220 домогосподарів із 360) позбавила права користуватися землею давно відсутніх домогосподарів, але зберегла його за сім'ями, які пішли з радянською владою [76, арк. 2–2 зв.]. 15 вересня 1919 р. сільський сход с. Проїзжого Піщанської волості Старобільського повіту (75 осіб із 220 домогосподарів) зробив спробу відібрати надільну землю в 13 своїх громадян (загальною площею 46 дес.), які несвоєчасно її обробляли й не виконували місцевих натуральних повинностей. Один із них проживав за межами громади, а Кіндрат Бондар (мав 5 дес. землі) пішов до комуни. Відібраною землею планували наділити безземельних і малоземельних [80, арк. 2–2 зв.]. Боротися підвищенням податків із самовільним захопленням землі намагався Муратівський сільський сход тієї ж волості Старобільського повіту. 28 жовтня сход (55 із 108 домогосподарів) у пошуках коштів для громадських потреб ухвалив винним сплачувати у 5–10 разів більше за самовільно захоплені землі, ніж за наділені громадою «економічні» землі [71, арк. 139–139 зв.].

Така оригінальна «законотворчість» не залишалася поза увагою представників влади. Заступник прокурора Харківського окружного суду

Старобільської ділянки після відвідин 5–11 вересня 1919 р. Старобільська повідомляв прокурора Харківського окружного суду, що в земельному питанні потрібно привчити селян до думки утримуватися від самостійних рішень до Установчих зборів у зв'язку з намірами деяких громад включати до переділу й закріплені приватновласницькі землі [15, арк. 28 зв., 30].

Проблему земельних переділів не могла вирішити й радянська влада. За даними опитування 1922 р., 32% селян були задоволені розподілом землі, а 39% – невдоволені. Останнє зумовлювалося чотирма причинами: 1) 6% – через часті переділи отриманої землі, 2) 16% – через відсутність загального переділу, 3) 2% – у місцях розташування цукрових заводів часто змінювалася відведена площа, 4) 14% – через малоземелля й черезсмужжя [453, с. 31]. Отже, цей конфлікт так і не був вирішений жодним політичним режимом.

Незважаючи на конфлікти, селянське середовище залишалося досить однорідним. Умови воєнного часу сприяли посиленню самоорганізації сільської громади. Склад комбідів у травні 1919 р., як це було в Радомисльському повіті на Київщині, вибирали на сільських сходах, і серед них було мало бідняків, а переважно – середняки й заможні селяни [376, с. 463]. У Чернігівській губернії процес розшарування села зривали повстанські загони («банди»), які діяли в Конотопському, Борзнянському повітах, переважав вплив «куркулів» у Глухівському повіті [1249, с. 106–107]. У 1919 р., як свідчив В. Затонський, селянська маса ще не встигла розшаруватися: бідняк (навіть наймит) «часто-густо проти комуністів виступав активніше, ніж поважніший куркуль». Селяни дотримувалися старих власницьких, «типово мужицьких настроїв» [275, с. 8]. Причини невдачі більшовицької політики розколу села в 1919 р. можна пояснити перевагою в українському селі селян-власників (середняків), традицій розвитку кооперації, неприйняттям з точки зору національної культури, впливом сільської громади.

Свідченням цього є проведення на початку 1920 р. безпартійних селянських конференцій (загалом у 1920 р. відбулося 117 конференцій різного рівня [865, с. 260]), де комуністи хоч і ухвалювали потрібні їм рішення, але

були в меншості. У Харківській губернії безпартійні повітові конференції в лютому 1920 р. характеризувалися перевагою «куркулів» і середняків, особливо в Куп'янському, Ізюмському, Зміївському, Старобільському, Богодухівському та Валківському повітах [377, с. 200–204; 13, арк. 44–46; 184, арк. 43].

Соціальна єдність селянства й авторитет сільських сходів зберігалися до середини 1920 р. П. Любченко, колишній боротьбист, а в серпні 1920 р. – секретар Київського губернського комітету КП(б)У, констатував відсутність класового поділу українського села і єдність сільської громади [313, с. 8]. Такої ж думки у вересні 1920 р. дотримувався й інший дописувач часопису «Коммуніст» Г. Мазуркевич [315, с. 59]. Системний наступ на сільську громаду КП(б)У здійснила з осені 1920 р. шляхом широкомасштабної ударної кампанії «походу на куркуля». Її змістом стали: організація комітетів незаможних селян, оволодіння сільською кооперацією, встановлення контролю над сільською інтелігенцією та організація сільськогосподарського пролетаріату.

Отже, в селянському середовищі Наддніпрянської України в 1917–1920 рр. сформувалися три види внутрішньосоціальних конфліктів: боротьба за відновлення впливу та інфраструктури поземельної громади; конфлікт громади із заможним селянством щодо перерозподілу орендних та приватновласницьких земель; конфлікт на ґрунті землевлаштування та розподілу громадської землі. Причини цих конфліктів були обумовлені економічними умовами господарювання, які визначили такі напрями селянської діяльності: боротьба за збільшення польових наділів, присадибних ділянок, сінокоси, переділ громадської та приватновласницької землі. Основними суб'єктами цих конфліктів виявилися, з одного боку, сільська громада, а з іншого, хуторяни й відрубники, а також заможні селяни.

Селяни суттєво пошкодили господарства хуторян і відрубників, однак остаточно ліквідувати їх не змогли й обмежилися відібранням лишків землі. Порушення прав заможного селянства розпочалося з серпня 1917 р. і стосувалося умов та площі оренди землі. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. під час зрівняльного розподілу приватновласницької землі соціальні конфлікти

в селянському середовищі набули найгострішого характеру. У процесі поділу землі зростає роль незаможників. Однак широкі масштаби загальний переділ приватновласницької селянської землі на початку 1918 р. не набув. Унаслідок селянської революції відбулося осереднячення села, його соціальна консолідація, цей конфлікт поступово вичерпався. Самий тривалий внутрішньосоціальний конфлікт було спричинено проведенням землевлаштувальних робіт і жоден політичний режим не зміг його вирішити.

Наслідками конфліктів були скарги до органів влади, зміна сільської адміністрації і навіть збройна боротьба. Усе ж, до середини 1920 р. українське село зберігало відносну соціальну єдність, багато в чому завдяки протистоянню сільської громади з поміщицтвом (зовнішній соціальний конфлікт).

Сільська громада ініціювала самостійне входження українського селянства до політичного життя після Лютого 1917 р. Зовнішні стимули для цього вона отримувала від політичних партій, внутрішні – від селянських організацій. Спрямувати в цивілізоване русло селянську активність прагнули громадські комітети. Однак, головна проблема суспільного життя в Російській імперії і Наддніпрянщині, зокрема, до 1917 р. полягала в специфічній політичній культурі селянства. Через це провідне місце в діяльності громадських комітетів у 1917 р. належало інформаційно-роз'яснювальній роботі. Вона включала широкий комплекс питань: характеристика основ державного та політичного устрою, вирішення земельного питання, діяльність земельних комітетів, створення Селянської спілки, «Просвіти», національне питання. Енергійна діяльність інструкторів громадських комітетів, попри перешкоди, зумовила широку організацію селянства до лав Селянської спілки, осередків «Просвіти». Протягом кількомісячної діяльності інформаційні бюро не змогли сформувати політичну культуру селянства, однак їхні інструктори сприяли самоорганізації селян та прищепили інтерес до національної ідеї. Організації землевласників, створені в 1917 р., та пропаговані ними цінності непорушності приватної власності не знаходили розуміння серед селянства.

Реакція сільської громади на політичні зміни в Наддніпрянській Україні в 1917–1920 рр. виявилася у пасивному ставленні селянства до влади, першочерговому зацікавленні земельним питанням, відносинах з церквою як із великим землевласником. Сільські сходи, традиційно виконуючи адміністративно-господарські функції, здобули можливість обирати своїх представників до органів влади та на селянські з'їзди, тобто право впливати на владу. Особливо бурхливо політичні події і питання власності на землю обговорювалися на численних «сходках» у 1917 р. Їх ініціаторами були «сторонні» елементи – партійні агітатори, міські робітники, фронтовики. Найбільшу увагу селян приваблювало земельне питання, вирішення якого вони вбачали у ліквідації великого поміщицького землеволодіння та безкоштовному зрівняльному переділі. Таку позицію виробили селянські з'їзди різних рівнів навесні – влітку 1917 р. Восени 1917 р. загальні принципи земельної реформи, розробленої Тимчасовим урядом, знайшли відображення в ухвалах сільських сходів. Земельні комітети на місцях готувалися до анкетного опитування щодо особливостей проведення реформи, але не встигли його провести. Загалом селянство в 1917 р. не уявляло економічного механізму здійснення реформи, а слугувалося більше передільницькими настроями і соціальними мотивами. В 1919 р. зі згасанням мітингової стихії відчутною стала аполітичність, байдужість селян до влади, до комунарського господарювання. Разом із цим селяни констатували ігнорування їхніх потреб різними урядами та, зокрема, право представництва до вищих органів з боку радянської влади. Лідери Української революції недооцінили прагнення селян «землі і волі».

Духовенство в умовах селянської революції зазнало тих же переслідувань і втрати власності, що й поміщицтво. Претендуючи на землю та майно священиків, селяни не відмовлялися від релігійної обрядовості, тобто обмежувалися економічними претензіями до церкви. В залежності від політичного режиму господарські відносини селян із духовенством розвивалися аналогічно поміщицьким, але потреба дотримання церковної обрядовості

змушувала селян виявляти більшу компромісність до духовенства. Земельне питання було однією із причин неприйняття церквою Української революції.

Складовою селянської революції в Наддніпрянщині стало національне відродження, зумовлене українізацією школи, активною діяльністю осередків «Просвіти», україномовним репертуаром самодіяльного театру. Культурно-просвітницька робота сприяла підвищенню рівня освіченості селянства.

Загалом українське село залишалося далеким від політичного життя і намагалося захиститися від негативного впливу зовнішнього світу в межах сільської громади. Характер соціальних відносин у громаді до середини 1920 р. зумовлювався економічними умовами господарювання: конфлікти із хуторянами й відрубниками, а також заможними селянами виникали на основі землекористування, умов оренди землі, земельних переділів. Матеріали сільських сходів містять інформацію як про їх правове вирішення, так і збройне протистояння. Частка внутрішніх конфліктів у громаді не була вагомою. Обмеженість у часі й територіально боротьби за переділ приватновласницької землі (кінець 1917 р. – початок 1918 р., окремі села Лівобережної України) дозволяє спростувати твердження радянської історичної науки та деяких сучасних дослідників про існування «другої соціальної війни» на селі в 1917 – 1920 рр.

РОЗДІЛ 5

КОНФРОНТАЦІЯ СЕЛЯН ІЗ ПОМІЩИКАМИ В 1917–1920 рр.

1917 р. розпочався новий етап у розвитку селянської революції, який тривав на тлі політичних революцій та національного пробудження українського народу. Численні зміни політичної влади в Наддніпрянщині в 1917–1920 рр. завадили реалізації розрахованих на тривалу історичну перспективу аграрних заходів. Селянське питання набуло переважно «аграрного» змісту і складалося із таких складових, як земельне і продовольче питання. Спроби їх вирішення різними державними утвореннями в Наддніпрянській Україні в 1917–1920 рр. зумовили складні трансформації в галузі майнових правовідносин щодо розпорядження, володіння, користування землею та іншою власністю поміщицьких господарств. Селянська революція охопила різні аспекти співіснування селянства з поміщицтвом: правовий, економічний, соціальний.

Ураховуючи ставлення різних політичних режимів до приватної власності та поміщицтва, еволюцію селянських гасел і настроїв, а також форми і масштаби селянської революційності, виокремимо такі основні етапи в розвитку селянської революції в Наддніпрянській Україні в 1917–1920 рр.:

- 1) березень 1917 – квітень 1918 рр. – прагнення селян поліпшити умови господарювання, їхня боротьба з поміщиками за перерозподіл землі і власності;
- 2) травень – листопад 1918 р. – «примирення» селян із поміщиками, повернення власності останнім, налагодження господарського життя;
- 3) грудень 1918 – 1920 рр. – мінливість державного та селянського ставлення до поміщицької власності, остаточна ліквідація поміщицького землеволодіння.

Підходи до вирішення селянсько-поміщицького «конфлікту інтересів», які пропонували різні політичні режими, були протилежними й часто не передбачали компромісу між цими соціальними групами.

5.1 Протистояння селян із поміщиками в 1917 – на початку 1918 рр.

З падінням самодержавства склалися більш сприятливі умови для вирішення земельного питання, особливо за керівництва Міністерством землеробства представниками ПСР – В. Черновим (із 5 травня до 25 серпня 1917 р.), а після його відставки – С. Масловим. Першими заходами Тимчасового уряду були постанови про націоналізацію удільних і кабінетських земель. Завдання вивчення стану земельних відносин на місцях та настроїв селян покладалося на земельні комітети, формування яких розпочалося в другій половині травня – у червні 1917 р. До їх складу входили представники влади, політичних партій та громадські діячі. Однак урядові ініціативи дещо відставали від розвитку подій на місцях, де селяни чекали реального розподілу поміщицької землі.

Більшість поміщиків після Лютневої революції в умовах господарської розрухи та зростаючої напруженості у відносинах із селянством продовжувала вести своє господарство (до революції у своїх маєтках могли проживати 39% поміщиків [453, с. 28]). Тимчасовий уряд постановою від 11 квітня 1917 р. закликав «сільських господарів» продовжувати засівати свої поля, зобов'язуючи їх забезпечувати армію і тил продовольством [83, арк. 1]. Цей аргумент залишався головним для тих поміщиків, які в 1917 р. намагалися зберегти своє майно і власність.

На селянських з'їздах усіх рівнів, які протягом квітня – червня 1917 р. відбувалися в Україні (повітових, губернських та I Всеукраїнському селянському з'їзді), ухвалювалися резолюції про скасування приватної власності на землю та передачу її у власність народу. Шляхи проведення реформи мали визначити Українські установчі збори, а до їх скликання всі з'їзди одностайно вимагали від селянства утриматися від самовільних захоплень землі і лісу [428, с. 238, 261, 269, 331–332, 350, 410]. Дотриманню законності на місцях сприяли земські діячі, члени повітових громадських комітетів та українських партій.

Ураховуючи форми, характер та масштаби селянських виступів, джерела та історична література дають підстави виокремити три етапи в перебігу селянського протистояння з поміщицтвом у 1917 – на початку 1918 рр.:

1) березень – вересень 1917 р. – «легальна» селянська боротьба переважно економічного характеру, поступове збільшення інтенсивності селянських виступів, які дезорганізували поміщицьке господарство, але не порушували їх права власності;

2) кінець вересня 1917 – лютий 1918 рр. – загострення селянсько-поміщицького протистояння – погроми і підпали маєтків, відібрання їх у власників та ліквідація поміщицьких господарств;

3) березень – квітень 1918 р. – пошук компромісів селян із поміщиками, часткове відновлення маєтків або утворення нових форм господарювання (артілі, комуни, колгоспи).

Певне уявлення про масштаби селянського руху на першому етапі його розвитку дозволяють скласти дані Головного управління у справах міліції Тимчасового уряду: протягом березня – вересня 1917 р. у дев'яти українських губерніях відбувся 571 селянський виступ (див. додаток Д).

Лідером серед регіонів стало Лівобережжя, де відбулося 248 виступів, друге місце посіло Правобережжя – 207 виступів, останнє – Південна Україна, де селянський рух був удвічі слабший (116 виступів). Серед губерній перше місце здобула Полтавщина, де було зафіксовано 107 селянських виступів, друге посіла Харківська губернія (83), третє – Подільська (73), за нею – Київська (72). Найменш інтенсивним селянський рух був у степових губерніях (у Таврійській було зафіксовано лише 27 виступів). Така локалізація співвідноситься з територіальним поширенням селянських бунтів у 1902 р. У 1905–1917 рр. «першість» перейшла до Правобережної України. Виняток складають події 1905 р. – найбільших збитків від селянських погромів зазнали поміщики Лівобережної України, зокрема Чернігівської губернії. У Південній Україні інтенсивність бунтів на всіх етапах селянської революції залишалася низькою.

Інша таблиця (див. додаток Ж) дозволяє проаналізувати форми селянської боротьби: перше місце посіло захоплення маєтків (121), друге (враховуючи, що інші дії включають дуже широкий комплекс учинків, які важко систематизувати й узагальнити) – захоплення луків та сінокосів (86), третє – зняття з робіт робітників і військовополонених (66), четверте – захоплення лісів та врожаю (по 40), далі йшло захоплення реманенту (27). Факти захоплення орної землі (7 випадків) зафіксовано у вересні 1917 р. і ці дії не були масовими. Селянський рух мав економічний характер і був спрямований на поліпшення становища селянського господарства за рахунок поміщицького, яке відбувалося досить мирним шляхом. Доповнюючи статистику Тимчасового уряду, потрібно також зауважити 97 селянських виступів у першій половині жовтня 1917 р. Загальна кількість офіційно задокументованих органами влади селянських виступів у березні – жовтні 1917 р. становила 668 [574, с. 63].

Підтвердження мирної селянської поведінки, відсутності форм відкритої боротьби селянства Катеринославщини, Київщини, Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини знаходимо в дослідженнях 1920-х рр. та спогадах сучасника тих подій – Чернігівського губернського комісара Центральної Ради Д. Дорошенка [811, с. 70; 693, с. 25; 207, с. 20, 31; 259, с. 18; 740, с. 200, 202, 217; 381, с. 9; 265, с. 172; 1247, с. 300]. Це пояснюється відсутністю аграрного перенаселення (чоловіки були мобілізовані до війська), реалізацією деяких заходів земельної реформи Тимчасового уряду, організаційною діяльністю громадських та земельних комітетів, українських політичних партій. Певний вплив на село мали й політико-просвітницькі заходи, ініційовані Селянськими спілками, товариствами «Просвіта».

У першій половині 1917 р. селяни відносно мирно співіснували з поміщиками, особливо в березні – травні 1917 р. Розвиток ситуації на місцях багато в чому визначався особистими відносинами поміщиків із селянами та ступенем їхньої залученості до господарської діяльності й селянського життя. Прикладом доброзичливих стосунків із селянством є недопущення останніми погромів у жодному з маєтків громадського діяча і землевласника

Є. Чикаленка, як під час революції 1905 р., так і в 1917 р. Він вів зразкове господарство площею 100 дес. і був «великоземельним сусідом» для селян [437, с. 273, 276]. Однак через господарську розруху та соціальну нестабільність Є. Чикаленко став розпродувати своє господарство у с. Перешори на Херсонщині – продав хліб по встановленій ціні, коней, худобу, залишивши лише породистих тварин для розведення [438, с. 372–373; 439, с. 252, 254]. Уважали за доцільне розпродати своє майно і виручити хоч якісь кошти й інші поміщики Миколаївського, Єлисаветградського повітів Херсонської губернії [236, с. 197–198; 347, с. 28]. Продавали свої землю, зерно, реманент, будівлі поміщики Новомосковського повіту Катеринославської губернії Делімарська, Синельников, Борзенко, Парфентьев і Хреников [832, с. 92].

Друга частина поміщиків відразу після Лютневої революції 1917 р. переїхала до міст, де було спокійніше, і намагалася там перечекаати скрутні часи, як це вже було в 1905 р. Загалом у дореволюційний період у своїх маєтках постійно були відсутні 25% поміщиків, свідчать дані анкетного опитування 1922 р. [453, с. 28]. Після Лютневої революції ця частка землевласників зросла. Наприклад, у Дніпровському повіті Таврійської губернії замість господарів, які відсиджувалися в містах, поміщицькими маєтками управляли 38 робітничих комітетів. Вирішенням земельних питань керував повітовий земельний комітет в Олешках на чолі з есером П. Бондарем [335, с. 207–208].

Інтенсивність селянських виступів у червні зростає майже утричі, а в липні 1917 р. – у шість разів порівняно з травнем. На цей період частими стають захоплення маєтків, реманенту, луків, сінокосів, лісів, врожаю, зняття з маєтків сільськогосподарських робітників та військовополонених. У серпні – вересні зменшення інтенсивності селянських виступів (захоплення луків, сінокосів, реманенту, зняття з робіт військовополонених) пов'язано із завершенням певних видів сільськогосподарських робіт (див. додаток Ж). Однак на цей час відчутною стає тенденція захоплення врожаю.

Багато випадків захоплення врожаю не документувалися, оскільки селяни розбирали його тихцем вночі чи при транспортуванні. Як селяни розтягнули

сіно, описала 20 вересня 1917 р. у своєму проханні до Полтавського губернського земельного комітету дружина священника А. Михайлець, власниця 110 дес. землі на хуторі Паськовому Зіньківського повіту Полтавської губернії. Селяни зняли робітників у її господарстві, самі скошили за третій сніп траву, під час перевезення забрали собі найкраще сіно і найбільші скирти, а вночі розвезли по своїх дворах ще й частину сіна господарів. Також селяни перешкоджали проведенню посівної кампанії: познімали всіх робітників, вигнали орендаря, самовільно засіяли 10 дес. землі житом і почали змушувати власницю відмовитися від землі, через що 60 дес. землі могли залишитися на наступний рік незасіяними [105, арк. 87–88].

На захист інтересів великих землевласників виступали регіональні організації Союзу хліборобів-власників. Наприклад, Старобільська організація, Полтавський комітет відправляли в червні – серпні 1917 р. численні телеграми, звернення до органів влади з протестами проти проектів аграрної реформи, діяльності продовольчих і земельних комітетів, акцентуючи увагу на загрозі продовольчих труднощів та неможливості сплати податків [296, с. 114, 177–178, 234]. Рада Союзу землевласників Золотоніського повіту на засіданні 25 травня 1917 р. обговорила становище на місцях, констатувала свавілля сільських комітетів щодо землевласників: зняття робітників, самовільну оранку землі, встановлення низьких орендних цін на землю, які не дозволяли навіть сплатити поземельні збори, заборону вільної оренди землі, вирубки проданого раніше (у 1915–1916 рр.) лісу, риболовлі у власницьких ставках. У червні 1917 р. повітовий Союз склав доповідну записку на ім'я міністра внутрішніх справ з проханням видати розпорядження про охорону майна й особистості на місцях [102, арк. 13]. Організація популярністю у суспільстві не користувалася, її члени часто зазнавали переслідувань і навіть побиття з боку сільської громади, через що на їхній захист змушена була виступати місцева влада.

Зі скаргами на дії органів земельної адміністрації, які порушували економічний розвиток господарства в цілому, землевласники зверталися до місцевих, а потім губернських земельних комітетів. Аргументуючи потребою

постачати продовольство для армії, сплачувати державні, земські та банківські платежі, оскаржував 22 вересня 1917 р. захопницькі дії Криворудського волосного земельного комітету Кременчуцького повіту Полтавської губернії М. Надервель: чверть його землі лишилася незасіяною, сам землевласник не отримав ні копійки за землю [103, арк. 65]. 340 крб самих лише земських зборів мав сплатити землевласник Пирятинського повіту І. Золотухін, який 95 дес. своєї землі на хуторі Лебедів з 1912 р. здавав в оренду, а сам мешкав у Переяславі. Через відібрання цієї землі в постійного орендаря Петрика й передачу її Лебедівській громаді ніхто не платив орендну плату власникові і він із сім'єю залишився без засобів до існування [106, арк. 20]. Потреба постачання продовольства була вагомим аргументом для влади й скривджені земельними комітетами поміщики зверталися до продовольчих комітетів. Фінансові наслідки дезорганізації сільськогосподарської галузі (неможливість сплати землевласниками податків та доля заставлених у банках поміщицьких маєтків) не знаходили розуміння ні в керівників земельної адміністрації, ні в суспільстві.

Домогтися захисту своїх інтересів поміщики намагалися в судах. У Херсоні Союз землевласників створив бюро юридичної допомоги постраждалим від аграрних заворушень [2, арк. 75]. 9 жовтня 1917 р. прокурор Полтавського окружного суду повідомляв губернський земельний комітет, що суд розглядав 23 справи, які виникли на ґрунті порушення волосними й повітовими земельними комітетами, громадськими організаціями та приватними особами існуючих земельних відносин. Судячи з назв, 12 справ стосувалися захоплення землі у власників (у трьох справах також йшлося про зняття робітників), дві справи – захоплення хліба, по одній – порушення умов орендного договору, покоси сіна, вчинення селянами насильства над власником, кілька справ – перевищення владних повноважень посадовими особами, а три справи стосувалися приватних осіб. Такі справи, за словами прокурора, виникали трохи не щоденно [94, арк. 33–34]. До судової відповідальності було притягнуто керівників волосних земельних комітетів Полтавської губернії (Золотоніського, Великохутірського, Прохорівського,

Хорольського, Площанського та Великобубнівського) [564, с. 216]. Ці приклади свідчать, що в дійсності випадків правопорушень щодо землі, майна та іншої власності сільського населення в першій половині 1917 р. було набагато більше, ніж фіксувала офіційна статистика Тимчасового уряду. Багато претензій викликала діяльність органів земельної адміністрації.

Самі земельні комітети не вели статистики аграрних правопорушень і не вивчали їх [93, арк. 18]. Полтавська губернська земельна управа в листі від 6 листопада 1917 р. повідомляла Головний земельний комітет, що з 1 березня й до звітнього часу жодних аграрних заворушень у Полтавській губернії не фіксувалося, а всі конфлікти вирішувалися земельними комітетами мирним шляхом (за даними Головного управління у справах міліції, Полтавщина посіла перше місце за кількістю селянських виступів, див. додаток Д – *Н. К.*). Резолюції й ухвали місцевих і партійних організацій губернській земельній управі були невідомі й нею не збиралися. Губернський комітет не здійснював статистичних обстежень і зв'язку зі статистичним бюро земства не встановив [94, арк. 41]. Як свідчили листи чиновників Полтавської губернської земельної управи до Кобеляцького повітового комітету від 2 і 30 листопада 1917 р., своїм завданням земельні комітети вважали врегулювання земельних відносин між великими землевласниками й селянством [107, арк. 73, 90]. Як примирна камера працював Київський повітовий земельний комітет, сформований 23–29 травня 1917 р. З перших днів свого існування він розглядав справи про ліси, випаси, сінокоси, оренду, відчуження землі, дачні ділянки тощо [29, арк. 273].

Земельні комітети працювали в умовах революційної стихії, коли їх функції були закріплені відповідним положенням, однак у практичній діяльності вони часто порушували законодавство. Звичним для того часу явищем були неузгодженість дій з іншими органами місцевої адміністрації, особливо з продовольчими комітетами. Інколи їх склад компрометували випадкові особи. З іншого боку, саме завдяки праці членів багатьох земельних комітетів до осені 1917 р. в українському селі підтримувалося відносно мирне співіснування селян із великими землевласниками.

Основна діяльність земельних комітетів улітку 1917 р. була зосереджена навколо двох важливих проблем, якими стали збір урожаю та врегулювання орендних відносин [777, с. 35]. Однак зняття з робіт військовополонених та високі ціни на збір врожаю (за сніп) дезорганізували сільськогосподарське виробництво. Унаслідок цього хліб розійшовся по селянських господарствах. Збір урожаю в економічних і козацьких господарствах виявився дорогим і збитковим, повідомляв міністерство в серпні 1917 р. голова Полтавського губернського продовольчого комітету, агроном Ю. Соколовський [95, арк. 51].

Власниця Парафіївського маєтку О. Олів (розташовувався в Борзнянському повіті Чернігівської губернії та Прилуцькому повіті Полтавської губернії) зробила спробу оскаржити в червні – липні 1917 р. економічно недоцільні умови збору врожаю. Її господарство мало 13 парових молотарок, 87 жниварок і снопов'язалок, а 8-годинний робочий день під час жнив і посівної кампанії на селі загрожував господарською розрухою маєтку. Для забезпечення бідного населення хлібом вона пропонувала встановити грошову оплату за збір хліба, або ж замість грошей видавати зерно за твердими цінами, а також зайву соломку. Констатуючи неможливість вести господарство без досягнення згоди з робітниками, вона просила урядові та громадські органи допомогти врегулювати зазначені питання [101, арк. 21–21 зв.].

Власник Переточанської економії в Роменському повіті на Полтавщині П. Калугін скаржився 16 липня 1917 р. до Роменської ради робітничих і солдатських депутатів, а також до Головного земельного комітету на встановлені повітовим земельним комітетом 26 червня умови оплати праці найманим робітникам. Висока оплата поденних працівників при низьких орендних цінах (10-15 крб за десятину озимого посіву і 8-12 крб ярового посіву) робили господарство нерентабельним (державні і земські податки становили близько 5 крб з десятини, а 5-8 крб – позика банку). Після відмови господаря платити встановлену земельним комітетом плату працівники покинули його господарство й сусідні економії [2, арк. 127–131]. Таким чином, селяни чинили «легальний» тиск на поміщицькі господарства, намагаючись за

їхній рахунок поліпшити своє становище і за участі земельних комітетів дезорганізували поміщицьке господарство та фінансову систему держави.

Досить гострого й складного характеру набули в 1917 р. орендні відносини. Урегулювання питання про оренду землі на той час було єдиним законним шляхом вирішення земельного питання до розгляду його Установчими зборами. Для Полтавської, Харківської губерній процес здачі – найму землі в оренду був звичайним явищем для господарств як поміщиків, так і селян. Змінилися лише умови оренди (у червні 1917 р. земельні комітети встановили розміри землі та нові, менші, ціни), а також орендарі (орендні землі в першу чергу розподілялися між безземельними й малоземельними селянами). Якщо на початку 1917 р. середня ціна за оренду десятини землі становила 22 крб, то земельні комітети Харківської губернії встановили такі ціни: в Ізюмському повіті від 3 до 5 крб, у Богодухівському повіті – 6-10 крб, а у Харківському – 10 крб [740, с. 209]. Через низьку прибутковість селянських господарств, відсутність у них побічних заробітків та поганий врожай Ізюмський повітовий земельний комітет 23 серпня 1917 р. залишив у силі попередню орендну ціну в 3-5 крб навіть після її відміни Харківським губернським земельним комітетом [134, арк. 10–10 зв.]. Отже, у середині 1917 р. поміщики втратили $\frac{2}{3}$ – $\frac{4}{5}$ суми орендних прибутків. Зменшення прибутків відчували й самі селяни, які здавали землю в оренду.

Урегульовуючи орендне питання, земельні комітети намагалися досягти згоди із землевласниками, однак останні не завжди погоджувалися, оскільки зменшення ціни у 2-7 разів не забезпечувало рентабельності господарства. Самі селяни установлення низьких орендних цін уважали закономірним явищем: раніше штучно завищені ціни за оренду потрібно було привести у відповідність до встановлених державою в умовах війни твердих цін на хліб [434, с. 147]. Питання установлення низької плати за оренду землі й зумовлювало конфлікти між селянами та поміщиками, яким складно було сприйняти нову ситуацію.

18 червня 1917 р. Маяцький волосний сход Кобеляцького повіту Полтавської губернії констатував, що поміщики вимагають високої орендної

плати за землю [107, арк. 1]. У жовтні 1917 р. землевласник Ліщина-Мартиненко скаржився, що Маяцький волосний і сільський комітети захопили усю його землю [107, арк. 92]. Після вивчення справи Кобеляцьким повітовим земельним комітетом з'ясувалося, що з наявних 1400 дес. власник здав в оренду лише 400 дес. [107, арк. 89]. У Павлоградському повіті на Катеринославщині самовільні захоплення селянами сінокосів були зумовлені небажанням поміщиків здавати селянам площі, які вони не могли обробити через нестачу робочих рук. Як з'ясувалося на засіданні Катеринославського губернського земельного комітету 23–24 червня 1917 р., селяни вирішили взяти ці залишки сінокосів і розподілити між собою, що й викликало конфлікти [98, арк. 277–278]. Такі справи намагалися врегульовувати члени земельних комітетів, буквально переконуючи землевласників йти на поступки місцевим селянам.

З наближенням осені, хоча й зі значними труднощами, землевласники все більше погоджувалися на умови оренди. 28 серпня 1917 р. граф С. Капніст запропонував передати з маєтку його дружини в Андріївській волості незаможним мешканцям с. Погарщини Полтавської губернії, крім захоплених селянами 134 дес. зораної і засіяної озимим хлібом землі, ще 60 дес. під яровий хліб з умовою, щоб селяни не забирали землі, які власниця здала для потреб Єленовського цукрового заводу [99, арк. 25 зв.]. Мешканці с. Погарщини претендували на передачу їм в оренду 380 дес. землі, які здавалися власницею цукровому заводу [296, с. 179]. 10 жовтня 1917 р. погодилися передати свої землі в оренду селянам Лохвицького повіту Полтавської губернії землевласники Г. Даньковський (у тимчасове користування на орендних умовах лише мешканцям хутора Даньковщини) та князь М. Орбеліані. 150 дес. орної землі другого розподілив Лохвицький повітовий земельний комітет 11 жовтня 1917 р.: мешканцям с. Часниківки виділили 100 дес., а 50 дес. – хуторянам Високого й Низового. Орендна плата була визначена в розмірі 16 крб за десятину на один урожай [100, арк. 24].

Погоджувалися на оренду й землевласники Катеринославської губернії: Анастасівський волосний земельний комітет Катеринославського повіту в

серпні отримав від землевласника А. Вальмана 125 дес. землі в оренду на 1918 р. для мешканців с. Катошине та 50 дес. від Нейдорфа, сподіваючись отримати 60 дес. від першого й 250 дес. від другого [6, арк. 210–210 зв.].

Оптимістичну характеристику відносин селянства з поміщиками було подано на засіданні Уманського повітового земельного комітету Київської губернії 15 жовтня 1917 р.: більшість поміщиків йшли назустріч бажанням селян отримати землю в орендне користування. У Посухівській волості поміщики з селянами на волосному з'їзді погодилися надати безземельним та малоземельним селянам, що мали великі сім'ї, по десятині за скіпщину з половини. Економія обіцяла допомогти своїм насінням і сівалками [31, арк. 26]. Загалом в Уманському повіті, за інформацією голови повітового земельного комітету Н. Шибіки, станом на 15 жовтня 1917 р., більше ніж 10 тис. дес. землі поміщики передали в оренду селянам [31, арк. 25 зв.–26].

Передавали свої землі в оренду селянам і землевласники інших губерній: Чернігівської [662, с. 127], Харківської (наприклад, Михайлівська економія 11 червня 1917 р. віддала Хухрянському волосному громадському комітетові 47 дес. толочної землі для озимих посівів для потреб безземельних і малоземельних селян по ціні 10 крб за десятину) [69, арк. 19 зв.]. Загалом у Харківській губернії станом на 1 грудня 1917 р., відповідно до інформації члена губернської земельної управи М. Резникова, до селян (в оренду) перейшло більше ніж 100 тис. дес., що складало 1/4 орної площі в губернії. Представники Харківського (М. Коваленко) та Куп'янського (Н. Сизонов) повітів зазначали, що «селяни забрали землі стільки, скільки могли її обробити» [108, арк. 10 зв.–11]. У цілому по Україні, як уточнює М. Рубач, шляхом оренди в поміщиків і заможних селян було забрано від 1/4 до 1/2 їхніх земель [1101, с. 77].

Встановлення низької орендної плати мало суперечливе значення – імпонувало селянам і руйнувало поміщицькі господарства. У деяких місцевостях, зокрема в Бахмутському повіті Катеринославської губернії, селяни відмовилися сплачувати навіть таку низьку орендну плату поміщикам ще в липні 1917 р., використовуючи зібрані кошти для культурно-просвітницької

роботи [336, с. 257–258]. Отже, розширення площі орендної землі мало важливе значення для задоволення земельних потреб селянства, яке жило в очікуванні реформи, і дозволяло еволюційним шляхом усунути «конфлікт інтересів» щодо користування земельними ресурсами. За умови стабільної політичної ситуації цей варіант дозволив би Тимчасовому уряду завершити земельну реформу.

Під час розгляду орендних справ ураховувалися й господарські потреби землевласників, підтримання рівня агротехніки й урожайності. 19 серпня Гадяцький повітовий земельний комітет Полтавської губернії розглядав справу про відібрання Яновщинською громадою Сарської волості в орендаря Д. Лукаша 60 дес. землі на хуторі Вовча, орендованої ним у землевласника Борсукова, для потреб незаможних селян. З'ясувалося, що Д. Лукаш веде зразкове господарство й розводить породисту худобу, а третину своєї землі (20 дес.) він погодився віддати в оренду селянам хутора Яновщини по 12 крб за десятину. Цю пропозицію підтримав і власник землі [99, арк. 20]. 13 жовтня 1917 р. Лубенський повітовий земельний комітет задовольнив скаргу землевласника П. Первака, у якого, згідно з рішенням Лазірського волосного земельного комітету (24 червня), було забрано 80 дес. землі, які передали селянам хутора Сюмаки в оренду. До належних землевласникові 10 дес. комітет ухвалив виділити 4 дес. під садибу і надав 10 дес. під толоку за рахунок земель солдаток. Їм же мали передати землі, якими раніше наділили заможних хуторян [104, арк. 79]. Отже, земельні комітети намагалися узгодити інтереси селян, великих землевласників, орендарів.

Якщо на землю поміщика претендували кілька сільських громад, процес передачі її в оренду вимагав тривалого розгляду земельними комітетами. 10 жовтня 1917 р. Сергіївський волосний земельний комітет Гадяцького повіту на Полтавщині розглядав питання про претензії на 400 дес. землі Барсукова мешканців хутора Новоселівки і с. Венеславівки. У поточному році цю землю орендували майже всі безземельні й малоземельні селяни Новоселівки ділянками від 2 до 6 дес. Управляючому маєтку Барсукових рішенням Гадяцького повітового громадського комітету від 30 червня 1917 р. було

залишено 50 дес. Про те, що новоселівці жили не так бідно й здавали свої власні землі в оренду за високою ціною, розповіли їхні конкуренти з сусіднього села, які до того часу щорічно орендували землю в Барсукова. Ухвалюючи рішення за принципом земляцтва (чи задоволення земельних потреб власної волості), земельний комітет наказав розподілити землю спершу між безземельними Новоселівки й Сергіївки, а потім – між малоземельними цих сіл з умовою ведення правильної сівозміни. Новоселівців також зобов'язали скласти список мешканців з інформацією про землезабезпечення. Отже, конкуруючій волості в оренді землі відмовили, але з'ясувалася вся складна картина селянської боротьби за землю [99, арк. 8–9]. Суперечки між сусідніми селами за землі поміщика стали частими й гострими. Поступово формувався психологічний стереотип селянської поведінки: не допускати на землі «свого» поміщика «чужих» селян.

Отже, у березні – вересні 1917 р. земельні комітети намагалися спрямувати вирішення земельного питання законним та еволюційним шляхом – врегулювання цін на оренду землі. У деяких місцевостях вони зменшилися у 2–7 разів. Орендне питання уперше за багато років вирішувалося на користь селян, а постраждалою стороною на цей раз виявилися поміщики. Однак низькі ціни на оренду та неприйнятні для великих землевласників умови найму працівників поклали початок руйнуванню поміщицького господарства. Селяни прагнули поліпшити економічні умови свого господарювання за рахунок поміщицького майна і власності. Земельні комітети до осені 1917 р. намагалися стримувати конфлікти на ґрунті земельних відносин. З послабленням державних структур і поширенням революційної агітації восени 1917 р. стосунки селян із поміщиками стали все більше загострюватися.

Другий етап селянського протистояння з поміщицтвом розпочався наприкінці вересня 1917 р. і тривав до лютого 1918 р. Земельні комітети продовжували переконувати поміщиків здавати землю в оренду селянам. У жовтні 1917 р. з ініціативи земельної адміністрації селяни на сільських сходах визначалися зі ставленням до земельної реформи Тимчасового уряду. З іншого

боку, вже з вересня – у жовтні набули поширення випадки захоплення орної землі та маєтків, їх підпалів, розгромів, вирубки лісів.

Показовим прикладом згортання земельної реформи і сповзання села до анархії і безвладдя була ситуація у Харківській губернії, відтворена на засіданні губернського земельного комітету 13 жовтня 1917 р. Представники Сумського, Лебединського, Охтирського, Валківського повітів зазначили зростання селянських вимог (ультимативні погрози самим взяти землю), невдоволення раніше отриманою від земельних комітетів землею, прагнення збільшити її площу шляхом самовільних захоплень. Поміщики в цей же час почали відмовлятися здавати землю в оренду селянам і виявляли більші організованість та опір, ніж раніше [98, арк. 312 зв.–313]. В інших повітах Харківської губернії ситуація була спокійнішою: в Ізюмському повіті населення вже було наділене землею, і виникали непорозуміння лише між сусідніми повітами, не було конфліктів на ґрунті оренди землі в Зміївському та Харківському повітах. Самовільні захоплення та заворушення розпочалися з середини вересня в Куп'янському та Старобільському повітах. Причинами цього стали революційна агітація (селян на Старобільщині підбурили представники Харківського революційного штабу) та відсутність фінансування земельних органів, про що повідомив представник Куп'янського повіту Н. Сизонов. Ціни на оренду становили 15 крб з десятини, хоча поміщики намагалися здати з виділеної їм землі і по 40 крб за десятину [98, арк. 313–314]. 31 жовтня 1917 р. Ізюмський повітовий земельний комітет зауважив відсутність конфліктів між поміщиками та селянами щодо оренди й загалом спокійну ситуацію на місцях, але був стурбований інформацією про державний переворот у Петрограді і просив підтримувати порядок на місцях, не допускати «селян до громадянської війни» [134, арк. 11–11 зв.]. Саме у цей час суперечності між селянами й поміщиками набрали гострої форми – почалися масові погроми поміщицьких маєтків, ліквідація їхнього господарства.

Причини розгрому поміщицьких маєтків радянська історична наука пояснювала гостротою класових суперечностей між селянами й поміщиками

(помста за експлуатацію) та споживацькими інтересами селян, критикуючи при цьому й Центральну Раду [1104, с. 183–184]. Солдати-фронтовики вважалися більшовицькими агітаторами [1104, с. 80]. Не відкидаючи повністю ці аргументи, зауважимо, що порівняно з першим етапом селянської революції (1902–1907 рр.), причини селянського невдоволення були обумовлені новими суперечностями, які сформувалися в умовах Столипінської аграрної реформи та Першої світової війни. Причини селянської революції мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Приводом до пограбування поміщицької власності на Правобережжі восени 1917 р. стали кримінальні дії солдат та алкоголь [753].

Причини об'єктивного характеру селянських бунтів у Наддніпрянщині традиційно були зумовлені особливостями землекористування, аграрним перенаселенням, надмірним оподаткуванням селянських господарств та іншими чинниками, тобто економічними умовами селянського господарювання. Суб'єктивні чинники – надмірне визискування та несправедливе ставлення адміністрації маєтків до місцевого селянства та найманих робітників, сформували передумови для селянської боротьби з класової точки зору. Протягом 1905–1917 рр. ці об'єктивні й суб'єктивні чинники перетворили Правобережжя на головний осередок селянських бунтів.

Тривала агітація політичних партій після Лютневої революції 1917 р. неоднозначно вплинула на різні регіони: на Правобережжі спершу відчувалися вияви діяльності правих партій (чорносотенців), а потім – стихійна «більшовизація», на Лівобережжі – перевага українських національних сил. Однак специфічний рівень політичної та національної свідомості селянства відіграв негативну роль як у долі Тимчасового уряду, так й Української революції. Неоднозначне ставлення селянства до приватної власності свідчило про незавершене формування його правової свідомості [783; 800]. Популістські гасла розподілу землі, запропоновані більшовиками та необачливо сформульовані у III Універсалі Центральної Ради, селяни сприйняли як заклик до дій і приступили до негайного захоплення землі та руйнування поміщицьких господарств. Розвиток соціальної поведінки селянства зумовили й психологічні

чинники: втрата цінності людського життя в умовах воєнного часу, зміна поколінь, адаптація до складних життєвих обставин, дії натовпу, кругова порука. Солдати, які очолювали селянські виступи восени 1917 р., нерідко дезертирували з району бойових дій: вони не бажали працювати, жили з того, що продавали селянам військове вбрання й продукти, привезені з фронту, а потім – за рахунок пограбувань поміщиків і селян [235, с. 213; 438, с. 372–373].

Восени 1917 р. склалися також економічні чинники ситуативного характеру: зубожіння селянських господарств у роки Першої світової війни, продовольчі труднощі і загроза голоду, дестабілізація фінансової системи.

Підштовхнула селян до погромів поміщицьких господарств загроза голоду. Її зумовили такі чинники: ліквідація сільської хлібозаготівельної системи навесні – влітку 1917 р. [1092, с. 8–9], складні природні обставини (засуха і поганий урожай), продовольчі реквізиції і тверді ціни на хліб. Традиційно регіоном, що першим відчував вияви голоду, була Чернігівська губернія. У її північних повітах труднощі із забезпеченням продовольством з'явилися влітку: кілька днів наприкінці липня – на початку серпня 1917 р. хліб був відсутній на ринку, придбати його можна було лише за картками. У липні – серпні 1917 р. надходили повідомлення й про голодування селян, особливо Новгород-Сіверського повіту [116, арк. 23; 1248, с. 53–54, 65]. Через подорожчання місцеві селяни, зокрема Конотопського повіту, свого хліба до міста не привозили й не дозволяли вивозити поміщицького. Селяни вимагали скасування твердих цін [116, арк. 23–23 зв., 154 зв.; 1248, с. 66]. Питання про забезпечення хлібом розглядалося на нараді при Чернігівському губернському комісарові 18, 26 липня 1917 р. [116, арк. 154–156, 205].

З такими ж вимогами виступали й селяни решти губерній: сільський сход с. Подібної Краснопільської волості Уманського повіту Київської губернії у відповідь на вимогу постачання продовольства для армії ухвалив 13 серпня 1917 р. вимагати збільшення цін на хліб через дорожнечу предметів першої потреби [46, арк. 11]. Однак продовольчі органи непорушно стояли на позиціях збереження твердих цін на продовольство.

Насправді селяни, якщо пригадаємо обставини збору врожаю влітку 1917 р. (вручну і за третій сніп), значну частину збіжжя розібрали ще під час жнив. Поміщики в 1917 р., згідно з даними М. Рубача, зібрали лише частину врожаю – близько 120 млн пудів, тоді як у 1916 р. збір приватновласницького хліба становив близько 220 млн пудів [1104, с. 298]. Однак в окремих регіонах продовольчий чинник став приводом для погромів. Мешканці с. Дорогинки Ніжинського повіту, які протягом 2–5 листопада 1917 р. грабували економію землевласника Троцини, забраний у нього хліб звезли до свого хлібозапасного магазину. 3 листопада вони ж пограбували хутір С. Нестеренка, відібравши сільськогосподарські продукти, а також гроші й худобу. Хліб у Бакаївському маєтку Троцини забрав 5 листопада Бакаївський громадський комітет. У княгині Долгорукової мешканці с. Володькової Дівиці 3-5 листопада розібрали солону і конюшину [195, арк. 1–1 зв.]. Прагнули пожитися за рахунок поміщицького продовольства навіть заможні селяни у різних регіонах та на різних етапах Української революції – від споживацьких інстинктів селянства страждали як поміщицькі, так і радянські господарства.

Ще одним чинником, який спровокував захопницькі дії селян, варто вважати припинення фінансування державних земельних органів. Голова Лубенського повітового земельного комітету Ставицький просив Полтавський губернський комітет телефонограмою (у Полтаві її одержали 25 вересня 1917 р.) відкрити кредит, оскільки повітова земельна управа два місяці не отримувала платні – матеріальне становище її службовців залишалося дуже складним, волосні комітети руйнувалися, близька до розпаду була й сама повітова управа [104, арк. 27]. На Харківщині члени земельних комітетів, втративши надію на зарплати й відрядження, перестали виїжджати в справах земельного комітету й залагоджувати спірні питання. Селяни, полишені на самих себе, стали самочинно розв'язувати конфлікти із землевласниками [98, арк. 314]. Розпад державних структур, близькість фронту, з якого котилася хвиля анархії і насильства, а також революційна агітація більшовиків сприяли поширенню самовільних захоплень та наростанню селянського екстремізму.

Земельні органи й держава загалом виявилися також не готовими до солдатського чинника. Одним із небагатьох діячів, який озвучив цю проблему, був голова Радомисльського повітового земельного комітету на Київщині М. Мандрика. На засіданні Київського губернського земельного комітету 14–15 вересня 1917 р. він заявив, що перед земельними органами постало гостре питання: «Що комітети повинні зробити на випадок заколоту під час розподілу землі?». Свої претензії на отримання землі можуть висунути багато фронтників, через що земельні комітети повинні контролювати всі маєтки, частково відібрати землю в землевласників і передати її безземельним і малоземельним селянам [32, арк. 25 зв.]. Свої претензії на землю та поміщицьке добро фронтники висловили дещо пізніше – на початку 1918 р. Поки що військові виявилися носіями анархії на селі і призвідниками погромів.

Ініціаторами погромницької діяльності виступили солдати Південно-Західного фронту, які з вересня 1917 р. стали громити винокурні заводи на Правобережжі. Особливо постраждали Літинський та Летичівський повіти Подільської губернії. У Літинському повіті з 26 вересня до 2 жовтня 1917 р. було розгромлено 20 об'єктів – винокурних заводів, складів, поміщицьких маєтків. Постраждало й багато селян [403, с. 60–61; 701, с. 535]. Також зазнали руйнувань Новоушицький, Могилів-Подільський та Вінницький повіти. Розгроми почалися стихійно з приходом військових частин: першочерговою метою був суто кримінальний грабунок хліба, худоби та іншого майна поміщика, яке за незначну плату продавалося селянам, а другою – встановлення акту соціальної справедливості, тобто забезпечення селянської нужди в землі, – зауважує В. Лозовий [917, с. 220]. У маєтку князя Р. Сангушка (м. Славута Ізяславського повіту Волинської губернії) солдати разом із селянами вбили господаря, пограбували його маєток і почали ділити землю [280, с. 121; 289, с. 174]. До пограбувань приєднувалися й селяни. Їх участь у погромницьких діях помічник губернського комісара Волинської губернії С. Куриленко пояснював «темнотою селянських мас» унаслідок тривалої чорносотенної

агітації духовенства Почаївської лаври, нерозуміння селянами ідеї революції і недовірою до Тимчасового уряду та його органів влади [213, с. 62–63].

Цей погромницький рух тривав на тлі паралічу місцевої влади: населення ігнорувало розпорядження адміністрації, земельних і продовольчих комітетів. Суд не міг проводити слідчі дії, а судові функції фактично перейшли до сільських і волосних комітетів, застосовувалися тортури, поширився самосуд. Це повсюдне захоплення поміщицької власності проходило без сутичок лише через те, що землевласники не мали сил чинити опору, – повідомляв Головне управління у справах міліції та забезпечення особистої та майнової безпеки громадян 23 вересня 1917 р. Подільський губернський комісар [403, с. 53]. Адміністрація Поділля звинувачувала у погромницьких діях розташовані тут війська російської армії [403, с. 59, 61, 69, 80].

Провокаційну роль алкоголю в поширенні погромів зауважували командувач 1-го Українського корпусу генерал П. Скоропадський [393, с. 85] та Чернігівський губернський комісар Центральної Ради Д. Дорошенко. Винокурні і горілчані склади стали «спокусою» після трьох років заборони продажу горілки. Сценарій розпочинався з масового пияцтва, опісля вчиняли пожежу, а далі – громили маєток або економію [265, с. 173–174].

У жовтні 1917 р. на перший план у погромах поміщицьких маєтків стали виступати селяни, які ділили поміщицькі землі, реманент, розбирали хліб, часто грабували й службовців маєтків, забираючи навіть їхні особисті речі. Загалом в Україні селянські виступи у вересні – жовтні 1917 р. охопили 20% повітів [892, с. 86]. Ці бунти зірвали мирний шлях вирішення земельного питання, посилили ворожнечу між селянами й поміщиками і пришвидшили руйнування поміщицького господарства. Феномен селянського бунтарства поширювався в умовах послаблення восени 1917 р. державної влади.

Друга хвиля селянських погромів поміщицького майна прокотилася Україною на тлі політичних змін: переходу влади спершу від Тимчасового уряду до Центральної Ради (кінець жовтня – листопад 1917 р.), потім – від Ради до більшовиків на початку 1918 р. Згідно з даними анкетного опитування

1922 р., у 1917 р. було відібрано 31% поміщицьких маєтків, а в 1918 р. – 27% [453, с. 26]. Отже, близько 60% поміщицьких маєтків в Україні, на думку Ж. Тимченко, було конфісковано до кінця лютого 1918 р. [1169, с. 117].

Найбільших масштабів погромницький рух у багатьох губерніях набув у грудні 1917 – січні 1918 рр. 5 січня 1918 р. начальник Могилівської повітової міліції Подільської губернії констатував параліч судової системи, повсюдне зростання злочинності, виживання інтелігенції (вчителів, лікарів) із сіл та містечок, погрози фізичного знищення поміщиків та повну безпорадність повітової адміністрації [403, с. 89–90]. Ця друга погромницька хвиля, хоча теж відбувалася за участі солдат, включала переважно селянство. Майже всім селом напали на своїх поміщиків селяни с. Великий Митник та с. Клітище Літинського повіту Подільської губернії [403, с. 83–85, 96].

Найінтенсивніших погромів зазнали маєтки прифронтових повітів Подільської та Волинської губерній: там, згідно з підрахунками М. Рубача, протягом трьох місяців було розгромлено 50-60% від загальної кількості маєтків. У їхніх східних повітах та Київській губернії чисельність погромів зменшилася до 20-25%. На Київщині було розгромлено 52 поміщицькі маєтки, у 396 маєтках селяни повністю або значною мірою захопили й розібрали живий і мертвий реманент, хліб, корми, різне поміщицьке майно. Зрештою було розгромлено близько 1/5 частини всіх маєтків [1104, с. 165, 184].

Селянський рух на Лівобережній Україні, відповідно до спогадів очевидців, активізувався набагато пізніше після жовтневих подій у Петрограді 1917 р. [417, с. 181; 418, с. 129]. Виступи селян тут стримували українські політичні партії та культурно-освітні організації. У листопаді – грудні 1917 р. на Лівобережній Україні (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії) було розгромлено близько 150 маєтків. Найбільше постраждала Чернігівська губернія (Новгород-Сіверський повіт), де було розгромлено 15-20%. У Полтавській губернії було розгромлено близько 50 маєтків. Загалом розгрома маєтків на Лівобережжі охопили не більше 5-10% загальної кількості поміщицьких маєтків [1104, с. 168, 171, 173, 184].

7 січня 1918 р. у своєму маєтку в с. Вознесенському Наталинської волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії більшовиками був закатований засновник Союзу хліборобів М. Коваленко [205, с. 71; 676, с. 150–151]. У грудні 1917 р. у Куп'янському повіті Харківської губернії зазнав розгрому маєток вдови письменника й драматурга М. Кропивницького [740, с. 241]. Усі цінні речі та реліквії (портрети, книги, ноти, рукописи) були знищені, а його господарка, яка вже не могла працювати лікарем, залишилася без засобів до існування. У зв'язку з цим правління Харківського медичного товариства просило 29 квітня 1918 р. губернського комісара надати їй матеріальну допомогу [156, арк. 51].

У Південній Україні, згідно з фрагментарними і досить приблизними даними, найбільше поміщицьких маєтків було розгромлено в північно-західних повітах Херсонської і на півночі Катеринославської губерній [1104, с. 173]. Селянський рух у Катеринославській, Таврійській та Бессарабській губерніях був найменш інтенсивним і спрямовувався проти заможних селян, зокрема хуторян і відрубників [235, с. 214; 288, с. 194–195; 335, с. 207–208; 417, с. 257]. На території Донбасу (входило шість повітів і три округи) стихійні селянські виступи й самовільний перерозподіл землі та поміщицького майна були поширені у трьох повітах та одній окрузі: Бахмутському, Слов'яносербському, Маріупольському повітах та Таганрозькій окрузі Облaсті Війська Донського [627, с. 10]. За деякими даними, найкраще уціліли поміщицькі маєтки в Бахмутському повіті Катеринославської губернії [336, с. 259].

Порівняно з 1905 р., селянські бунти змінили локалізацію (перемістилися з Лівобережної України на Правобережжя), набули найрадикальнішої форми та набагато більших масштабів. Ініціаторами погромів виявилися фронтовики – солдати військових частин Південно-Західного фронту, які переслідували часом споживацькі, класові чи кримінальні інтереси. Їхні дії знайшли підтримку серед широких верств селянства Подільської та Волинської губерній.

Організаторами селянських виступів 1917 р. на Правобережній Україні були «сторонні елементи» (міські робітники, агітатори політичних партій) та

солдати-фронтовики [232, с. 114; 234, с. 170–171; 280, с. 123]. Вони скликали сход, на якому проводили мітинг і закликали йти до поміщика та відбирати землю, худобу та інше майно. У грудні 1917 – січні 1918 рр. ініціаторами погромів на Поділлі були представники місцевих комітетів порядку, які мали стежити за дотриманням спокою й законності в краї. За їхньої участі були розграбовані маєток І. Чарновського в Гайсинському повіті у с. Комарівка (грудень 1917 р.), господарство І. Баланова у с. Кущинці Кисляцької волості Гайсинського повіту 25–26 січня 1918 р. вартістю 38855 крб [84, арк. 1 зв.–2; 86, арк. 217–218]. Місцевий комітет порядку звинувачувався в розгромі п'ятдесятиного господарства землевласника с. Краснопілки Гайсинського повіту Б. Ясенецького [88, арк. 14–14 зв.]. Органи земельної адміністрації краю в січні 1918 р., як свідчать матеріали Гайсинської повітової земельної управи, зазнавали погроз і претензій з боку солдатських ватаг, які усували відповідальних працівників і призначали для роботи в маєтках «самогонників або злодіїв» [84, арк. 20, 23–23 зв.]. Нова місцева адміністрація, таким чином підтримувала стан безвладдя у краї, чинила кримінальні дії і сприяла занепаду поміщицького господарства та поглибленню економічної кризи на селі.

Участь у пограбуванні поміщицьких господарств взяли усі верстви селянства, як заможні господарі, так і сільська біднота. Найактивнішими учасниками селянських виступів були батраки, сільськогосподарські робітники, бідне й середнє селянство, а нерідко й військовополонені [418, с. 109, 191]. При розподілі поміщицьких маєтків бідняки отримували зерновий хліб. Середняки й заможні селяни, за свідченням сучасників, теж претендували на поміщицьке добро [232, с. 116]. Більше за все виграли від погромів поміщицьких маєтків заможні селяни. Маючи своїх коней і вози, вони, згідно зі спогадами селянина с. Нова Маячка Таврійської губернії І. Гапоненка, могли перевезти награбоване в поміщика майно. Також добрі господарі могли відразу засіяти поміщицьку землю або просто краще заховати награбоване [235, с. 214; 265, с. 206].

Окрему категорію учасників селянських виступів проти поміщиків становили службовці їхніх маєтків: у с. Стражгороді Гайсинського повіту

Подільської губернії прикажчик дідича Івашкевича Іван Кравчук (Колотуха) практично вижив свого господаря з маєтку [232, с. 115]. Прикажчик Здроєцький у маєтку Ковальова, що знаходився за 6 верств від Глодос на Херсонщині, першим почав «руйнувати економію, забирати майно» поміщика [330, с. 11]. Дещо пізніше, коли розпочнеться повернення поміщицького майна і притягнення до відповідальності, селянство не буде таким одностайним.

Жертвами відібрання й переділу землі стали перш за все жінки, вдови, сироти, літні люди, не здатні чинити опір. У роз'ясненні до III Універсалу Центральної Ради від 15 листопада 1917 р. до земельних комітетів Б. Мартос закликав брати на облік землі всіх маєтків нетрудових господарств, зробити детальний опис реманенту (обіцяючи власникам заплатити за нього після ухвали Установчих зборів) і вберегти їх від пограбувань, а також обережно ставитися до середньої землевласності, доля якої остаточно буде вирішена на Установчих зборах [96, арк. 27]. Однак положення III Універсалу були використані проти колишніх власників [див., напр.: 145, арк. 1–1 зв., 6–8].

Взимку 1917–1918 рр. селяни припинили виплачувати землевласникам орендну плату, а в багатьох місцях це трапилося ще раніше. 25 січня 1918 р. з проханням до Полтавського губернського земельного комітету виплатити належні їй кошти звернулася О. Примо, власниця 30 дес. землі в Комишанській волості Миргородського повіту, оскільки Комишанський земельний комітет взяв у неї в оренду 15 дес. землі ціною 25 крб за десятину (про другу половину її ділянки нічого невідомо). Сама ж О. Примо жила в Полтаві й виховувала доньку [111, арк. 48]. 29 січня 1918 р. Полтавський губернський земельний комітет підготував їй відповідь, що за III Універсалом усі нетрудові землі повинні перейти на облік земельних комітетів, а видачі орендних грошей за землі колишнім власникам не буде [111, арк. 47]. Під час перерозподілу землі, яка здавалася в оренду, випадки несплати коштів за користування землею новими орендарями були частим явищем через стихійність, нерегульованість процедури. Даний випадок свідчить уже про реалізацію органами місцевої адміністрації законодавчих актів у галузі землекористування.

Колишніх власників, які самостійно не вели господарство, позбавляли можливості користуватися землею. Наприклад, Н. Іванова разом із трьома сестрами мала 4 дес. орної землі й одну десятину толоки. Уся їхня власність у Потоцькій волості Кременчуцького повіту на Полтавщині становила 30 дес. (землі під садибами й лісом) і була взята на облік земельним комітетом. На ці землі претендували 23 господарі, а власникам взагалі відмовили [110, арк. 39–40]. Ліквідація приватної власності болюче вдарила насамперед по дрібних землевласниках, беззахисних в умовах революційної стихії. Держава їх права не захищала, а сільська громада ухвалювала рішення в інтересах більшості.

Поміщикам, які самостійно вели господарство, селяни могли залишати землю та частину майна для господарювання за «трудовою нормою». У с. Малиничях Проскурівського повіту на Поділлі повітова земельна управа 20 грудня 1917 р. зобов'язала Малиницький волосний земельний комітет видати для особистого користування землевласниці Мандельштам одну пару коней, одну корову, картоплю, корм для худоби, а також меблі, особисті та домашні речі [125, арк. 3]. Поміщику Резникову у с. Суслівій Єлисаветградського повіту на Херсонщині навесні 1918 р. виділили пару коней, фаєтон, підводу дров та один центнер хліба. На базі маєтку було створено 4 артілі, які засівали поля, а частину худоби й птиці роздали бідним селянам сусідніх сіл [188, арк. 4–5]. У с. Черепині Овруцького повіту Волинської губернії, за спогадами голови Черепинського виконавчого комітету І. Гришкова, у січні 1918 р. збори фронтників і бідних селян ухвалили виділити поміщику землі на їдця, четверо коней, чотири корови, а іншу худобу та реманент змусили продати. Сам поміщик разом із сім'єю виїхав до міста, залишивши в маєтку прислугу [189, арк. 1–2].

Однак уже з квітня 1918 р. названі землевласники почали повертати своє майно. Власниця маєтку при с. Карпівцях Мандельштам почала вимагати від Проскурівської повітової земельної управи, а та від Малиницької волосної управи повернення забраного в неї майна [125, арк. 77]. У червні 1918 р. уповноважений поміщика Резникова П. Белов разом із каральним загоном

змушував селян с. Суислової та Георгієвки відшкодовувати завдані землевласникові збитки [188, арк. 4–5]. Поміщик с. Черепина вимагав від селян повернути йому пограбоване на суму 30 тис. крб та худобу [189, арк. 3]. Процес повернення власності пограбованим поміщикам був складним і тривалим.

Наслідки другого етапу селянського протистояння з поміщицтвом катастрофічно вплинули на розвиток сільського господарства. Перша загрозлива тенденція з'явилася восени 1917 р. і була пов'язана з незасівом землі. Зокрема, Прилуцький повітовий земельний комітет 29 вересня 1917 р. повідомляв, що через непорозуміння між селянами й землевласниками близько 170 дес. землі в повіті залишилися незораними, а під цукрові буряки – близько 3 тис. дес. [101, арк. 33]. Випадки часткового необробітку селянами земель траплялися в Куп'янському повіті Харківської губернії [108, арк. 10 зв.–11]. Актуальності посівна кампанія набуде вже навесні 1918 р.

Іншою проблемою стала доля залишених або відібраних у поміщиків маєтків. Теза радянської історичної науки про встановлення селянами контролю над маєтками не підтверджується джерельною базою. За ставленням до поміщицької власності один із військових діячів Центральної Ради В. Петрів виокремив три групи сіл: перша дотримувалася інструкцій Центральної Ради й брала економії на облік та під охорону, друга група більш-менш організовано ділила панські маєтки, а третя – грабувала й нищила їх за активної участі солдатів-дезертирів [353, с. 148–156]. Загальною тенденцією були слабкість адміністративної влади на місцях та відсутність коштів для утримання маєтків.

Узимку та навесні 1918 р. земельні комітети змушені були шукати засоби для прогодування худоби в поміщицьких маєтках. У Лубенському повіті на Полтавщині на початку грудня 1917 р. на хуторі Герасимівці Засульської волості маєток А. Желобовської площею більше ніж тисяча десятин залишився без власників і управителя, який покинув посаду й передав ключі волосному комітетові, худоба стояла не годована й без догляду [104, арк. 92]. Гайсинський повітовий земельний комітет на Поділлі постановою від 23 січня 1918 р. дозволив продавати молодняк з економій (виручені гроші вносити на депозит

повітового земельного комітету) і передавати робочу худобу селянам на утримання та роботу в господарстві з умовою її повернення та допомоги іншим селянам [86, арк. 101, 153]. 18 лютого (3 березня) 1918 р. Лохвицький повітовий земельний комітет Полтавської губернії розглядав питання про можливість продажу худоби з колишніх поміщицьких маєтків Орбеліані, Кочубея, Баранника та інших через нестачу запасів кормів. Коней Полтавської казенної конюшні, яких раніше утримували в Петровському маєтку, нині тримали в себе приватні особи с. Озерян – «без догляду й годували погано» [100, арк. 33]. Такі випадки були дуже поширеними. Через нестачу кормів та потребу виплачувати платню працівникам маєтків утримання їх земельними комітетами призводило до значних збитків, через що Покровська волосна рада селянських депутатів Куп'янського повіту Харківської губернії вимагала їхньої «негайної ліквідації» [429, с. 458–459]. Своїми силами утримувати маєтки земельні комітети не могли. Частину робочої худоби розібрали селяни, а загалом тваринництво стало заручником непродуманої державної політики та нерозсудливих дій селян.

Отже, другий етап селянського руху (вересень 1917 – лютий 1918 рр.) характеризується розгромом значної частини поміщицьких господарств (було порушено права 60% їх власників). Участь у погромах брали всі верстви селянства, їх дії носили одностайний характер. Селянська революція на цьому етапі спрямовувалася проти поміщиків, однак її вияви негативно вплинули на становище сільського господарства. Скористатися наслідками цієї боротьби селянство не змогло, збагачення було тимчасовим і характерним для незначної частини сільського населення.

Третій етап селянського протистояння з поміщицтвом (березень – квітень 1918 р.) характеризується пошуком подальших шляхів розвитку господарства й порозуміння з поміщиками. Болюча проблема повернення власності вирішувалася в кожному конкретному випадку залежно від характеру пограбувань та стосунків поміщика з селянами.

Уплив селянських погромів, безгосподарності земельних комітетів та безчинств військових на становище поміщицьких маєтків у Київському повіті

з'ясували члени Київського повітового земельного комітету на 6-х зборах від 18 березня 1918 р. і дійшли висновку: за нечисленними винятками поміщицькі економії – або розгромлені, або доведені до такого стану, що «сподіватись на їх самостійне існування зараз зовсім не доводиться» [33, арк. 62]. У Липовецькому повіті із 137 маєтків було знищено 119, або 87%. В Ольгопільському повіті на Поділлі із 119 поміщицьких маєтків цілими лишилися два [735, с. 57]. Господарства краю зазнали найбільших втрат від погромницької стихії.

Проблемою повернення власності зайнялися повітові земельні управи, які працювали в дуже складних умовах. Від продажу поміщицького майна селяни отримали мізерні кошти, які Міністерство земельних справ УНР своїм обіжником від 9 березня 1918 р. намагалося залучити на депозити повітових земельних комітетів. Останні стали розшукувати виручені сільськими та волосними земельними комітетами гроші за продаж поміщицького реманенту, державного майна (лісів), оренду млинів тощо [33, арк. 62; 118, арк. 2 а; 125, арк. 120]. Сільський земельний комітет с. Синяків Талалаївської волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії отримав 2 тис. крб за продаж живого реманенту з маєтку А. Петровського та 849 крб 01 к. за продаж сіна, соломи й буряків [118, арк. 3, 10]. Філевський сільський земельний комітет від продажу майна економії виручив 255 крб 25 к., які були потрібні для ремонту її реманенту (плугів, возів тощо) і «просив дозволу залишити гроші в себе» [118, арк. 8]. Курилівський сільський земельний комітет Ніжинського повіту повідомляв волость, що відібране у власників нетрудових господарств майно не продавав, а ліси не вирубувалися, «через що й грошей ... не має» [118, арк. 9]. Від продажу живого реманенту (худоби) маєтку с. Зверхівців Проскурівського повіту Подільської губернії було отримано 3607 крб, а після виплати жалування службовцям маєтку залишився 1151 крб [124, арк. 11].

За 10% вартості продавали незаможним селянам розділену на сільському сході в березні 1918 р. поміщицьку худобу, згідно зі спогадами І. Ярошенка, мешканці одного з хуторів поблизу с. Томаківки Катеринославської губернії

[454, с. 279]. Отримані кошти селяни відразу ж витрачали або на ведення економічного господарства, або просто розділивши між собою [157, арк. 16]. Селяни Гадяцького повіту на Полтавщині, боячись повернення поміщиків, виручені гроші за продаж поміщицького майна розподіляли між членами сільської громади, щоб усім нести можливу відповідальність [206, с. 173].

Замислюватися про наслідки своєї діяльності та засоби для існування селяни почали після розгрому поміщицьких маєтків. Не розподіляти між населенням, а вигідно використати кошти від продажу поміщицького реманенту планувало волосне народне зібрання у містечку Медвині Канівського повіту Київської губернії. 6 березня 1918 р. збори, за пропозицією голови волосної управи П. Денисенка, ухвалили створити при Медвинському сільському банку народний банк, з якого видавати позики під 4% усім селам, які «увійшли в контакт» з Медвинською громадою [42, арк. 1]. Мешканці Медвина та сусідніх сіл розподілили між собою землі п'яти економічних поміщиків Браницьких, з їх лісу збудували оселі, господарські приміщення. Товариство «Просвіта» дбало про культурно-просвітницьке життя. В селі склалася «своєрідна форма селянського самоуправління» [1250, с. 165]. Але не у всіх селах могли так налагодити своє життя.

14 квітня 1918 р. селяни с. Канівки Проскурівського повіту Подільської губернії, які не мали власного поміщика, обговорюючи становище із землею, дійшли висновку, що без землі й хліба їм загрожує голод. У попередні роки мешканці села працювали на поміщиків сусідніх сіл, а на зароблені гроші купували хліб, а в поточному році через погроми поміщицьких маєтків та вигнання їх власників не було вже де заробляти. Через це сход ухвалив відібрати землю в селян, які не належать до Канівської громади, і разом з банківською землею розподілити її між безземельними та малоземельними [126, арк. 16–16 зв.]. Однак джерела такого характеру є поодинокими: селяни у своїй масі ще не усвідомлювали результатів погромницької діяльності.

Пограбування поміщицької власності восени – взимку 1917 р. та подальший розподіл землі навесні 1918 р. започаткували розкол у селянському

середовищі. Особливо ця роз'єднаність селянства відчувалася на Поділлі. 3 березня 1918 р. громадяни с. Пологи подали до Гайсинського повітового земельного комітету список з 10 осіб, які не брали участі в погромі маєтку поміщика Дробановського в лютому 1918 р. [87, арк. 13–13 зв.]. 5 березня 1918 р. до Гайсинського повітового земельного комітету список з 80 осіб, які не брали участі в погромі фільварку в січні 1918 р., подали громадяни с. Мелешкова Кисляцької волості Гайсинського повіту [87, арк. 14].

Пошуки шляхів уникнення відповідальності за вчинені дії спостерігаємо в поясненнях селян – учасників погрому економії І. Баланова в ніч з 24 на 25 січня 1918 р. у с. Кущинці під час слідства, вчиненого головою Кисляцького волосного земельного комітету Я. Вижнюком. Він опитав 11 учасників цієї події, з них четверо, у кого було знайдене пограбоване майно, заявили про свою непричетність («хтось» приніс – односельці, сестри чи син), двоє брали чуже майно під впливом алкоголю після весілля або дружнього застілля, один – за принципом безвідповідального колективізму («усі несуть»), троє заявили про свою неучасть у пограбуванні маєтку. Свої дії селяни пояснювали випадковістю, намагаючись перекласти відповідальність на жінок чи дітей, а на запитання щодо участі односельців відповідали загальними фразами («не бачив, не чув, не знаю»). Участь у пограбуванні маєтку вдень 25–26 січня за постановою сільського сходу брала більша частина села [85, арк. 98-101]. 19 березня 1918 р. с. Кущинці Кисляцької волості Гайсинського повіту Подільської губернії подало список 41 особи, не причетної до пограбувань та розподілу поміщицького майна [87, арк. 16]. Різноманітні заходи щодо з'ясування учасників погромів будуть реалізовані дещо пізніше – влітку 1918 р.

Одним із наслідків селянської війни стали гострі конфлікти між сусідніми селами, які мали спільного поміщика і сперечалися за його землю [318, с. 89]. За повідомленням службовця міністерства закордонних справ Німеччини, відомого публіциста К. Росса, у березні 1918 р. в Україні були села, оточені окопами, села, які воюють одне з одним за поміщицькі землі [383, с. 288]. Активність міжселищних конфліктів залежала від слабкості політичної влади.

За допомогою для відшкодування збитків поміщика й заможні селяни часто зверталися до присутніх в Україні німецько-австрійських військ. Прихід останніх, за характеристикою Д. Дорошенка, спровокував «аграрну реакцію в широкому розумінні слова» [265, с. 327]. Також землевласники створювали власні каральні загони і силою повертали розібране майно та реманент. У с. Глодоси на Херсонщині пограбоване селянами в поміщика І. Ковальова майно відібрав у них загін Вільного козацтва 1 січня 1918 р. як «народне» [326, с. 20–21]. У березні 1918 р. це майно й худобу було повернуто поміщикові [597, с. 543]. Однак племінник поміщика М. Ковальов став чинити репресії щодо селян. Залякавши їх кулеметом та рушницями (переважно жінок і дітей), він змусив заплатити велику суму контрибуції. На захист селян виступили Січові стрільці, і племінника поміщика, хоча й ненадовго, було заарештовано [326, с. 22; 330, с. 14]. Отже, селяни сплачували кілька разів за пограбоване майно, або ж власники встановлювали завищені суми відшкодувань. Репресії і зловживання поміщиків та каральних загонів посилювали соціальну ворожнечу на селі. Процес відновлення великого землеволодіння, який розпочався з березня 1918 р., виявився розтягненим у часі і мав частковий характер.

На базі деяких поміщицьких маєтків наприкінці 1917 – навесні 1918 рр. стали виникати нові форми організації виробництва – перші колективні господарства. Схиляли селян до колективного обробітку землі інструктори Центральної Ради, якій добре було відомо про обмеженість поміщицьких ресурсів для задоволення земельних потреб селянства. Заступник генерального секретаря земельних справ Б. Мартос повідомляв земельні комітети (у Полтаві лист отримали 4 листопада 1917 р.), що після поділу поміщицької землі сільськогосподарського реманенту і худоби не вистачить трохи не половині селянських господарств. Він закликав повсюдно створювати хліборобські товариства [97, арк. 16]. Практику їх заснування продовжили більшовики.

Життя перших колективних господарств було недовготривалим (встановити їхню точну кількість дослідникам не вдалося). Згідно з різними підрахунками, в Україні було створено від 30 до 250 трудових

сільськогосподарських артільей, товариств для спільного обробітку землі й комун [1104, с. 392–396; 600, с. 25]. Вони виникали в Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській губерніях [572, с. 175]. У регіонах цукробурякової промисловості (Київській, Подільській губерніях) існували кілька десятків тимчасових артільей для обробітку цукрових плантацій [1104, с. 392]. 14 сільськогосподарських колективів із 40 вірогідно наявних в Україні навесні 1918 р. діяли у Полтавській губернії [577, с. 27; 1104, с. 393–394]. 12 колективних господарств було організовано в Катеринославській губернії [1200, с. 68]. У чотирьох сільськогосподарських комунах Гуляйпільського району працювало більше ніж 700 осіб [1104, с. 395]. П'ять господарств (у них працювало не більше ніж 300 осіб) було створено в Ізюмському та Слов'яносербському повітах Донбасу [627, с. 11]. Перемога передільницьких настроїв, які традиційно лежали в основі общинної психології, виявилася й у ставленні селян до комун. Мешканці сусідніх сіл навесні 1918 р. прагнули пограбувати створені анархістами в Гуляйпільському районі комуни, щоб переділити між собою сільськогосподарський реманент: «Нехай ... вільні комунари потім його куплять у них» [325, с. 176]. Загалом же колективні господарства мали на меті врегулювання нової проблеми, зумовленої ліквідацією поміщицького землеволодіння, – організацію сільськогосподарського виробництва. На початку 1918 р. артілі, комуни виявилися новою формою економічної самоорганізації селянства. Якщо врахувати, що на початку весни 1918 р., на переконання І. Хміля, селяни відібрали 55,5% приватновласницької землі (8 млн 991 тис. дес. з 16,2 млн дес.) [1200, с. 56], то роль перших колективних господарств не була значною. Серед селянства поширювалися передільницькі настрої.

Основною проблемою весни 1918 р. в умовах політичної нестабільності та загострення відносин селянства з поміщицтвом залишалася посівна кампанія: невпевнені в долі врожаю люди не поспішали засівати поля [808, с. 182]. Свою допомогу в організації посівної кампанії пропонували хліборобівласники. 10 квітня 1918 р. їхня делегація взяла участь у нараді в Полтавського

губернського комісара з приводу засівів. Уважаючи за потрібне вирішити питання про посів незалежно від питання розподілу землі, вони просили дозволу самим засіяти землю (хто мав можливість), оскільки з великих маєтків державі легше було отримати хліб. Губернський комендант засумнівався в їхній спроможності знайти потрібну кількість робочих рук, а деякі члени наради звернули увагу на недоцільність появи власників у маєтках (це могло викликати непорозуміння й зашкодити посівній кампанії) [109, арк. 199–199 зв.]. Численні хліборобські делегації, відряджені до Києва, намагалися порозумітися з Центральною Радою, однак остання проігнорувала їхні вимоги [256; 257; 266]. Цим український уряд підштовхнув заможне й середнє селянство до великих землевласників, які забезпечили підтримку Гетьманату.

«Чи можливий був компроміс між землевласниками й селянами?» – відповідь на запитання намагалися знайти один із авторів «Великої земельної реформи» Тимчасового уряду В. Чернов і представник «поміщицької професії» Є. Чикаленко. На думку В. Чернова, маєтне дворянство було приречене і через зволікання із скликанням Установчих зборів могло скористатися лише часом для отримання прибутків із своїх господарств (їх продажу, застави). Останнє викликало невдоволення селянства, підштовхнуло його до погромів поміщицьких маєтків [434, с. 240, 242, 247–248]. Є. Чикаленко вважав, що землевласники (за винятком великих) могли б піти на компроміс, якби їм залишили по 150 дес. землі, а за решту держава сплачувала паперами і таким чином держава могла б замирити селян із землевласниками [439, с. 56–57, 97]. Відтак драматичні події кінця 1917 – початку 1918 рр. супроводжувалися трансформацією соціального укладу й руйнацією економічних відносин – вилученням поміщицтва як класу й виробника сільськогосподарської продукції.

Отже, перша половина 1917 р. характеризувалася досить мирним співіснуванням селян із поміщиками, спробами за взаємною згодою врегулювати орендні відносини. Форми селянських виступів свідчили, що селяни не поспішали захоплювати орні землі, а намагалися поліпшити своє становище за рахунок поміщицького добра (реманенту, луків, сінокосів,

врожаю). Форми боротьби не різнилися від попереднього етапу селянської революції. За кількістю селянських виступів перше місце посіла Лівобережна Україна і, зокрема Полтавська губернія.

Поміщики в умовах господарської розрухи та посилення ворожнечі у суспільстві, продовжували господарювати або ж намагалися розпродати свою власність. Економічний стан їхніх господарств влітку 1917 р. підірвали ініціативи земельних комітетів, спрямовані на встановлення низьких цін на оренду землі та підвищення оплати праці найманих робітників. Уперше за багато десятиріч орендне питання вирішувалося на користь селян, які також домоглися вигідних умов збору врожаю. Попри економічні труднощі, в орендне користування селян у 1917 р. перейшло від чверті до половини площі поміщицької землі. Урегулювання орендного питання забезпечувало передумови для здійснення нової земельної реформи.

Найскладнішим періодом у відносинах селянства з поміщицтвом стала пізня осінь 1917 – початок 1918 рр. Основними формами селянського руху цього періоду стали погроми і підпали поміщицьких маєтків. Епіцентр селянської боротьби перемістився на Правобережну Україну. Причини погромницького руху пояснюються традиційними економічними умовами селянського життя (малоземелля, аграрне перенаселення, надмірне оподаткування селянських господарств), а також новими чинниками, які зумовила Перша світова війна (зубожіння селян, загроза голоду та продовольчі труднощі, дестабілізація фінансової системи). Політизація суспільства після Лютневої революції, тривала агітація політичних партій створили сприятливий ґрунт для селянського невдоволення. Організаторами погромницького руху восени 1917 – взимку 1918 рр. виступали сторонні особи (міські робітники, агітатори політичних партій, солдати-фронтовики). Участь у погромах поміщицьких маєтків брали представники всіх верств селянства, нерідко майже все село, особливо заможні селяни. Результати погромницької діяльності катастрофічно вплинули на становище сільського господарства і не були продумані самими селянами, які руйнували маєтки і тим самим втрачали

можливість підробітків. Жертвами селянської війни стали власники майже 60% поміщицьких господарств.

Третій етап селянського протистояння з поміщицтвом (березень – квітень 1918 р.) характеризується налагодженням відносин із землевласниками, яке супроводжувалося відшкодуванням за розграбоване майно чи сплатою контрибуцій і часто мало болючий характер для селянства. У цей же час виникають перші колективні господарства (артілі, комуни), які були спробою економічної самоорганізації селянства. На тлі консолідації сільської громади набули поширення міжселищні конфлікти за землю та майно поміщика.

5.2 Повернення поміщицької власності українським селянством періоду Гетьманату П. Скоропадського (травень – грудень 1918 р.)

Обрання Гетьманом П. Скоропадського та створення Української Держави 29 квітня 1918 р. започаткувало нову фазу селянської революції – «примирення» селян із поміщиками. З проголошенням «Грамоти до всього українського народу» відновлювалася приватна власність і скасовувалося законодавство Тимчасового уряду й Центральної Ради. У питанні співіснування селян і поміщиків на перше місце виступило врегулювання земельних, майнових відносин тощо. Українська Держава формально стала на захист економічних інтересів власників, які постраждали від селянських погромів наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., і одночасно проголосила розробку аграрної реформи в інтересах селянства. Гетьманат намагався створити умови для відновлення права приватної власності та відшкодування збитків [784, с. 51], а сільська громада мала сприяти «примиренню» із землевласниками.

Практична реалізація заходів аграрної політики Української Держави покладалася на структури, які тривалий час знаходилися в стадії формування (Державний земельний банк та земельні комісії). Відновленням права власності і встановленням розмірів відшкодування збитків займалися спершу повітові тимчасові земельні комісії, а потім – земельно-ліквідаційні комісії (15 липня

1918 р. був підписаний закон про їх створення). На початку серпня 1918 р. Міністерство землеробства видало наказ, яким зобов'язало губернських старост негайно розпочати діяльність земельно-ліквідаційних комісій [277].

Тому перші кроки у справі відшкодування збитків здійснювала місцева адміністрація. У травні 1918 р. губернські, а потім і повітові старости видавали накази про повернення селянами майна землевласників та принципи їхнього замирення [365, с. 42–44, 74–75; 413, с. 76–77]. Накази повітових старост зачитували на сільських сходах [454, с. 282–284], за їх виконанням стежили також волосні народні управи. При встановленні термінів відшкодування та засобів впливу на селян місцева адміністрація чинила на власний розсуд.

Подільський губернський староста 29 травня 1918 р. зобов'язав Гайсинського повітового старосту негайно з'ясувати склад колишніх земельних комітетів і змусити їх членів повернути протягом десятиденного терміну майно колишнім власникам або його описи у випадку розграбування [89, арк. 3–3 зв.]. Однак грошей для відрядження на місце повітові земельні комісії, які перейняли справи земельних комітетів, не мали. Коли наприкінці червня 1918 р. документацію волосних та сільських земельних комітетів було доставлено до Гайсинської повітової комісії, з'ясувалося, що документи «в повному непорядку». 30 червня 1918 р. головою Гайсинської повітової комісії з прийому книг, документів і майна від скасованих земельних комітетів І. Равським було складено акт про невідповідність вимогам діловодства й потребу доведення цих документів до ладу колишніми секретарями волосних та сільських земельних комітетів [90, арк. 23].

У деяких випадках члени земельних комітетів із зміною влади знищували документацію. Так вчинив Конотопський повітовий земельний комітет Чернігівської губернії, голова й секретар якого вивезли з собою справи. Секретар комітету С. Ленінський з 20 травня й до осені 1918 р. перебував у в'язниці за наказом повітового старости [196, арк. 2, 11–11 зв.]. Документація земельних комітетів була найбільш вірогідним джерелом участі селян у пограбуванні поміщицької власності і могла слугувати підставою не лише для

повернення майна, а й для притягнення учасників погромів до судової відповідальності. Через це вона ретельно приховувалася, або ж знищувалася. Дуже часто відповідальність за ухвали про земельний переділ чи пограбування поміщицької власності земельні комітети покладали на сільські громади. Встановлення ініціаторів земельних конфліктів та з'ясування шляхів повернення збитків від селянських виступів вимагало від Української Держави особливих підходів у галузі законодавства та суспільних відносин.

З метою оцінювання збитків від земельних конфліктів організації землевласників готували рекомендації для земельних комісій та поміщиків. 4 травня 1918 р. Рада Союзу земельних орендарів створила спеціальну оціночну комісію з представників Обласного Союзу земельних власників, Ради зем'ян, Союзу службовців у сільському господарстві й сільськогосподарській промисловості (складалася з дев'яти підкомісій). Своїм завданням комісія визначила відновлення господарств у колишньому обсязі, тобто передбачала купівлю лише нового реманенту, хліба за ринковою ціною. Значна інфляція спричинила зростання вартості майна, зокрема на предмети домашнього вжитку ціни збільшилися в 15-20 разів [39, арк. 3, 7 зв.]. Питання з'ясування середніх цін на живий і мертвий реманент для визначення збитків від погромів маєтків розглядав Союз земельних власників і сільських господарів Подільської губернії на засіданні оціночно-експертної комісії 5, 6 і 8 червня 1918 р. [39, арк. 1–2]. Ці рекомендації мали переважно теоретичний характер, оскільки багато речей та сільськогосподарських машин зникли із практичного вжитку.

Яких збитків, принаймні в межах Подільської губернії, зазнало сільське господарство краю, намагалися з'ясувати статистики. Подільський губернський статистичний комітет планував підготувати в 1918 р. видання «Обзор Подольской губернии» за 1913–1918 рр. Його складовою мав стати нарис про вплив війни 1914–1917 рр. та революційного руху 1917–1918 рр. на економічне життя губернії. З цією метою губернський статистичний комітет намагався отримати з повітів інформацію про захоплення в 1917–1918 рр. приватновласницьких, державних, церковних земель, знищення лісів, склад та

діяльність земельних комітетів у 1917 р. тощо [91, арк. 4]. На жаль, жоден із державних органів не зміг зібрати більш-менш систематизованої статистичної інформації про зміни в розвитку сільського господарства періоду революції.

Землевласники списки пограбованого й знищеного майна стали складати ще з початку 1918 р. Граф В. Грохольський своє майно в с. Терешках та на фермах Звіринець, Казимирівка й Малинки Старокостянтинівського повіту Волинської губернії оцінив у 1470149 крб 65 к., а нанесені під час погромів у грудні 1917 – січні 1918 рр. збитки – у 662459 крб 65 к. У головному будинку були витягнуті й розкрадені вікна та двері, розвалені печі, обідрані шпалери і навіть знищена фарба на стінах. Підтвердження правильності оцінки свого майна він домігся через суд ще 12 (25) лютого 1918 р. [193, арк. 1–3 зв.].

При встановленні збитків апетити в землевласників були завищені (через інфляцію, відсутність деяких речей на ринку чи просто через бажання покарати селян). Хрестоматійним став приклад поміщика Ямпільського повіту Подільської губернії, що стягнув із селян 250 тис. крб при вартості його майна в 150 тис. крб [1201, с. 120]. В 11 млн крб оцінила збитки Карлівського маєтку на Полтавщині його адміністрація. Багато зусиль для повернення живого й мертвого реманенту маєтку з квітня 1918 р. і в період Гетьманату доклав колишній особливий урядовий комісар Центральної Ради І. Місюра [67, арк. 38–39]. Вимоги поміщиків у кілька разів перевищували розміри пограбованого в Сосницькому повіті Чернігівської губернії. Не погодився зменшити контрибуцію за пограбування селянами Дунайцівської економії Гетьмана П. Скоропадського глухівський староста [665, с. 259–260].

Оскільки земельні органи перебували у стадії становлення, головну роль у механізмі відшкодування збитків землевласникам відігравала місцева адміністрація. Від ступеню її організованості залежали й інтенсивність відновлення маєтків. Ефективність дій цивільної адміністрації підсилювалася контролем чи втручанням з боку німецьких та австро-угорських військ.

Маєтки, до яких поверталися їхні господарі у травні – червні 1918 р., знаходилися у жахливому стані. Майже повністю було зруйновано більше ніж

половину приватновласницьких маєтків у Черкаському, Чигиринському, Канівському повітах Київської губернії. Ті господарства, де збереглися будівлі та реманент, знаходилися в незадовільному стані: управляли ними непрофесійні та випадкові люди, більшість земель розподілили між собою селяни, суттєво зменшилася площа цукрових буряків, посіви здійснені неякісно, поля заросли бур'янами, а худоба через поганий догляд була непридатною для сільськогосподарських робіт. У цих повітах поміщики повертали своє майно з допомогою військових частин [395].

Руйнування поміщицьких економій зі встановленням Гетьманату не припинилося. Повірений поміщика Терещенка П. Рогаль-Левицький після огляду Сокільчанської й Андрушівської економій у Сквирському повіті Київської губернії 14 травня 1918 р. писав, що після «Грамоти» гетьмана місцеві жителі за низькими цінами продали хліб, худобу, реманент економій. У Куп'янському повіті Харківської губернії на початку травня селяни розгромили 20 економій [1201, с. 123–124]. У Сумському повіті був знищений єдиний уцілілий маєток «Графська садиба», а сільськогосподарський реманент вартістю 500 тис. крб, який тут зберігався, згорів [363].

Повторна хвиля підпалів поміщицьких маєтків та нападів на самих землевласників, членів їхніх сімей і економічних службовців охопила Катеринославську губернію. 28 травня 1918 р. у Верхньодніпровському повіті у власному лісі був убитий землевласник П. Гусєв, 29 травня зазнав нападу землевласник В. Білокрис, у ніч на 1 червня – М. Доленго-Грабовський, який ночував в Олександропо-Павлівському земському училищі. Інформація про численні напади на службовців економій та членів сімей поміщиків, пограбування їхнього майна і навіть вбивства міститься у зведеннях Катеринославського губернського старости про становище в губернії за червень 1918 р. [178, арк. 13, 22, 33, 38–39, 56, 59 зв., 91]. У Новомосковському повіті широких масштабів набули підпали економій. Зокрема, в повіті було спалено маєток Мізка Карабинівка, економію Горностиця, економію князя Урусова і його хутір Веровський, економію Міро та деякі інші. Підпали економій

відбувалися й у Верхньодніпровському повіті, однак у тих місцях, де розташовувалися австро-угорські війська, селяни поспіхом повертали розграбоване в економії майно. Зволікали із поверненням поміщицької власності селяни Олександрівського повіту [178, арк. 13 зв.–15, 20, 56].

Неповернення селянами майна до свого маєтку констатував 2 червня 1918 р. Харківський губернський староста П. Заліський [430, с. 30]. Селяни с. Литвинця Курилівської волості Канівського повіту на Київщині, за інформацією голови волосної земської управи від 11 червня 1918 р., ухвалили таке рішення: «Як всі селяни України повернуть те, що розбирали із економії, то і ми повернем, бо не ми перші розбирали, то не ми перші і повернемо» [415, с. 109–110]. Неохоче, за інформацією голови волосної народної управи від 17 червня 1918 р., повертали майно селяни в Хашуватській волості Гайсинського повіту на Поділлі [88, арк. 4–5 зв.].

Повернення поміщицьких маєтків їх колишнім власникам чи управителям залежало від рівня організованості місцевої влади та відносин поміщика із сільською громадою. Поступове відновлення поміщицьких маєтків на початку червня 1918 р. відбувалося у Вінницькому та Літинському повітах Подільської губернії, Бердичівському повіті Київської губернії, Старокостянтинівському повіті Волинської губернії: адміністрація маєтків працювала в належних їй будівлях, приймала від селян живий і мертвий реманент, зерно [223]. У Кіблицькій волості Гайсинського повіту Подільської губернії, згідно з інформацією волосного старшини, станом на 18 червня 1918 р. з 12 населених пунктів передача власності чи хоча б переговори з власником або уповноваженими ним особами відбулися лише в половині сіл. В інших селах власники були відсутні, а селяни очікували їх приїзду [151, арк. 117]. З часом поміщики поверталися до своїх маєтків, або ж зверталися за допомогою до місцевої адміністрації. Встановити частку власників, які повернулися, і як швидко було повернуто їм майно, неможливо як через відсутність статистичних даних, так і у зв'язку із незавершеним організаційним оформленням органів земельної адміністрації та тривалим судовим розглядом деяких справ.

Передача власності не завжди відбувалася мирним шляхом. У червні 1918 р. за допомогою Переяславського повітового старости повернув частину свого майна й домігся відшкодування решти від селян с. Війтівці Скопечької волості Переяславського повіту Полтавської губернії С. Томачинський (сам мешкав у Києві і працював лікарем). Однак 3 серпня його садиба зазнала нападу озброєного загону, супроводжуваного місцевими селянами [262, с. 249].

У Могилів-Подільському повіті 7 червня був обстріляний економ маєтку с. Татарисок. В інших селах, згідно з інформацією повітового коменданта, станом на 22 червня 1918 р. селяни повертали майно поміщикам, сплачували податки за 1917 і поточний рік. Настрій населення повіту характеризувався як зовні спокійний, але напружений [403, с. 163–165]. У с. Пагурцях Уланівської волості Літинського повіту Подільської губернії у ніч на 22 червня 1918 р. селяни підпалили будинок і клуню місцевого поміщика [403, с. 167]. В Ольгопільському повіті в липні 1918 р. у населення знаходилося не менше ніж 1,5-2 тис. гвинтівок, 12-15 кулеметів. Відновлення маєтків тут відбувалося повільно, селяни ухилялися від примирення з поміщиками. Деякі землевласники відкрито заявляли про ризикованість і неможливість повернення до своїх маєтків і фільварків [403, с. 179–180].

Про побоювання повертатися до власного господарства в липні 1918 р. заявляв землевласник с. Краснопілки Гайсинського повіту Подільської губернії Б. Ясенецький. Його господарство розміром 50 дес. землі навесні 1918 р. пограбували селяни: спустили із ставка воду, вирубували ліс, на луках пасли худобу. Землю засіяв земельний комітет, співробітники якого, на думку землевласника, під час Гетьманату вели підпільну більшовицьку роботу. Серед 31 особи в списку «найшкідливішого елемента» в с. Краснопілки, складеному землевласником, 20 він вважав особливими злочинцями. 16 липня 1918 р. цей список був переданий для перевірки Гайсинському повітовому старості й австрійському комендантові м. Гайсина [88, арк. 14–14 зв., 16–17]. Загалом на Поділлі за наказом губернського старости до літа 1918 р. було заарештовано й ув'язнено 366 селян, 156 з яких було вислано за межі України [681, с. 21].

31 липня 1918 р. у с. Зарудді Кременецького повіту Волинської губернії натовп селян із навколишніх сіл (близько 2 тис. осіб) вбив голову Кременецького відділу Союзу земельних власників С. Гуляницького, який за довіреністю графа Грохольського вів переговори з селянами щодо відшкодування збитків у маєтку Колодно. Селяни відмовилися надати загону міліції продовольство й фураж, а арешт старости підштовхнув їх до бунту. Австрійський загін спокійно спостерігав за селянською розправою і не втручався, а потім заарештував 6-7 учасників виступу [213, с. 147–151].

Місцева адміністрація використовувала німецькі та австро-угорські військові частини з метою тиску на сільські громади при відшкодуванні збитків. Щоб уникнути покарання за розграбований реманент з маєтку В. Янчевського, сход с. Баштечок Красилівської волості Таращанського повіту на Київщині 25 травня 1918 р. вибрав трьох уповноважених для переговорів із власником [38, арк. 5]. Перебування по сусідству військової частини пришвидшувало процес «примирення» громади з поміщиком.

Роль австро-угорського війська в українському селі в 1918 р. оцінюється неоднозначно: з одного боку, воно сприяло поверненню поміщицького майна, а в деяких випадках захищало селян від свавілля поміщиків та їх каральних загонів, сформованих із російських старшин. Останні не зважали на правові норми та суспільну мораль. Кілька разів такі каральні загопи з'явилися до маєтку, який розташовувався у селі на лівому березі Дніпра і належав поміщикам – батькам громадського й політичного діяча М. Галагана. Незважаючи на відмову господарів покарати селян, які завдали певної шкоди і їх господарству, офіцери-добровольці побили й оштрафували кількох селян і, «як бандити», забрали гарного верхового коня, що працював у господарстві батьків М. Галагана [242, с. 378]. Каральні загопи діяли не в правовому полі і застосовували щодо селян фізичні покарання та грошові реквізиції, які мали своїм наслідком виникнення селянських повстань, зокрема на Київщині.

Діяльність німецьких та австрійських військ в українському селі пов'язана із продовольчими реквізиціями. Страждали від них переважно

поміщицькі господарства. Про безчинства німецьких військ у Харківській губернії повідомляв міністра внутрішніх справ 19 вересня 1918 р. губернський староста [68, арк. 37 зв.]. У Катеринославській губернії реквізиції хліба в поміщицьких господарствах здійснювали австрійські війська. 27 вересня 1918 р. Солонянська волосна земська управа, повідомляючи Катеринославського повітового старосту про ці реквізиції, попереджала про загрозу голоду: внаслідок поганого врожаю селяни сподівалися купити хліб у поміщицьких господарствах, а тепер втратили й цю можливість [251, с. 51].

Іноземні війська виконували також правоохоронні функції. З метою покарання учасників бунтів, попередження правопорушень та підтримання порядку німецька й австро-угорська військова адміністрація накладала численні штрафи на сільські громади. Однак ці кошти вони не передавали постраждалим землевласникам. У ніч з 30 на 31 серпня 1918 р. у маєтку Вейківка Великокомишуваської волості поблизу с. Андріївки Харківської губернії згорів хліб землевласника М. Запорожця (близько 200 кіп або до 1 тис. пудів зерна). Селяни винного в підпалі не видали, а німецький загін наклав контрибуцію за вартістю згорілого хліба в 10 тис. крб. Селяни відразу заплатили 5 тис. крб і доправили в Ізюм 5 голів худоби. Гроші німці залишили в себе [68, арк. 24–26]. Дії іноземних військових частин, а також місцевих каральних загонів ускладнювали відносини землевласників із селянами, зумовлювали наростання соціальної ворожнечі та поглиблювали економічну кризу на селі.

У випадках виявлення антиурядової агітації та політичних виступів селян притягували до судової відповідальності. У процесі дізнання розглядалися й їх відносини із пограбованими землевласниками. Судового переслідування зазнали деякі мешканці с. Ігнатки Сквородецької волості Старокостянтинівського повіту Волинської губернії, які на сільському сході 15 липня 1918 р. вступили в конфлікт з орендарем маєтку В. Павським [194, арк. 31 зв., 33]. Троє селян – П. Суслук (30 років), І. Франчук (61 рік) та С. Десятник (51 рік) – були звинувачені в антиурядовій агітації і підбурюванні селян не повертати розграбоване в землевласника майно й були заарештовані.

4 серпня їх звільнили під заставу по тисячі карбованців за кожного, а судове переслідування було припинене 13 січня 1919 р. вже за Директорії [194, арк. 5, 9, 17, 27]. Урешті мешканці села добровільно «примирилися» з економією, орендар В. Павський відмовився від своїх свідчень [194, арк. 33].

На початку серпня 1918 р. приступили до своїх обов'язків земельно-ліквідаційні комісії. Їх діяльність зустріла низку організаційних перешкод, пов'язаних із кадровим та матеріальним забезпеченням. Урешті джерела свідчать про звернення до комісій із скаргами землевласників та інших осіб, постраждалих під час погромів на початку 1918 р. [див., напр.: 141; 143]. 7 жовтня 1918 р. управитель Вільшанського маєтку Н. Муравйової-Апостол О. Судзиловський подав прохання до Київської повітової земельно-ліквідаційної комісії стягнути з селян Малої Вільшанки Обухівської волості Київського повіту, які в січні 1918 р. пограбували маєток, 647322 крб 05 к. На засідання комісії, яка 26 листопада 1918 р. розбирала справу про збитки, жодна із сторін не з'явилася. Розгляд питання був перенесений на інше засідання [142, арк. 1, 27]. Отже, питання відшкодування збитків вирішувалося у правовому полі, однак державний переворот за участі Директорії УНР не дав можливості дочекатися завершення цих справ законним шляхом.

Відтворити процес відшкодування збитків у правовому полі можемо на прикладі маєтку землевласників Лінке у Херсонській губернії. Маєток Лінке був заставлений в Одеському відділенні Селянського поземельного банку. Після взяття Євгенівського маєтку Отбїдо-Василівським волосним комітетом на облік А. Лінке та уповноважений нащадків В. Лінке 6 грудня 1917 р. звернулися із заявою до банку, склавши з себе відповідальність за цілісність майна [200, арк. 51]. Навесні 1918 р. господарі почали повертати своє майно. 11 (24) травня А. Лінке та уповноважений нащадків В. Лінке звернулися до Одеського відділення Селянського поземельного банку щодо вжиття відповідних заходів [198, арк. 1]. Певну допомогу вони отримали від Одеського союзу земельних власників, який домігся чотиримісячного мораторію по заставних і соло-кредитах для постраждалих землевласників краю [219, с. 66].

Одеське відділення Селянського банку з клопотанням про пошук та повернення взятого в маєтках Лінке майна звернулося до Херсонського губернського старости [198, арк. 2]. 21 травня 1918 р. ним був виданий циркуляр про негайне повернення живого й мертвого реманенту, про що в червні було оголошено на сільських сходах [113, арк. 62]. Збитків маєтку А. Лінке завдали мешканці кількох сусідніх сіл: Євгенівки, Василівки, Павлівки, Івано-Кепені, Бобрового Кута та інших [114, арк. 22]. Поверненням майна почала займатися Отбіді-Василівська волосна земська управа.

У червні 1918 р. наказ про повернення майна А. Лінке видав лейтенант австрійського війська. Він вимагав негайного повернення мертвого й живого реманенту й оплати за користування ним. Худоба мала повертатися здоровою (за хворих або незданих потрібно було виплачувати за поточними цінами). Також селяни мали повернути хліб або внести задаток грошима до здачі власникові зерна, сплатити гроші за випасені сінокоси, самовільно засіяні поля, відшкодувати збитки за сади, за будівлі [197, арк. 7].

Сільський сход с. Павлівки Отбіді-Василівської волості Херсонської губернії (106 із 200 домогосподарів) 20 травня 1918 р. обрав свого односельця Д. Щербину членом комісії зі здачі й оцінки маєтку А. Лінке, яка мала з'ясувати збитки, завдані власникові [113, арк. 34]. Було встановлено, що 15 мешканців с. Павлівки користувалися 30 волами з економії, які працювали 94 робочих дні [114, арк. 51]. Питання оплати за хліб розглядав 10 червня сільський сход с. Павлівки (105 із 200 домогосподарів). За 700 пуд. вівса й 170 пуд. проса селяни заплатили Отбіді-Василівському земельному комітетові 822 крб. Тепер же сход зобов'язав кожного селянина, який брав зерно, не пізніше 15 серпня повернути його власникові. Через бідність населення сход просив А. Лінке про те, щоб не сплачувати задаток грошима [197, арк. 5–5 зв.].

Євреї-землероби колонії Бобровий Кут 10 червня 1918 р. обрали трьох уповноважених для переговорів із землевласником А. Лінке [197, арк. 1]. 17 червня сільський сход колонії (77 осіб) ухвалив до 15 серпня сплатити А. Лінке гроші за хліб та інші збитки [200, арк. 47]. Мешканці

хутора Костомарівського й селища № 5 (32 із 52 домогосподарів) 12 червня 1918 р. у відповідь на циркуляр Херсонського губернського старости від 21 травня 1918 р. про негайне повернення живого й мертвого реманенту власникам підтвердили відсутність у їх громади реманенту Лінке [113, арк. 53].

Мешканці с. Отбідю-Василівки користувалися реманентом з маєтку А. Лінке з дозволу волосної ради від 25 лютого 1918 р. 10 осіб купили в маєтку поросят [114, арк. 2-3]. Було складено список тих, хто отримав зерновий хліб: зверталася увага, що 180 пуд. жита отримали солдатки, а ще зерно роздавалося незаможному населенню. Жито розділили між собою мешканці кількох сіл: 180 пуд. отримала Отбідю-Василівська громада, 100 пуд. селяни с. Посьолівки (у написанні назви села можлива помилка в документі – *Н. К.*), 120 пуд. – Євгенівки. Гроші за хліб селяни заплатили А. Лінке, за поросят, овечі шкури, пшоно – комісарові маєтку М. Мацюті, а за інший хліб внесли кошти на депозит волосної управи та земельного комітету [114, арк. 5–5 зв.]. С. Євгенівка повернуло власникові той живий і мертвий реманент, яким користувалися його мешканці (12 коней, 26 волів, 18 різних плугів, 13 букерів, 17 борін та інший реманент). Частину майна, зокрема 6 коней (а також 5 фургонів, хомути та іншу упряж) змусила селян здати для весняних робіт до Снігурівки 30 квітня 1918 р. Отбідю-Василівська волосна управа [114, арк. 6, 22]. 13 червня 1918 р. сільський сход с. Євгенівки (94 із 140 домогосподарів) ухвалив виплатити збитки А. Лінке, які припадали на їхнє село, до 1 вересня 1918 р. [197, арк. 3].

Отже, селяни кілька разів сплатили за майно Лінке: спершу власникові маєтку й земельному комітетові, а влітку – знову власникові. Сам землевласник зазнав збитків не лише від селян. Під час більшовицького повстання в березні 1918 р. був пограбований міський будинок Лінке, він став заручником і втратив 43457 крб [200, арк. 24].

А. Лінке мав виконувати фінансові зобов'язання перед банком. 27 червня 1918 р. Одеське відділення Селянського поземельного банку просило його взяти в господарювання на 1919 р. колишній свій маєток при с. Євгенівці Отбідю-Василівської волості Херсонського повіту площею 4579 дес. за умови

звільнення від орендарів і відсутності самовільних захоплень. 6 липня 1918 р. А. Лінке погодився за умови відшкодування збитків [200, арк. 48, 50].

5 серпня 1918 р. Одеське відділення Селянського поземельного банку нарахувало за фактичне користування А. Лінке в 1918 р. маєтком площею 2129 дес. землі 27,4 тис. крб 23 к. Сплата поземельних повинностей складала 10857 крб 90 к. Про потребу сплати недоїмки на вказану суму за орендовану землю банк нагадував А. Лінке 27 листопада 1918 р. [199, арк. 2, 4]. Чи отримав землевласник прибутки від свого господарства, встановити не вдалося. Подальша інформація щодо долі маєтку зустрічається вже у джерелах 1919 р.

Інший випадок тривалого відшкодування збитків, яке відбувалося у правовому полі, однак власник займав більш жорстку позицію, пов'язаний із діяльністю землевласника І. Фрея в Катеринославській губернії. Його маєток Софіївка Новопокровської волості Катеринославського повіту в січні – лютому 1918 р. пограбували мешканці с. Китайгородки: за безцінок викупили худобу, розібрали господарські будівлі, а все майно поділили між собою. За зібраний урожай та засіяну поміщицьку землю селяни теж не заплатили [5, арк. 108, 119]. Сплачувати землевласникові кошти за хліб та інше майно, здавати розібрану худобу селяни почали в червні – липні 1918 р. [5, арк. 36, 47, 53–54, 86]. 15 (28) червня уповноваженими Китайгородської громади було укладено договір про збір хліба технікою власника по 65 крб за десятину в рахунок боргу за забраний реманент [5, арк. 95]. 4 серпня І. Фрей видав сільському старості розписку, що селяни скошили 146 дес. 723 кв. сажнів, і списав з громади 9509 крб 58 к. боргу [5, арк. 92, 112]. Деякі селяни, зокрема О. Штаб, свій борг у 990 крб відпрацьовував в економії [5, арк. 99]. 29 червня І. Фрей зустрічався з 40 селянами, які мали записки від сільського старости про свою непричетність до розгрому маєтку, але не повірив їм і визнав всю Китайгородську громаду винною і зобов'язаною відшкодувати йому збитки. Він запропонував до 20 липня 1918 р. добровільно заплатити йому 170139 крб 20 к. завданих збитків і відбудувати сільськогосподарські будівлі [5, арк. 108–109]. 16 серпня І. Фрей звернувся до сільського старости з проханням до дванадцятої години

наступного дня повідомити йому, чи погоджується громада сплатити 105173 крб 09 к., і виробити умови повернення збитків [5, арк. 103–103 зв.].

Далі, як свідчить лист Катеринославського повітового старости коменданту австро-угорських військ Чумаківського гарнізону від 7 вересня, справу І. Фрея було передано до Катеринославської повітової земельно-ліквідаційної комісії [5, арк. 115]. І. Фрей вирішив припинити господарювати й розпродати своє майно. У листі Китайгородському сільському старості від 27 вересня 1918 р. (оголошеному на сході 9 жовтня) він попереджав мешканців Китайгородки, щоб ніхто з них не приходив купувати до його маєтку, бо їм, учасникам погрому, продавати нічого не будуть. Також цього дня він змусив селян сплатити в триденний термін 2485 крб за самочинну оренду землі [5, арк. 118–119]. Восени 1918 р. землевласник Фрей був убитий – про це повідомив 18 листопада Державну варту Катеринославський губернський староста [251, с. 55]. Обидва наведені випадки свідчать, що поряд із дотриманням правових норм при поверненні власності і відшкодуванні збитків використовувалося втручання військових та тиск з боку місцевої адміністрації. Правовий механізм повернення власності Українська Держава задіяла із значним запізненням і на той час він не був ефективним.

Досягти компромісу між землевласниками й селянами гетьманська адміністрація намагалася за допомогою сільських сходів. Навесні – влітку 1918 р. вони перетворилися на орган адміністративного й фіскального впливу. Разом із тим Гетьман П. Скоропадський у справі відновлення власності, як зауважив В. Качинський, шукав способів «не дратувати середняка» [745, с. 77]. На нашу думку, шукати компромісів із сільською громадою Гетьмана змушувала низка чинників: спонукання урядовців Гетьманату німецькими та австро-угорськими представниками до проведення земельної реформи й цивільного ставлення до селян; відсутність юридичних прецедентів відновлення права власності та покарання учасників погромницького руху в масштабах усїєї країни; прагматичні міркування виконання продовольчих

поставок. «Примирення» із сільською громадою забезпечувало єдиний можливий на той час спосіб організації сільськогосподарських робіт.

Повітові старости покладали на сільські сходи функції кругової поруки, зобов'язуючи складати списки учасників погромів, пограбувань і насильства проти поміщиків та списки невинних осіб. Таке розпорядження отримували 8 липня, 3 серпня 1918 р. волосні правління Проскурівського повіту Подільської губернії [37, арк. 15, 26]. При цьому гетьманська адміністрація відразу ж відчула неефективність складання таких списків. Більшість сільських громад намагалася захистити своїх членів, і типовим явищем стали ухвали сільських сходів про неучасть у пограбуваннях, відсутність самовільно захопленого майна власників, а також заколотників: «... а у випадку, якщо такі виявляться, то будуть негайно заарештовані й передані до належних інстанцій» [див. ухвали сільських сходів Уманського повіту Київської губернії – с. Берестовець, 18 червня, с. Старі Бабани, 20 червня 1918 р.: 43, арк. 15; 44, арк. 17]. Інша частина сільських громад подавала інформацію про деяких учасників погромів поміщицьких маєтків. Наприклад, Кам'янецький сільський сход Тальянської волості Уманського повіту Київської губернії від 9 вересня 1918 р. відповідальність за розгром маєтку землевласника І. Журовського поклав на 1/5 частину громади й подав список учасників [40, арк. 26 зв.–27].

У тих громадах, де участь у погромах поміщицьких маєтків не підлягала сумніву, сільські сходи, розглядаючи питання «примирення» села з поміщиком, розподіляли всю суму збитків поміж усіма селянами, не враховуючи, брали вони участь у погромах чи ні. За спогадами мешканця одного з хуторів поблизу с. Томаківки на Катеринославщині І. Ярошенка, таке рішення подвірно сплачувати поміщикам за розібраний реманент ухвалив сход 29 червня [454, с. 284]. Подільський губернський староста, вважаючи неможливим вирішувати такі питання на сільських сходах, пропонував визначати факт неучасті селян у пограбуванні поміщицької власності шляхом отримання ними посвідчень у землевласників (циркуляр від 18 липня 1918 р.) [37, арк. 25–25 зв.].

Посередницьку роль сільські сходи відігравали у відшкодуванні громадою збитків землевласникам від земельних конфліктів. 22 вересня 1918 р. сход с. Жищинців Проскурівського повіту на Поділлі (110 осіб із 333 домогосподарів) розглядав питання про відшкодування збитків, спричинених погромом у маєтку сиріт Свідерських, у розмірі 250 тис. крб. Сход визнав, що участь у погромі, крім членів громади, брали військові частини, які стояли в селі: 32-й евакуаційний загін, 52-й Сибірський стрілецький полк, 1-й гвардійський стрілецький полк, 8-й і 16-й залізничні батальйони. Громада взяла на себе відповідальність сплатити 70 тис. крб з 250 тис. крб збитків за зруйновані будівлі й майно, визначила три терміни для їхньої сплати, а також пообіцяла безкоштовно надати робітників і підводи [37, арк. 35–35 зв.]. Інтереси селян захищав Медвинський сільський сход Канівського повіту Київської губернії щодо питання про добровільне повернення майна, захопленого під час погромів узимку 1917–1918 рр. 10 вересня 1918 р. сход ухвалив клопотатися про відкладення цього питання до повного з'ясування збитків за «документальними даними», визнав недійсним свій присуд від 1 вересня про обрання уповноважених для переговорів з власниками економії Іваницьким і Вермицьким. Через завищені вимоги власників та складні погодні умови селяни не могли виконати попередні домовленості. Сход переобрав уповноважених та розробив нові умови для переговорів з власниками [42, арк. 11 зв.–12].

За допомогою сільських сходів влада намагалася організувати сільськогосподарські роботи. Проскурівський повітовий староста на Поділлі в липні 1918 р. вимагав від сільських старост Ярмолинецької волості не пізніше ніж за три дні подати поміщикам або їх уповноваженим ухвалу сходу про примирення з поміщиком і домовитися про збір врожаю, погрожуючи залученням австро-угорських військ у випадку непокори [37, арк. 17].

Залежність поміщиків від сільської громади особливо відчувалася під час збору врожаю. Цілі села відмовлялися йти на польові роботи до економії. Крім того, поміщикам доводилося погоджуватися на умови, які пропонували селяни,

і збирати врожай від снопа. Порівняно з 1917 р., коли хліб збирали за 3-5-й сніп, умови 1918 р. були гірші, але збір врожаю за 5-6-й сніп набув поширення [745, с. 83–84]. В Олександрівській волості Бахмутського повіту на Донеччині поміщики вимагали кожен третю копу хліба [409, с. 360].

За свідченням землевласників, на Правобережній Україні на початку червня 1918 р. ціна на робочі руки значно зросла і подекуди становила 10 крб на день. Селяни бойкотували економії, через що власники готувалися наймати «сторонніх» робітників. Стан посіву усіх культур, особливо цукрових буряків, був незадовільним: посіви здійснювали несвоєчасно і неякісно [223]. На Київщині робітники економії вимагали підвищення поденної оплати з 4 до 7 крб. У деяких господарствах страйки робітників тривали півтора тижні. Настрій селянства протягом червня – липня був ворожий і вичікувальний. На цукрових плантаціях робітників розагітовували, залякували і навіть обстрілювали, через що вони часто розбігалися. Дії каральних експедицій мали небажані наслідки: агітатори ховалися, а страждали невинні селяни. Вони відповідали на каральні акції знищенням посівів, страйками, вбивствами службовців економії [395]. Унаслідок страйків та непрофесійного ставлення в 1917 р. на Правобережжі занепадала цукрова галузь.

При встановленні умов збору врожаю сільські сходи захищали інтереси своєї громади. Медвинський сільський сход Канівського повіту Київської губернії 10 вересня 1918 р. однією з умов збору врожаю 1918 р. назвав контроль німецької влади над власниками економії. За доставку хліба на залізничні станції селяни хотіли отримати плату грошима чи хлібом. Громада зобов'язувалась обробити всю землю й засіяти її насінням землевласників, а врожай 1919 р. пропонувала розділити навпіл і кожному здійснювати обмолот хліба за власний кошт [42, арк. 11–11 зв.].

За допомогою сільських сходів землевласники вирішували питання оренди землі. Сход Варварівки Одеського повіту Херсонської губернії 12 серпня 1918 р. ухвалив взяти в оренду в поміщиків – братів Парамонових та І. Богатенка – 1170 дес. землі ціною 15 крб за десятину й сплату всіх казенних і

земських зборів (для них створювали фонд і вносили по 25 крб) [154, арк. 47]. Незабаром власники захотіли продати маєток (2899 дес. землі). Інших поміщиків поблизу не було, хлібний вивіз та промисли призупинилися, ніяких заробітків селяни не мали. Сільський сход Варварівки 21 серпня 1918 р. розглядав питання про купівлю громадою хоча б частини маєтку братів Парамонових і Богатенка. Власників маєтку селяни характеризували як схильних до компромісу і згідних допомогти порадами й справою. Сход обрав уповноважених для клопотання про купівлю землі перед Одеським відділенням Селянського поземельного банку [154, арк. 56]. Однак через суперечності між селянами купівля землі не відбулася, вони продовжували орендувати землю. Умови оренди визначив сільський сход 14 жовтня 1918 р.: селяни мали внести по 15 крб негайно, а інші платежі – за першою вимогою [154, арк. 64]. Позиція сільської громади у більшості випадків визнавалася місцевою адміністрацією.

Про складність відносин із селянами з установами Гетьманату й відновленням приватної власності свідчив Є. Чикаленко. Хоча його майно не грабували і не було потреби карати селян, до своїх маєтків власник не поспішав. На початку вересня 1918 р. він з'їздив на десять днів до Перешор, а наприкінці вересня – на три дні до Кононівки, щоб перевірити рахунки й господарювання управителів [439, с. 35-36, 104, 112, 114, 125]. Умови ведення господарства влітку 1918 р. суттєво погіршилися. До проаналізованих труднощів із наймом робочих рук додався тотальний дефіцит. Придбати потрібні для господарства речі навіть за політично стабільної ситуації і регулярного залізничного сполучення в серпні 1918 р. було неможливо: на селі були відсутні дошки, цвяхи, цегла, вапно, скло [440, с. 236]. Зазнавали матеріальної скрути і селянські господарства. Наприклад, на Чернігівщині у грудні 1918 р. фарбували полотно, замість гасу світили лоем, олією чи трісками. За день селянин міг заробити 10 крб, а чоботи коштували 300 крб, тому багато людей взували постолі. За пуд жита селянин мав працювати 3-4 дні, у деяких місцях уже відчувався голод [398, с. 39].

Зі зміцненням адміністративної влади великі землевласники посилювали й тиск на селянство у відшкодуванні збитків. У листопаді 1918 р. в Літинському повіті та інших місцях Подільської губернії селяни відпрацьовували у маєтках вартість знищеного майна. Прогнозований термін таких «наймів», як писала кооперативна преса, міг тривати 10-15 років, або ж селяни працювали три дні на поміщика і три дні на себе [337]. Зловживання поміщиків під час відшкодування збитків посилювало вороже ставлення до них селян і створювало на селі сприятливий ґрунт для антигетьманської агітації. Про це повідомляв 12 жовтня 1918 р. Подільського губернського старосту начальник освідомчого відділу [262, с. 271]. З боку селян набули поширення нові випадки фізичних розправ над великими землевласниками. На Полтавщині у грудні 1918 р. селяни почали розстрілювати по квартирах своїх поміщиків та управителів за жорстоке ставлення до них після гетьманського перевороту [439, с. 182]. Отже, згідно з влучною характеристикою письменника В. Короленка, формувався «маятник класової помсти» («стихійної, сліпої і жорстокої»), який гойдався від одного політичного режиму до іншого [287, с. 120, 126–127, 130].

Отже, основним змістом селянської революції в 1918 р. (травень – початок грудня) було «примирення» селян із поміщиками: відновлення їхніх маєтків та налагодження господарського життя. Механізм відшкодування збитків, розроблений Українською Державою П. Скоропадського, був зорієнтований на добровільне повернення селянами забраного у поміщиків майна і спирався на органи виконавчої влади та сільське самоврядування. Однак процес формування земельної адміністрації затягнувся, спроби правового врегулювання наслідків земельних конфліктів відставали від реального життя. Дієвим чинником відшкодування збитків виступав адміністративний тиск та втручання військових частин. Військові частини та каральні загони ускладнювали відносини землевласників із селянами.

Самі поміщики досить часто завищували свої збитки: у деяких випадках свідомо, щоб покарати селян, або з прагматичних потреб придбання нового реманенту та виконання фінансових зобов'язань перед банками. У травні –

червні 1918 р. відбулося повторне пограбування поміщицьких маєтків, почастишали випадки фізичних розправ над поміщиками, членами їх сімей та службовцями економій. Селяни не поспішали з поверненням поміщицького майна. У цей час виокремилися специфічні чинники Правобережної України: значні запаси зброї у населення та колективний спротив сільської громади слугували підставами для політичного й економічного тиску на великих землевласників. Ці чинники сповільнили процес повернення поміщиків до маєтків. «Примирення» селян із поміщиками виявилось у частковому поверненні майна власникам та організації сільськогосподарських робіт за участі сільських громад.

Розробити особливі підходи у галузі правового врегулювання та досягти суспільного компромісу щодо повернення власності та відшкодування збитків землевласникам Українська Держава не змогла. Наслідки цієї фази селянської революції виявилися у поглибленні земельних, майнових і психологічних суперечностей та наростанні селянського повстанського руху.

5.3 Співіснування селян із поміщиками в 1919–1920 рр.

Період 1919–1920 рр. характеризується новими державотворчими та соціальними експериментами, у процесі яких почергово перебували в панівному становищі основні соціальні верстви українського села: селяни за Директорії УНР та радянської влади, а поміщики – в умовах Білого руху. Часті зміни політичної влади та земельного законодавства, зокрема державного ставлення до приватної власності зумовлювали нетривалість заходів аграрної політики в Наддніпрянській Україні. Функції консолідації селянства та його протистояння впливам зовнішнього світу перебрала на себе сільська громада. У розвитку революційної активності селянства, враховуючи характер його відносин із поміщицтвом, нами виокремлено такі етапи:

1) грудень 1918 – березень 1919 рр. – нова хвиля пограбувань маєтків, взяття їх на облік Директорією УНР та радянською владою;

2) квітень – серпень 1919 р. – артільно-комунарська фаза селянської революції;

3) осінь 1919–1920 рр. – новий досвід співіснування із поміщиками, остаточна ліквідація великого землеволодіння.

Контроль над поміщицьким землеволодінням Директорія, а потім радянська влада встановили у порівняно короткі терміни зими – весни 1919 р. Діяльність Директорії УНР із реалізації земельного закону 8 січня 1919 р. здійснювалася в лютому – березні та, дещо пізніше, в червні – листопаді 1919 р. на обмеженій території Правобережної України. Республіканські війська протистояли більшовицьким, які в цей час опанували Лівобережну Україну і поступово витіснили Директорію із Правобережжя на підконтрольні Польщі землі Східної Галичини. Таким чином, лише на Правобережжі навесні 1919 р. відбулося кількаразове чергування політичної влади. Більшовицький режим, послаблений селянськими повстаннями, протримався в Україні до кінця серпня 1919 р. і був ліквідований Збройними Силами Півдня Росії.

Під час зміни влади військові частини, а за ними й селяни, уже вкотре пограбували поміщицькі маєтки. 12 лютого 1919 р. голова Лучинецької волосної управи Могилівського повіту на Поділлі, підвладної Директорії УНР, повідомляв, що мешканці Лучинця розграбували фураж у маєтку [140, арк. 74]. Через кілька днів мешканці с. Обухова цієї ж волості розібрали солому в маєтку «Глибока долина» [140, арк. 116]. В Ушомирській волості Житомирського повіту на Волині в лютому 1919 р. роздавали поміщицьку власність селянам більшовики [53, арк. 1–2]. У березні 1919 р. усе майно в економіях Чуднівської волості реквізував полк галичан – забрали навіть коней волосної земельної управи [53, арк. 6–6 зв.]. В Озадівській волості цього ж повіту в середині березня 1919 р. грабували більшовики, а наприкінці місяця – українські війська (січові стрільці, частини військ Директорії, навіть офіцери) [51, арк. 4 зв.–5 зв.; 53, арк. 3 зв.]. Зазнавали насильства працівники земельних відділів (інструктори, землеміри): військові відбирали коней, змушуючи службовців ходити пішки, бандити грабували, відбираючи гроші й речі [див., напр.: 51,

арк. 1, 5]. Самочинні пограбування поміщицької власності відбувалися й на підконтрольній радянській владі Лівобережній Україні. Полтавський губернський земельний відділ у наказі місцевим відділам від 28 лютого 1919 р. забороняв самочинні дії селянства [376, с. 401] – «грабіжку» зразкових господарств (так на Полтавщині з 1902 р. називали погроми маєтків) [287, с. 62, 67, 125]. Як Директорія, так і радянська влада прагнули зберегти сільськогосподарський реманент поміщицьких маєтків для потреб селянства, а запаси зерна – для посівної кампанії, але стихія безвладдя цьому не сприяла.

Продовольче питання, яке постало відразу перед радянською владою і Директорією, на нашу думку, було основним і пріоритетнішим у розвитку революції, ніж земельне [804, с. 139], хоча українська історична наука схильна розглядати їх одночасно і надавати їм однакової ваги [див., напр.: 578, с. 32]. Саме в організації сільськогосподарського виробництва, зокрема посівної кампанії (за участі незаможника) полягав головний зміст, на думку В. Качинського, земельного питання в 1919 р. [739, с. 10, 15]. Виникнення продовольчого питання, на нашу думку, було закономірним наслідком державної хлібної монополії, запровадженої під час Першої світової війни, та одним із виявів селянської революції, яка усунула поміщиків із галузі сільськогосподарського виробництва. Потребам налагодження останнього і підпорядковувалися заходи земельної політики в Наддніпрянщині.

Складна продовольча ситуація навесні 1919 р. склалася у Харківській губернії, на Донбасі [376, с. 265, 312]. До районів, які зазнавали труднощів із продовольством, традиційно належала і Чернігівщина. Потребу висунення на перший план питання про хлібний фонд на початку 1919 р. проголосив нарком військових справ УСРР М. Подвойський [261, с. 22]. Хлібні запаси України своїм стратегічним ресурсом вважала і радянська Росія, яка жорстокі вияви голоду відчула ще в 1918 р. Потребу в українському хлібові визнав секретар ЦК РКП(б) Я. Свердлов на III з'їзді КП(б)У 1-6 березня 1919 р. у Харкові [412, с. 64-65]. Радянська влада, таким чином, була зацікавлена у виробництві продовольства як для внутрішніх (забезпечити хлібом промислові центри,

військо), так і зовнішніх потреб. Законодавчо заходи в галузі продовольчої політики УСРР були закріплені в січні – квітні 1919 р. Державна монополія вводилася на чотири види продуктів: хліб, цукор, чай і сіль [446, с. 276].

У зв'язку із погіршенням соціально-економічного становища республіки приділяти увагу продовольчому забезпеченню вимушена була і Директорія. Вона відмовилася від декларованого земельним законом 8 січня 1919 р. безкоштовного наділення селян землею і запровадила у березні 1919 р. продовольчу плату: населення, яке отримувало під посів у поточному році землі з державного фонду, мало за це здати державі 1/3 врожаю ярового хліба, сплатити вартість оранки та внести належні за землю податки. Заходи тогочасної земельної політики підпорядковувалися завданням здійснення посіву ярових та збору врожаю. Обидва політичні режими в 1919 р., міркуючи над тим, як організувати посівну кампанію, покладали надії саме на ресурси поміщицьких господарств – їх запаси зерна та реманент.

Небажання селян працювати в поміщицьких господарствах у другій половині 1918 р. сповільнило хід сільськогосподарських робіт, однак не вплинуло відчутно на зменшення посівних площ, оскільки селяни охоче брали поміщицьку землю в орендне користування. У Полтавській волості, як повідомляла повітову земельну комісію 19 жовтня 1918 р. волосна рада, посів озимих хлібів закінчився і засіяна площа не зменшилася [36, арк. 513]. Наближалася до норми площа озимих посівів у поміщицьких маєтках Озадівської волості Житомирського повіту Волинської губернії у березні 1919 р. [53, арк. 3]. Озимий хліб в Україні, як зазначає Є. Чикаленко, було посіяно ще при «нормальних обставинах» економіями й власниками землі. Селяни через високі ціни на хліб охоче бралися за оранку й платили «величезні орендні гроші» [439, с. 113; 440, с. 63]. Більшу частину своїх земель здавали в оренду селянам поміщики Роздорської волості Павлоградського повіту Катеринославської губернії. На початку березня 1919 р. в маєтку М. Якуніної 366 дес. землі з загальної площі 480 дес. перебували в оренді, в економії Я. Кільмана – 1900 дес. із 2000 дес., в господарстві В. Павлової – 5150 із

5307 дес. [4, арк. 2, 6, 26 зв.]. В умовах нестабільної політичної ситуації це був єдиний прийнятний шлях врегулювання земельних відносин – певний прибуток отримували землевласники і задовольнялися земельні потреби селян.

Обидва політичні режими (Директорія і радянська влада) скасували приватну власність на землю. Якщо Директорія схильна була надати поміщикам трудову норму (15 дес.), то більшовики з початку 1919 р. розпочали їхнє виселення зі своїх маєтків. Земельні органи брали поміщицькі маєтки на облік, а землю в основному розподіляли поміж селянами – 95-96 % поміщицької землі зазнало зрівняльного розподілу [742, с. 15]. За даними анкетного опитування 1922 р., на 1919 р. припало 14% відібрання маєтків у землевласників [453, с. 26]. Нестабільність політичної ситуації та воєнні дії негативно вплинули на матеріальний стан поміщицьких господарств.

На території Житомирського повіту Волинської губернії, підконтрольній Директорії УНР, у лютому – березні 1919 р. інструктори повітової земельної управи брали на облік поміщицькі маєтки, а землю розподіляли між окремими селами, а вже ті – між безземельними і малоземельними селянами. У Пулинській волості обліку підлягало 15 маєтків, однак лише 4 з них зберегли «ознаки культурності», усі інші маєтки були сильно зруйновані, а їхні землі передавалися в оренду селянам [52, арк. 6–6 зв.]. В Ушомирській волості Житомирського повіту Волинської губернії, за повідомленням інструктора М. Карпелюка від 21 лютого 1919 р., власники невеличких господарств (100-200 дес.) не допускали обліку маєтків. Інструктор змушений був їхати до них із козаками. Складне становище склалося в економії Богуша в Ушомирі: сам власник виїхав, в економії працювали найняті ним працівники, господарство потихеньку занепадало, хворіла худоба [53, арк. 1–1 зв.].

Як і рік тому, перед управителями колишніх поміщицьких маєтків знову постала проблема – як прогодувати панську худобу. Грошей місцеві земельні управи не мали й збиралися розпродати живий і мертвий реманент економії незаможним селянам, на що просили дозволу міністра земельних справ УНР у Вінниці 19 лютого 1919 р. Отримані кошти планувалося використати для

створення фонду підтримки культурних господарств [123, арк. 50]. Руйнування поміщицьких маєтків було об'єктивним наслідком селянських виступів і його ступінь поглиблювався унаслідок воєнно-політичної нестабільності.

В умовах нестачі сільськогосподарського реманенту й насіння у селян, а в поміщицьких господарствах робочих рук, для проведення посівної кампанії земельні органи як Директорії УНР, так і радянської влади залучали населення до колективного господарювання. Ці заходи стали змістом наступної фази селянської революції – артільно-комунарської (квітень – серпень 1919 р.). Посів ярових здійснювався з допомогою насіння та реманенту поміщицьких економій. На Волині ініціаторами артільного обробітку поміщицької землі виступили повітові земельні управи Директорії УНР (багато агрономів та діячів кооперації ще з періоду Центральної Ради були прихильниками артільного господарювання). У с. Мотовилівка Житомирського повіту на Волині, за повідомленням інструктора Л. Карпуші від 18 березня 1919 р., сільська земельна комісія розбила безземельних і малоземельних на гуртки і кожному відвела відповідну площу землі [53, арк. 12–12 зв.]. Про розподіл колишньої поміщицької землі між селами Бежівської волості цього ж повіту повідомляв 4 травня 1919 р. землемір О. Тишкевич. У кожному селі всю відведену землю розбили на спеціальні ділянки для окремих артільей. Заможніші селяни вороже ставилися до наділення безземельних і малоземельних селян відібраною в них понаднормовою землею (більше 15 дес.) [50, арк. 11–11 зв.].

Земельні органи радянської влади, які прийшли на Волинь уже влітку, констатували (18 червня 1919 р.) засів усієї землі, колективний її обробіток у багатьох місцях та існування у волостях Житомирського повіту значної кількості зразкових економій [376, с. 510]. Ці артільі та економії, засновані Директорією УНР, більшовики перетворювали на радянські господарства, або ж створювали на їх основі комуни. Таким чином, в дещо інших формах радянська влада продовжувала традиції колективного обробітку землі.

Засновниками артільей і комун на Поділлі теж виступали земельні органи Директорії УНР (пізніше ними скористалися більшовики). 10 квітня 1919 р.

відбувся розподіл церковної і поміщицької землі між селами Пиківської волості Вінницького повіту. Заснувати з бідноти комуни запропонував волосний агроном Покоржевський [130, арк. 5]. 12 квітня у с. Байківці склався «гурток бідніших селян» з 12 осіб, які отримали 12 дес. під яровий посів і з 16 квітня почали обробляти землю [131, арк. 4]. За характеристикою голови Байківського виконавчого комітету, це була «комуна» (у лапках указано в документі – *Н. К.*), за інформацією волосного агронома – артіль із обробітку землі [131, арк. 2, 5]. Станом на 28 квітня 1919 р. в Пиківській волості існувало 6 комун чисельністю від 5 до 17 осіб: одна в м. Новий Пиків (5 осіб), дві у м. Старий Пиків (10 і 11 осіб), одна в с. Кривошійнці (11 осіб), по одній у с. Байківці (12 осіб), м. Янові (17 осіб) [131, арк. 12, 48]. Комунари в основному наділялися однією десятиною землі, не мали насіння й коней і змушені були просити допомоги у волосної влади, яка виділялася з запасів економій. Із середини квітня до середини липня 1919 р. владу в Подільській губернії контролювали більшовики. Вони скористалися результатами артільно-комунарської діяльності земельних органів Директорії УНР: у звіті, складеному не раніше ніж 1 червня 1919 р., Подільський губернський земельний відділ констатував існування в селах губернії комун, артілей і товариств [376, с. 546].

Однак найчастіше землі поміщицьких господарств на підконтрольній Директорії УНР території розподілялися між селянами. У с. Байківці Пиківської волості Вінницького повіту, як повідомляв 25 квітня 1919 р. голова виконавчого комітету П. Пиндик, здобуту землю поділили між малоземельними й безземельними, які, не маючи свого насіння, сподівалися на ресурси економії [130, арк. 29]. Земельні управи не могли перевезти насіння з економії одного села для бідняків іншого, а якщо й була можливість їм допомогти насінням, то його розбирали заможніші селяни. У більшості випадків у Вінницькому повіті земля роздавалася заможним селянам, які могли її засіяти [130, арк. 39–39 зв.].

У Барашівській волості Житомирського повіту Волинської губернії (волосний земельний відділ розпочав роботу 4 травня 1919 р.) на облік було взято три маєтки (Яблонець, Белка й Дуга). У маєтку Дуга виникла артіль

робітників, якій відвели 530 дес. землі. В інших маєтках землі розподілялись у зрівняльне тимчасове користування між безземельними й малоземельними селянами під яровий посів загальною площею 1176 дес. Луки й сінокоси (501 дес.) теж були розподілені між безземельними й малоземельними [49, арк. 15–15 зв.]. У випадку нестачі поміщицької землі селяни розподіляли землю, належну духовенству та заможним селянам.

Порядок збору врожаю земельні управи Директорії УНР визначали для кожного маєтку окремо, враховуючи умови та стан посівів, внесок посівщиків та великих землевласників. Прикладом свідомого ставлення селянства до розподілу врожаю була ухвала мешканців с. Байківців Пиківської волості Вінницького повіту (3 серпня 1919 р.): оскільки землі економії вони сіяли разом із паном його ж насінням, то кожен повинен зібрати ту частину, яку засіяв, і половину хліба кожен здольник має здати до громадського фонду, з якого частина буде віддана армії, частина на насіння, а інша – незаможним селянам [130, арк. 182]. Загалом у Подільській губернії у справі збору врожаю з поміщицьких земель, як у період Української Держави, так і Директорії УНР, виробилися однакові критерії – 1/3 врожаю на користь поміщика чи держави [453, с. 27]. Відносини між селянами й поміщиками в господарській галузі, незважаючи на зміни політичних режимів, набували певної тяглості.

У багатьох випадках під час збору врожаю селяни користувалися слабкістю чи зміною влади у своїх прагматичних інтересах. Мешканці с. Колибабинців Пиківської волості Вінницького повіту в липні 1919 р. збирали врожай озимих на землях економії і відвозили його кожен до себе додому, не звертаючи уваги на вмовляння представників влади здавати п'ятий сніп [130, арк. 164–164 зв.]. Так само чинили селяни в Летичівському повіті на Поділлі: вночі цілими селами вони приїжджали й грабували державний хліб у маєтках, як це трапилося в ніч з 13 на 14 серпня 1919 р. у с. Вербці [365, с. 289–290].

На небажання селян віддавати державі врожай з поміщицьких земель на території, підконтрольній Директорії, вказує і В. Лозовий: «... поняття "державне" і "нічие" були для них тотожні» [920, с. 282]. Так само ставилися

селяни й до радянської влади – повідомлення з місць про самочинні захоплення землі, посівів, сінокосів у колишніх поміщицьких маєтках на Волині одержував у липні 1919 р. земельний відділ губернського ревкому (УСРР) [53, арк. 39]. Споживацькі інстинкти, будучи наслідком специфічної політичної культури та низького рівня національної свідомості широких верств селянства, у складних умовах воєнного часу (зубожіння, продовольчі труднощі, безвладдя) переважали над загальнодержавними інтересами та потребами.

Отже, під час організації посівної кампанії земельні органи Директорії УНР вважали 1919 р. перехідним етапом у реалізації земельної реформи і погоджувалися на зрівняльний розподіл землі між селянами терміном на один рік. Цей спосіб обробітку землі був найбільш ефективним на території Волині і Поділля. Діячам земельної адміністрації УНР більше імпонувало колективне господарювання селян на землях колишніх поміщицьких маєтків, однак останні перебували у вкрай зруйнованому стані. Членами перших артілей і комун були переважно вихідці із бідняцьких верств. Заможні селяни мали більше можливостей для ведення господарства і використовували їх для отримання додаткової земельної площі та заволодіння поміщицьким врожаєм.

Радянська влада для організації посівних робіт теж намагалася скористатися насінням і реманентом поміщицьких економі, і також підтримувала колективне господарювання у формі робітничих артілей та військових команд. До залишених власниками маєтків Ново-Софіївської волості на Нікопольщині Катеринославської губернії навесні 1919 р. була відправлена артіль робітників у складі 82 осіб, яка мала 20 коней і вела роботу в п'яти місцях. У Лошкарівській волості працював військовий загін 1-ї Кубанської кавалерійської бригади (100 осіб, 70 коней і три жатки). Ще кілька менших військових загонів, яким доручалося створити нові артілі, були відряджені до інших волостей Нікопольщини [376, с. 382–383]. Усього в Катеринославській губернії було понад 500 поміщицьких маєтків. Станом на 21 травня 1919 р. на базі частини маєтків було створено 132 радянські господарства, а також діяло 17 комун і 18 артілей [251, с. 131–132].

Загалом в Україні, за даними Наркомзему, в 1919 р. було створено 497 комун і артільей на поміщицькій землі. Для їх потреб відводилося 60 тис. дес. землі, з яких не більше ніж третина знаходилася в сільськогосподарському користуванні [739, с. 29–30]. Посівна площа радгоспів становила 630,6 тис. дес. озимих (зроблених ще поміщиками) і весняних ярових (радянських) посівів, що склало 21% поміщицького посіву 1917–1918 рр. У Катеринославській, Херсонській, Таврійській і частково Полтавській і Київській губерніях під весняні посіви для радгоспів було залишено 25-30% поміщицької землі [739, с. 33]. Це становило утричі більше, ніж могли освоїти селяни. Загалом у 1919 р. селяни засіяли не менше ніж 4/5 ярових посівів поміщицьких маєтків [739, с. 21]. У цей же час відчутною тенденцією стало зменшення посівної площі, яка за даними тижневика «Воля» становила 60% від довоєнної [274].

Дослідники дотримуються різних підходів у з'ясуванні кількості створених у 1919 р. радгоспів і колгоспів. Встановлені істориками дані у 2,5-3 рази перевищують офіційні дані Наркомзему УСРР – 1185, 1256, 1685. На думку І. Хміля, автора одного з останніх ґрунтовних наукових досліджень з цієї проблематики, в 1919 р. в Україні діяло 1350 радгоспів (для них було відведено 1 млн 209 тис. 410 дес. землі), а також 835 колективних господарств [1202, с. 88, 92]. Колективні господарства існували у різних формах (артілі, комуни, радгоспи, товариства), вони створювалися стихійно – для обробітку землі і збору врожаю, а також унаслідок планомірної роботи службовців Наркомзему УСРР. Прихильником артільного господарювання був Г. Клунний, який раніше засновував артілі на Полтавщині і з початком 1919 р. прагнув поширити набутий досвід у межах всієї держави (радянської). На підконтрольній Директорії УНР території артілі засновувалися з ініціативи агрономів та інструкторів земельних управ.

Соціальний склад перших радянських колективних господарств не був селянським: 3/4 складу комун і артільей становили міські робітники й поодинокі розорені селяни, а в Донецькій губернії – шахтарі й малоземельні селяни [739, с. 29]. У Київській губернії в сільськогосподарських комунах у 1919 р. було

працевлаштовано близько 8 тис. робітників [1202, с. 63]. Робітничі загони для збору врожаю створювалися наприкінці липня 1919 р. на Одещині. Міські безробітні, з яких склалися ці загони, не знали специфіки сільськогосподарських робіт. Через це збір урожаю відбувався з перебоями [191, арк. 6, 8 зв.–9]. Метою перших колективів, як зазначає Л. Касперович, було винятково використання колишніх поміщицьких маєтків [736, с. 17].

Французький історик Е. Онобль на основі матеріалів діяльності 32 комун Ізюмського повіту Харківської губернії встановив такі причини їх створення: політичні і комуністичні погляди учасників; бідність селян і розруха сільського господарства; особисте бажання втілювати ідеї комуні. Він не виявив жодного прямого зовнішнього примусу щодо створення комун [1031, с. 54]. На нашу думку, історію цих колективів доречно досліджувати в контексті вирішення продовольчого питання, оскільки значна частина з них створювалася ситуативно для певних дій (проведення посівної кампанії чи збору врожаю) і після виконання поставленого завдання так само динамічно зникала.

Для утримання колективних і радянських господарств у 1919 р. виділялися значні фінансові кошти: 2 липня для потреб радгоспів було асигновано 100 млн крб. Відповідно, перед радгоспами радянською владою ставилося завдання зібрати багатий урожай – 50 млн 448 тис. пуд. хліба [1202, с. 67]. Роботу координувала Всеукраїнська надзвичайна міжвідомча комісія зі збору і реалізації врожаю, яка запрацювала з 3 липня. Питання про збір урожаю розглядалося на Політбюро ЦК КП(б)У 22 липня 1919 р. [1165, с. 67].

У дійсності в 1919 р. в Україні при затвердженій розкладці в 140 млн пуд. [883, с. 111] було зібрано, за даними наркома продовольства УСРР О. Шліхтера, близько 8 млн пуд. хліба [446, с. 307]. Половину заготовленого зерна більшовики взяли з поміщицьких маєтків, а безпосередньо в селян – 4-5 млн пуд. [537, с. 119]. Згідно з іншими даними, за розкладкою 1919 р. в Україні було зібрано 10,5 млн пуд., з яких 50% заготовленого хліба, на думку дослідників, збрали робітничі продовольчі загони [539, с. 138]. Відтак план було виконано менше ніж на 14% [703, с. 386].

Радгоспи в 1919 р. в основному «проїдали» державні кошти, їхній матеріальний стан був жахливим. Вони забезпечувалися мертвим реманентом і сільськогосподарськими машинами на 35% (багато техніки було непридатною для використання) і не мали достатньої кількості робочих рук, особливо в південних губерніях [739, с. 34–35]. За спогадами заступниці Наркомзему УСРР Н. Плюсніної, яка на початку липня 1919 р. ознайомила з роботою радгоспів Херсонщини (разом із працівниками Наркомзему об'їхала близько 40 великих і малих радгоспів Ананьївського повіту), більше 90% з них були зруйновані [191, арк. 5; 284, с. 101]. Зламани сільськогосподарські машини розміщувалися на дворі під дощем, більшість поміщицьких будинків були зруйновані, надвірні будівлі розвалилися. Коні хворіли й були приречені на смерть. Лише один радгосп, за спостереженням Н. Плюсніної, перебував у чудовому стані. У всіх інших радгоспах збір урожаю здійснювали місцеві селяни: хто за половину, хто з третього снопа. Цю землю селяни хотіли отримати самі й всіляко шкодили радгоспам: крали сіно в степу, зібраний хліб на полях. На мітингах селяни наголошували, що вони проти комун: «Комуніі нам не треба» [191, арк. 5–6].

Ставлення селян до культгоспів (одна із форм колективних господарств, створюваних на базі «зразкових» поміщицьких маєтків) описав уродженець Херсонської губернії Н. Нессін, який у 1919 р. після закінчення сільськогосподарського училища в Херсоні працював управителем маєтку Воронцової-Дашкової, де знаходився культгосп «Іванівка». У віці 21 року він очолив господарство, яке мало 10 тис. дес. землі, 10 тис. мериносових овець, 400 голів рогатої худоби, а працювало в ньому близько 15 старших робітників і 10 старших чабанів. Щоб скосити люцерну, господарство змушене було звернутися до мешканців сусідніх сіл, пообіцявши їм третину від зібраного. Однак селяни погодилися працювати за половину врожаю і під час його перевезення поступово розтягали сіно. Також ночами вбивали породистих овець і крали їхнє м'ясо. Грабували не лише бідні селяни, с. Іванівка вважалося досить заможним. Рятуючи своє життя, управитель змушений був утекти (так само втік і його попередник), а вівці трохи пізніше вимерли від хвороб [339,

с. 203–205]. Селянство виявилось не готовим до колективного господарювання і не могло раціонально використати отримані матеріальні ресурси.

Переважно за рахунок розподілу поміщицьких земель площа пересічного селянського господарства в 1919 р., згідно з даними Наркомзему УСРР, збільшилася з 5,25 дес. до 8,26 дес. [264, с. 177]. Безпосередньо в самих селян (заможних) було відібрано кілька сотень тисяч десятин землі [539, с. 134].

Ресурси поміщицького господарства в 1919 р. були в основному вичерпані. Поміщицькі маєтки були так пошарпані революцією, що втратили в 1919 р. половину, а часом і 3/4 своєї вартості [742, с. 17]. Навесні залишалися у своїх маєтках деякі поміщики на Донеччині, чим відлякували селян від вступу до ревкомів [409, с. 366]. Дідичі продовжували господарювати у травні 1919 р. у с. Пригожому на Харківщині [1177, с. 144]. У Прилуцькому повіті Полтавської губернії перевірка повітового земельного відділу напередодні денікінського наступу влітку 1919 р. виявила власників, які мали 100-200 дес. землі [207, с. 164]. Лише в 1919 р. селяни відібрали землю в поміщиків Липовецького повіту Київської губернії [453, с. 25]. У Кононівці на Полтавщині у своєму кам'яному будинку проживала родина Є. Чикаленка: його перша дружина, дві невістки з дітьми, періодично – сини Петро та Іван. Для членів сім'ї в Києві управитель прислав багато продуктів залізницею. Селяни навіть у 1920 р., як і до революції, платили половину за користування землею, хоч їх до цього й не змушували. Коней із господарства забрали більшовики, а син Іван розпродав селянам іншу худобу, залишивши для сім'ї лише дві корови та сільськогосподарський реманент (або роздав його на сховок) [440, с. 171, 351].

Наслідки селянської стихії, безгосподарності земельних органів та артільно-комунарської фази селянської революції на Півдні України дозволяють простежити описи маєтків, зроблені Миколаївським земельним відділом. У колишньому маєтку Бутовича в Привільнянській волості Херсонського повіту мертвий реманент був зношений, більша частина худоби розпродана або розтягнена, інша хворіла й страждала від голоду. При загальній площі господарства 4,9 тис. дес. посівна площа в минулі роки доходила до

2 тис., а до 1,5 тис. перебувало під сінокосами й пасовиськами. У поточному році було засіяно 1,3 тис. дес., з них 900 дес. озимих. У розладнаному стані знаходилося колишнє господарство Сухомлинова у с. Козлове Нечаянської волості Одеського повіту, яке розграбували селяни сусідніх сіл і військові частини. У поточному році селянами було забрано 7 тис. дес. землі, а радгоспом засіяно 300 дес., службовцями за договором із власником 100 дес. Три невеликі господарства Зайцевських (120, близько 100 і 200 дес.) здавали землю дрібним орендарям. За радянської влади тут були створені робітничі комуни, які швидко розпалися. У колишньому господарстві Дауенгауера поблизу Миколаєва з 14 березня 1919 р. оселилася комуна з міських робітників, яка так само швидко розпалася, а господарство через місяць було перетворене на радгосп і зазнало значних збитків. З великого маєтку Лінке в Херсонському повіті (загальна площа близько 2,8 тис. дес.) посіви економії склали 174 дес. озимих, близько 50 дес. ярових, а близько 900 дес. становили селянські посіви, також залишилося двоє волів і шестеро коней, небагато мертвого реманенту. Досить гарно збереглося господарство Волохіна Громоклей-Архангельської волості Херсонського повіту. Посіви економії становили 100 дес. озимих і 80 дес. ярових, а селянські – 999 дес. [23, арк. 16–19]. Майже всі радянські господарства Херсонської губернії влітку 1919 р. на тлі відступу радянської влади і приходу денікінських військ були розграбовані: живий і мертвий реманент розбирали повстанці й війська [23, арк. 52].

Отже, артільно-комунарська фаза селянської революції, зумовлена ліквідацією поміщицького землеволодіння, характеризувалася залученням селян до колективного господарювання обома політичними режимами. Директорія УНР поширила свій вплив на територію Поділля і Волині, а радянська влада – на Лівобережжя й пізніше на Південь України. До артілей Директорії входили в основному незаможні селяни, склад більшовицьких колективних господарств і радгоспів не був селянським. Обидва політичні режими в 1919 р. погоджувалися на зрівняльний розподіл поміщицької землі між селянами, хоча б тимчасово.

Владу в Україні протягом червня – серпня 1919 р. перейняв інший політичний режим – Білий рух на чолі з А. Денікіним. З відновленням приватної власності дідичі надавали перевагу здачі землі в оренду, аніж самостійному веденню господарства. Оренда набула поширення, наприклад, у Прилуцькому повіті Полтавської губернії [207, с. 209]. Масово орендні угоди укладалися в Харківській губернії, причому на ті ж самі площі, що й у попередні роки. Орендна плата переважно мала натуральний характер, її розміри коливалися від 1/5 до 1/2 врожаю [838, с. 133–134].

Урегулюванням орендних відносин займалися сільські сходи. 8 вересня 1919 р. сход с. Привільного (2-ї частини) на Херсонщині ухвалив клопотатися перед власницею економії Псіол (у документі Псіам – *Н. К.*) про виділення землі для потреб безземельних і малоземельних [174, арк. 123]. На сході 5 жовтня 1919 р. з'ясувалося, що власниці маєтків Псіол і Подарева, які на 1919 р. здавали землю в оренду по 30 крб за дес. і сплату земельних податків, на 1920 р. підвищили ціну за оренду до 200 крб за дес. На таких умовах громада відмовилася орендувати в них землю [174, арк. 141 зв.–142]. Можливо, було досягнуто іншої домовленості, адже вже 13 жовтня сход обрав відповідального за розподіл землі власниці Псіол між безземельними й малоземельними з оплатою його праці по карбованцю з їдця [174, арк. 147–147 зв.]. Через високу орендну плату й відсутність порозуміння з селянами в селах Вовчанського повіту Харківської губернії у вересні 1919 р. залишалася неораною земля під озимі і ярові посіви 1920 р., а в поміщика Соловійова з Великобурлуцької волості не був зібраний хліб на площі в 100 дес. [430, с. 165]. З осені 1919 р. масштаби незасіяної площі зростають у різних регіонах.

Сільські сходи продовжували виконувати посередницькі функції в майнових конфліктах із землевласниками. 17 лютого 1919 р. сход громади с. Ново-Бахмутівки Скотоватської волості Бахмутського повіту відмовився брати на себе відповідальність за збереження майна братів Хоменків, яка була силою покладена на старосту села начальником Державної варті [139, арк. 103–103 зв.]. У липні 1919 р. між громадою Ново-Бахмутівки і П. Хоменком постало

питання про сплату за користування землею, яку селяни зайняли навесні 1919 р. За користування нею землевласник установив суму у 21500 крб. Сільський сход 27 липня 1919 р. обрав двох уповноважених для перевірки зайнятої земельної площі і збору грошей із селян [139, арк. 128–128 зв.]. Самі селяни визнавали, що орендували в П. Хоменка 264 дес. орної і толочної землі й за добровільною згодою мали сплатити йому 2050 крб за оренду [138, арк. 41–41 зв.].

14 вересня 1919 р. Петрівський сільський сход тієї ж волості Маріупольського повіту за участі волосного старшини А. Малагона (179 осіб із 473 домогосподарів) розглядав пропозиції волосного старшини про примирення з особами, яким було завдано збитків під час більшовицького режиму. Було обрано чотирьох уповноважених, які мали вести переговори з постраждалими при більшовицькому режимі [135, арк. 51]. Незабаром постало питання про відшкодування конфіскованого й проданого з торгів у березні 1919 р. селянами с. Старо-Покровського (більш ймовірно, Старо-Петрівського – *Н. К.*) Петрівської волості Маріупольського повіту майна А. Куща. Його вартість у рапорті командирові Бердянської державної стражі полковнику Карпову від 20 листопада 1919 р. він оцінив у 300 тис. крб. Полковник Карпов видав розпорядження, щоб селяни протягом 24-х годин повернули забране майно чи заплатили відшкодування, погрожуючи підпалити будинки селян, чиї родичі пішли з махновцями. Наступного дня, 21 листопада 1919 р., сільський сход за участі А. Куща дійшов згоди цього ж дня віддати худобу й реманент, а за розтрачене майно заплатити 70 тис. крб [135, арк. 22–23].

5 серпня 1919 р. заступник прокурора Харківського окружного суду свідчив, що у Вовчанському повіті населення негативно ставиться до чужої власності й не повертає добровільно награване. Власники змушені відбирати виявлене майно за допомогою Державної варти [15, арк. 10]. Відшкодування збитків великими землевласниками у цей період частіше відбувалося в неправовому полі, застосовувалися каральні заходи та негайне стягнення.

До осені 1919 р. селянство втомилося від безкінечних змін влади та експериментів з перебудови державного й соціального ладу. Гостро відчутним

стало зубожіння селян, їхнє господарство все більше набувало натурального характеру. «Село ходило у дрантях, в латках, не було гасу, ніде було купити не те машини, а і заступів, кіс, якогось мастила на колеса», – охарактеризував ситуацію на Полтавщині великий землевласник, український меценат і міністр земельних справ Української Держави В. Леонтович [311, с. 95]. Все ж, порівняно з містом, становище в українському селі було кращим. В. Короленко зауважував, що в жовтні 1919 р. село потребувало багатьох речей, але жило ситніше, маючи головне багатство – хліб, було краще взуте й одягнуте, що було результатом гарного врожаю 1919 р., який село приберегло в себе, і наслідком збагачення деяких селян під час «грабіжки» поміщицьких маєтків [287, с. 128].

Співіснування селянства і поміщицтва характеризувалося загостренням протиборства між ними: «маятник класової помсти» в 1919–1920 рр. почав нівечити долі з ще більшою жорстокістю. Почастішали фізичні розправи над землевласниками та їхніми службовцями: у січні 1919 р. в маєтку Б. Компанійського при с. Щастя Староайдарської волості Старобільського повіту селяни с. Райгородки вбили управителя маєтку М. Ардабаєва. З ним розправилися за те, що він повідомив господарів про площу самовільно засіяної селянами соняшником у 1918 р. землі – 200 дес. За неї громада заплатила поміщику 6 тис. крб. – по 30 крб за десятину [70, арк. 23]. У Вовчанському повіті Харківської губернії в ніч на 3 липня 1919 р. під час нападу на економію Соловійова у Великобурлуцькій волості був убитий сам власник і ключник економії Чеботарьов. У Хотомлянській волості того ж повіту 29 липня 1919 р. під час нападу на хутір Леонідівку були вбиті помічник управителя маєтку Г. Свинарєнко і його дружина [15, арк. 10–10 зв.]. Неодноразово траплялися вбивства поміщиків у Бахмутському повіті Донеччини [409, с. 363, 365].

Здійснювала акти «класової помсти» радянська влада. 15 березня 1919 р. Лубенський повітовий виконавчий комітет Полтавської губернії повідомляв про накладення контрибуції на заможне населення (3 млн крб) – як компенсації за кошти, вилучені в селян за Гетьманату [376, с. 403]. Жертвами заручництва під час застосування таких контрибуцій часто ставали діячі кооперації.

Селянство боялося нової зміни влади й помсти з боку поміщиків. Переживши Гетьманат і німецьку окупацію, селяни не поспішали створювати сільські земельні управи у період Директорії, – про це повідомляв 19 березня 1919 р. інструктор Пулинської волосної земельної управи Житомирського повіту на Волині І. Кавецький. Також невдоволеними були й заможні селяни, й адміністрація маєтків [52, арк. 6 зв.–7]. З приходом більшовиків у Мукарівській волості Новоушицького повіту селяни боялися збирати врожай з нетрудових господарств, щоб у майбутньому їх не покарали за це поміщики [377, с. 684].

У 1920 р. поміщики зберегли свій вплив у деяких регіонах України. Голова РНК УСРР Х. Раковський на IV конференції КП(б)У у березні 1920 р. визнав їх перебування в Київській і Полтавській губерніях [435, с. 289]. Багато в чому це відбувалося завдяки праці дідичів на цукроварнях або управителями маєтків. Колишні власники землі, зокрема поміщики, монастирі, часто самі виступали засновниками колективних господарств. Такі випадки були в Київській, Полтавській, Чернігівській, Харківській та інших губерніях [1202, с. 90–91]. Радянська влада стала більш рішуче обмежувати вплив поміщиків.

Обмежити права дідичів намагалися земельні органи Білого руху періоду П. Врангеля, які своєю метою ставили «умиротворення» села, нейтралізацію селянства. Власникам заборонялося займати цивільні посади в місцях, де знаходилися їхні маєтки, а в деяких випадках і повертатися до своїх маєтків [618, с. 74–75]. Більше ніж у 20 великих поміщицьких маєтках землю було перерозподілено на користь селян на підконтрольних військам П. Врангеля територіях Півдня України [835, с. 314–315].

Посилила репресивні заходи щодо поміщицтва у другій половині 1920 р. радянська влада. У серпні Київський губернський ревком (згідно з телеграмою Наркомату внутрішніх справ) розпорядився вислати поміщиків, які залишалися в селах і містечках Київської губернії, до концтаборів [377, с. 570]. У Харківській, Полтавській, Миколаївській, Одеській і частині Донецької губерній ліквідація поміщицького землеволодіння завершилася влітку 1920 р. [937, с. 60]. На Правобережжі й Півдні, де відбувалися воєнні дії, вона

розтягнулася до кінця 1920 р. У деяких землевласників Херсонської губернії землі не були відібрані аж до 1921 р. [959, с. 121]. На 1920 р., згідно з даними анкетного опитування 1922 р., припало 11% випадків конфіскації поміщицького землеволодіння [453, с. 26]. У багатьох місцях поміщики самі кинули землю й пішли з білогвардійськими військами.

За роки війни економії дідичів були дуже пошкодженими, більшість худоби забрали війська. П. Феденко, один із лідерів українських соціал-демократів, який перебував у 1920 р. на території Подільської, Київської, Херсонської та Катеринославської губерній, свідчив, що після денікінської реакції панські економії понижені так, що «тільки попелища та уламки побитої цегли (цілу селяни забрали собі) показують, що тут було колись життя». У степу часто траплялися молотилки й паровики, залишені ще в 1918 р., які, як говорили селяни, «пасуться» [115, арк. 16]. У Кисляківській волості на Херсонщині в листопаді 1920 р. 32 колишні поміщицькі маєтки знаходилися у напівзруйнованому стані, і кожен ніч їх продовжували грабувати [377, с. 834]. Більшість маєтків у Катеринославській губернії були зруйновані і навіть повністю знищені [1177, с. 150]. У 1920 р. з кількох тисяч поміщицьких економій в Україні залишилося декілька сотень господарств, до того ж значно пошарпаних [742, с. 21]. Поміщицьке господарство перетворилося на руїни.

Статистичні й фінансові органи радянської влади як самостійну одиницю поміщицькі господарства більше не фіксували. Їхні колишні власники, які виявили бажання вести господарство власною працею й не становили загрози для радянської влади (діти служили в Червоній армії тощо), отримували землю за трудовою нормою. 4% колишніх поміщиків, згідно з даними анкетного опитування 1922 р., отримали землю [453, с. 28]. У 1925 р. у чотирьох округах – Харківському, Куп'янському, Ізюмському й Сумському (територія Харківської губернії) – мешкало 35 колишніх поміщиків [871, с. 85]. У Донецькій губернії проживало більше ніж 100 поміщицьких сімей. В Україні, згідно з даними 1925 р., було виявлено 1720 родин, які продовжували мешкати там, де й раніше. Їм належало 3,7 тис. дес. землі, що становило 2,5% дореволюційного

землеволодіння [935, с. 44]. Частина поміщиків у межах маєтку та трудової норми землекористування вела господарство до кінця 1920-х рр. [956, с. 254].

Є. Чикаленко та В. Леонтович, одні з небагатьох патріотично налаштованих землевласників, змушені були емігрувати. Є. Чикаленко згадував, що під час буремних подій 1917–1918 рр. селяни ні в Перешорах, ні в Кононівці нічого не зачепили, а сільські комітети переписали все майно й заборонили його продавати до рішення Установчих зборів. У будинку Є. Чикаленка була влаштована школа, у якій працювали жінки – члени сім'ї землевласника. Його родина (перша дружина, дві невістки та троє їхніх дітей) спокійно жила під захистом селян аж до виселення більшовиками наприкінці 1922 р. [438, с. 379; 440, с. 236, 351, 510]. В. Леонтович мав господарство 650 дес. у Лубенському повіті на Полтавщині. За більшовиків маєток вважався радянською економією, яка належала акціонерній цукроварні, а В. Леонтович був її акціонером. Частину землі обробляла цукроварня, а іншу частину – селяни, які орендували її ще з часів Гетьманату [311, с. 38]. В еміграції колишні землевласники опинилися без засобів до існування.

Радянська влада націоналізувала поміщицьке господарство, розподіливши землі між селянськими господарствами та радгоспами. Усього в 1920 р. до земвідділів в Україні перейшло близько 30 тис. маєтностей з 96 тис. житлових і господарських будівель (збереглося менше ніж половина будівель, і багато з них були в аварійному стані), 360 тис. одиниць різного сільськогосподарського реманенту, 80 тис. волів, 46 тис. корів (1/8 дореволюційної кількості робочої худоби) [937, с. 62]. Наприклад, на Полтавщині було взято на облік 4592 маєтки з 914 тис. дес. землі (24,5% сільськогосподарських угідь губернії). 805 тис. дес. перейшли в селянське користування (земельні наділи збільшилися від 0,5 до 1,5 дес.). Худоба, яка залишилася нерозграбованою (382 коні і 1288 голів великої рогатої худоби), була передана радгоспам [1078, с. 148].

Загалом селяни в 1920 р. отримали 12,154 млн дес., тобто 83,5% конфіскованої площі, решта залишалася за радгоспами, державними

підприємствами тощо [див.: 937, с. 67–68]. Незаможні селяни в 1920 р. отримали близько мільйона десятин землі (987968 дес.) [495, с. 67]. Не всі безземельні та малоземельні мали реманент і могли обробляти землю. Через це значна частина заможних селян зберегла понаднормові наділи чи навіть збільшила своє землекористування. Поширеним стало черезсмужжя й далекоземелля.

Сільські громади в 1920 р. здійснювали переділ лише поміщицької землі. П. Феденко на основі своїх спостережень на території Правобережної та Південної України, виокремив три групи сіл: у першій земля розподілялася подушно, у другій залишалися дореволюційні земельні відносини, а в третій у більш заможних селян відібрали вище за норму, встановлену селом. Він дійшов висновку, що земельну реформу здійснювали самі селяни [115, арк. 15]. Таким чином, земельне питання вирішувалося на рівні окремого села і держава не мала впливу на численні земельні перерозподіли.

Воєнні дії та економічна розруха зумовили нове зменшення посівної площі. Війська різних політичних режимів реквізували у селян коней, посіви були неякісні й запізнілі. На Лівобережній Україні у листопаді 1919 р. недосів озимих становив від 34% до 50% [748, с. 51]. На Правобережжі і Півдні тривали воєнні дії. У Херсонській і Подільській губерніях на повернутих поміщикам землях було засіяно 30-50% орних площ [1177, с. 121–122]. На Волині та Поділлі ґрунти під пар для озимих посівів поміщики розподіляли між селянами середнього достатку, які мали сільськогосподарський реманент [181, арк. 8; 377, с. 682–684]. У Мелітопольському повіті Олександрівської губернії на початку січня 1920 р. посівна площа скоротилася до 30% (білогвардійські війська забрали в селян до 60% коней і підвод, повіт забезпечував продовольством війська білих, махновців, червоних) [269, с. 105–106].

Боротися з недосівами землі інструктор Катеринославського губернського земельного відділу І. Смолін пропонував шляхом преміювання тих селян, які зможуть засіяти й обробляти землю, або давати їм фабричні товари. Ідею схильний був підтримати секретар Катеринославського губкому

КП(б)У Е. Квірінг, який 8 серпня 1920 р. направив звіт із цією пропозицією голові ВУЦВК Г. Петровському з резолюцією: «... цікава думка преміювати за перевиконання норми ... куркулів, але це може бути дієвим протягом 2-3 років» [18, арк. 18 в–г]. Однак збільшення посівних площ радянська влада домагалася іншими засобами.

20 липня 1920 р. РНК УСРР видав постанову про терміновий розподіл комітетами незаможних селян (КНС) між незаможними селянами незасіяних земель [377, с. 132]. 20 серпня український уряд для допомоги селянам у засіві озимих ухвалив провести з 1 до 7 вересня «селянський тиждень» [377, с. 145]. Ініціативу продовжили в губерніях – на Чернігівщині «місяць селянина» тривав два місяці (вересень і жовтень 1920 р.), у результаті чого була засіяна майже вся земля [377, с. 403–406].

У деяких губерніях недосів не був подоланий. У Куп'янському повіті Харківської губернії у вересні 1920 р. він прогнозувався в межах близько 20-30% [281, с. 169]. На Волині недосів становив у листопаді до 25% [377, с. 168]. У вкрай складному становищі опинилася Пришибська волость Олександрівської губернії, де проходив фронт: урожай 1920 р. значною мірою загинув на полях, у селах не залишилося коней [269, с. 187]. У Дніпровському повіті Таврійської губернії в середині літа 1920 р. селянами було засіяно 1/3 озимих посівів та 1/4 ярових. У жовтні ситуація з посівами в Дніпровському й Мелітопольському повітах вважалася загрозливою. Поміщиків у Північній Таврії не було, а селяни не могли засіяти ні поміщицької, ні власної землі. Причини недосіву були зумовлені засухою, непосильною підводною повинністю (як для Червоної, так і для Добровольчої армій), реквізиціями коней. Також не було охочих платити державі (П. Врангеля) 1/5 врожаю (скопщину) – усі річні орендарі зникли [201, с. 88, 90–91; 619, с. 74].

Глибокого занепаду зазнала цукрова галузь. Осіння оранка в смузі бойових дій не була проведена, значну частину заводів захопили польські війська. Через низку причин (засуха, повстанські загони) із 136 тис. дес. посіяних цукрових буряків загинуло 18 тис. дес. Були зруйновані всі заводські

господарства. У результаті в 1921 р. передбачалося отримати всього лише 5,7 млн пуд. цукру, 2,3 млн пуд. патоки, 32,4 млн пуд. жому [442, с. 601]. Для порівняння нагадаємо, що довоєнне виробництво цукру становило більше ніж 100 млн пуд., у 1918–1919 рр. – не більше ніж 20 млн пуд. [334, с. 26].

Загалом селяни в 1920 р. освоїли здобуту землю лише на 35-60%. Значна частина ріллі використовувалася під толоку, як випаси для худоби. Радгоспи та інші державні господарства в 1920 р. змогли обробити 13% виділеної для них площі [935, с. 32]. Відповідно й зерна в Україні у 1920 р. було зібрано майже у 2 рази менше, ніж у 1913 р.: 650 млн пудів проти 1200 млн пудів [див.: 935, с. 33]. У таких умовах лише 25% селян, за визнанням делегата І Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян Стрельченка (21 жовтня 1920 р.), могли себе прогодувати [228, с. 18]. Ліквідація поміщицького господарства не поліпшила становище основної маси селянства.

Значно менше у 1920 р. стало радгоспів, комун та артільей. Вони вже не отримували фінансової підтримки від держави, як у 1919 р., а лише матеріальну допомогу насінням і реманентом. Радгоспи створювалися на базі поміщицьких господарств, які у більшості випадків були зруйнованими, не мали фахівців і реманенту. У цілому по Україні в 1920 р. у радгоспах, за даними Наркомзему УСРР, не вистачало більше ніж 50% живого і мертвого реманенту [1027, с. 199, 203]. Хоча земельна гарячка за зиму 1919–1920 рр. спала [742, с. 62], усе ж місцеве населення недоброзичливо ставилося до радгоспних і колективних господарств [281, с. 181]. Причину цього нарком землеробства Д. Мануїльський вбачав у тому, що селяни вважали радгоспи новою формою «панщини», за якої колишнього поміщика замінила держава [див.: 876, с. 133].

Таким чином, основним змістом співіснування селян із поміщиками восени 1919 – в 1920 рр. був пошук шляхів «примирення» щодо користування землею, врегулювання майнових конфліктів. В умовах воєнно-політичної нестабільності землевласники замість матеріального відновлення господарства віддавали перевагу здачі землі в оренду і розподіляли її переважно серед заможного селянства. Сільська громада виступала посередницею у

врегулюванні конфліктних відносин із поміщиками. Права останніх в 1920 р. обмежували як радянська влада, так і Білий рух періоду П. Врангеля.

Отже, в 1919–1920 рр. фактично було ліквідоване поміщицьке землеволодіння [779]. Відносини селян із поміщиками на цьому етапі селянської революції визначалися мінливістю політичної ситуації. У грудні 1918 – березні 1919 рр. поміщицькі маєтки зазнали чергового пограбування унаслідок воєнних дій та зміни політичної ситуації. Земельні органи Директорії УНР та радянської влади взяли на облік одиниці відносно вцілілих економій.

Квітень – серпень 1919 р. можна охарактеризувати як артільно-комунарську фазу селянської революції. Обидва політичні режими (Директорія УНР і радянська влада) за рахунок аграрної політики намагалися вирішити продовольче питання після ліквідації поміщицького землеволодіння. Значна частина перших сільськогосподарських колективів створювалася ситуативно (для проведення посівної кампанії чи збору врожаю) і після виконання поставленого завдання так само динамічно зникала. Колективні господарства у різних формах (артілі, комуни, товариства, радгоспи) виникали переважно на поміщицьких землях. Соціальний склад артільних господарств на підконтрольних Директорії УНР територіях складала переважно незаможні селяни. Підконтрольні радянській владі господарства в 1919 р. формувалися переважно з міських робітників та малоземельних селян і протрималися в середньому три місяці. Економічні результати комунарського руху в 1919 р. були практично відсутніми, а в 1920 р. його масштаби і роль зменшилися.

Восени 1919 – в 1920 рр. селяни здобули новий досвід співіснування із поміщиками, відбулася остаточна ліквідація великого землеволодіння. Його економічну основу зруйнували здебільшого в 1919 р. воєнні дії та селянська стихія. У 1920 р. більшовики довершили ліквідацію поміщицтва й у політичному сенсі. Втративши свій економічний, політичний та соціальний статус, окремі представники елітного стану, які не виявляли ворожого ставлення до селянства та радянської влади, змогли отримати землю за трудовою нормою й мешкали в селах до середини 1920-х рр. Ліквідація

поміщицтва як достатньо серйозного виробника сільськогосподарської продукції спричинила занепад сільського господарства й глибоку продовольчу кризу. Після ліквідації поміщицтва заможне селянство стало наступним об'єктом репресивної державної політики для радянської влади.

* * *

Протягом 1917–1920 рр. тривав другий період відкритого протистояння селян із поміщиками. З падінням самодержавства в 1917 р. у боротьбу з поміщиками втягнулися усі верстви селянства, а селянський рух (з більшою чи меншою інтенсивністю) охопив усі українські губернії. Організаторами селянських виступів були «сторонні» елементи: солдати-фронтовики (часто – дезертири), міські робітники, партійні агітатори. Ідеї, що десятиліттями жили в селянському середовищі, збурили консервативні верстви селянства, яке скористалося слабкістю державних інститутів і розпадом системи влади. Психологія «злочинного натовпу» стала визначальною в радикалізації селянського руху.

У перебігу селянського протистояння з поміщицтвом у 1917–1920 рр. можна виділити такі етапи:

1) березень – вересень 1917 р. – «легальна» селянська боротьба, зумовлена економічними інтересами – пожитися за рахунок поміщицької власності;

2) кінець вересня 1917 – лютий 1918 рр. – загострення селянсько-поміщицького протистояння, поширення погромницьких дій, особливо на Правобережній Україні;

3) березень – квітень 1918 р. – пошук компромісів селян із поміщиками, початок повернення поміщицької власності;

4) травень – листопад 1918 р. – «примирення» селян із поміщиками, ініційоване гетьманом П. Скоропадським: відшкодування збитків великим землевласникам, відновлення права власності, а також налагодження господарського життя;

5) грудень 1918 – березень 1919 рр. – нова хвиля пограбувань поміщицьких маєтків військовими та селянами за діяльності Директорії УНР та радянської влади;

б) квітень – серпень 1919 р. – артільно-комунарська фаза селянської революції, «заміщення» функцій поміщиків-товаровиробників селянськими артілями, воєнними командами, комунами, радгоспами;

7) осінь 1919–1920 рр. – часткове повернення поміщиків, остаточна втрата ними політичного та економічного статусу.

Форми селянського руху 1917 р. та подальша соціальна поведінка селянства Наддніпрянщини свідчили, що народні маси не були послідовними прихильниками ідеї «чорного переділу», примусової і загальної конфіскації поміщицької та іншої приватної власності. Користуючись слабкістю державної влади, воєнно-політичною ситуацією, селяни прагнули поліпшити умови господарювання й економічне становище власного господарства, зокрема за рахунок поміщицької, а в подальшому й радгоспної власності.

Однак, вигнавши своїх поміщиків та переділивши їхнє майно, як свідчили події кінця 1917 – початку 1918 рр., селяни не змогли ефективно ним скористатися й зруйнували поміщицьке господарство, унаслідок чого втратили підробітки, особливо на Правобережній Україні. Це посилювало їх зубожіння і люмпенізацію. Артільно-комунарська політика Директорії УНР та радянської влади в 1919 р. зумовлювалася не свідомою реалізацією ідей комунального виробництва, а переважно ситуативними діями подолання продовольчої кризи, спричиненої ліквідацією поміщицького господарства.

Господарські відносини селян із поміщиками, за винятком кінця 1917 – початку 1918 р., розвивалися на ґрунті врегулювання орендних умов: якщо у 1917 р. ціни встановлювали земельні комітети й занижували їх, то в подальшому вартість оренди визначалася економічною кон'юнктурою, а часом і політичними обставинами. Реакцією селянства на не вигідні умови оренди стала відмова від землі і зменшення посівних площ, особливо відчутні з кінця 1919–1920 рр.

РОЗДІЛ 6

РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В 1920–1922 рр.: ВІДНОСИНИ СЕЛЯНСТВА І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Розвиток селянської революції в 1920–1922 рр. характеризувався боротьбою селянства проти радянської влади. Одним із головних чинників, який її зумовив, було прагнення більшовиків оволодіти хлібом, основними виробниками якого після ліквідації поміщицького господарства виступали селяни. Якщо в Російській імперії селян до продажу хліба спонукала потреба сплати податків і їх обтяжливність, то більшовики, зруйнувавши фінансову й загалом економічну систему країни, постали перед питанням: як взяти хліб у селян? Способи вилучення продовольства у селян та реакцію сільської громади проаналізовано у цьому розділі.

На основі продовольчої роботи будувалася селянська політика РКП(б) – КП(б)У в Наддніпрянській Україні. Її основними напрямками були: аналіз селянського питання російськими та українськими більшовиками, «розкуркулення» заможних селян, вивчення ситуації в українському селі партійними інструкторами. Відносини більшовиків із селянством Наддніпрянщини складалися не так легко: особливостями українських губерній була слабкість радянської влади та навіть її тривала відсутність. Повстанський (воєнно-політичний) рух за участі широких верств селянства став на заваді реалізації політики більшовицької партії в українському селі.

Наслідки селянської революції варто аналізувати в економічному, правовому, соціальному, психологічному аспектах. Селянська боротьба обумовила трансформації в галузі землекористування та землеволодіння, появу нових форм господарювання, зміни в соціальній структурі та відносинах на селі. У 1920–1922 рр. сформувався соціально-політичний та психологічний портрет «нового» селянина (порівняно вже з пореформеним періодом), активного учасника суспільних процесів.

6.1 Війна за хліб в українському селі: вилучення продовольства та реакція сільської громади

Усі політичні режими, які перебували при владі в період Української революції, займалися вирішенням продовольчої проблеми. Здійснювалося воно за рахунок селянства, спершу шляхом установлення твердих цін та проведення самочинних реквізицій, а з 1919–1920 рр. – масштабної продрозкладки радянської влади, що зумовило конфлікт селянства з державою. Непорозуміння на ґрунті продовольчого питання на різних етапах Української революції спричиняли селянські виступи. Вилучення хліба у селян зустрічало опір сільської громади, особливо в 1919–1920 рр.

З березня 1917 р. до листопада 1918 р. в Наддніпрянській Україні діяла практика хлібної монополії і твердих цін на продовольство. Запаси хліба були зосереджені у Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях. Найбільші труднощі для продовольчих органів складали способи вилучення хліба у його утримувачів, якими в 1917 р. були поміщики й заможні селяни [562, с. 384, 387]. У заможних селян в Україні, на думку М. Рубача, щорічно зосереджувалося 237 млн пуд., або 80%, лишків товарного хліба [1104, с. 296–297]. Хліб в умовах натуралізації господарства, інфляції, розриву товарообміну з містом становив особливу цінність і селяни неохоче здавали його за твердими цінами. Більшовики, за даними В. Борисова, у першій половині 1918 р. змогли вивезти до Радянської Росії більше ніж 17,3 млн пудів хліба [518, с. 76].

В Українській Державі П. Скоропадського скуповувати зерно й хлібопродукти мало право лише Державне хлібне бюро. З червня до закупівель хліба долучилися представники німецьких і австрійських військових структур. Як селяни, так і поміщики у багатьох місцях бойкотували здачу хліба. Режим вільної торгівлі притягував мішечників із російських губерній [621, с. 177].

Військові частини хліб переважно купували за твердими цінами, але не завжди дотримувалися правил. Наприклад, у селах Харківської губернії, як повідомляв губернський староста 19 вересня 1918 р. міністра внутрішніх справ,

німецькі війська не платили за хліб, вивозили його без зважування, розписки складали недбало [68, арк. 37]. Часто військові здійснювали самовільні реквізиції продовольства, як це було в Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях [177, арк. 206, 219; 251, с. 51–52; 262, с. 238, 263, 276]. Загальний обсяг заготовленого наприкінці жовтня хліба становив лише половину запланованого [915, с. 195]. Сільське населення в багатьох місцевостях залишилося без хліба як для власного харчування, так і для посіву.

У зв'язку зі збільшенням дефіциту продовольства, відповідно, зростали й ціни. Констатація цього стала однією з складових рапортів начальника Державної варти м. Катеринослава в період з 27 вересня до 19 листопада 1918 р. [179, арк. 146 зв., 150, 173 зв., 210 зв., 316 зв.; 801, с. 202]. Про погіршення продовольчого становища в Катеринославському та Бахмутському повітах зазначає у своєму повідомленні від 5 жовтня 1918 р. і губернський староста, генерал-майор Черников [178, арк. 237–237 зв.].

У той час, як німецькі війська відносно мирно роззброювали села, контрибуції й фізичні розправи місцевих каральних загонів над селянами, як свідчать численні скарги місцевої адміністрації та сільських громад голові Всеукраїнської спілки земств С. Петлюрі, спровокували розгортання повстанського руху в селах Київщини [176, арк. 4, 10, 13, 15–19, 23–24] – першу хвилю селянських повстань, яка тривала з червня до серпня 1918 р. Друга хвиля повстань восени 1918 р., на нашу думку, стала результатом невдоволення населення масовими реквізиціями продовольства й загрозою голоду. Хлібні реквізиції сприяли консолідації сільського населення: заможні селяни віддавали хліб на зберігання бідноті, приховували продовольство й поміщики. Хлібна монополія була скасована в листопаді 1918 р. у розпал антигетьманського повстання. Отже, «хлібний» чинник був приводом до селянських бунтів у 1917 р., серйозне продовольче підґрунтя мала й «селянська війна» 1918 р.

З боку радянської влади введення державної монополії на хліб у 1919 р. в умовах гострої продовольчої кризи було вимушеним заходом. Фактичне введення продрозкладки в Україні відбулося майже відразу після звільнення її

території від німецько-австрійської окупації [733, с. 335]. Заготовки мали переважно безобмінний характер. На думку С. Кульчицького, продрозкладка не була торгівельною операцією чи податком, а виступала як реквізиція: держава хоча й платила символічну ціну за вилучене продовольство, але відбирала в селян стільки, скільки їй було потрібно, і не враховувала інтереси господарств, розорених у воєнні роки [883, с. 111]. Економічна доцільність продовольчої політики більшовиків залишалася невисокою. Згідно з виявленими В. Верстюком даними, при твердій ціні 18,4 крб за пуд, вартість пуду хліба для держави складала до однієї тисячі карбованців (великі кошти йшли на утримання закупівельних комісій, відрядження тощо) [537, с. 119–120].

Продоргани Херсонської, Подільської, Одеської губерній у червні 1919 р. клопоталися про дозвіл на закупівлю зерна за ринковими цінами [22, арк. 102, 106]. Однак нарком продовольства О. Шліхтер, незважаючи на труднощі з придбанням продовольства, твердо стояв на принципах декрету 12 квітня 1919 р. Під час здійснення продовольчої політики в 1919 р. використовувався й індивідуальний товарообмін [446, с. 283]. Селяни потребували солі (за нею приїжджали з віддалених більше ніж на 70 верст місць), мила, сірників та інших предметів вжитку [22, арк. 95]. Однак пропонували їм товари часто поганої якості, в обмеженому асортименті й за завищеними цінами. Купити сільськогосподарські знаряддя й машини за умов такого нееквівалентного обміну селяни не могли, через що й відмовлялися від здачі хлібних лишків.

Українських робітників до роботи з вилучення хліба на селі на початку 1919 р. Наркомат продовольства УСРР не зміг притягнути. Тому робітничі продзагони з лютого 1919 р. комплектувалися переважно з російського пролетаріату Москви й Петрограду: близько 2700 осіб були розділені на чотири великі продзагони, які працювали в південних губерніях [446, с. 285, 306]. Створена в першій половині 1919 р. в Україні продармія була нечисленною й складала до 5 тис. осіб [822, с. 44–45; 1148, с. 177]. Нетривалий період існування радянської влади в 1919 р. не дав можливості широкомасштабно реалізувати плани зі збору врожаю та заготівлі продовольства.

З відновленням радянської влади в 1920 р. основним способом заготівлі продовольства стала продрозкладка. Вона поширилася на м'ясо, яйця й окремі види овочів, зокрема від селян сподівалися отримати 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 225 млн штук яєць, 12,4 млн пудів картоплі [578, с. 37]. Виконання її відбувалося повільними темпами. У Харківській губернії в липні було зібрано по різних волостях: зерна – від 12 до 25% від запланованого, м'яса – від 13 до 100%, сала – від 6 до 200%, яєць – від 0 до 60%, а масло практично ніде не надходило [11, арк. 66–78]. Неохоче здавало хліб селянство Прилуцького повіту Полтавської губернії. З мільйона пудів хлібних продуктів розкладки, накладеної на повіт, за чотири місяці існування тут радянської влади було виконано лише 100 тис. пуд. [207, с. 210].

В Охтирському повіті Харківської губернії заможні селяни ховали хліб у бідноти й закопували його в землю [12, арк. 4]. У бідноти вони змушені були купувати, за спогадами учасника продовольчої роботи К. Сокола, яйця або курей для виконання встановленої норми [394, с. 167]. Прозкладка все більше набувала ненормованого й насильницького характеру аж до повного вилучення продовольства в селян. У деяких німецьких волостях Півдня України в 1920 р. розкладка проводилася по три і навіть чотири рази, щоб покрити недоїмки сусідніх сіл чи волостей [491, с. 51–52]. Селяни, які здобули землю й переділили майно поміщиків, були обмежені в розвитку свого господарства унаслідок економічної кризи, згортання товарно-грошових відносин та масштабного вилучення продовольства для потреб воюючих армій чи державних органів.

Своє ставлення до продовольчих поставок і хлібних реквізицій сільські громади виявляли на сходах: збирали кошти для придбання продуктів для потреб військових частин, розподіляли витрати між селянами та навіть висловлювали протест у випадку неможливості виконання продовольчих поставок [754; 755]. Забезпечувати продовольством військові частини вимагала кожна нова влада, особливо в 1919–1920 рр. (більшовики, Добровольча армія, повстанські загони). Наприклад, 28 грудня 1918 р. сільський сход Ново-

Бахмутівки Скотоватської волості Бахмутського повіту обрав двох уповноважених для збору продуктів по селу й закупівлі м'яса й сала для потреб Добровольчої армії за громадські гроші [139, арк. 76 зв.–77]. Витрачені кошти уповноважені розділили між членами сільської громади відповідно до надільної землі, виключивши з цієї розкладки хуторян, вдів і солдаток. 14 січня 1919 р. цей список з певними поправками було затверджено. Витрати розподілили по карбованцю з десятини [139, арк. 84–84 зв.]. Для сплати контрибуції Добровольчій армії мешканцями с. Привільного (2-ї частини) на Херсонщині сільським старостою З. Сухоруковим було взято позику в кредитному товаристві, яке вже за радянської влади в березні 1920 р. вимагало від нього, голови сільського ревкому, сплатити борг у 2 тис. крб, погрожуючи оцінити його майно [174, арк. 259]. Вилучення хліба та іншого продовольства, яке вчиняли добровольчі, більшовицькі та численні повстанські війська в 1919–1920 рр., найбільш відчутно руйнувало селянські господарства.

Сільські громади цим реквізиціям та більшовицькій продрозкладці намагалися протиставити свою одностайну позицію, оскільки в дореволюційний період місцева адміністрація реагувала на ухвали громади. Відмовилися постачати продовольство сходи с. Подібної Уманського повіту Київської губернії (153 особи) 22 квітня 1919 р., с. Ліщинців Бердичівського повіту Київської губернії (66 осіб) 5 травня 1919 р. [47, арк. 26; 137, арк. 69]. Громада с. Степанки Бердичівського повіту свою відмову на сході 20 червня (51 підпис) мотивувала так: «... у нас забрали хліб німці, і брали петлюрівці, і брали червоноармійці, які йшли через наші села на фронт, ... через це ми самі живемо впроголодь» [137, арк. 86]. В інших місцях, як наприклад, у с. Немиринець Ширмівської волості Бердичівського повіту, село обіцяло поставити хліба, м'яса та сала скільки зможе [137, арк. 87]. Добровільно віддати своїх коней та охочих служити в Червоній армії знайти було дуже складно – селяни погоджувалися на це лише у випадку мобілізації.

З осені 1919 р. сільські сходи рішуче стають на захист господарів, які постраждали через неврожай, військові дії і вилучення хліба військами. У

багатьох місцевостях ухвалюються звернення до органів влади або військового командування про зменшення чи впорядкування продовольчих зборів. 15 вересня 1919 р. селяни Ново-Бахмутівки ухвалили клопотатися про скасування одноразового п'ятипудового воєнного збору хліба для потреб Добровольчої армії, який мали сплатити всі члени громади, що засіяли більше ніж 3 дес. землі [139, арк. 142 зв. –143]. З таким же клопотанням 22 і 30 жовтня 1919 р. виступив сход с. Новокрасівки Олександрівської волості Маріупольського повіту [121, арк. 13, 16]. Ухилялися від здачі одноразового воєнного збору селяни Зміївського повіту Харківської губернії [430, с. 162]. Роменський волосний сход того ж повіту Полтавської губернії 20 жовтня 1919 р. ухвалив клопотатися перед повітовим начальником, начальником гарнізону м. Ромни та Полтавським губернатором про припинення самочинного забирання військовими продовольства й фуражу, а лише за нарядами через волосне правління, яке буде розподіляти їх між селами [122, арк. 9–9 зв.].

Рішення про відміну продовольчих поставок уже більшовицькій владі ухвалювали сільські сходи на початку 1920 р. На зборах 16 і 26 лютого 1920 р. мешканці с. Олександрівки Олександрівської волості Новомосковського повіту Катеринославської губернії ухвалили клопотатися перед волосним ревкомом про зменшення хлібного збору для потреб Червоної армії з двох пудів до 10 фунтів з десятини [82, арк. 8–9 зв.]. 4 березня 1920 р. загальні збори села виступили з проханням звільнити Олександрівську громаду від поставки 36 голів рогатої худоби для потреб Червоної армії [82, арк. 12].

Протоколи цих зборів подають жахливу картину розорення сільської громади Олександрівки: в 1919 р. продовольство забирали білогвардійські, червоноармійські та махновські війська. Білогвардійці (478 осіб) перебували в селі п'ять тижнів. Вони вилучили в селян 223 пуд. пшениці, 1179 пуд. ячменю, 453 пуд. кукурудзи, 338 пуд. картоплі, 27 пуд. сала, 35 пуд. борошна, 500 пуд. печеного хліба і все сіно в Олександрівці, яке скосили з 40 дес. сінокошу, а також 18 голів рогатої худоби. Червоноармійці (240 осіб) перебували в селі вісім днів. Для своїх потреб вони забрали в селян 722 пуд. пшениці, 692 пуд.

ячменю, 4 пуд. картоплі, 28 пуд. сала, 40 пуд. борошна, 51 пуд. печеного хліба та 49 голів рогатої худоби. Махновці взяли 360 пуд. ячменю [82, арк. 8–9, 12]. Більшовицькі реквізиції, менші за тривалістю, за кількістю були набагато більшими, ніж потреби білогвардійських військ.

Відмовилося збирати й постачати продовольство до волосного ревкому (1206 пуд. картоплі, 66 пуд. сала та 276 пуд. м'яса) 21 березня 1920 р. сільське зібрання с. Привільного (2-ї частини) на Херсонщині (289 із 420 осіб, які мали право голосу на сході) [174, арк. 258]. 6 травня 1920 р. на сільському сході (присутній 191 із 420 домогосподарів) було зачитано екстрене розпорядження райпродкомісара Сергєєва від 5 травня про негайну здачу селянами лишків хліба на зсипний пункт. Незважаючи на загрозу серйозних покарань, сход відмовився виконати розпорядження: озимий хліб пропав, і його пересівали яровим, а залишки, хоч і були в невеликій кількості, потрібні були самим селянам для посіву озимих на 1921 р. [174, арк. 292 зв.–293].

Нарком продовольства УСРР М. Владимиров на IV конференції КП(б)У 22 березня 1920 р. повідомляв, що резолюції про відмову здавати хліб за твердими цінами селяни ухвалювали в Харківській та Полтавській губерніях. При цьому в Полтавській губернії вони не давали хліба зовсім. У цих губерніях «... немає на кого опертися», – робив висновок М. Владимиров [435, с. 390]. Про відмову сільського сходу виконувати розкладку в червні – липні 1920 р. свідчать спогади мешканця одного з хуторів поблизу с. Томаківки на Катеринославщині І. Ярошенка [454, с. 293].

Відмови сільських громад постачати продовольство та підводи не мали ідейно-політичного підґрунтя, а були зумовлені поганими дорогами та природними умовами, а також економічними інтересами громади [117, арк. 28–28 зв.; 132, арк. 20; 147, арк. 4, 13]. За забране в них продовольство та коней селяни вимагали компенсації за ринковими цінами або товаром. На припис волосного ревкому від 5 березня 1920 р. (№ 245) для сільського ревкому с. Привільного (2-ї частини) на Херсонщині надати для потреб Червоної армії 131699 пуд. 33 ф. продовольства, сільський сход ухвалив: «Хліба дати, якщо

дадуть різного товару за цінами, виробленими нашою комісією» [174, арк. 236 зв.–237]. Однак товарів для обміну радянська влада в 1920 р. не мала.

Традиції громадського розподілу продовольчих повинностей в українському селі, як свідчать матеріали сільських сходів, у деяких губерніях збереглися до літа 1920 р. Робітники 2-го продзагону Харківської ради робітничих і селянських депутатів, які працювали в червні 1920 р. у селах Харківської губернії, повідомляли, що в Сумському повіті розкладку виконували всі селяни: і біднота, і заможні, але останні здавали незначну кількість хліба. За приписами волвиконкому розкладка доводилася до відома хутора чи села, а селяни розподіляли її між собою, як їм було зручно [10, арк. 582–582 зв.]. З таким явищем зіткнувся і голова ВУЦВК Г. Петровський на Правобережній Україні: про виконання розкладки пропорційно всіма селянами йшлося на нараді представників виконкомів у Житомирі у вересні 1920 р. [19, арк. 25]. Самі громади намагалися враховувати майновий стан селянських господарств при виконанні продовольчих та натуральних повинностей.

Відповіддю радянської влади на спротив сільської громади було запровадження з літа 1920 р. комплексних карально-репресивних заходів щодо селянства. До участі у виконанні розкладки залучалися члени КНС, заохочувалася ініціатива й самодіяльність виконавців на місцях [9, арк. 30; 190, арк. 18–19]. У червні 1920 р. відбувалися арешти заможних селян, занесення сіл на чорну й червоні дошки з наступною публікацією про це в газетах, взяття й розстріли заручників. У вилученні хліба, крім продармійців, брали участь також військові частини трудармії, війська внутрішньої служби. Українська запасна армія виділила зі свого складу 68 загонів загальною чисельністю 5423 особи (на озброєнні мали 53 кулемети) [537, с. 243–244, 300]. Вилучення хліба відбувалося на тлі кампанії «походу на куркуля» [183, арк. 101–102; 1240, с. 130–131; 1241]. Опір сільської громади було зламане.

Незважаючи на репресії, виконання продрозкладки відбувалося повільними темпами. Основні причини цього визначили представники КНС на організованій членами агітпоїзда імені В. Леніна 7–8 вересня 1920 р.

конференції в Бердичеві: недоїмка через відсутність документів про вилучення хліба в 1919 р., реквізиції продовольства військовими частинами, непосильна розкладка на масло і яйця, гостра потреба в солі й промислових товарах, накладення розкладки на бідняків [185, арк. 43–46, 48, 53, 55, 60, 64]. Усі верстви селянства зазнали тягот кількарічних воєнних дій.

«Фронт продовольства» супроводжувався значними людськими жертвами. Згідно з даними Наркомпроду УСРР, на 1 січня 1921 р. у десяти губерніях України (за винятком Київської й Одеської) кількість убитих продпрацівників, які працювали на селі, склала 1071 особу [1165, с. 169]. О. Цюрупа на Х зїзді РКП(б) у березні 1921 р. серед труднощів, які супроводжували продовольчу роботу на місцях, визначив такі: «... всюди деморалізація, дезорганізація й пряме знищення нашого апарату» [258, с. 422]. «Дуже дорого обходилася ця робота: майже за кожен пуд хліба доводилося платити людською головою», – констатували жорстокість боротьби за хліб на Старобільщині представники Істпарту [381, с. 42]. Відібрання продовольства було визначальним чинником, який піднімав селян на бунти чи зумовлював фізичні розправи над продпрацівниками.

Кампанії з виконання продрозкладки мали «ударний» характер: продмісяць (червень 1920 р.), продтиждень (березень 1921 р.), під час яких тисячі комуністів і безпартійних працівників були мобілізовані до озброєних хлібозаготівельних загонів, які направлялися в село [див., напр.: 26, арк. 6]. У 1920 р. у продзагонах України працювало понад 10,5 тис. робітників, у тому числі 1300 комуністів [див.: 615, с. 108]. У березні 1921 р. в Україні діяли 263 загони загальною чисельністю до 9,5 тис. осіб [602, с. 221]. Успішною була мобілізація в 1921 р. українських робітників для продовольчої роботи. Вони отримали обмундирування, кошти на відрядження, продовольство в дорогу, а їхні сім'ї – пайок. У Катеринославі в березні 1921 р. для проведення кампанії на селі було мобілізовано 500-530 робітників (усього з'явилося близько 700 осіб). Комуністи в село йшли неохоче (по мобілізації прибуло лише 100 осіб), використовуючи різні приводи, щоб ухилитися від продроботи [172, арк. 42].

Проблема хлібозаготівель стала однією з головних у діяльності партійних та радянських органів, витіснивши на деякий час інші складові їх роботи.

Навесні 1921 р. боротьба за вилучення хліба набула систематичного характеру й була спрямована на проведення посівної кампанії, продрозкладки й масове озброєння КНС. До здійснення продовольчої роботи було залучено членів воєнних нарад з боротьби з бандитизмом. 2 липня 1921 р. Кременчуцька губерньська нарада з боротьби з бандитизмом ухвалила провести виїзні сесії ревтрибуналів, які за відсутності в селян хліба могли замінити його на м'ясо, жир і грошові знаки. Справи мали розбиратися швидко на сходах [165, арк. 27].

У 1921 – на початку 1922 рр. у продовольчій роботі став широко застосовуватися метод «натиску» (і навіть «міцного натиску»). Визначення поняття «міцний натиск» знаходимо в доповіді партійного інструктора В. Матвєєва про поїздку до Катеринославської губернії від 17 грудня 1922 р. У Павлоградському повіті виконком і партійний комітет одержали наряд зібрати 1,2 млн пуд. і 300 тис. пуд. хліба додатково. За допомогою голови революційного трибуналу й арештів неплатників, незважаючи на складні погодні умови, було зібрано 2,2 млн пуд. [187, арк. 36–37]. Отже, застосування примусу збільшувало надходження продовольства трохи не наполовину.

У 1921 р. до виконання розкладки залучаються регулярні частини Червоної армії, які боролися з повстанським рухом. У Павлоградському повіті Катеринославської губернії у квітні 1921 р. розкладку допомагали виконувати частини 1-ї Кінної армії [163, арк. 10], у Волинській губернії у вересні 1921 р. на Новоград-Волинській бойовій дільниці 44-ї дивізії – ескадрон кавалерії [161, арк. 18]. Особливо проявила себе у виконанні продовольчої роботи Донецька дивізія військ Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК). 3 липня 1921 р. і протягом трьох місяців її 16-а бригада проводила в Старобільському повіті «генеральну чистку» від бандитизму й разом із агентами повітового продкому – виконання розкладки й продподатку. Станом на 1 листопада 1921 р. розкладка була виконана на 75%, повіт став лідером у губернії. Після розгрому повстанських загонів частина війська залишилася для виконання продроботи й

підтримки радянського апарату [162, арк. 10 д зв., 13–14, 40]. Таких же «успіхів» 16-а бригада домоглася і в Слов'янському повіті, а на початку грудня її планували перекинути до Луганського повіту [162, арк. 13-14, 39 зв.–40]. У грудні 1921 р., як повідомляв командувач Київського військового округу Й. Якір, для проведення продподаткової кампанії було виділено цілі польові частини: «... по Волинській губернії – 800 штиків, по Подільській – окрім штиків до 24 ескадронів, Київській – понад 2,5 тис. штиків і шабель, Полтавській – 2 тис. штиків, Кременчуцькій – 200 штиків» [244, с. 60]. Продовольча робота у цей час здійснювалася на тлі голоду і таке силове вилучення хліба військовими ще більше ускладнило становище на селі.

Незадовільне забезпечення армії продовольством та одягом змушувало червоноармійців займатися «самозабезпеченням», вилучаючи продовольство й насіннєвий матеріал у селян [164, арк. 7; 173, арк. 17]. До напівголодного стану в 1921 р. був доведений Ізюмський повіт Харківської губернії: війська, які проходили його територією (більше 100 тис. осіб), окрім розкладки, брали хліб і фураж [164, арк. 8 зв.]. Часто воїнські частини накладали на селян контрибуцію грошима, продовольством, фуражем, одягом, брали заручників (наприклад, у Куп'янському й Чугуївському повітах Харківської губернії). Губернська воєнна нарада намагалася боротися з таким свавіллям [166, арк. 4 а, 12 а]. Однак рішення Валківської та Зміївської повітових нарад з боротьби з бандитизмом про накладення контрибуції хлібом на «бандитські» волості Харківська губернска нарада залишила чинними [166, арк. 11 а, 14 б зв.]. Реквізиції хліба були також одним із методів боротьби з повстанським рухом.

Зі скаргами на неправильне встановлення продподатку й клопотаннями про його зменшення через неврожай сільські громади, КНС та окремі селяни у вересні 1921 р. зверталися до «Бюро скарг» при поїзді ВУЦВК «Червона Україна», який наприкінці вересня – на початку жовтня 1921 р. подорожував Харківською губернією [35, арк. 136–137, 139, 153–154, 178, 189–190].

Продовольча політика радянської влади, незважаючи на всі вжиті заходи, залишалася неефективною [785]. Кількість зібраного продовольства не

відповідала запланованим показникам, особливо в 1919–1920 рр. При затвердженій розкладці в 140 млн пуд. [883, с. 111] у 1919 р. в Україні було зібрано, за даними наркома продовольства УСРР О. Шліхтера, близько 8 млн пуд. хліба (768 тис. пуд. вивезено до Росії). Для потреб української армії було виділено більше ніж 1,8 млн пуд., міського населення – 3,2 млн пуд. (шахтарі Донецького басейну отримали 493 тис. пуд.). Більше ніж 2 млн пуд. зерна були розграбовані повстанськими загонами, військовими частинами і місцевим населенням [446, с. 307–308]. В умовах дезорганізації радянських продовольчих органів і селянських повстань у 1919 р. Україна стала головною закупівельною базою для нелегальних постачальників: на частку мішечників припадало до 90% вивезених з українських губерній продуктів [див.: 621, с. 310].

При відсутності статистичної інформації про наявність хліба на селі в Наркомпроду плани розкладок установлювалися на підставі дореволюційних даних і потреб РСФРР, а також промислових центрів й армії УСРР у продовольстві. Й. Сталін, який очолював Українську трудову армію, визначив у 1920 р. кількість хлібних лишків в Україні у 600 млн пуд. [537, с. 238]. Затверджена на 1920 р. розкладка становила 160 млн пуд. На південні губернії припав найбільший її обсяг: на Херсонську – 47 млн пуд., на Катеринославську разом з північними повітами Таврійської губернії – 38 млн, на Одеську – 17 млн пуд. [883, с. 111–112]. Однак поставлені завдання виявилися непосильними – Південь надзвичайно постраждав від воєнних дій і зумовлених ними недосівів. Поміщицькі господарства вже були практично зруйновані. У Донецькій губернії заготовили понад мільйон пудів, у Миколаївській – 2,6 млн, в Одеській – 8 млн [615, с. 110]. Близько 3 млн пудів хліба, за інформацією наркома продовольства УСРР М. Владимірова, більшовикам у 1920 р. дісталось від запасів Добровольчої армії та з поміщицьких маєтків [435, с. 386]. До кінця року в українському селі було зібрано лише 71,5 млн пуд. хліба [883, с. 114]. Заплановані показники були виконані менше ніж наполовину.

У 1921 р. в Україні тривало виконання розкладки врожаю 1920 р. (54 млн пуд. недоїмки), а для врожаю 1921 р. був установлений продподаток обсягом

117 млн пуд. [883, с. 193]. При цьому недобір зернових у 1921 р. у результаті скорочення посівної площі (у Степовій Україні на 40%) і падіння врожайності складав 800 млн пуд., або 74%, порівняно з 1916 р. [186, арк. 79–80]. Незважаючи на це, вилучення хліба продовжувалося. Згідно з даними М. Фрумкіна, з серпня 1921 р. до 25 січня 1922 р. в УСРР було заготовлено за продподатком 58,9 млн із запланованих 68,75 млн пуд. [1, арк. 3].

В. Ленін був переконаний у багатстві хлібних запасів України й наявності хлібних лишків, що стверджував у виступах у Залізному залі Народного дому в Петрограді 13 березня 1919 р., на засіданні комуністичної фракції Всеросійської центральної ради професійних спілок (ВЦРПС) 12 січня 1920 р. [220, с. 273, 320]. Партійні інструктори, які відвідували Україну в 1920 – 1921 рр., підтримували впевненість керівництва у величезній кількості продовольства. У доповіді від 26 березня 1920 р. про ситуацію в Харківській губернії Г. Хитров повідомляв, що українське село часто не знало, куди дівати хліб. Він зауважив відсутність класового поділу в селі («громадянська війна ... лише розпочинається») і перешкодою на шляху здійснення продовольчої політики вважав «куркульську» кооперацію [16, арк. 34]. Однак радянська влада в українському селі не мала такої підтримки, як у російських губерніях.

Партійні інструктори правильно визначали особливості «українських умов» (кооперація, відсутність класового розшарування, неодноразовий перегляд кошторисних обрахунків, різке зменшення надходжень хліба). Але під час розробки продовольчої політики ці особливості не враховувалися, а насильницьким чином долалися. Коли вже розпочався голод, секретар Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК М. Сирота в доповіді про становище в Україні від 30 червня 1922 р. так оцінив позицію українських керівників і виконавців: «Тримаючись старих традицій продрозкладки і піддавшись загальному федеративному завданню, що продподаток повинен бути зібраний, що б не сталося, продоргани УСРР, не звертаючи уваги ні на що, навіть на руїну сільського господарства, продовжували продподаток збирати, бо треба було рятувати Поволжя, – житницю РСФРР» [21, арк. 177; 244, с. 136].

Отже, війна селянства з державою на ґрунті вилучення продовольства була не лише економічним складником селянської революції 1917–1922 рр., але мала й політичне значення. Вона розпочалася в 1918 р. (реквізиції продовольства іноземними військами викликали дві хвилі селянських повстань). Перелом у боротьбі за хліб в українському селі настав у другій половині 1920 р. – в 1921 р. Основним способом заготівлі продовольства на цьому етапі була продрозкладка, її виконання супроводжувалося значними людськими жертвами. Опір селянства й численні людські втрати обумовили зміну державної політики щодо селянства й селянського питання.

Особливості «українських умов» продрозкладки в радянській Україні (наявність кооперації, відсутність класового розшарування в українському селі, слабкість радянської влади тощо) не були враховані. Вилученням хліба в 1919 р. займалися переважно російські робітники, українських до роботи на селі було залучено в 1920–1921 рр. Партійна робота та діяльність воєнних нарад з боротьби з бандитизмом теж підпорядковувалися продовольчій роботі. Її поширеними методами були: агітаційно-пропагандистські, «натиску» («міцного натиску»), насильницьке вилучення з допомогою військових частин.

Сільські громади збирали та перерозподіляли кошти для придбання продовольства для потреб військових частин, а з часом стали висловлювати протест – ухвалювали на сільських сходах відмову здавати хліб за твердими цінами. Продовольчі повинності розподілялися в межах громади. Цю протидію радянській владі сільська громада чинила до середини 1920 р. Слепе копіювання російського досвіду продроботи призвело до практично повного вилучення продовольства в українському селі в 1921 р. і початку голоду.

6.2 Селянська політика РКП(б) – КП(б)У в Україні

Більшовицька партія, яка серед політичних сил виявилася єдиною прихильницею радикального вирішення селянського питання – «аграрної революції», відставала від реального життя в розробці політики щодо

селянства. Skorиставшись стихійним селянським рухом восени 1917 р. для приходу до влади, більшовики не вивчали інтересів селянства надалі. В Україні практично до кінця 1917 р. більшовизм був далеким від села, а в наступні періоди аж до остаточного утвердження в 1920 р. радянська влада користувалася обмеженим (у часі чи територіально) впливом на село. Її основні принципи у відносинах із селянством в Україні будувалися на основі російських уявлень і за російським зразком. Актуальним завданням сьогодення є з'ясування усвідомлення більшовицькими діячами селянського питання, аналіз відносин більшовицької партії із селянством в Україні в 1920–1922 рр.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. в Україні налічувалося 2 тис. членів більшовицьких організацій [527, с. 42]. Інтереси міського пролетаріату стояли на першому місці для цих нечисленних організацій. Практичну відсутність роботи більшовиків серед селянства підтверджують дослідники та тогочасні партійні діячі [561, с. 69; 966, с. 123–124; 1126, с. 25].

Працювати серед селян більшовики почали восени й узимку 1917 р. У цей час партія досягла своєї максимальної чисельності багато в чому за рахунок стихійної більшовизації фронтників. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. в Україні нараховувалося 547 партійних організацій, з яких 128 були сільськими. Загальна чисельність більшовицьких організацій на початку 1918 р. становила майже 80 тис. членів [527, с. 41, 43]. Однак багато з них не мали ідейних переконань. Навесні 1918 р. лави прихильників більшовизму швидко зменшувалися, а з установами Гетьманату практично розтанули. Згідно з матеріалами земської преси, багато більшовиків у Чернігівській губернії перетворилися на «гайдамаків» [659, с. 154].

Улітку 1918 р. в Україні чисельність більшовицьких організацій становила ледве більше ніж 4 тис. осіб [352, с. XI]. Організаційне оформлення власної партії – КП(б)У – відбулося на території РСФРР і за активної участі РКП(б). У жовтні 1918 р. чисельність партії перевищила 9 тис. осіб [238, с. III]. У березні 1919 р. з приходом радянської влади в Україну КП(б)У мала понад 23 тис. членів партії (значну їх частину становили червоноармійці [885, с. 331]),

а в березні 1920 р. – понад 25 тис. У листопаді 1920 р. до складу партії входило понад 75 тис. осіб, близько половину яких складали червоноармійці [818, с. 27, 38, 46]. Після тривалих чисток партії у квітні 1923 р. у її лавах налічувалося 56415 осіб, з яких 13,8% стояли на обліку в селі [818, с. 70].

Партійну роботу в Наддніпрянщині здійснювали комуністи, відряджені з російських губерній. Колишні діячі українських більшовицьких організацій опинилися на території Росії [1126, с. 13]. Керівництво РКП(б) не давало їм змоги повернутися, направляючи до інших російських губерній. Ще однією особливістю більшовицької партії в Україні був, за визнанням М. Бухаріна на XII з'їзді РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.), її російсько-єврейський склад, який боровся проти українського націоналізму [254, с. 612]. Національний чинник віддаляв більшовиків від селянських мас. Тому більшовикам доводилося відправляти на село боротьбистів, які володіли українською мовою.

Самі українські більшовики усвідомлювали підпорядкованість російському ЦК партії і потребу реалізації розробленої ним політики. Український ЦК, як свідчив І. Дашковський на V конференції КП(б)У 18 листопада 1920 р., вважався штучною організацією. Партійні осередки на місцях мали більш міцні зв'язки з Москвою, аніж з Харковом [218, с. 11].

У багатьох сільських місцевостях партійні осередки виникали на початку 1919 р. Вони зосереджували свої зусилля на боротьбі з бандитизмом і «куркульством», продовольчою кризою, агітаційній та освітній роботі на селі [1249, с. 99–100]. Переважно продовольче спрямування місцевих організацій розкритикував на XI з'їзді РКП(б) Д. Мануїльський: «Кожен наш партком являє собою не що інше, як відділення губпродкому, що збирає продподаток, а не організацію, яка живе й дихає партійним життям» [344, с. 117]. Політичний рівень членів партії був низьким, а дисципліна – слабкою. Багато комуністів з часом потраплять до повстанських формувань або будуть виключені з партії.

Отже, процес організаційного оформлення КП(б)У на вищому рівні відбувався в 1918 р., на місцевому – в 1919–1920 рр. Зростання партії мало кількісний характер і забезпечувалося за рахунок військових, або випадкових

людей, багато з яких за національним складом були російсько-єврейського походження. Це віддаляло їх від місцевого населення, а незнання особливостей українського села зумовило невдачу багатьох заходів радянської влади.

Більшовицьке бачення селянського питання після Лютневої революції склалося не відразу [765]. На VII Всеросійській конференції РСДРП(б) 24–29 квітня 1917 р. В. Ленін, захищаючи ідею націоналізації землі, висловився за негайний, але організований її перехід до селян. На базі поміщицьких маєтків планувалося створювати «достатньо великі зразкові господарства» на громадських засадах [286, с. 497–499, 543, 545]. Теоретично осмислити в 1917 р. зміни, які відбулися в селянському середовищі внаслідок Столипінської аграрної реформи, В. Ленін, як і представники інших партій, не зміг. Йдучи в 1917 р. за селянськими настроями, які збігалися з есерівською програмою соціалізації, у жовтні В. Ленін втілює їх у Декреті про землю. На хвилі стихійного селянського руху більшовики прийшли до влади в Росії [1037, с. 224] і втрималися завдяки тому, що не заважали селянству ділити землю.

Після приходу до влади в більшовицькій політиці переважали військово-стратегічні питання, а опорою в будівництві нового суспільного ладу та держави вважався пролетаріат Західної Європи. Сам В. Ленін звертався до селянства лише у зв'язку із загостренням продовольчого питання й потребою вилучення хліба в заможного селянства (за офіційною термінологією – «куркуля»). Навіть у 1919 р. партія використовувала щодо селянства програмні установки 1905 р., як це визнав на VIII з'їзді РКП(б) Г. Зинов'єв [237, с. 184–185]. Тривале ігнорування селянства та підхід до його проблем з точки зору інтересів робітничого класу було основою більшовицької політики.

Уперше після 1906 р. розглянув селянське питання VIII з'їзд РКП(б), який відбувся 18–23 березня 1919 р. З'їзд визнав помилки партійної політики в оцінці соціальної природи селянства (В. Ленін проголосив обережне ставлення до середняка: «Не сміти командувати!» [237, с. 52, 347–348, 352]). Неоднозначні результати «аграрної революції» охарактеризував В. Кураєв: пограбування поміщицьких господарств негативно вплинуло на виробничі сили

в сільському господарстві, сільський пролетаріат і напівпролетаріат не мали чим обробляти землю, а середньому селянству заважали черезсмужжя й низька продуктивність праці [237, с. 228–229, 236]. Револьюційним «одкровенням» для партійних діячів, які прагнули усупільнення господарства, стало усвідомлення того, що одноосібне селянське господарство буде існувати довго й потрібно рахуватися з ним і допомагати йому [237, с. 233–234]. Уперше після 1917 р. спробу з'ясувати соціальний склад селянства зробив В. Мілютін (заступник голови Вищої ради народного господарства), поставивши питання: «... що собою являє куркуль, середняк і напівпролетарська маса»? Вказуючи на застарілість даних перепису 1917 р. (за кількістю землі й робочої худоби), єдиною ознакою селянина-буржуа він вважав використання найманої праці [237, с. 245].

Проголошені VIII з'їздом РКП(б) гасла залишилися декларативними, про що свідчили численні селянські повстання навесні 1919 р. Земельну політику в Україні в 1919 р. реалізовували партійні функціонери, прислані з Радянської Росії – наркомзем В. Мещеряков і його заступниця Н. Плюсніна. В. Мещеряков, за характеристикою Г. Клунного, зробив Наркомзем УСРР у 1919 р. «самим лютішим ворогом трудового селянства». Впроваджуючи насильницьку комунізацію, позитивні підсумки своєї політики В. Мещеряков убачав в арифметичному збільшенні прирізки селянських господарств у середньому на три десятини [264]. Замість зваженого підходу до середняка політика радянської влади призвела до «колосального роздратування мас середнього українського селянства», констатував на IX з'їзді РКП(б) (29 березня – 5 квітня 1920 р.) член Реввійськради 14-ї армії А. Бубнов [255, с. 58].

КП(б)У працювала серед міського пролетаріату і не мала власної позиції з селянського питання. В. Затонський, готуючи передмову для видання протоколів II з'їзду КП(б)У в 1927 р., визнав помилку партії: нову хвилю підйому в селянському русі восени 1918 р. використав С. Петлюра, який став «героєм селянського повстання проти гетьмана» [239, с. V–VI]. Обидві течії КП(б)У, як «праві», так і «ліві», недооцінили потенціал селянського руху.

З точки зору РКП(б) до селянського питання підійшов III з'їзд КП(б)У 1–6 березня 1919 р. у Харкові. Місію України окреслив секретар ЦК РКП(б) Я. Свердлов: допомогти російській революції власними ресурсами, зокрема продовольством і паливом [412, с. 64–65]. Основним виробником продовольства виступало селянство, і безпосередньо його інтересів стосувалося обговорення земельного й продовольчого питання. Однак доповідь наркома земельних справ В. Мещерякова була заслухана без обговорення [412, с. 101–102], а участь у дискусії з продовольчого питання за доповіддю наркомпрода України О. Шліхтера взяли три делегати. Єдиний учасник, який за офіційним протоколом, заявив про крах продовольчої політики в Україні, був С. Журавський, член ВУЦВК і Полтавського губкому партії. Він запропонував звернутися до російського ЦК з вимогою її змінити [412, с. 148]. Цей з'їзд відбувся напередодні VIII з'їзду РКП(б). Українські більшовики, як свідчать матеріали з'їзду, не висловили власного ставлення до земельної і продовольчої проблеми, а також не мали ніякого уявлення про селянське питання.

Реальне становище радянської влади та більшовиків в Україні відобразила IV конференція КП(б)У 17–23 березня 1920 р. у Харкові. Голова РНК УСРР Х. Раковський визнав складність становища в українському селі, де більшовики тричі розпочинали радянське будівництво: за винятком губернських міст та деяких промислових центрів, радянська влада ніде не мала твердої опори, а на селі її не було взагалі [435, с. 57, 290]. Фактично влада на селі належала «куркулям» (тут його підтримав голова ВУЦВК Г. Петровський), що входили до рад та ревкомів, привласнили поміщицькі землі й реманент. «Куркулів» підтримувала отаманщина – село мало величезну кількість зброї (Волинська та Подільська губернії). Свої позиції зберегли поміщики, особливо в Київській і Полтавській губерніях [435, с. 288–290, 332]. Дійсно, в Київській губернії діяли цукрові заводи і мастки, які їх обслуговували. Селяни від цукрових заводів майже нічого не отримали (так само в Подільській та інших губерніях), і складалося враження, що радянська влада зберегла ці мастки для поміщиків, а біднота, яка навколо них жила, втратила засоби до існування.

Делегати з'їзду визначили такі причини селянського руху (згідно з офіційною термінологією – «бандитизму») у Київській губернії: результат «куркульського» впливу на сільську бідноту (Х. Раковський) [435, с. 294], радгоспна політика радянської влади (Е. Квірінг, заступник начальника політвідділу 12-ї армії) [435, с. 333–334], зубожіння селянства внаслідок руйнування поміщицьких маєтків (О. Шумський, колишній боротьбист, а в 1917 р. голова Київського губерньського земельного комітету) [435, с. 339–340], недоліки продовольчої та земельної політики радянської влади (Н. Скалига, делегат від Харківської партійної організації) [435, с. 98–99]. Х. Раковський займав найконсервативнішу позицію у селянському питанні і протягом року його ставлення до проблем українського села не змінилося. О. Шумський критикував класовий поділ селянства та «московське» бачення економічного розвитку України [435, с. 339].

Учасники IV конференції КП(б)У з'ясували такі особливості партійного й державного будівництва в Україні: слабкість більшовицької партії [435, с. 58, 358], нечисленність міського пролетаріату [435, с. 97, 140], організуючий вплив Селянської спілки та кооперативів [435, с. 140, 146], відсутність сил для класової боротьби [435, с. 351, 353]. Хоча конференція оголосила війну «куркулеві», політика більшовиків щодо села залишалася невизначеною.

Партія виявилася невідготовленою до роботи на селі. «... Партійна робота зайшла в глухий кут, яким є село», констатував на IX з'їзді РКП(б) 2 квітня 1920 р. В. Невський [255, с. 336]. Були відсутні працівники, агітаційно-пропагандистська література для села. Для налагодження роботи в українському селі було здійснено окремі кроки: після листопада 1919 р. відправлено Г. Хитрова (до Харківської області) й незначну кількість інших працівників, видано циркуляр «Положення про роботу на селі в Україні» [255, с. 522–523]. У січні 1920 р. при ЦК КП(б)У заснували відділ з роботи на селі, а надалі – при губкомах і повітках. Однак керівні кадри їхати працювати на село не хотіли й займалися, як це було на Київщині у березні 1920 р., переважно паперовою роботою в губкомі КП(б)У [943, с. 27; 180, арк. 61].

Роботу в селі організовували приїжджі партійці з Росії. У травні 1920 р. до України ЦК РКП(б) направив 674 комуністи і 284 – у наступні три місяці [687, с. 482]. У губземкомах на початку 1920 р. працювали російські посланці: П. Слепньов (Миколаївський), С. Баранов (Донецький), Г. Курбатов (Волинський губземвідділ) [872, с. 43]. Через засилля російських військових і політичних діячів українські селяни вважали більшовицьку владу привнесеною ззовні. Відповідальність за продрозкладку й інші заходи 1919 р. селяни покладали на «комуністів» [556, с. 162; 875, с. 87]. Останні вбирали весь негатив суспільного ставлення, який сформувався унаслідок руїни економіки і, зокрема, сільського господарства й комунарського руху.

Російські комуністи не розуміли причин слабкості радянської влади в українському селі. Інструктори відділу з роботи на селі при ЦК РКП(б) звинувачували у бездіяльності місцеве керівництво. Г. Хитров у звіті за червень 1920 р. зневажливо охарактеризував керівників Катеринославської губернії, а їхню діяльність оцінив як позицію «не чіпати куркулів і залишити село як воно є». Для боротьби з такими настроями він закликав підняти партійну дисципліну і здійснити серйозну чистку партії [16, арк. 48 зв.].

Партійні й державні діячі УСРР змогли ознайомитися із ситуацією на місцях восени 1920 р. під час подорожі з інструкторсько-агітаційним поїздом ВУЦВК ім. В. Леніна територією України. Поїзд супроводжували голова ВУЦВК Г. Петровський та член ВУЦВК, політкомісар-керівник поїзду Н. Калюжний. Перший рейс агітпоїзда тривав з 22 серпня до 5 жовтня 1920 р., було відвідано 31 населений пункт у чотирьох губерніях (Катеринославській, Київській, Волинській і Чернігівській) [872, с. 94].

У доповіді про результати подорожі на Президії ВУЦВК 9 жовтня 1920 р. Г. Петровський зазначив, що на місцях не відчувається проведення якої-небудь земельної політики Наркомземом: не надходили вказівки, як ділити землю, як її обробляти. «... Комнезамам доводилося самостійно боротися з куркулями, відбирати в них землю й розподіляти її на свій розсуд», – констатував Г. Петровський. Серед чотирьох відвіданих губерній найгострішої критики

зазнала Катеринославщина через панування «куркулів» і «бандитизм» проти радянської влади. На Київщині більшим авторитетом користувалися комнезами. На Волині часта зміна влад, а особливо жорстоке ставлення до населення польських військ, сприяли зростанню симпатій селянства до радянської влади [19, арк. 24–25].

Представник Наркомзему УСРР Г. Клунний, який подорожував із поїздом, вивчав діяльність земельних відділів на місцях. Він констатував практичну відсутність зв'язку губземвідділів з Наркомземом: його накази приходили «більш-менш акуратно» на Катеринославщину, з перервою на Чернігівщину й зовсім нерегулярно – на Київщину й Волинь. Не всі накази губернських земвідділів отримували на місцях. При цьому кожний земвідділ був «невеличкою самостійною республікою, яка не давала знати про себе вищому органу» [182, арк. 80 зв.]. Г. Клунний дослідив становище Павлоградського, Верхньодніпровського й Криворізького повітів Катеринославщини. Норми наділення землею, встановлені губернським з'їздом (від 8 до 25 дес.), на місцях не виконувалися. У Павлоградському повіті багато заможних селян мали по 40-50 дес. землі, а деякі навіть по 100-150 дес. Узагалі по всій Катеринославщині він зауважив переважання «куркулів», яких бідні селяни боялися і яким платили за «поміч» [182, арк. 81–81 зв.].

Отже, матеріали чотирьох губерній різних регіонів України свідчили про паперовий характер земельної політики УСРР. На місцях її характерними рисами були самодіяльність земельних органів та КНС, збереження впливу заможного селянства на Півдні. Село не відчувало наслідків реалізації в 1920 р. заходів земельної політики радянської влади.

Спробу підвести підсумки більшовицької «аграрної революції» в Україні зробив 24 листопада 1920 р. на III сесії ВУЦВК нарком землеробства Д. Мануїльський. Наслідками «аграрної революції» він визнав значне падіння виробництва, недосів полів та натуралізацію селянського господарства, які вважав необхідною «ціною» за революцію [377, с. 168]. Натуралізація призвела до розбалансування різних частин сільського господарства. «Більше немає

сільського господарства, як єдиного органічного цілого, ... а є мільйони абсолютно самостійних і незалежних селянських господарств, які виробляють продукти виключно для власного споживання», – констатував він. Причини господарської руїни Д. Мануїльський вбачав у знищенні ринкового господарства і втраті виробничого інтересу [319, с. 10–11].

Глибока криза селянського господарства та широкомасштабні селянські повстання наприкінці 1920 р. висунули селянське питання на перше місце [579, с. 37–38]. Сповільнення міжнародної революції, відповідно до логіки В. Леніна, теж змушувало партію шукати підтримки для пролетаріату серед селянства. X з'їзд РКП(б) 8–16 березня 1921 р. розглядав питання про продовольчу роботу, продрозкладку й продподаток (через призму останнього розглядалося питання про ставлення до селянства). В. Ленін знову акцентував увагу на інтересах середнього селянства – «економіці середняка» [258, с. 405, 413].

Однак подальшого розвитку в політиці ЦК РКП(б) проголошені гасла не знайшли. В. Ленін у 1919–1921 рр. знову підганяв свою теорію до реальності, поступово визнаючи, що селянство не зникає – воно має важливе політичне значення для соціалістичної Росії. Більшовики не мали актуальної теоретичної програми щодо селянства і тривалий час не розробляли її, йдучи на практиці за селянською стихією чи користуючись політичною тактикою.

Невтішні підсумки «аграрної революції» в Україні підштовхнули партійне керівництво до боротьби з «куркульством». У серпні 1920 р. часопис Київського губкому КП(б)У «Коммуніст» констатував, що сільська біднота нічого не виграла від зрівняльного землекористування: малоземелля було ліквідоване, але становище без- і малоземельних селян не покращилося, виробництво сільськогосподарської продукції не збільшилося [315, с. 59–60]. У деяких місцях зберегли свій уплив поміщики (Київщина, Херсонщина, Таврія, Волинь), масовий характер мали оренда землі, використання найманої праці [316, с. 122]. На Правобережжі з'явився новий тип бідняка, який працював наймитом у господарствах заможних селян чи в «паразитуючих» радгоспах. Вихід партійне керівництво вбачало у відібранні землі та реманенту в заможних

селян та усупільненні сільського господарства. З серпня до листопада 1920 р. було ухвалено низку постанов та інструкцій, які сприяли розколу українського села [1013, с. 345, 404]. Опорою більшовикам на селі стали комнезами.

Критерій визначення «великого селянства», ворожого революційному пролетаріатові (іншими словами, «куркульства»), В. Ленін запропонував у червні – липні 1920 р., готуючи тези до II конгресу Комінтерну. На його думку, це було господарювання «як загальне правило з кількома найманими робітниками» [310, с. 166]. 19 жовтня 1920 р. на засіданні I Всеукраїнського з'їзду КНС очільник більшовицького уряду України Х. Раковський ототожнив «куркулів» з «маленькими поміщиками», оскільки вони успадкували їхню землю й реманент [226, с. 13]. Такою ж, на думку заступника наркома землеробства Вікторова, мала бути і їхня доля: відібрати землю, будинок, реманент, гроші, а самих вигнати з села [228, с. 2]. На місцях поняття «куркуль», як з'ясувалося на з'їздах комнезамів, розуміли по-своєму.

На засіданні представників волосного й сільського виконкому комнезамів 2 вересня 1920 р. у Городищі Черкаського повіту доповідачі визнали «куркулями» тих, хто користувався найманою працею, здавав землю в оренду «з половини» [185, арк. 93]. У Завадівській та інших волостях Черкаського повіту «багачем» вважали власника не менше ніж 3 дес. землі, а «куркулем» – власника 6-7 дес. [185, арк. 96–97]. У Бердичеві на конференції КНС 7–8 вересня 1920 р. селяни висунули дещо інші критерії: у Пузирецькій волості «багачами» вважали тих, хто мав 4-5 дес. землі, а «куркулями» – 10-12 дес. [185, арк. 48]. Пояснюючи селянам критерії класового підходу, Н. Калюжний запропонував вважати середняком того, хто мав до 5 дес. землі, а «куркулем» – того, хто користувався найманою працею [185, арк. 97]. I з'їзд КНС Катеринославського повіту в жовтні 1920 р. визнав «куркулем ... селянина, який володіє більше ніж 25 дес. землі і взагалі найбільший багач на селі». Другим критерієм було використання найманої праці [377, с. 787]. Отже, у партійно-державних документах поняття «куркуль» не було визначене, а селяни розуміли його по-своєму, залежно від рівня землезабезпеченості свого села.

«Розкуркулення» заможної частини селянства тривало з вересня 1920 до весни 1921 рр. 25% з відібраного в селян реманенту, продуктів харчування чи іншого майна використовували радянські службовці, а 50% – члени КНС [856, с. 86]. Активно відбувалося «розкуркулення» в Полтавській губернії. У грудні 1920 р. в Роменському повіті комнезамом було відправлено до концтабору 15 «злісних куркулів», конфісковано 20 господарств у Перекопівській волості, 25 осіб було відправлено до концтабору і 30 господарств конфісковано в Бацманівській волості [24, арк. 58]. Виселення «куркулів» відбувалося в Пирятинському й Прилуцькому повітах. У Костянтиноградському повіті була зірвана експропріація «куркульства», а робота з розкладки не була вдалою [24, арк. 66–67]. До весни 1921 р., згідно з підрахунками В. Калініченка, у заможних селян на Полтавщині було відібрано 442,9 тис. дес. землі, 4,5 тис. одиниць реманенту і 2,5 тис. голів худоби, на Чернігівщині – 350 тис. дес. землі, більше ніж 23 тис. коней, майже 4 тис. корів і 9,9 тис. плугів, на Харківщині – 209,2 тис. дес. землі (у чотирьох повітах із 11), до 1,5 тис. коней [717, с. 41]. Отже, лише на Лівобережній Україні у заможних селян було відібрано, за неповними даними, мільйон десятин землі.

У заможних селян Одеської губернії в 1920 р. було відібрано 4 тис. голів рогатої худоби, 550 коней, 1 тис. овець, 1 тис. свиней, 92 тис. пуд. зерна та багато іншого майна [874, с. 124]. Кількість «куркульських» господарств у губернії зменшилася з 25% до 9% [1219, с. 15]. Німецькі села Степової України внаслідок «розкуркулення» втратили в середньому 40-45% кращої землі [879, с. 213]. У Катеринославській губернії німецькі колонії змушені були передати сусіднім українським селам 14,8% землі, а 25,6% – віддати до державного резервного фонду. 12 німецьких та менонітських волостей Півдня України втратили 38,3% землі [491, с. 53–54]. Селяни в Херсонській губернії також були змушені відмовлятися від частини своєї землі й віддавати її для переділу тим, хто потребував, через продрозкладку. Процес «розкуркулення» в Україні, на відміну від радянської Росії, не був завершений. Український «куркуль», як зауважив В. Качинський, був хліборобом, який відігравав значну роль у

виробництві. Це був досить великий прошарок селянства, його господарство було зруйноване [741, с. 42–43]. Воно втратило риси товаровиробника й набуло натурального характеру, але не було повністю ліквідоване. До того ж загострилося політичне становище на місцях.

«Безумством» керівних працівників в Україні називав політику класового розшарування села й оголошення всього середнього селянства в тилу врангелівського фронту «ворогом радянської влади» заступник голови Реввійськтрибуналу Північної залізниці А. Аладжалов, командирований ЦК КП(б)У до Павлоградського повіту, у доповідній записці від 12 вересня 1920 р. Середняк у «махновських» землях складав основу селянства, і, налаштуваючи проти нього бідняка, влада відштовхувала його у ворожий табір. Радянська влада трималася винятково на багнетях, а могла б збудувати «гарну міцну середняцьку радянську республіку» [17, арк. 99–100]. Проте діячі, які дотримувалися таких поглядів, залишалися в меншості. Напрями репресивної політики щодо селянства розширювалися.

І Всеукраїнський з'їзд КНС оголосив війну сільській громаді. 19 жовтня 1920 р. Н. Калюжний, виступаючи перед незаможниками, переконував їх, що влада належить Радам і зборам незаможних, які й мають вирішувати найважливіші питання селянського життя, і «сходів з цього дня на селах не повинно бути» [227, с. 4]. Однак селянство чинило опір соціальному розшаруванню, зростали лави повстанських формувань. З літа 1920 р. й до 1922 р. поширився «бандитизм» на Старобільщині. Більше року на селі не проводилася радянська партійна робота. Причинами виникнення повстанства місцеві комуністи вважали реакцію села на насильницьке розшарування, продрозкладку й дезертирство [381, с. 31–32, 39].

Причини неспроможності радянської влади встановити контроль над українським селом протягом трьох років намагалися з'ясувати українські комуністи. Нарком військових справ УСРР М. Подвойський, уродженець Чернігівської губернії, в 1919 р. зауважував вплив заможного селянства, рівня організованості села та його консервативності: «Українське село, а особливо

сільське куркульство, являє собою більш організовану і більш свідому реакційну силу, ніж російське село» [364, с. 25]. На думку Д. Мануїльського, революція в Україні носила майже виключно міський характер і практично не зачепила село, яке єдиним фронтом протистояло більшовицькій партії, як раніше дворянському стану. Будь-яку владу в Україні селяни вважали тимчасовою («сезонною»). Через це радянська влада і більшовицька «соціальна революція» не виходили за межі губернського центру. «Українське село ввійшло в революцію політично безформеною масою, таким воно й виходить з неї після трьох років кривавих подій», – констатував Д. Мануїльський [320, с. 6–7]. З характеристикою «політичної безформності» села не можна погодитися, оскільки на цей час рівень політичної та національно-культурної свідомості селянства значно зріс і це визнавали самі діячі КП(б)У. Тривала неспроможність закріплення радянської влади в українському селі зумовлювалася неприйняттям її селянством – вона була чужою, «привезеною» і не відповідала його інтересам.

У 1921 р. радянська влада не мала зовнішніх ворогів і була панівною в Наддніпрянській Україні, але в багатьох місцях вона мала формальний характер, а реальний вплив зберігали повстанці або сільське самоврядування. Таке становище змушений був визнати голова Катеринославської губернської військової наради з боротьби з бандитизмом І. Клименко в розмові з секретарем РНК УСРР Л. Ахматовим 24 лютого 1921 р.: у містах і селах «панує бандит, куркуль», а на місцях масово вбивають радянських працівників, поодиноких червоноармійців і селян – симпатиків радянської влади [28, арк. 12]. Організатором спротиву вважалось заможне селянство. У березні 1921 р. І. Клименко в доповіді на ім'я голови РНК УСРР Х. Раковського закликав до створення політичної ситуації на селі, яка вибила б ґрунт з-під «бандитизму»: загострення класової боротьби, спрямованої проти «куркуля», й піднесення незаможного селянства шляхом його організації в КНС [172, арк. 41].

Про тривалу відсутність радянської влади у багатьох місцях Харківської, Катеринославської, Полтавської губерній свідчили матеріали повітових

воєнних нарад. Ревкоми й ради існували тут номінально, перебуваючи під впливом того чи іншого отамана або організації, а населення не виконувало ніяких державних нарядів [874, с. 99–100]. Більше п'яти місяців не існувало радянської влади в Тарасівській і Макіївській волостях Куп'янського повіту, як повідомляла 8 червня 1921 р. повітова воєнна нарада. «Окрему республіку» без будь-якої влади являла собою слобода Борова [167, арк.6–6 зв.]. Напівзруйнованим навесні 1921 р. був радянський апарат в Ізюмському повіті, усі волості якого були охоплені «бандитизмом». Комнезами були відсутні, або мали ненадійний склад, а міліція вважалася «напівбандитською». У деяких волостях (Великокомишуваській, Довжанській, Червонооскільській) влада існувала періодично за підтримки військової сили [8, арк. 6; 164, арк. 7–8].

У Катеринославській губернії найбільш «бандитськими» вважалися села Нікольське (ймовірно, це була Миколаївка – *Н. К.*), В'язівка Павлоградського повіту [171, арк. 36–36 зв.]. Особливістю повіту була висока самоорганізація селянства. Навіть у найбільш «бандитських» селах, зокрема Миколаївці, до якої жодного разу не направляли радянських працівників, працював посівком, волвиконком, бідняцький КНС. У с. Слов'янка (70 верст від Павлограда) була ком'ячейка з 25 осіб, КНС із 50 осіб, озброєний загін (40–45 осіб), а церква була своєрідною фортецею. Цей загін перевіряв документи й не пропускав до села банди. Розшарування поверхово відбулося в Катеринославському й Верхньодніпровському повітах. Слабкою партійна організація була в Новомосковському повіті [163, арк. 10 зв.–11].

Не відчувалася радянська влада в березні – квітні 1921 р. у Чигиринському повіті Кременчуцької губернії – населення не виконувало наказів і розпоряджень влади, комнезами були налаштовані байдуже й не брали участі в боротьбі [165, арк. 1 а, 9].

На окремі повіти, які найчастіше фіксуються у зведеннях радянських органів, відповідальних за боротьбу з бандитизмом, звернули увагу дослідники 1920-х р. М. Кубанін, вивчаючи феномен махновщини, дійшов висновку, що її вплив поширювався на три південно-степові губернії (Катеринославську,

Херсонську й Таврійську) та кілька повітів: Куп'янський, Ізюмський, Старобільський Харківської губернії і Костянтиноградський Полтавської губернії. Ці регіони були краще забезпечені землею, мали вищі показники виробництва хліба, товарності сільського господарства й «найвідчутніше розшарування» селянства [874, с. 101, 104–106]. Постійну участь у революційних подіях селян цих повітів М. Кубанін намагався обґрунтувати економічними чинниками: вищий господарський рівень розвитку, на його думку, і визначав активнішу діяльність у революційних подіях того часу [874, с. 100]. Активну роль середняків у розвитку махновського руху, зокрема серед командного складу, підтримує дніпровський дослідник Д. Архірейський [471, с. 85]. Отже, в регіонах інтенсивного ведення селянського господарства основну частину повстанських формувань становили середняки й заможні селяни, вони ж надавали повстанцям матеріальну й продовольчу підтримку.

У регіонах колишнього поміщицького землеволодіння до повстанства потрапляли зубожілі верстви селянства. Втрата засобів до існування, зубожіння, розчарування селянства, яке виявилось «зайвим» у новому контексті аграрних відносин, у здобутках революції штовхали його до лав селянських повстанських формувань. На думку авторів «Нарисів історії Української революції 1917–1921 років», до повстанців ішли найбільш соціально рухливі елементи, які мали мінімальні обов'язки по господарству або перебували в стані конфлікту з владою: дезертири та незаможні селяни [1013, с. 412]. Близько 10% особового складу повстанських загонів, за визнанням Х. Раковського в доповіді 15 лютого 1921 р. на Харківській губернській партійній червоноармійській конференції, складала біднота [див.: 874, с. 123]. У телеграмі голові Київської губернської воєнної наради В. Затонському 2 червня 1921 р. Х. Раковський наголошував, що повстанські загони в Бердичівському, Таращанському, Сквирському й Липовецькому повітах Київської губернії складаються з бідного селянства, колишніх батраків, які повністю розорилися й не мали сільськогосподарського реманенту, через це нападали на радгоспи й

цукрові заводи. Він пропонував надати допомогу бідності, вилучаючи її із села шляхом добровільного найму або примусової мобілізації [169, арк. 9].

За оцінкою отамана А. Мордалевича, основу повстанства на Правобережжі становили біднота й середняки, головно молодь, багато дезертирів. «Куркуль не іде. Тримається за міцне господарство», – охарактеризував 24 червня 1921 р. позицію заможного селянства отаман, що перейшов на бік радянської влади [170, арк. 7].

Майже чверть особового складу повстанських загонів становили біднота й середняки в Чернігівській губернії [578, с. 130]. На Полтавщині органи влади восени 1920 р. вважали, що повстанці черпали свої сили з «куркулів» та дезертирів [25, арк. 12 зв.]. Отже, соціальний склад повстанського руху багато в чому залежав від економіки регіону та переважання типу господарства (селянського чи колишнього поміщицького). Серед учасників спротиву радянській владі були представлені різні верстви селянства.

Активну участь у повстанському русі взяли колишні представники радянської влади та партійці. Організатором загону в Куп'янському повіті Харківської губернії був колишній голова Вільшанського волосного виконкому С. Кутько [167, арк. 5]. Отаман Волох (Іван Винник), загін якого виник у січні 1921 р. на території Нижньодуванської волості, належав до партії боротьбистів і боровся проти денікінців. На початку 1920 р. він був начальником райміліції і секретарем ком'ячейки (КП(б)У), потім начальником міліції в Куп'янську, а після повторного арешту втік і створив «банду» (виступав за встановлення «вільних рад без комуністів»). Його загonom було розграбовано до 8 тис. пудів зернового хліба, частину якого він роздавав населенню [167, арк. 5 зв.].

Ватажки повстанських формувань на Катеринославщині в першій половині 1921 р., за інформацією уповноваженого з боротьби з бандитизмом Катеринославської Губчека Г. Петрова, майже всі були малоземельними (мали ділянки від 5 сажень до 3 дес. максимум), боролися з гетьманщиною і Петлюрою, а потім були в Червоній армії. Деякі з них обіймали керівні посади: Мирний був командиром 6-го Задніпровського полку в Дибенка, Глущенко –

помічником комполку, Пушкар'єв – командиром загону на Царицинському фронті, низка інших командували ескадроном, ротою, батальйоном. Майже всі ватажки повстанців були членами Комуністичної партії. Піти в повстанство їх змусив неправильний підхід представників радянської влади на місцях до селянства: незаконні обшуки, арешти невинних людей, насильства з боку міліції [171, арк. 36 зв.]. Багато старих партійних працівників Донецької губернії, які з 1905 р. були в партії, за інформацією делегата Х з'їзду РКП(б) Л. Сосновського, «пішли в банди, якщо не Махна, то які-небудь інші» [258, с. 81]. Цій верстві повстанців були властиві досвід організаційної роботи та певний авторитет серед селянства. Пошук способів їх вилучення з повстанських формувань був складним завданням для більшовицького режиму.

Органи радянської влади стали приділяти значну увагу вивченню становища на селі. Ситуацію на місцях та настрої селянства у вересні – жовтні 1921 р. вивчав агітпоїзд «Червона Україна». Участь у його роботі брали голова ВУЦВК Г. Петровський, політком поїзда Кийко-Шелест, представники наркоматів (повний штат становив 77 осіб) [34, арк. 13–13 зв.]. Приїзд представників центру справив велике враження, зокрема поява Г. Петровського в найбільш глухих і вороже налаштованих селах викликала «психологічну революцію». Працювати членам агітпоїзда доводилося в складній атмосфері переходу до продподатку, однак селам приділялося недостатньо уваги [34, арк. 9–9 зв., 12 зв.]. Столичні посланці не інструктували місцевих партійних діячів та представників влади, а переважно інспектували їх.

У 1922 р. ситуацію на місцях вивчали інструктори ЦК РКП(б) та КП(б)У. Відповідальний інструктор ЦК РКП(б) М. Сергушев у доповіді 10 червня 1922 р. про стан Катеринославської губернії зазначив, що робота на селі мала паперовий характер (для звітів) і велася «по лінії ударних кампаній: продподаткової, сільськогосподарської, насінневої тощо». Приклад Новомосковського та Катеринославського повітів свідчив, що «ніякої партійної роботи на селі немає, і в село партійно ми не проникли» [187, арк. 26–27]. Те ж саме повідомляв у доповідній записці про становище Одеської парторганізації в

1922 р. Куб'як: «... Україна відрізняється від Великої Росії недостатністю партвпливу на село» [187, арк. 62].

У всіх відвіданих губерніях була слабо поставлена політико-просвітницька робота на селі. Харківський губернський комітет партії, на думку відповідальних інструкторів Муравника і Редкіна, які вивчали його діяльність 28 липня 1922 р., теж не був винятком [187, арк. 127]. У Полтавській губернії М. Сергушев (його звіт був отриманий 17 липня 1922 р.) зауважив великий відсоток націоналістично налаштованого вчительства (до 65% становили колишні й нинішні українські есери, прихильники Петлюри): «Учительство нами майже не завойоване». Політико-просвітницька робота мала незадовільний характер, а «Просвіти» в повітах були цілком антирадянські й націоналістичні [187, арк. 120]. Особливістю Чернігівської губернії інструктор ЦК КП(б)У Ляк визнав переважання на керівних посадах діячів місцевого походження, більшість з яких належали до «інтелігентної» праці (студенти, педагоги, агрономи, землеміри, фельдшери). Через це він рекомендував оробітничити партійний і радянський апарат на Чернігівщині [187, арк. 151].

Особливе занепокоєння викликало матеріальне становище сільських комуністів. Від імені української делегації поінформував про це учасників XI з'їзду РКП(б) Д. Мануїльський [344, с. 116]. За інформацією партійних інструкторів, у 1922 р. через голод, відсутність одягу сільські комуністи змушені були найматися до «куркулів» чи отримували допомогу від них в Одеській, Харківській, Чернігівській губерніях [187, арк. 80, 126, 154]. Становище комуністів у селах Катеринославщини у своєму звіті від 17 грудня 1922 р. описав інструктор ЦК В. Матвеев. Він відвідав партійні осередки Павлоградської і Булахівської волостей. Комуністи жили й обробляли свої землі одноосібно. Багато з них не мали живого й мертвого реманенту, жили із своїми сім'ями при батьках-господарях на заробленому ними добрі. Він наводить приклад, коли 33-річний член партії, сам батько чотирьох дітей, для сплати продподатку вночі таємно вивів і продав одну з чотирьох корів свого батька, завдяки яким утримувалася і його сім'я. За це батько тривалий час

виганяв сина з дому [187, арк. 35–36]. Така бідність сільських комуністів зустрічалася практично всюди.

Отже, формування більшовицьких сільських осередків у Наддніпрянщині припадає на 1919 р., їх основним завданням було виконання продовольчої роботи. Чисельність партії зростала переважно за рахунок військових частин. Політичний рівень комуністів був низьким, дисципліна – слабкою, а матеріальний стан, особливо під час голоду, дуже скрутним. Сільські комуністи вели господарство одноосібно і не були прикладом для селянства.

Розробка та реалізація аграрної політики РКП(б) – КП(б)У відбувалася без теоретичного аналізу й усвідомлення сутності селянського питання й потреб людей села, а реалії українських губерній взагалі не враховувалися. Практично до 1919 р. більшовики в селянському питанні дотримувалися програмних положень 1905 р. Однак після встановлення радянської влади селянство не цікавило її як політичний союзник, а лише з точки зору виробництва продовольчих запасів. Політика зваженого підходу до середняка мала декларативний характер, у дійсності відносини із селянством будувалися навколо вирішення проблеми оволодіння продовольством. Отже, селянське питання розглядалося крізь призму продовольчого.

Верхівка КП(б)У на деяких партійних форумах намагалася обговорювати дійсні потреби селянства. Однак ті з українських більшовиків, хто прагнув відстояти національні (регіональні) особливості, залишалися в меншості. Українські більшовики, займаючи консервативні позиції, продовжували втілювати земельну і продовольчу політику за зразком РСФРР. Осмислити своє становище в Україні, причини селянського руху, особливості партійного та державного будівництва члени КП(б)У змогли лише в 1920 р., здобувши певний досвід протистояння селянству.

Невтішні наслідки більшовицької «аграрної революції» (земельна політика не мала реального втілення, продовольча криза, занепад селянського господарства) зумовили нову кампанію – «розкуркулення» заможних селян.

Селянська політика РКП(б) – КП(б)У супроводжувалася переділом земельної власності, майна, суспільними трансформаціями.

Організаційну роботу в українському селі та загалом в Наддніпрянщині здійснювали вихідці з радянської Росії. Отже, радянська влада в Україні була привнесена ззовні і її засади встановлювали люди, байдужі до українського села. Робота на селі виявилася найбільш складним завданням як для РКП(б), так і КП(б)У. Особливістю Наддніпрянської України була тривала відсутність у деяких губерніях радянської влади до середини 1921 р. Зубожіле селянство знайшло місце у лавах повстанських формувань. На тлі практичної відсутності політико-просвітницької роботи більшовиків в українському селі відчувався вплив національно-культурного просвітництва періоду Української революції.

6.3 Наслідки другого етапу селянської революції (1917–1922 рр.)

Другий етап селянської революції 1917–1922 рр. мав економічні, правові, соціальні, психологічні наслідки. Як держава, так і науковці практично відразу приступили до з'ясування впливу селянської (аграрної) революції як на становище селянства, так і на державну політику. На різних історичних етапах науковці віддавали перевагу дослідженню окремих результатів селянської революції, або ж зосереджувалися на певних її хронологічних етапах.

Вивчення економічних результатів селянської революції розпочалося в 1922 р. За рішенням XII з'їзду РКП(б) була створена комісія ЦК партії з роботи на селі на чолі з В. Куйбишевим, яка вивчала матеріали урядових органів (наркоматів землеробства та внутрішніх справ) і здійснила самостійне обстеження дев'яти пунктів, типових для сільськогосподарських районів радянської Росії (в Україні – Шамраївської волості Білоцерківського повіту Київської губернії). Результати її діяльності були опубліковані в 1923 р. [866]. Цього ж року оприлюднені й матеріали, зібрані губернським комітетом КП(б)У щодо стану сільського господарства Київщини [714]. У 1924 р. студентські етнографічні експедиції з вивчення СРСР здійснили близько 60 екскурсій. Було

створено три українські групи, по одній для волзько-українських колоній і Криму [1079, с. 3]. Наприкінці 1924 – на початку 1925 рр. при Комуністичній академії було засновано спеціальну комісію для систематичного вивчення «аграрної революції» та її підсумків на чолі з В. Мілютіним [323, с. 9]. Опрацьовані нею матеріали стосувалися трьох волостей Роменського повіту Полтавської губернії (Бобрицької, Великобубнівської й Хустянської), однак крайньою межею дослідження став 1920 р. [324, с. XVIII].

Наслідки для країни від ліквідації великого поміщицького землеволодіння проаналізували дослідники 1920-х рр. В. Качинський та Н. Вишневський. В. Качинський зауважив падіння врожайності, скорочення посівних площ (у 1921 р. воно становило 17-18% від рівня 1916 р.), однак намагався довести перевагу селянського господарства [741, с. 64–66]. Н. Вишневський частку поміщицького господарства у виробництві сільськогосподарських продуктів у довоєнний період на території колишньої Російської імперії визначив як 8,7-9,2%, а у виробництві зернових – 11,24%. Цей показник (близько 9%, або 1/10, загальної маси сільськогосподарських продуктів) виявився меншим, ніж дані С. Прокоповича – 10,9% за матеріалами 50 губерній Європейської Росії [553, с. 67–69]. Радянські дослідники 1920-х рр., хоч і розуміли масштаби втрат від ліквідації поміщицького землеволодіння, але відносили їх на рахунок «ціни» за революцію і вважали політично доцільними.

Дослідження 1980-х – початку 1990-х рр. свідчать про більш високий показник поміщицьких господарств у розвитку сільськогосподарської галузі. Згідно з даними Н. Селунської, на частку поміщиків Українського району в 1917 р. припадало 15,4% усіх посівів, і загалом приклад України не дозволяв говорити про несуттєву роль поміщицького господарства в розвитку сільського господарства [1120, с. 154–155]. Свідченням цього були негативні економічні наслідки зрівняльного переділу селянством поміщицької землі.

Відібрання землі в поміщиків радянська історична наука вважала найважливішим досягненням радянської влади. Зазначалося, що за Декретом про землю в Україні трудяще селянство отримало понад 15 млн га поміщицької,

державної, удільної і церковної землі, близько 600 тис. коней і 800 тис. голів великої рогатої худоби. Від «куркулів» до біднішого селянства перейшло ще близько 8 млн га землі й майже 2 млн голів рогатої худоби й коней. 600 тис. безземельних селян були забезпечені землею (в середньому по 5-6 га на двір), збільшилися земельні наділи 1,5 млн малоземельних селянських дворів. Селянство звільнилося від щорічної орендної плати й інших платежів на суму понад 100 млн крб золотом [675, с. 11]. Важливим досягненням проголошувалося збільшення душевого наділу: якщо до 1917 р. на кожного їдця в Україні припадало по 0,9 дес. землі, то після революції ця цифра збільшилася до 1,5 дес. землі [675, с. 53]. Однак стан цих селянських господарств та поміщицького реманенту після завершення земельного переділу радянською історичною наукою не аналізувався.

Більш об'єктивно селянські здобутки оцінювали джерела 1920-х р. За даними Наркомзему УСРР, з 14561031 дес. колишньої поміщицької землі (43% загального земельного фонду) селяни отримали 13193330 дес. [358, с. 2–3], а за даними М. Вольфа – 13370000 дес. [565, с. 7]. Відтак у безпосереднє користування селян перейшло 31168346 дес., або 91,8% земельної площі. Решта – 8,2% – земель належали державі (зазначимо, що порівняно з дореволюційним періодом цей показник збільшився на 0,5%), з них половину становили землі запасного фонду, призначеного для переселення (1,4 млн дес., або 4,2%), а половину – землі держустанов (Цукротресту, Спиртотресту, Уккрадгосптресту), кам'яновугільної та металургійної промисловості (майже 1,37 млн дес., або 4%) [358, с. 2]. Для потреб радгоспів було залишено 221983 дес. землі (7% земельної площі державного користування), і розташовувалися вони у відносно землезабезпечених районах. Землі, призначені для цукрової промисловості, теж було скорочено до 507407 дес., що становило 31% колишньої заводської площі, або 20% усієї площі, яка раніше обслуговувала цукроварні [358, с. 4]. Отже, 4/5 колишньої земельної площі цукрової галузі перейшли в користування селян. Статистичні показники

збільшення площі селянського землекористування свідчили про перемогу «земельної» революції. Інакше стояла справа із використанням цієї землі.

Стан колгоспно-радгоспного будівництва залежав від політичної стабільності радянської влади. Навесні 1921 р. радгоспи зазнавали численних нападів повстанських загонів. У Донецькій губернії у квітні 1921 р. бандити вбивали працівників радгоспів – і знайти нових було дуже важко. В основному це були робітники, які прибували з Росії, однак вони не вміли працювати з волами і через страх перед бандитами розбігалися. Нападники забирали в радгоспах коней, насіннєвий матеріал і повністю дезорганізували їх роботу. [168, арк. 18, 21]. Дуже часто загони нападників формувалися з мешканців сусідніх сіл. Зокрема, загін отамана Волоха, який 4 квітня 1921 р. вдруге пограбував радгосп «Червона зірка», складався з мешканців навколишніх сіл Іванівка та Мілуватка Куп'янського повіту [168, арк. 24]. Представники влади вважали це виявом місцевого «куркульства» й дрібнобуржуазних верств селянства проти політики радянської влади.

Неодноразово був пограбований культрадгосп «Іванівка» в Зміївському повіті Харківської губернії («культурні радянські господарства» створювалися по аналогії з поміщицькими «зразковими» господарствами для заохочення селян до громадського обробітку землі, при них існували прокатні станції [315, с. 60]). Культрадгосп «Іванівка» існував з лютого 1920 р., його площа складала 823 дес., там працювали 62 особи. 9 липня 1921 р. на господарство напав загін чисельністю 300-350 осіб. Вони вбили кількох робітників, багатьох жорстоко побили, пограбували господарство: забрали 11 коней, запаси продовольства, пошкодили реманент і зруйнували приміщення. Усім працівникам наказали протягом тижня покинути господарство й погрожували, що не дадуть зібрати врожай. Унаслідок нападу працівники розбіглися, а майно господарства кинулися грабувати мешканці навколишніх сіл. Пояснюючи свою мету, нападники проводили аналогії з пограбуванням селянами поміщицьких господарств у 1917 – на початку 1918 рр.: «Мы сынки обиженных отцов. "Вы разрушили наши стены, мы с вас душу выдавим"» [168, арк. 29–30]. Поведінка

місцевого населення пояснювалася інтересами матеріального збагачення. Ставлення селян до радгоспів, порівняно з 1919 р., не змінилося. Ці господарства зазнавали значних збитків і перешкод у своєму розвитку. Напади повстанців продовжувалися і в 1922 р. [14, арк. 178].

Загалом наприкінці 1921 р., згідно з даними Наркомзему УСРР, налічувалося 683 радгоспи, які займали площу 278399 дес. У них працювали більше ніж 10 тис. робітників і 2,5 тис. службовців. В основному радгоспними працівниками були дезертири, яких направляло військове відомство [742, с. 22]. Також у цей період в Україні існувало 2119 колективних господарств, які займали площу 234443 дес. землі. Їхня чисельність значно збільшилася з кінця 1920 до середини 1921 рр. під час «розкуркулення»: багато селян Катеринославської та Полтавської губерній вступали до колгоспів з реманентом, здобутим від «розкуркулених», а в Одеській і Миколаївській губерніях в колгоспах намагалися зберегти свій реманент від конфіскації («захисний колективізм»). У березні 1922 р. уже налічувалося 2707 колгоспів, їхня площа становила 406 тис. дес. орної землі [742, с. 64–65]. За даними Наркомзему УСРР, радянські і колективні господарства займали земельну площу в межах 500-700 тис. дес. (близько 5-6% колишнього поміщицького землеволодіння). Радгоспи розташовувалися у землезабезпечених районах, мали «зразковий» характер і селекційну спрямованість. Селяни віддавали перевагу зрівняльному розподілові землі, але для збереження свого майна йшли до новостворюваних колективних господарств.

Реакцією села на земельні експерименти періоду Української революції було суттєве зростання чисельності землекористувачів. В. Качинський констатував збільшення кількості селянських господарств на 0,5 млн дворів, або на 15,5% [741, с. 36]. За даними В. Якиманського, число господарств збільшилося на 636 тис. і становило в 1922 р. 4413 тис. [453, с. 16]. За іншими джерелами, кількість селянських дворів збільшилася з 3,8 млн у 1916 р. до 4,8 млн у 1923 р. [700, с. 93], або навіть до 4963300 [629, с. 108]. Інтенсивним темп збільшення чисельності господарств був у Київській губернії: у

Шамраївській волості Білоцерківського повіту він становив 22% [866, с. 22]. Збільшення кількості господарств у Подільській губернії в 1916–1923 рр. склало 37,6%, у Чернігівській губернії за період 1917–1923 рр. – 25,8% [629, с. 108]. Збільшення кількості селянських дворів мало штучний характер і було зумовлене демобілізацією червоноармійців, припливом міського населення та дробленням господарств заможних селян.

Загальна кількість сільського населення при цьому зменшилася з 20,2 до 19,4 млн осіб [700, с. 93]. Згідно з підрахунками економіста й статистика Л. Лубни-Герцика, чисельність сільського населення практично не змінилася в Полтавській губернії, зменшилася в Харківській (91,5% порівняно з 1916 р.) і збільшилася у Чернігівській до 105,6% [928, с. 45–48]. Селянські господарства адаптувалися до зменшення працездатного чоловічого населення під час Першої світової війни та Української революції: місце господаря займали сини, що підросли, або ж літні люди.

Збільшення числа претендентів на поміщицьку землю зробило недійсними дореволюційні розрахунки про величину «прирізки». На Поділлі вона склала 0,12 дес. на особу, а на Чернігівщині – не більше ніж 0,15 дес. [629, с. 108]. У Шамраївській волості Білоцерківського повіту на Київщині в селах Безпечне й Руда малоземельні й безземельні отримали по 0,5 дес. на особу, а в Дулицькому – по 0,19 дес. [866, с. 21]. Відповідно до матеріалів анкетного опитування ЦСУ УСРР 1922 р., селянське трудове господарство отримало надбавку у 2 дес. землі, при цьому середня площа на господарство коливалася від 3,3 дес. у Подільській губернії до 11,3 дес. у Донецькій губернії [453, с. 10]. Усього ж, згідно з підрахунками ЦСУ УСРР, «прирізку» отримали близько 60% дворів, а в близько 10% господарств землю було відібрано [565, с. 13]. Ці «відрізки» склали майже 2,6 млн дес. Розміри землекористування близько 30% господарств залишилися практично незмінними [396, с. 3]. На тлі юридичного скасування приватної власності зміни розмірів земельних ділянок зазнала більша частина сільського населення. Однак земельна надбавка в багатьох випадках не була суттєвою, збереглося малоземелля.

Стримував селян від освоєння колишньої поміщицької землі інший юридичний аспект: акт її передачі селянам радянською владою юридично не був оформлений, вона не увійшла до загального фонду селянської землі й щорічно переділялася. Наприклад, селяни Шамраївської волості Білоцерківського повіту Київської губернії трималися за свої трудові землі («батьківщину») і побоювалися змішати їх з нетрудовими (колишніми поміщицькими), щоб не відібрали їх незаможні господарства [866, с. 20, 25].

Не були подолані недоліки землевлаштування. Майже половина селянських господарств у 1920-х рр. страждала від черезсмузжя, а понад 28% господарств – від далекоземелля [962, с. 50–51]. Відновлення хуторів і відрубів після ухвалення Земельного кодексу 1922 р. зумовлювалося не лише господарськими інтересами, а й психологічною реакцією проти утисків, яких селяни зазнали за останні роки [831, с. 209].

Підсумки «земельної» революції в Україні підвів Земельний кодекс 1922 р. Він законодавчо закріпив аграрні відносини, оренду землі, використання найманої праці. Основною умовою отримання земельного наділу стала особиста праця, а реалізувати своє право землекористувач міг лише в складі земельної громади [276, с. 4, 6–8]. Таким чином, кодекс узаконив ліквідацію приватної власності на землю і її перехід у загальнонародне користування. Встановлювалися основи трудового землекористування, з якими мали рахуватися органи влади, а селяни могли захищати свої права.

Кількість безреманентних господарств унаслідок розподілу серед селян поміщицького реманенту та сільгоспмашин зменшилася в цілому по Україні з 45% у 1917 р. до 29,5% у 1921 р. [702, с. 26]. Однак великий поміщицький реманент був зношений. Наприклад, у Єлисаветградському повіті, як стало відомо на засіданні повітового ревкому за участі голови ВУЦВК Г. Петровського 28 січня 1921 р., увесь поміщицький реманент потребував ремонту, до того ж він був заважким для селянських коней [208, с. 311]. З початком голоду селяни Катеринославського й Криворізького повітів Катеринославщини стали за безцінок розпродувати своїх коней та

сільськогосподарський реманент в урожайні губернії, ліквідуючи своє господарство, а в 1922 р. привчали корів ходити під ярмом й орали на них [20, арк. 4; 244, с. 38–39; 401, с. 11]. Селяни Знаменської волості Тамбовської губернії особливо багато коней у 1922–1923 рр. придбали саме в Україні (у 1923 р. за коня давали 75-80 пуд. хліба) [1261, с. 10]. Втрати робочої худоби (коней, волів) на Півдні України за зиму 1921–1922 рр. досягли 45%. Загалом по Україні кількість кінського поголів'я зменшилась з 5,4 млн у 1916 р. до 4,1 млн у 1922 р., а в 1923 р. – до 3,7 млн [702, с. 27]. У 1922 р. за даними обстеження селянських господарств, здійсненого ЦК КП(б)У, в середньому в Україні було виявлено 39% безреманентних господарств (без коней, волів, сільськогосподарських машин) [379, с. 14]. Таким чином, протягом року чисельність безреманентних селянських господарств в Україні знову збільшилася майже на 10%. Унаслідок голоду та безгосподарності багато селянських господарств за матеріальним забезпеченням опинилися на тому ж рівні, як і в 1917 р., а за економічним становищем – у набагато гіршому стані.

Унаслідок цих чинників ефективність земельної «прирізки» виявилась незначною. Селяни не могли і не поспішали освоювати здобуті землі. Радянська історіографія результати «аграрної революції» аналізувала за «земельно-кінними» критеріями і виправдовувала невтішні економічні наслідки аграрної політики. Значення її для селян вимірювалося розмірами земельних наділів і залишками поміщицького реманенту, якими вони не змогли скористатися.

Селянська революція негативно вплинула на продовольче становище України. Безпосередніми наслідками тривалих воєнних дій та частих земельних переділів були нестача робочих рук для посівної кампанії, падіння врожайності, недосіви. Для проведення посівної кампанії радянська влада в 1921–1922 рр. широко використовувала військові частини та дезертирів. Показовим є приклад Харківської губернської постійної наради з боротьби з бандитизмом, яка 31 березня 1921 р. підтримала пропозицію начальника губернської дільниці Федотова виділити всі наявні сили на посівну кампанію, навіть за рахунок прямої військової роботи, а також використовувати дезертирів і мобілізованих,

що знаходилися на пересильних пунктах. До посівної кампанії планували залучити всеобуч, кавалерійські ескадрони з незаможних селян [166, арк. 3 а]. Навесні 1922 р. військові частини допомагали в обробітку полів у Криворізькому повіті на Катеринославщині [20, арк. 4]. Однак ці заходи не змогли змінити становище в сільському господарстві, вплив на яке мали й об'єктивні чинники: неврожай, нестача насіння, хлібні реквізиції.

Гострою проблемою для сільського господарства було падіння врожайності: унаслідок щорічних переділів, недбайливого ставлення селян (не удобрювали землі, гірше їх обробляли) урожайність на колишніх поміщицьких землях виявилася меншою, ніж на селянських [453, с. 35]. «Товарні» культури (пшениця) витіснялися «споживчими» (житом). Майже чверть землі була покинута й заростала бур'янами. Це здебільшого була поміщицька земля, яку селяни неспроможні були обробити. Загалом у 1922 р. посівна площа України зменшилася на 22,4% порівняно з довоєнною [565, с. 20]. Дуже часто селяни самі відмовлялися від землі: відповідно до матеріалів анкетного опитування 1922 р., зафіксовано 27% відмов від усієї землі (463 анкети) і 28% – часткових відмов (473 анкети) [453, с. 33]. Освоїти отримані землі селяни не змогли і в 1923 р. Отже, унаслідок тривалої невизначеності статусу колишньої поміщицької землі, побоювання сплачувати значні обсяги продподатку, через хлібні реквізиції і відсутність реманенту селяни обробляли стільки землі, скільки потребували для прогонування своєї сім'ї.

Загальну продовольчу ситуацію в країні охарактеризував на III Катеринославському губернському з'їзді КНС 12–14 лютого 1922 р. у доповіді про нову економічну політику й комнезами Жуков: у 1921 р. хлібне виробництво в Україні скоротилося порівняно з 1916 р. на 800-900 млн пуд., посівна площа – на 20%. Урожайність зменшилася на 25-30%. Хліба в Україні в 1921 р. було зібрано 449 млн пуд., тобто третину довоєнної продукції [410, с. 27]. Отже, ліквідація поміщицького землеволодіння, політика вилучення продовольства, криза селянського господарства підірвали основні функції сільськогосподарської галузі – виробництво хліба.

Значні зміни відбулися в соціальній структурі селянства. Згідно з оцінкою радянського дослідника Ю. Полякова, найвідчутнішим підсумком аграрних перетворень стало різке скорочення кількості безпосівних, безкінних і безкорівних господарств при одночасному не менш різкому скороченні кількості багатопосівних, багатокінних і багатокорівних господарств [1061, с. 32–33]. В Україні кількість безпосівних селянських господарств зменшилася в 5 разів порівняно з дореволюційним періодом, а багатопосівних – майже в 4 рази. Питома вага селянської бідноти в 1923 р. зменшилася до 30% (з 57,1% у 1917 р.), а «куркульства» – до 4,5% (з 12,2%). Головною фігурою на селі став середняк – такими були 2/3 селянських господарств в Україні [700, с. 11, 92].

Однак це статистичне осереднячення селянських господарств у дійсності супроводжувалося збіднінням селян: за своїм матеріальним рівнем радянські середняки наближалися до дореволюційної бідноти. В. Леонтович наводить приклад селянина середньої заможності на Полтавщині: до революції він мав 5 дес. землі, крамницю на хуторі, 5 голів худоби і 2 тис. крб в ощадній касі, а через кілька років після революції – ті ж самі 5 дес. землі, 2 голови худоби, 15–20 тис. крб, які знецінилися й коштували менше, ніж дореволюційних 500 крб. Шість років селянин не міг нічого купити для сім'ї, навіть одягу, і відчував себе збіднілим [311, с. 96]. Несприятливо вплинула на розвиток селянських господарств ліквідація ринку, товарних відносин, натуралізація господарства.

Унаслідок ліквідації поміщицького землеволодіння практично повністю зникла категорія поміщицьких батраків, зменшилася кількість батраків у селянських господарствах. У цей же час з'явилася нечисленна група робітників радгоспів [1061, с. 28]. При цьому, як і до революції 1917 р., на селі зберігався надлишок робочої сили [866, с. 24]. Продовжувало існувати дрібне селянське господарство, не була ліквідована бідність. Частина бідноти, особливо на Правобережній Україні, незважаючи на підтримку держави, так і не змогла вести господарство [27, арк. 77]. Найчисленніша у 1922 р. на Київщині група «споживчих господарств» (мали від 3/4 до 1 дес. на їдця) налічувала 47,6%, а до групи «дрібного ринкового господарства», яка становила 29,6%, було віднесено

господарства, які мали від 1 1/4 до 2 дес. землі на їдця. Недостатньо засобів для власного прожитку отримували 18,7% селянських господарств Київщини, які мали земельні ділянки від 0,25 до 0,5 дес. на їдця [714, с. 25]. Однак біднота намагалася будь-якою ціною втримати свої земельні наділи.

Самі селяни по-іншому оцінювали свій статус, ніж його визначали органи влади. У Шамраївській волості Білоцерківського повіту Київської губернії в 1922 р. маломісними господарствами визнали себе 76,1% господарств, 23,1% – середняцькими, 0,8% – заможними. Органи влади вважали маломісними 45% (безкінні), середняками – 20% (однокінні) і заможними – 35% (двокінні й відносно багатопосівні) господарств [866, с. 23, 25]. Поняття заможності і бідності, які знаходилися на різних соціальних полюсах, кожна сторона розуміла по-своєму, але, попри бажання селян приховати певне майно, розрив в оцінці майнового статусу селянських господарств становив 31%.

Економічні наслідки селянської революції показали ілюзорність поширеного серед селян уявлення про те, що зрівняльне землекористування ліквідує злидні і знищить нерівність на селі. Х. Раковський на III Всеукраїнському з'їзді КНС 15 травня 1923 р. констатував, що закабалення бідноти більш заможними селянами було відсутнє лише в 11% волостей. У трьох степових губерніях, які найбільше постраждали від голоду (Катеринославська, Запорізька й Миколаївська), у 48% волостей біднота платила заможнішим селянам за обробіток землі, у 7% волостей заможніші давали біднішим насіннєву позику, у 42% відбувалася скупка майна бідноти більш заможними. В інших губерніях, які менше постраждали від голоду, ці показники становили відповідно 57%, 62% та 15% [379, с. 15].

1921–1922 рр., згідно з визначенням Х. Раковського, став часом послаблення позицій бідноти й наступу «куркулів» [379, с. 16]. Біднота, яка змогла пожитися за рахунок заможних селян, відвикла працювати і з переходом до непу була розчарована. До заміни продрозкладки продподатком у Катеринославській губернії незаможні селяни не особливо уважно поставилися, а заможні стали виявляти значний інтерес: захопили багато найкращої землі й

посилено сіяли [163, арк. 11]. Запорізький губернський виконавчий комітет у звіті за березень 1922 р. повідомляв, що в деяких волостях Бердянського повіту нову економічну політику сприймали як позбавлення від влади незаможників, спостерігався підйом «куркульського» настрою [21, арк. 169]. У дійсності, це був процес відродження виробничого характеру сільськогосподарської галузі.

Селянська революція не змогла вирішити проблему оподаткування селянських господарств, яка, навпаки, значно погіршилася порівняно з дореволюційним періодом. Реального полегшення для селян, які втратили побічні грошові заробітки в поміщицьких господарствах, на цукрових заводах, через знецінення грошей, не відбулося. Грошові податки більшовики замінили продрозкладкою, пізніше – продподатком. Місцеві податки були чисельними й дрібними, сплачувалися натурою і в різний час. Наприклад, селяни Шамраївської волості Білоцерківського повіту Київської губернії платили 14 видів податків [866, с. 26]. Міф радянської пропаганди про зменшення податкового тягара для селянства порівняно з дореволюційним періодом розкритикував черкаський дослідник С. Корновенко. Норма сплачуваного за продподатком у 1921/1922 господарському році дорівнювала 20% і більше, а селяни безболісно могли сплатити 17% податку від чистого або 14% від валового збору врожаю при середній урожайності 70% валового збору [847, с. 61; 848, с. 234]. Виконати встановлені норми було дуже складно. Унаслідок цього продподаткова кампанія 1921 р., як з'ясував у червні 1922 р. член Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК М. Сирота, зруйнувала 15% селянських господарств Миколаївської губернії [244, с. 143].

Широких масштабів набуло приховування землі від оподаткування. Згідно з даними Наркомпроду УСРР, приховування землі в жовтні 1921 р. у Полтавській губернії мало індивідуальний характер, а в Запорізькій і Миколаївській губерніях – як індивідуальний, так і масовий. У Криворізькому повіті Катеринославської губернії та Бахмутському повіті Донецької губернії приховування землі досягало 40% [244, с. 39–43, 48]. У 1921 р. продовольчими органами було виявлено й конфісковано в селян 344 тис. дес. ріллі, яку вони

намагалися приховати від оподаткування. Це становило п'яту частину наділів селян [700, с. 106; 702, с. 22].

З метою впорядкування податків у 1922 р. вводився єдиний натуральний податок на 1922–1923 рр., який охопив шість видів продуктів: зерновий хліб, маслисте насіння, картопля, сіно, м'ясо, масло. Ним обкладалася вся придатна земля господарства і сплачувався за вибором селян, враховуючи спеціалізацію їх господарства. Також було скасовано борги за насіннєву позику за 1920 р. й перенесено на пізніші терміни сплату позики за 1921–1922 рр. У листопаді 1922 р. було введено загальногромадський податок на відновлення селянського господарства [847, с. 73, 75]. В дійсності, оподаткування орієнтувалося більше на потреби держави, аніж селянських господарств. Вони сплачували низку податків і відчутного полегшення для їх господарств не настало.

Умови, потрібні для підйому селянських господарств, на думку селян Київщини, в 1922 р. сформулював З. Цибульський: 1) упорядкування податків; 2) розвиток промислів, особливо цукрової промисловості; 3) організація дрібного кредиту; 4) розвиток сільськогосподарської і споживчої кооперації; 5) заходи з покращення селянського землевлаштування. Серед них він виокремлював і потребу юридичного закріплення за селянами в користування колишньої поміщицької землі, знищення гострого черезсмужжя, виділення на відруби тих господарств, які цього прагнули [866, с. 26–27]. Ці рекомендації містилися в матеріалах комісії ЦК партії з роботи на селі.

Селянська революція, яка супроводжувалася порушенням правосвідомості, погіршенням культури, відсутністю загального покращення життя, бідністю селянства, зумовила психологічні зміни у селянському середовищі [778]. «Політична фізіономія» селянина, який купив землю до революції, на думку дослідника 1920-х рр. А. Анішева, була протилежна «фізіономії» селянина, який отримав землю від революції [463, с. 254]. Перший був селянин-виробник, що сам дбав про своє господарство, а другий – споживач, який покладав надії на допомогу держави чи розраховував на чужу власність. Безкінні селяни, не маючи змоги обробляти землю, здавали її в

оренду і мріяли про новий «чорний переділ», а середняки побоюючись його, не поспішали заводити справді заможні господарства [866, с. 25]. Схильність до пограбування власності, земельних переділів, ігнорування законодавства, втрата поваги до старшого покоління, інстинкт фізичного виживання в складних воєнно-політичних умовах, – такими були основні риси, які визначали соціальну поведінку основної маси селянства в 1917–1922 рр. З іншого боку, для деяких верств селянства були характерні прагнення зберегти власне господарство, національну державність, мову, культуру.

При цьому основна частина селянства залишалася політично пасивною. У Шамраївській волості Білоцерківського повіту Київської губернії більш-менш активну участь у політичному житті волості відігравали 26% селянських господарств (16% господарств входили до складу КНС, а 10% господарств мали відношення до Червоної армії). Половина інших селян навіть не брала участі у виборах до рад і не ходила на сходи [866, с. 26]. Байдужість до громадських справ селяни традиційно пояснювали зайнятістю по господарству.

Своєрідним підсумком визнання більшовиками завершення селянської революції став XII з'їзд РКП(б) 17–25 квітня 1923 р. Він уперше поставив обговорення селянського питання. За визначенням члена Політбюро ЦК РКП(б) Г. Зинов'єва, селянське питання складалося із шести пунктів: податки, ціни на хліб, національне питання (особливо характерне для України), дешевий державний апарат, сільськогосподарська кооперація та сільськогосподарський кредит і школа [254, с. 43–44]. Соціальні процеси в селянському середовищі охарактеризував заступник голови РНК Л. Каменєв. Він констатував появу «нового селянства», яке витіснило старих дворян-землевласників, нову диференціацію села: зубожіння частини селян, які не могли працевлаштуватися на фабриках і заводах, та розвиток буржуазних і «куркульських» елементів [254, с. 427, 443, 447]. Однак інтересів та настроїв «нового селянства» партія не знала й отримувала інформацію про них опосередковано.

Загалом XII з'їзд РКП(б) засвідчив, що партія усвідомила як політичний потенціал села, так і силу пасивного опору селянства. Досягнуто це було

надзвичайно високою ціною, яку заплатило насамперед українське селянство участю в повстанському русі, а також переживши страхіття голоду 1921–1923 рр.: близько 7 млн осіб, за даними дослідників, можуть вважатися жертвами «селянської війни» [1040, с. 118].

Українські більшовики своє бачення підсумків селянської революції висловили на III Всеукраїнському з'їзді КНС (15–20 травня 1923 р.). Г. Петровський визнав відсутність результатів від ліквідації поміщицького землеволодіння для незаможного селянства, оскільки «куркуль» «зміг обійти закон» – за допомогою родичів розділити землі відповідно до встановлених законом норм [402, с. 44]. Введення непу призупинило процес знищення в Україні заможного селянства, який розпочався з осені 1920 р.

Х. Раковський, який до цього часу ігнорував особливості українського села, на урочистому засіданні Харківської міської ради 16 липня 1923 р. визнав: «... село треба і знати, потрібно і розуміти, але село надзвичайно складне за своєю психологією, надзвичайно парадоксальне й суперечливе» [380, с. 22]. Факт, що сільське господарство ще на десятки років буде основою всього економічного розвитку [380, с. 27], був констатований, коли Х. Раковський уже залишав Україну. Українське керівництво реагувало на зміну державної політики із деяким запізненням.

Отже, наслідки селянської революції мали неоднозначний характер. В селянське користування перейшло 91,8% земельної площі, зокрема з колишньої поміщицької землі селяни отримали майже 90%. Були обмежені земельні площі цукрової галузі та радгоспів. Останні займали 5-6% колишнього поміщицького землеволодіння й зазнавали частих нападів з боку повстанських загонів та пограбувань місцевим населенням. Статистичні показники отриманої селянами землі мали позитивну динаміку. Однак дореволюційні розрахунки норми наділення землею не виправдали себе: до села повернулися червоноармійці, міські робітники, дробилися селянські господарства. Близько 60% господарств отримали земельну «прирізку», але в районах малоземелля вона була незначною. У 10% господарств землю відібрали. Незмінними залишилися

розміри землекористування близько третини селянських дворів. Майже половина господарств страждали від недоліків землевлаштування. Скасування приватної власності та основи селянського землекористування в складі земельної громади закріпив Земельний кодекс УСРР 1922 р.

Крім землі поміщиків селяни розподілили і їх реманент. Чисельність безреманентних селянських господарств зменшилася з 45% у 1917 р. до 29,5% у 1921 р., а через рік знову виросла до 39%. Поміщицький реманент був зношений, або ж селяни його розпродали разом із своїм майном під час голоду. У повній мірі селяни деякий час не могли скористатися отриманими землями.

Негативний вплив селянська революція мала на продовольче становище України: відсутність робочих рук, насінневого зерна, падіння врожайності, масштабні недосіви зумовили скорочення хлібного виробництва в Україні до третини довоєнного в 1921 р.

Соціальні зміни в селянському середовищі супроводжувалися зменшенням частки сільської бідноти з 57,1% у 1917 р. до 30% в 1923 р., а заможного селянства з 12,2% до 4,5%. Середняцькі господарства становили майже 65%, але вони відчутно зубожіли. Самі селяни інакше оцінювали свій соціальний статус, ніж органи влади: розрив у оцінці майнового статусу селянських господарств становив 31% – настільки більше селян вважали себе належними до найбідніших верств. Не були подолані бідність, економічне закабалення більш заможними селянами, порушений соціальний мир на селі.

Ускладнилася проблема оподаткування селянських господарств: податків стало більше, вони були дрібні. Через це селяни приховували землю від оподаткування чи відмовлялися від неї. В 1922 р. держава вжила низку заходів щодо урегулювання оподаткування селянських господарств.

Розвиток селянської революції змусив партійних функціонерів усвідомити «прості» істини існування селянського господарства, роль сільської громади, проголосити зміну державної політики щодо селянства та визнати українську державність у формі УСРР.

* * *

Відносини селян з державою стали другим складником селянської революції, особливо в 1920–1922 рр. Вилучення продовольства зумовило як цивільний, так і збройний спротив селянства. Сільська громада намагалася захистити економічні інтереси своїх членів. З осені 1919 – на початку 1920 рр. розорені селяни на сільських сходах (джерела, які збереглися, стосуються території Донбасу, Катеринославської, Харківської, Полтавської губерній) вимагали як від більшовицької влади, так і від денікінської адміністрації зменшити продовольчі повинності. Традиції громадського розподілу продовольчих повинностей зберігалися до літа 1920 р. У протистоянні зовнішнім впливам (насильницькому вилученню продовольства, мобілізаціям, репресіям) відбулася консолідація сільської громади.

З літа 1920 р. радянська влада розпочала кампанії насильницького вилучення продовольства, «розкуркулення», боротьби з сільською громадою (початок останньої кампанії проголосили восени). Виконання продрозкладки, яке тривалий час мало неефективний характер і відбувалося в основному з допомогою російських робітників, у 1921 р. здійснювалося регулярними частинами Червоної армії та з залученням місцевих, українських, робітників. «Успішний» характер мала діяльність 16-ї бригади Донецької дивізії військ ВНК. Використання військ та насильницьких методів підвищило кількісні показники заготовленого продовольства: якщо в 1919 р. це було 8-10,5 млн пудів зерна, то в 1920 р. – вже 71,5 млн (із запланованих 160 млн пудів). Реалізація продовольчої політики й спричинила розгортання війни селянства з більшовицькою державою, яку вів повстанський рух у 1919–1921 рр.

На ґрунті продовольчої роботи будувалася й селянська політика РКП(б) – КП(б)У в Україні. Більшовики мали слабкий зв'язок із селянством. До 1919 р. вони використовували програмні установки 1905 р., не розуміли особливостей українських губерній, які так добре окреслили на партійних з'їздах початку ХХ ст. їхні українські делегати. Потенціал селянства та селянського руху недооцінили й українські більшовики, які сліпо копіювали досвід РСФРР і

практично не чинили опору російському ідеологічному впливу. Організаційну роботу в українському селі також налагоджували партійні діячі з Росії.

Самі селяни були розчаровані економічними наслідками земельного переділу: «збагатилися» близько 60% селянських господарств, у 10% господарств землю відібрали. Однак «прирізка» через збільшення числа претендентів на землю виявилася несуттєвою, відбулося осереднячення й зубожіння селянства. Останнє було особливо відчутним на Правобережній Україні. Значні верстви селянства (незаможні, середняки, молодь, а на Полтавщині – й заможні селяни) потрапили до лав повстанців. Партійне та державне керівництво УСРР, інструктори ЦК РКП(б) та КП(б)У регулярно вивчали ситуацію на місцях та шукали засобів до вилучення постраждалих від «аграрної революції» верств селян із лав повстанських загонів.

Негативні наслідки селянської революції для радянської держави виявилися у загостренні продовольчої кризи і стали однією з причин голоду 1921–1923 рр. Саме під впливом нової скрути селяни розпродали сільськогосподарський реманент, який отримали від поміщиків, посилилася соціальна нерівність у селянському середовищі. Серйозних втрат унаслідок ліквідації поміщицького господарства зазнала економіка (скорочення посівних площ, падіння врожайності, розрив зв'язків із ринком), які були визнані «справедливою ціною», що країна мала заплатити за цю революцію.

Сприйняття свого нового становища селянами і його оцінка державою виявилися суперечливими: у той час як більшість селян вважали себе «маломіцними», держава вважала їх «заможними» господарями. Пошуки шляхів розвитку селянського господарства з точки зору самих селян та керівництва РКП(б) співпали в 1922 – на початку 1923 рр. Ті жертви і втрати, яких зазнали селяни під час зрівняльного переділу, виявилися розплатою за їх соціальний егоїзм, втрачені ілюзії та популізм політичних партій. Позитивним наслідком селянської революції було визнання з боку РСФРР можливості розвитку української державності, хоча й у радянській формі – УСРР.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження на захист виносяться такі **висновки і положення:**

1. Ініціаторами вивчення проблеми селянської революції виступили радянські дослідники 1920-х рр., прихильники концепції М. Покровського, насамперед А. Шестаков, С. Дубровський. Деякою мірою вони продовжили традиції історіографії початку ХХ ст., яка окреслила загальну картину селянського питання в Російській імперії. Основний зміст дослідницьких пошуків у 1920-х рр. був спрямований на аналіз селянського руху (характер, рушійні сили, масштаби селянських бунтів тощо). Основними етапами селянської революції виступали події 1902 р., 1905–1906 рр. та 1917 р., які висвітлювалися з точки зору класової боротьби.

Українські науковці, зокрема харківський осередок істориків-марксистів, відтворювали переважно економічний характер боротьби селянства. Найбільш дискусійною виявилася проблема рушійних сил цієї революції. На противагу концепції класової боротьби пролетаріату і селянства М. Яворський запропонував теорію «двокуркульства» (феодальне і фермерське заможне селянство): останнє й очолило селянські виступи, а рушійні сили революції склали основна маса селянства та українська інтелігенція. Українські історики-марксистичні констатували відмінні риси революційного процесу в Наддніпрянщині від загальноросійської селянської революції.

У 1930-х – 1980-х рр. історична наука втратила тяглість у дослідженні селянського питання, відмовилася від концепції селянської революції. Поняття «аграрна революція» трансформувалося в термін «аграрна політика» радянської влади, який передбачав широкий спектр дослідницьких інтересів. Селянські виступи 1902, 1905–1907 та 1917–1922 рр. дослідники вивчали розрізнено.

На сучасному етапі проблема селянської революції знаходиться в центрі уваги російських, вітчизняних та західних дослідників. Російські історики

аналізують соціальну поведінку селянства початку ХХ ст. в контексті концепції В. Данилова (визнав за селянином роль активного суб'єкта революційного процесу та об'єднав селянські виступи на різних етапах – з 1902 до 1922 рр.), або ж як «общинну революцію» 1917–1918 рр. Через дослідження ролі общини схильні відтворювати події на селі й західні дослідники. Українські історики схарактеризували окремі етапи селянської революції й започаткували її системне вивчення, розширивши хронологічні межі до 1933 р.

Малоз'ясованими на цей час є комплекс проблем початку ХХ ст.: ставлення Об'єданого дворянства й I-II Державних дум до проблем селянської революції та селянського руху на початку ХХ ст.; репрезентація цього соціального конфлікту в програмах та діяльності політичних партій. До проблем, які потребують нового прочитання, належать: характер відносин селянства й поміщцтва протягом 1917–1920 рр., зокрема господарські відносини між ними, роль сільської громади в умовах воєнного часу, її реакція на хлібозаготівлі, внутрішньосоціальні конфлікти в селі в умовах селянської революції, а також ставлення РКП(б) та КП(б)У до селянського питання, відносини більшовицької партії із селянством в Україні в 1920–1922 рр.

У нашому дослідженні селянська революція в Наддніпрянській Україні у межах 1902–1922 рр. розглядається як соціально-політичне явище, зумовлене суперечностями економічного розвитку та реакцією селянства на правові, культурно-освітні, національні утиски в Російській імперії, а також потребою захисту своїх інтересів в умовах Української революції й становлення радянської влади. Селянська революція відбувалася на тлі (і у взаємозв'язку) політичних революцій того часу: 1905–1907 рр., Лютневої революції, Української революції і не є класичною політичною революцією.

2. Критеріями для обґрунтування періодизації селянської революції, на нашу думку, варто вважати такі чинники: наростання / спад масштабів селянської боротьби, радикалізацію її форм, еволюцію гасел та вимог селянства, реакцію держави щодо вирішення селянського питання. Виходячи з цих міркувань, пропонуємо таку періодизацію селянської революції: два етапи

визрівання передумов селянського бунту (1880-ті рр. – 1902 р., 1907 – початок 1917 рр.) та два етапи відкритого протистояння (1902–1907 рр. та 1917–1922 рр.).

У межах першого етапу селянської революції (1902–1907 рр.) виокремимо дві фази: перша фаза – повстання 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях, друга фаза – 1905–1907 рр., радикалізація і політизація селянської боротьби.

У розвитку селянської революції на другому етапі (1917–1922 рр.) варто виокремити протистояння з поміщицтвом (тривало до 1920 р., можливі три, або навіть сім фаз взаємодії) і конфронтацію з державою (1920–1922 рр.).

У період утвердження радянської влади в Україні в 1920–1922 рр. було досягнуто мети, властивої для соціально-політичних революцій, – зміни соціально-економічних відносин та політичного устрою. Нові відносини в галузі землеволодіння, землекористування та функціонування сільської громади було закріплено Земельним кодексом УСРР 1922 р.

3. Передумови селянської революції склалися на межі XIX – початку XX ст. Вони мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Незавершеність селянської реформи 1861 р., багаторічна політика модернізації, відсутність правового регулювання економічних процесів сформували своєрідні «конфлікти інтересів», пов'язані з умовами господарювання на землі та виробництвом й контролем над продовольством. Ці об'єктивні чинники й обумовили головні претензії з боку селян до поміщиків та держави.

Сільське населення українських губерній на початку XX ст. становило 87% усього суспільства, а дворянство й інші великі землевласники разом із родинами налічувало близько 0,6% населення Наддніпрянщини. Актуалізації селянського питання сприяли аграрна криза та голод 1891 р. Основними складниками селянського питання виступали аграрне перенаселення (в 1901 р. в українських губерніях становило 8,3 млн осіб, з яких майже половину припадало на Правобережну Україну), малоземелля (особливо характерне для Право- і Лівобережної України), неврегульованість орендних відносин,

надмірність оподаткування, хронічне недоїдання й часті голодування. Крім аспектів виробничого характеру, зміст селянського питання кінця ХІХ – початку ХХ ст. визначали й соціально-правові аспекти (правові, майнові, освітньо-культурні обмеження селянського стану). Разом з цим, розвиток ринкових відносин, технічного прогресу, розширення транспортної мобільності населення сприяли формуванню прошарку підприємливого селянства, яке виступало ініціатором суспільних змін, господарського прогресу та революційних рухів. Боротьба за визнання селянства активним учасником суспільних процесів була суб'єктивною передумовою селянської революції.

4. Рушійні сили, мотивація учасників селянського руху в українських губерніях на окремих етапах селянської революції відповідали загальноросійським тенденціям. У 1902–1907 рр. організаторами бунтів виступали селяни-відхідники, сільська молодь, солдати-фронтовики (з 1914 р. – жінки-солдатки). Якщо у 1902 р. до боротьби долучилася 1/4 населення двох губерній, то у 1905 р. чисельність бунтівників збільшилася до 20% сільського населення Наддніпрянщини. Територіально селянська революція зародилася на Лівобережній Україні – Полтавській і Харківській губерніях, у 1905 р. епіцентр боротьби знаходився у Чернігівській губернії.

Мотивація погромницької діяльності бунтівників була спрямована на поліпшення умов господарювання селян шляхом насильницьких і тимчасових заходів – вигнання поміщика на 2-3 роки із села для полегшення умов оренди землі. Саме зменшення орендних цін тривалий час (до осені 1917 р.) було однією з головних претензій селян до поміщиків і держави у розвитку селянської революції. Політичні аспекти селянської боротьби на початку ХХ ст. були незначними унаслідок специфічного рівня політичної свідомості селянства та загалом суспільства, хоча поступово цей чинник набував все більшої ваги унаслідок агітації політичних партій.

Перші наслідки селянської революції стали відчутні вже 1903–1904 рр., а з осені 1906 р. розпочалася аграрна реформа: селяни були зрівняні в правах з іншими станами, домоглися поліпшення економічних умов господарювання,

«їхнє» питання стало центральним об'єктом обговорення на засіданнях I-II Державних дум Російської імперії. Прихильники індивідуального господарювання – майже третина населення Наддніпрянщини – виступали носіями економічного та суспільного прогресу.

5. Причини та перебіг селянської революції стали об'єктом дослідження як для представників влади, так і різних політичних організацій та партій. У 1906 р. визначилися два основні політичні осередки, які дискутували між собою, аналізуючи причини і розвиток селянської революції початку ХХ ст., – з'їзди Об'єднаного дворянства та I-II Державна дума.

На з'їздах Об'єднаного дворянства у 1906–1907 рр. представники великого землеволодіння причинами селянського руху в Росії визначили революційну агітацію, діяльність Державної думи, політику уряду та збереження общини. Селянське малоземелля більшість Об'єднаного дворянства вважала малопоширеним явищем, характерним лише для деяких українських губерній. Інтереси великих землевласників на місцях обстоювали праві партії, зокрема «Союз русского народа» – у Наддніпрянщині (на Правобережжі) знаходилася трохи не половина його членів. Попри монархічну ідеологію організація сприяла залученню селянства до суспільно-політичного життя.

Діяльність I-II Державної думи в 1906–1907 рр. мала селяноцентричний характер: депутати всебічно проаналізували причини селянського руху, його масштаби, гасла селянської боротьби, з'ясували сутність селянського питання. Серед причин селянського руху кадети, трудовики, представники інших фракцій виокремили: голод, бідність, малоземелля, погіршення умов ведення господарства, велику кількість податків, неграмотність населення. Це були головні проблеми, які перешкоджали розвитку селянського господарства й загалом існуванню селянського стану. Як ліві, так і помірковані політичні сили Думи згуртувалися навколо гасла «Землі і Волі», яке найбільш повно обґрунтували українські депутати-трудовики: «Права, земля і воля» (А. Тесля), «Земля, і воля, і повна громадянська свобода» (О. Семенов).

Ініціатором обговорення селянського питання в I-II Державних думах виступила партія конституційних демократів, яка обстоювала розв'язання селянського питання правовим шляхом (часткове примусове відчуження землі за викуп). Українські делегати у дискусіях на з'їздах та конференціях партії народної свободи обстоювали регіональні особливості вирішення селянського питання. Найбільш послідовну й політично усвідомлену позицію займав Харківський губернський комітет. Унаслідок зміни виборчого закону та політичних репресій партія кадетів втратила вплив на діяльність III-IV Думи.

За примусове відчуження землі виступали соціалістичні партії: ПСР та РСДРП. Насильство і популізм стали фактично запрограмованими чинниками діяльності соціалістичних партій початку XX ст. Уявлення про селянські потреби між самим селянством (надавало перевагу оренді землі і не поспішало відбирати її у поміщиків) та політичними партіями не співпали. Соціалістичні революціонери не наважилися розпочати селянське повстання навесні 1906 р., але їхня ідея зрівняльного переділу землі (соціалізації) здобула популярність серед селянства. Лідери РСДРП селянське питання розглядали з точки зору класової боротьби й інтересів пролетаріату, обстоюючи ідею «аграрної революції» (фактично націоналізації землі). Українські діячі («центристи», меншовики, бундівці, представники «Спілки») у всіх партійних дискусіях РСДРП активно обстоювали регіональну специфіку аграрних відносин Наддніпрянщини. Вони всебічно обґрунтували особливості та негативні наслідки реалізації «аграрної революції», але їхні рекомендації не були враховані лідерами партії. В умовах низької політичної культури суспільства найбільшу популярність на початку XX ст. здобули передільницькі ідеї соціалістичних партій.

6. Після Лютневої революції 1917 р. селянська революція набула виразних політичних та національних рис. Зокрема, для розвитку селянської революції у Наддніпрянщині в 1919–1922 рр. характерні такі риси: національний характер селянської діяльності, ненасильницька тактика українських політичних партій, співіснування із власниками поміщицьких

економії, тривала відсутність більшовицького впливу в українському селі, самоорганізація й допомога селянства в межах громади, а також її опір владі (особливо тривалим було протистояння селянства з радянською владою).

Проблему низької політичної культури суспільства й, зокрема селянства, намагалися усунути громадські комітети, які навесні – влітку 1917 р. проводили інформаційно-роз'яснювальну роботу з питань нового державного устрою та здійснення найбільш важливих реформ. Багато в чому вони сприяли організації селянства до осередків Селянської спілки та «Просвіти».

Реальну владу на селі в умовах чергування різних державних утворень чи безвладдя зберігала сільська громада. З падінням самодержавства зросла її політична роль: крім вирішення адміністративно-господарських питань, сільські сходи висували кандидатів до численних органів влади чи на з'їзди, обговорювали політичні події, земельне та національне питання. Поразка Української революції багато в чому була зумовлена нездатністю її лідерів урівноважити інтереси селян та національно-демократичних сил: селянство віддавало перевагу вирішенню соціальних проблем, а політичні партії та українські уряди – творенню національної державності. Українські уряди, налаштовані на конфіскацію монастирського і церковного землеволодіння, не знайшли компромісу з церквою. Духовенство стало жертвою селянської війни за землю і відіграло консервативну роль в Українській революції.

У селянському середовищі Наддніпрянської України в 1917–1920 рр. сформувалися три види внутрішньосоціальних конфліктів: боротьба за відновлення впливу та інфраструктури поземельної громади; конфлікт громади із заможним селянством щодо перерозподілу орендних та приватновласницьких земель; конфлікт на ґрунті землевлаштування та розподілу громадської землі. Причини цих конфліктів були обумовлені економічними умовами господарювання. Основними суб'єктами цих конфліктів виявилися, з одного боку, сільська громада, а з іншого, хуторяни й відрубники, а також заможні селяни. Особливої гостроти внутрішньосоціальні конфлікти досягли взимку 1917 – навесні 1918 рр. під час розподілу приватної землі своїх односельців.

Доволі однорідним селянське середовище залишалося до середини 1920 р. багато в чому завдяки протистоянню сільської громади з поміщицтвом.

7. Відносини селян із поміщиками на другому етапі селянської революції в 1917–1920 рр. характеризувалися широким спектром взаємодії: від «легальних» форм боротьби до масових погромів поміщицьких маєтків, а також мирним співіснуванням. У захопленні поміщицької власності селянство діяло консолідовано. Епіцентр погромницького руху восени 1917 р. зосереджувався на Правобережжі. Найменш інтенсивними селянські виступи були на Півдні України. Організаторами погромів виступали солдати-фронтовики (часто дезертири), робітники, партійні агітатори. Причини розгрому поміщицьких маєтків обумовлені економічними чинниками (як у 1905 р.), психологічними проблемами селянства, розбалансуванням фінансової системи, активізацією солдатського чинника на тлі політичної нестабільності. Приводом до погромів були продовольчі труднощі, зубожіння селянства. Неспроможні утримувати маєтки, бунтівники розпродували худобу та інший реманент землевласників, а отримані кошти практично відразу витрачали на нагальні потреби селян.

Потребою вирішення продовольчого питання (як без поміщиків засіяти землю й зібрати врожай?) був зумовлений артільний період у діяльності Директорії УНР та більшовиків навесні – влітку 1919 р. В артілях, створюваних з ініціативи Директорії, працювали селяни, а в більшовицьких – військові і робітники. Відновлення приватної власності Білим рухом у другій половині 1919 р., у 1920 р. супроводжувалося переважно орендними відносинами між землевласниками й селянами. Умови оренди узгоджувалися сільськими сходами, як й інші аспекти відносин селянства з поміщицтвом цього періоду. Селяни висували свої вимоги, і часто землевласники змушені були на них погоджуватися. Влітку 1920 р., а на Правобережжі і Півдні – наприкінці 1920 р., відбувалася ліквідація поміщицького землеволодіння. Окремі землевласники, обмежені трудовою нормою, продовжували господарювати.

8. Конфлікт селянства з радянською владою виник на ґрунті продовольчого питання. Усі політичні режими, які перебували при владі в

умовах Української революції, прагнули вирішити продовольче питання за рахунок селянства. Опір сільської громади тривалий час мав пасивний характер: восени 1919 – навесні 1920 рр. громади клопоталися про зменшення обсягів постачання продовольства як денікінським частинам, так і більшовицьким, або взагалі про відмову від нього через об'єктивні причини. Традиції громадського розподілу продовольчих повинностей в українському селі збереглися до літа 1920 р., коли боротьба за хліб була визнана одним із «ударних завдань» і набула особливої жорстокості. До продовольчої роботи (та посівної кампанії) у 1921 р. стали залучати регулярні частини Червоної армії, які боролися з повстанським рухом (показовим є приклад Донецької дивізії військ ВНК), були мобілізовані робітничі загони. У 1921–1922 рр. у продовольчій роботі широко застосовувався метод «натиску» і навіть «міцного натиску». Особливості «українських умов» (наявність кооперації, відсутність класового розшарування в українському селі) при розробці продовольчої політики не враховувалися, а примусовим чином долалися, що вимагало додаткового насилля. Почуваючись не надто впевнено, комуністи неохоче йшли на роботу в село.

9. Більшовицька партія виявилася єдиною серед політичних сил початку ХХ ст., яка зберегла свій вплив після Лютневої революції 1917 р. Однак, здобувши можливість реалізувати концепцію «аграрної революції», більшовики відмовилися від націоналізації землі й запозичили есерівські гасла соціалізації. Усе ж, практично до кінця 1917 р. більшовики в Україні не взаємодіяли із селянством, а в наступні періоди, аж до остаточного утвердження в 1920 р., радянська влада користувалася обмеженим (у часі або територіально) впливом на село. Її основні принципи не враховували місцевих особливостей, а будувалися за російським зразком. Уперше негативні наслідки «аграрної революції» РКП(б) проаналізувала в березні 1919 р. на VIII з'їзді партії: негативний вплив пограбування поміщицьких господарств для економіки та невдоволення селян (бідних відсутністю реманенту, а більш заможних – недоліками землевлаштування). Обстеживши в 1922 р. становище в

сільськогосподарській галузі, більшовицька партія змушена була визнати перетворення, самочинно здійснені селянами, і вже з урахуванням цього підійти до розгляду селянського питання у всій його повноті.

10. У протистоянні із великими землевласниками селяни перемогли, однак не здобули від цього значних переваг. Від поміщиків вони отримали землю й залишки реманенту. Землю змогли освоїти лише на 35-60%, а реманент вимагав ремонту й поступово селянами був розпроданий під час голоду 1921–1923 рр. Розчароване у зрівняльному переділі селянство, спрямоване більшовицькою партією, восени 1920 – навесні 1921 рр. зруйнувало й господарство заможних селян, на яке припадало до 80% виробництва товарного хліба.

Соціальними наслідками селянської революції стали осереднячення й зубожіння селян, особливо на Правобережній Україні, через що значні верстви селян (незаможні, середняки, молодь, а часом і заможні) потрапили до лав повстанських формувань. Для держави негативні наслідки виявилися у загостренні продовольчого питання. На його розв'язання спрямовувалася артільно-комунарська політика радянської влади в 1919 р., яка не була свідомою реалізацією теоретичних положень РКП(б) – КП(б)У з аграрного питання, а мала ситуативний характер і диктувалася продовольчими потребами.

Отже, селянська революція в Наддніпрянській Україні мала якісні соціально-економічні та політичні наслідки: селянство посіло провідне місце в галузі виробничих відносин і стало активним учасником суспільних відносин і політичних перетворень. Більшовицький режим змушений був проголосити зміну державної політики щодо селянства (при цьому селяни втратили власність на землю) та визнати українську державність у формі УСРР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). Ф. р-130 (Совет Народных Комиссаров РСФСР). Оп. 6. Ед. хр. 905. Доклад тов. Фрумкина о поездке на Украину. 1922 г., 21 л.

2. ГАРФ. Ф. 1796 (Главный земельный комитет Министерства земледелия Временного правительства). Оп. 1. Ед. хр. 71. Докладные записки и телеграммы губернских земельных комитетов и губернских комиссаров с сообщением о революционных выступлениях крестьян. 28 марта – 24 ноября 1917 г., 190 л.

3. ГАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Ед. хр. 95. Переписка с губернскими, уездными и волостными земельными комитетами по вопросам землеустройства на местах; жалобы землевладельцев на захват их земель крестьянами-общинниками и заявления последних о недопустимости выделений на хутора. 8 апреля – июль 1917 г., 93 л.

4. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. р-40 (Павлоградська повітова рада народного господарства). Оп. 1. Спр. 31. Сведения о помещичьих имениях. 05 марта – 04 июня 1919 г., 59 арк.

5. ДАДО. Ф. 540 (Волосні правління Катеринославської губернії, об'єднаний фонд). Оп. 1. Спр. 10. Расписки сельского старосты и описи на имущество, возвращенное помещикам и землевладельцам по распоряжению командования австро-венгерских оккупационных войск и ранее экспроприированное жителями с. Китайгородки. 26 мая – 5 октября 1918 г., 132 арк.

6. ДАДО. Ф. 630 (Катошинське сільське правління, с. Катошине, Анастасівської волості Катеринославського повіту і губернії). Оп. 1. Спр. 9. Копии правительственных сообщений об избрании исполнительных комитетов,

о выпуске государственного займа «Свободы», о поставках хлеба и скота для нужд армий, о запрещении самовольного захвата земли и посевов и по другим вопросам. 27 января – 15 декабря 1917 г., 372 арк.

7. ДАДО. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 12. Приговоры сельских сходов жителей села об избрании членов исполнительного комитета, о присоединении к Всероссийскому крестьянскому союзу и по другим вопросам. 26 февраля – 12 декабря 1917 г., 50 арк.

8. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. р-92 (Харківський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Харків). Оп. 1. Спр. 387. Доклад отдела управления Харьковского губисполкома о его деятельности с 1 января по 15 мая 1921 г., 18 арк.

9. ДАХО. Ф. р-203 (Харківський губвиконком). Оп. 1. Спр. 7. Информационные сводки о деятельности губисполкома и положении в губернии. 2 июня 1920 г. – 1 февраля 1921 г., 108 арк.

10. ДАХО. Ф. р-203. Оп. 1. Спр. 11. Переписка с центральными и местными учреждениями и организациями. 16 июня – 11 августа 1920 г., 719 арк.

11. ДАХО. Ф. р-203. Оп. 1. Спр. 89. Отчеты о деятельности отдела управления губисполкома и информационные сводки о положении в губернии. Июнь 1920 г. – февраль 1921 г., 291 арк.

12. ДАХО. Ф. р-203. Оп. 1. Спр. 92. Переписка со штабом Южного фронта, Харьковским губернским военным комиссариатом и другими военными учреждениями. 24 мая – 25 декабря 1920 г., 49 арк.

13. ДАХО. Ф. р-203. Оп. 1. Спр. 163. Стенограмма Харьковского губернского съезда заведующих отделами управлений. 21-22 июля 1920 г., 148 арк.

14. ДАХО. Ф. р-563 (Управління Харківської губерньської робітничо-селянської міліції та розшуку). Оп. 1. Спр. 75. Разная переписка (Штаб губучастка Харьковского). 1922 г., 215 арк.

15. ДАХО. Ф. 373 (Канцелярія прокурора Харківського окружного суду). Оп. 1. Спр. 174. Наряд сведений по уездам. 1919 г., 31 арк.

16. Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). Ф. 17 (Центральний Комітет КППС). Оп. 5 (Відділ ЦК РКП(б) з роботи на селі). Ед. хр. 27. Доклады с приложениями, письма и заявления инструкторов и заведующего отдела ЦК РКП(б) по работе в деревне о состоянии и деятельности партийных и советских организаций в деревне по Владимирской, Вологодской, Гомельской, Калужской, Курской, Новгородской, Орловской, Пензенской, Подольской, Рязанской, Самарской, Саратовской, Симбирской, Тамбовской, Тверской, Тульской губерниям и на Украине. Январь – октябрь 1920 г., 178 л.

17. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 5. Ед. хр. 223. Отчеты, доклады, инструкции, циркуляры, письма и телеграммы отдела по работе на селе при ЦК КП(б) Украины, инструкторов ЦК РКП(б) и ответственных организаторов по работе в деревне Волынской, Екатеринославской, Киевской, Кременчугской, Николаевской, Одесской, Полтавской, Харьковской, Черниговской губерний и отдельных граждан. Протоколы объединенных совещаний отдела по работе на селе Екатеринославского губкома КП(б)У, исполкома и др. Ноябрь 1919 г. – декабрь 1920 г., 222 л.

18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). Ф. 1 (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів). Оп. 1. Спр. 53. Доповіді представників Наркомземсправ УРСР і губернських земельних відділів про стан і перспективи розвитку сільського господарства. Програми Всеукраїнського загально-агрономічного з'їзду 10 листопада 1920 р. 2 травня – 31 грудня 1920 р., 36 арк.

19. ЦДАВОВУ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 176. Матеріали до доповіді голови ВУЦВК про поїздку на Україну з поїздом ім. т. Леніна. Вересень – 9 жовтня 1920 р., 119 арк.

20. ЦДАВОВУ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 896. Протоколи спільних засідань Президії Запорізького (Олександрівського) губернського і Мелітопольського повітового виконкомів з політвідділом поїзду «Жовтнева революція» та матеріали по обслідуванню стану Запорізької губернії. 19–21 червня 1922 р., 71 арк.

21. ЦДАВОВУ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 897. Протоколи 7 Надзвичайного пленуму і засідань Президії Запорізького губернського виконкому і його комісій (копії). Короткий звіт і зведення про політичний стан губернії в березні 1922 р. Загальні висновки по обслідуванню Запорізької й Миколаївської губерній при поїздці по Україні голів ЦВК РРФСР і ВУЦВК. 4 січня – 23 листопада 1922 р., 184 арк.

22. ЦДАВОВУ України. Ф. 2 (Рада Народних Комісарів УСРР). Оп. 1. Спр. 375. Листування з Наркомпродом УРСР, губернськими і повітовими ревкомами і виконкомами про заготівлю і розподіл продовольства на Україні. 14 січня – 31 липня 1919 р., 180 арк.

23. ЦДАВОВУ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 478. Доповіді губернських земельних відділів про їх роботу і листування з ними про збирання врожаю, обробіток землі, своєчасний засів полів і організацію радянських господарств (копії). 25 травня – 15 серпня 1919 р., 103 арк.

24. ЦДАВОВУ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 630. Листування з Полтавським губернським ревкомом про встановлення й діяльність органів радянської влади, промисловості та сільського господарства в губернії. Січень – 30 грудня 1920 р., 83 арк.

25. ЦДАВОВУ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 631. Доповіді Полтавського губвиконкому про його діяльність. 15 червня – 16 грудня 1920 р., 23 арк.

26. ЦДАВОВУ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 827. Зведення Харківського опродкомгуба про заготівлю продовольства, організацію комітетів незаможних селян і підбір кадрів у продоргани. 16 березня – грудень 1920 р., 55 арк.

27. ЦДАВОВУ України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 185. Справа про організацію й роботу комітетів незаможних селян по губерніях. Стенограма з'їзду комнезамів

і список незаможних селян по соцпоходженню по Харківській волості. 3 січня – 22 вересня 1921 р., 103 арк.

28. ЦДАВОВУ України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 339. Запис розмов по прямому проводу з головами Олександрівського, Волинського, Катеринославського, Миколаївського, Одеського, Подільського губвиконкомів про політичне й продовольче становище. 14 січня – 5 жовтня 1921 р., 139 арк.

29. ЦДАВОВУ України. Ф. 165 (Київська повітова земельна управа Тимчасового уряду). Оп. 1. Спр. 3. Протоколи засідання і доповіді Київських повітової, громадської і продовольчої управи, повітового земельного комітету, повітової земельної управи про свою діяльність і листування з Київською губернською управою по земельним питанням. 3 червня 1917 р. – 22 квітня 1918 р., 283 арк.

30. ЦДАВОВУ України. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 16. С матеріалами по разработке плана деятельности губернских, уездных и волостных земельных комитетов по подготовке земельной реформы. 4 сентября 1917 г., 6 арк.

31. ЦДАВОВУ України. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 18. Протоколы Сквирского и Таращанского уездных земельных комитетов и постановления Бердичевской уездной земельной управы. 3 июля – 19 декабря 1917 г., 36 арк.

32. ЦДАВОВУ України. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 19. С копиями протоколов собраний Киевского губернского земельного комитета, присылаемых для сведения. 1 сентября – 26 октября 1917 г., 30 арк.

33. ЦДАВОВУ України. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 51. Протоколи засідання управи. 8 січня – 2 травня 1918 р., 175 арк.

34. ЦДАВОВУ України. Ф. 182 (Агітаційно-інструкторські поїзди імені В. І. Леніна, імені Й. В. Сталіна, імені III Інтернаціоналу, «Червона Україна» при ВУЦВК та Реввійськраді Південно-Західного фронту). Оп. 1. Спр. 17. Протоколи засідань і совещань сотрудников политотдела агитпоезда; отчет инструктора Наркомзема УССР о работе вагона-выставки; списки кинокартин и экспонатов. Переписка с Укрсовнархозом, наркоматами и др. учреждениями об откомандировании представителей на работу в агитпоезд «Червона Украина»

для проведения агитационно-просветительской работы. 24 сентября – 10 октября 1921 г., 26 арк.

35. ЦДАВОВУ України. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 18. Протоколы заседаний «Бюро жалоб» при поезде ВУЦИК «Червона Украина» и анкеты для принятия жалоб и заявлений от граждан. 26 сентября – 1 октября 1921 г., 191 арк.

36. ЦДАВОВУ України. Ф. 294 (Полтавська волосна народна управа Полтавського повіту Полтавської губернії). Оп. 1. Спр. 8. Різне листування. 3 січня – 16 грудня 1918 р., 796 арк.

37. ЦДАВОВУ України. Ф. 433 (Ярмолинецька волосна народна управа Проскурівського повіту Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 6. Про повернення поміщикам землі й інвентаря. Закон гетьманської влади про право на врожай за 1918 рік й інші сільськогосподарські закони. Про роботу Проскурівської повітової земельно-ліквідаційної комісії. 24 травня – 22 грудня 1918 р., 60 арк.

38. ЦДАВОВУ України. Ф. 612 (Красилівська волосна народна управа Таращанського повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 2. Протоколи и приговори сельских и волостных собраний. 3 января – 18 декабря 1918 г., 87 арк.

39. ЦДАВОВУ України. Ф. 628 (Подільський губернський комісар УНР). Оп. 1. Спр. 33. Протокол заседания оценочно-экспертной комиссии Союза [Союза земельных собственников и сельских хозяев Подольской губернии]. Июнь 1918 г., 9 арк.

40. ЦДАВОВУ України. Ф. 635 (Кам'янецький сільський староста УД, с. Кам'янече Тальянської волості Уманського повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Книги на записку приговоров сельского схода по с. Каменечьему Тальянской волости Уманского уезда Киевской губернии на 1917 г. 20 января 1917 г. – 25 апреля 1919 г., 60 арк.

41. ЦДАВОВУ України. Ф. 684 (Медвинська волосна рада, с. Медвин Канівського повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Протоколы и постановления сельских сходов, волостных судей и членов примирительной

слідственной комісії. Протоколи засідань волостної управи. 2 лютого – 4 травня 1919 р., 16 арк.

42. ЦДАВОВУ України. Ф. 684. Оп. 1. Спр. 2. Протоколи волостних сходів. 6 березня 1918 р. – 18 травня 1919 р., 46 арк.

43. ЦДАВОВУ України. Ф. 737 (Краснопільська волосна народна управа Уманського повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Приговорная Берестовецького сільського сходу [Книга на записку приговорів сільського сходу по с. Берестовець Краснополкської волости Уманського уезду Київської губернії на 1917 р.]. 31 січня 1917 р. – 28 лютого 1919 р., 34 арк.

44. ЦДАВОВУ України. Ф. 737. Оп. 1. Спр. 2. Приговорная Старо-Бабанського сільського сходу на 1917–1918 рр. 1 січня 1917 р. – 8 лютого 1919 р., 39 арк.

45. ЦДАВОВУ України. Ф. 737. Оп. 1. Спр. 3. Приговорная Молодецького сільського сходу на 1917–1919 рр. 1 січня 1917 р. – 28 лютого 1919 р., 50 арк.

46. ЦДАВОВУ України. Ф. 737. Оп. 1. Спр. 4. На записку протоколів і постановлень Подобенського сільського сходу. 28 травня 1917 р. – 24 квітня 1918 р., 60 арк.

47. ЦДАВОВУ України. Ф. 737. Оп. 1. Спр. 5. Книга на записку приговорів сільських сходів с. Подобної Краснополкської волостної управи на 1919 р. 1 січня – 30 жовтня 1919 р., 45 арк.

48. ЦДАВОВУ України. Ф. 897 (Начальник Костянтиноградського повіту Полтавської губернії). Оп. 1. Спр. 37. О переделах землі при общинном і подворном землепользованні. 17 серпня – 30 жовтня 1919 р., 11 арк.

49. ЦДАВОВУ України. Ф. 931 (Житомирська повітова земельна управа Волинської губернії). Оп. 1. Спр. 3. Протоколи, доповідь Барашівського волосного земвідділу та щоденники землемірів. 12 квітня – 18 грудня 1919 р., 16 арк.

50. ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 4. Щоденники й звіти інструктора-землеміра Бежівської волості. 12 березня – 2 червня 1919 р., 16 арк.

51. ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 7. Щоденник і доповідь інструктора Озадівської волості. 12 березня – 20 квітня 1919 р., 5 арк.
52. ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 8. Доповідь інструктора Пулинської волосної земельної управи. 12 березня – 20 травня 1919 р., 9 арк.
53. ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 29. Доповіді волосних інструкторів. Телеграми про надання відомостей. 24 лютого – 11 жовтня 1919 р., 66 арк.
54. ЦДАВОВУ України. Ф. 996 (Полтавський губернський громадський комітет). Оп. 1. Спр. 23. Состав комиссий и список членов комитета. Положение о Полтавском губернском и волостных земских комитетах – списки волостей. О созыве Всероссийского съезда представителей комитетов и избрании членов губернского общественного комитета. Май – 8 июля 1917 г., 31 арк.
55. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 24. Протоколы заседаний губернского общественного комитета. 24 марта – 7 июня 1917 г., 65 арк.
56. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 25. Протоколы заседаний губернского общественного комитета. 27 июня – 9 июля 1917 г., 17 арк.
57. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 52. Об осведомительном бюро, его составе, о «Просвітах», выборах в думы, о съезде инструкторов-осведомителей Полтавщины, о съезде «Просвіт». 22 марта – октябрь 1917 г., 148 арк.
58. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 53. Протоколи засідань інформаційного бюро. 23 червня – 13 жовтня 1917 р., 42 арк.
59. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 56. Матеріали до справоздання з діяльності інформаційного бюро. 15 квітня – 21 жовтня 1917 р., 51 арк.
60. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 58. Справоздання з діяльності інформаційного бюро Полтавського губернського громадського комітету. 1917 р., 16 арк.

61. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 59. Відчити Д. Андрієвського. 11 червня – 2–10 серпня 1917 р., 11 арк.
62. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 60. Відчити І. Багрія. 22 травня – 6 серпня 1917 р., 9 арк.
63. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 62. Sprawozdania К. Максимовича. 3 жовтня – 10 листопада 1917 р., 3 арк.
64. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 65. Sprawozdania Н. Тетянки. 1 вересня – 20 жовтня 1917 р., 10 арк.
65. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 68. Відчити М. Христового. 6 липня – 26 вересня 1917 р., 4 арк.
66. ЦДАВОВУ України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 69. Лекторський денник та розписи лекцій на червень. 5–16 червня 1917 р., 9 арк.
67. ЦДАВОВУ України. Ф. 999 (Полтавська губернська земельна комісія Української Держави). Оп. 1. Спр. 20. По представлению сведений о землестроительных делах Полтавской губернии на 1 декабря 1918 г. по подготовке и исполнению их в натуре. 1918 г., 64 арк.
68. ЦДАВОВУ України. Ф. 1325 (Харківський губернський староста). Оп. 1. Спр. 31. Документы о наложении германским командованием контрибуции на села Харьковской губернии и рассмотрении заявлений граждан о возмещении убытков, нанесенных германскими войсками (заявления, переписка). 24 июня – 3 декабря 1918 г., 57 арк.
69. ЦДАВОВУ України. Ф. 1326 (Харківська тимчасова губернська земельна комісія). Оп. 1. Спр. 32. Приговоры сельских сходов о переходе земли в руки народа без выкупа. 4 апреля 1917 г. – 8 мая 1918 г., 282 арк.
70. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339 (Старобільське повітове управління Харківської губернії). Оп. 1. Спр. 16. Повідомлення приставів та окремих землевласників про виступи селян Старобільського повіту, наказ отамана Державної варти з приводу цього, рапорти громадян про прийняття їх на службу до варти та ін. 26 липня 1919 р. – 20 січня 1920 р., 43 арк.

71. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339. Оп. 1. Спр. 17. Присуди сільських сходів Старобільського повіту про розподіл землі, устрій мостів та доріг, сплату боргів та ін. 13 липня – 23 листопада 1919 р., 310 арк.

72. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339. Оп. 1. Спр. 30. Документи про переділ землі Верхне-Покровського сільського товариства на 12 років з 1919 по 1931 рр. (листування, присуди сільських сходів, списки селян). 7 липня – 31 серпня 1919 р., 16 арк.

73. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339. Оп. 1. Спр. 31. Документи про розподіл землі Курячевського 1-го сільського товариства строком на 6 років (присуд сільського сходу, рапорт, листи). 29 липня – 12 вересня 1919 р., 6 арк.

74. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339. Оп. 1. Спр. 33. Документи про розподіл землі Штормовського сільського товариства (прохання, присуди сільських сходів). 2 серпня – 30 вересня 1919 р., 7 арк.

75. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339. Оп. 1. Спр. 34. Документи про переділ землі Бахмутського сільського товариства (листи, присуди сільських сходів, рапорти). 19 серпня – 20 вересня 1919 р., 6 арк.

76. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339. Оп. 1. Спр. 35. Документи про розподіл землі Райгородського сільського товариства Бахмутської волості. 21 серпня – 25 вересня 1919 р., 8 арк.

77. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339. Оп. 1. Спр. 44. Листування з Зориківським волосним управлінням про переділ суспільної, як укріпленої, так і общинної землі Морозівського сільського товариства. 17 вересня – 26 жовтня 1919 р., 50 арк.

78. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339. Оп. 1. Спр. 46. Ухвала сільського сходу Райгородського сільського товариства Бахмутської волості про переділ надільної землі сільського товариства строком на три роки. 18 вересня – 20 листопада 1919 р., 4 арк.

79. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339. Оп. 1. Спр. 50. Листування з Старобільським повітовим управлінням про дозвіл закінчити розпочатий

самовільний переділ землі Бахмутського сільського товариства. 24 вересня – 30 жовтня 1919 р., 9 арк.

80. ЦДАВОВУ України. Ф. 1339. Оп. 1. Спр. 64. Ухвала сільського сходу с. Проїзжого Піщанської волості про вилучення землі у громадян, які не платять повинності та несвоєчасно обробляють її. 15 вересня – 12 жовтня 1919 р., 3 арк.

81. ЦДАВОВУ України. Ф. 1371 (Бежівське (Біжівське) волосне правління, с. Біжівка Лебединського повіту Харківської губернії). Оп. 1. Спр. 2. Протоколи собрания граждан Бежевской волости. 27 марта 1917 – 27 мая 1918 гг., 48 арк.

82. ЦДАВОВУ України. Ф. 1372 (Олександрівське сільське управління, с. Олександрівка Одиноківської волості Новомосковського повіту, Катеринославської губернії). Оп. 1. Спр. 2. Приговора Александровского сельского схода. 1919–1920 гг., 29 арк.

83. ЦДАВОВУ України. Ф. 1385 (Пиківський волосний виконавчий комітет громадських організацій, с. Старий Пиків Вінницького повіту Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 11. Об организации земельного комитета. Май – август 1917 г., 38 арк.

84. ЦДАВОВУ України. Ф. 1390 (Управа Гайсинського повітового земельного комітету Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 9 а. Циркуляри Гайсинского уездного земельного комитета о присылке сведений о приходах и расходах в помещичьих хозяйствах, внесении денежных налоговых поступлений и депозит волостными земельными комитетами и доклады этих комитетов о своей деятельности. Ведомости о самовольной порубке крестьянами помещичьего леса и отобрании у помещиков хлеба и инвентаря в Гайсинском уезде. 31 января – 2 мая 1918 г., 24 арк.

85. ЦДАВОВУ України. Ф. 1390. Оп. 1. Спр. 45. Про становище маєтків, грабунки їх і інше. 12 липня 1917 р. – 16 червня 1918 р., 281 арк.

86. ЦДАВОВУ України. Ф. 1390. Оп. 1. Спр. 46. Про становище маєтків, господарств і реманенту в них. Ч. I. 9 грудня 1917 р. – 9 березня 1918 р., 241 арк.

87. ЦДАВОВУ України. Ф. 1390. Оп. 1. Спр. 53. З списками громадян, які не приймали участі в грабунках маєтків в нетрудових господарствах. 10 січня – 15 квітня 1918 р., 19 арк.

88. ЦДАВОВУ України. Ф. 1392 (Гайсинська повітова земельно-ліквідаційна комісія Української Держави, Подільська губернія). Оп. 1. Спр. 7. З різним листуванням по грабункам нетрудових маєтків. 20 травня – 30 липня 1918 р., 17 арк.

89. ЦДАВОВУ України. Ф. 1392. Оп. 1. Спр. 15. З листуванням о скасуванні земельних комітетів. 1 червня – 23 липня 1918 р., 20 арк.

90. ЦДАВОВУ України. Ф. 1392. Оп. 1. Спр. 16. З постановами Гайсинської повітової прийомочної земельної комісії. 8 червня – 24 серпня 1918 р., 25 арк.

91. ЦДАВОВУ України. Ф. 1392. Оп. 1. Спр. 21. С руководящими циркулярами и распоряжениями. 1 августа – 27 октября 1918 г., 44 арк.

92. ЦДАВОВУ України. Ф. 1405 (Старосанжарська волосна земська управа Полтавського повіту і губернії, с. Старі Санжари Полтавського повіту Полтавської губернії). Оп. 1. Спр. 16. Протоколи собраний крестьян Старосанжаровской волости. Списки кандидатов в члены волостного исполнительного и земского комитетов. 2 ноября 1917 г. – ноябрь 1918 г., 186 арк.

93. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412 (Полтавський губернський земельний комітет). Оп. 1. Спр. 2. Переписка с Генеральным Секретариатом по земельным делам, о содержании губернских и уездных земельных комитетов, проекте учреждения Всеукраинской центральной статистической организации и аграрной реформе. Воззвание Генерального секретаря к населению УНР. 19 июля 1917 г. – 29 апреля 1918 г., 83 арк.

94. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 5. Постановление Временного правительства об учреждении земельных комитетов, список землемерных чинов этих комитетов и переписка с главными комитетами о земельной реформе. 13 июля – 5 декабря 1917 г., 76 арк.

95. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 6. Постановление Временного Правительства, инструкции главных земельных комитетов и переписка по земельным вопросам о подготовке к аграрной реформе. 15 июля – 14 ноября 1917 г., 66 арк.

96. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 10. Постановления Полтавского губернского земельного комитета об организации и деятельности земельных комитетов. 18 июля – 13 декабря 1917 г., 39 арк.

97. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 11. Циркуляры и постановления Генерального секретариата по земельным делам. 11 ноября – 19 декабря 1917 г., 25 арк.

98. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 15. Переписка с губернскими земельными комитетами. 1917 г., 500 арк.

99. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 22. Журналы заседаний Гадячского уездного земельного комитета. 6 августа – 23 октября 1917 г., 59 арк.

100. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 27. Журналы (протоколы) заседаний Лохвицкого уездного земельного комитета. 13 июля – 16 ноября 1917 г., 34 арк.

101. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 33. Протоколы заседания Прилукского продовольственного комитета и переписка с уездным земельным комитетом о конфликтах между крупными и мелкими землевладельцами и крестьянами. 17 июля – 8 декабря 1917 г., 36 арк.

102. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 38. Докладная записка и жалобы Полтавского совета партии хлеборобов-собственников на незаконные действия земельных комитетов. 6 апреля – ноябрь 1917 г., 20 арк.

103. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 45. Переписка с Кременчугским земельным комитетом о жалобах землевладельцев на передачу земли крестьянам. 28 июля – 9 декабря 1917 г., 77 арк.

104. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 46. Переписка с Лубенским уездным земельным комитетом. О конфликтах между владельцами земли и безземельными. Устав уездных земельных комитетов. 13 июля – 20 декабря 1917 г., 103 арк.

105. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 58. Постановление Зеньковского уездного земельного комитета и переписка с ним о жалобах землевладельцев, сахарозаводчиков на самовольные захваты крестьянами земель, расхищении и конфликтах за рабочую силу. 11 июля – 31 декабря 1917 г., 113 арк.

106. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 62. Заявления и жалобы помещиков и мелких землевладельцев об их несогласии с постановлениями волостных комитетов о земле. Подготовка к планам будущей аграрной реформы. 12 мая – 13 декабря 1917 г., 33 арк.

107. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 63. Заявления и жалобы крупных и мелких землевладельцев. О самочинных захватах крестьянами земель, лесных угодий и пр. 12 июля – 9 декабря 1917 г., 115 арк.

108. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 168. Материалы (постановления, доклады, циркуляры) земельных комитетов губерний России о подготовке к аграрной реформе. 22 декабря 1917 г. – 13 апреля 1918 г., 178 арк.

109. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 171. Циркуляры центрального бюро по созыву Всероссийского съезда земельных комитетов и протоколы заседания Полтавского уездного земельного комитета. О самочинных захватах крестьянами монастырских земель... О подготовке аграрной реформы. Политическая характеристика ГС ЦР. 15 декабря 1917 г. – 11 мая 1918 г., 262 арк.

110. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 204. Переписка с Кременчугским уездным комитетом о жалобах крупных и мелких

землевладельцев на разгром имений, взятии на учет земель и незаконные действия местных земельных комитетов. 3 января – 29 апреля 1918 г., 61 арк.

111. ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 210. Переписка с Полтавским уездным земельным комитетом о функциях этих комитетов на местах и взаимоотношениях помещиков с крестьянами. 3 января – 27 апреля 1918 г., 143 арк.

112. ЦДАВОВУ України. Ф. 1414 (Ніжинський повітовий земельний комітет Чернігівської губернії). Оп. 1. Спр. 12. С общим планом деятельности земельных комитетов по подготовке земельной реформы. Август – ноябрь 1917 г., 83 арк.

113. ЦДАВОВУ України. Ф. 1416 (Отбідо-Василівська волосна земська управа Української Держави Херсонського повіту Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 13. Приговори сельских комитетов. 17 ноября 1917 г. – 11 декабря 1918 г., 93 арк.

114. ЦДАВОВУ України. Ф. 1416. Оп. 1. Спр. 14. По розыску и возвращению имущества, захваченного крестьянами у собственников. 1918 г., 101 арк.

115. ЦДАВОВУ України. Ф. 1429 (Канцелярія Директорії УНР). Оп. 2. Спр. 113. Інформації та доповіді про внутрішнє становище УНР та соціальну структуру, історію петлюрівських банд на Україні, накази по повстанських військах УНР, про Ризький договір. 13 березня – 2 листопада 1921 р., 147 арк.

116. ЦДАВОВУ України. Ф. 1457 (Чернігівський губернський виконавчий комітет громадських організацій). Оп. 1. Спр. 4. Журнали (протоколи) засідань Постійного бюро Черниговского губернского исполнительного комитета. 1 июля – 11 ноября 1917 г., 234 арк.

117. ЦДАВОВУ України. Ф. 1480 (Христинівська волосна народна управа, с. Христинівка Уманського повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 24. Книга на записку приговорів. 1919–1920 гг., 42 арк.

118. ЦДАВОВУ України. Ф. 1495 (Талалаївський волосний земельний комітет Ніжинського повіту Чернігівської губернії). Оп. 1. Спр. 24.

О депозитных средствах, вырученных волостными и сельскими земельными комитетами за отчужденный и проданный живой и мертвый инвентарь с помещичьих имений. 7 марта – 1 апреля 1918 г., 10 арк.

119. ЦДАВОВУ України. Ф. 1504 (Посухівське волосне правління, с. Посухівка Уманського повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 2. Приговори сельских сходов волости. 16 февраля – 15 ноября 1919 г., 26 арк.

120. ЦДАВОВУ України. Ф. 1570 (Новокраснівський сільський староста, с. Новокрасівка Олександро-Невської волості Маріупольського повіту Катеринославської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Протоколи (приговори) сельских сходов с. Новокрасновка. 1917–1918 гг., 44 арк.

121. ЦДАВОВУ України. Ф. 1571 (Новокраснівське сільське управління, с. Новокрасівка Олександро-Невської волості Маріупольського повіту Катеринославської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Протоколи Новокрасновского сельского схода. 16 февраля – 30 октября 1919 г., 17 арк.

122. ЦДАВОВУ України. Ф. 1589 (Роменське волосне правління, м. Ромни Роменського повіту Полтавської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Приговор Роменского волостного схода. 13–20 октября 1919 г., 17 арк.

123. ЦДАВОВУ України. Ф. 1602 (Волинська губернська земельна управа УНР). Оп. 1. Спр. 1. По проведенню земельної реформи. 15 січня – 7 березня 1919 р., 79 арк.

124. ЦДАВОВУ України. Ф. 1607 (Юринецька волосна земельно-адміністративна комісія Проскурівського повіту Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Дело входящих бумаг Юринецкой волостной земельно-административной комиссии (О возврате разграбленного владельцам, прошения лиц о возврате разграбленного, об охране лесов). 1917 г., 31 арк.

125. ЦДАВОВУ України. Ф. 1609 (Малиницька волосна земельна управа Проскурівського повіту Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Отношения [о возврате вещей и скота бывшим помещикам и владельцам; просьба о присылке членов на заседание уездной земельной управы, телефонограммы из уездной

земельной управы, приговоры сельских сходов]. 19 декабря 1917 г. – 27 апреля 1918 г., 136 арк.

126. ЦДАВОВУ України. Ф. 1614 (Сарнівська волосна земельна управа Проскурівського повіту Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 2. О протоколах и постановлениях сельских комитетов Сарновской волостной земельной управы. 3 марта – 15 мая 1918 г., 25 арк.

127. ЦДАВОВУ України. Ф. 1615 (Трительницька волосна земельна управа (Центральна Рада), с. Трительники Проскурівського повіту Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 1. С протоколами сельских сходов, циркулярами уездной земельной управы. 1918 г., 48 арк.

128. ЦДАВОВУ України. Ф. 1617 (Монастирищенський волосний земельний комітет ЦР, м. Монастирище Ніжинського повіту, Чернігівської губернії). Оп. 1. Спр. 13. По бумагам, касающимся до протоколов, постановляемых сельским земельным комитетом и приговоров, постановляемых сельским обществом. 14 января – 2 апреля 1918 г., 35 арк.

129. ЦДАВОВУ України. Ф. 1646 (Жаданівська волосна управа УД, с. Жадани Липовецького повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 18. С протоколами собраний сельских сходов. 21 января – 31 декабря 1918 г., 51 арк.

130. ЦДАВОВУ України. Ф. 1654 (Пиківська волосна земельна управа УНР, м. Пиків Вінницького повіту Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 7. О землях. 1919 г., 237 арк.

131. ЦДАВОВУ України. Ф. 1654. Оп. 1. Спр. 9. О коммунистических артелях по обработке земли. 26 апреля – 19 июня 1919 г., 52 арк.

132. ЦДАВОВУ України. Ф. 1671 (Жаданівська волосна народна управа УНР, с. Жадани Липовецького повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 6. 3 протоколами сільських сходів і розпорядженнями начальства по особистому складу відносно виборів. 20 грудня 1918 р. – 13 червня 1919 р., 78 арк.

133. ЦДАВОВУ України. Ф. 1694 (Красилівська волосна рада громадських організацій (Центральна Рада), с. Красилівка Тарашанського повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 2. Протоколы собраний жителей

с. Красиловка и др. сел Красиловской волости. 24 апреля – 28 декабря 1917 г., 43 арк.

134. ЦДАВОВУ України. Ф. 1731 (Ізюмський повітовий земельний комітет Харківської губернії). Оп. 1. Спр. 3 а. Протоколи засідань и инструкция Изюмского уездного земельного комитета для волостных земельных комитетов о их правах и деятельности. 1917 г. – январь 1918 г., 14 арк.

135. ЦДАВОВУ України. Ф. 1766 (Петрівське волосне правління Маріупольського повіту Катеринославської губернії). Оп. 1. Спр. 8. О созыве сельских сходов. 3 декабря 1918 г. – 24 ноября 1919 г., 54 арк.

136. ЦДАВОВУ України. Ф. 1771 (Радолівське сільське управління, с. Радолівка Єлисеївської волості Бердянського повіту Таврійської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Приговори. 3 января – 9 декабря 1919 г., 91 арк.

137. ЦДАВОВУ України. Ф. 1776 (Ширмівська волосна народна управа Бердичівського повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 19. З постановами сільських зібрань Ширмівської волосної народної управи. 15 грудня 1918 р. – 15 жовтня 1919 р., 122 арк.

138. ЦДАВОВУ України. Ф. 1777 (Ново-Бахмутівське сільське правління, с. Ново-Бахмутівка Скотоватської волості Бахмутського повіту Катеринославської губернії). Оп. 1. Спр. 2. О приговорах. За 1919 г. 22 января – октябрь 1919 г., 66 арк.

139. ЦДАВОВУ України. Ф. 1777. Оп. 1. Спр. 8. Приговори сельских сходов. Февраль 1909 г. – 29 декабря 1919 г., 174 арк.

140. ЦДАВОВУ України. Ф. 1856 (Лучинецька волосна народна управа УНР, м. Лучинець Могилів-Подільського повіту Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 2. Діло Лучинецької волосної народної управи по різним справам про бувші панські мастки. 8 лютого 1919 р. – 9 серпня 1920 р., 120 арк.

141. ЦДАВОВУ України. Ф. 1865 (Київська повітова тимчасова земельно-ліквідаційна комісія з ліквідації волосних земельних управ та комітетів УД, м. Київ). Оп. 1. Спр. 21. Про позов Сергея Борисовича Ярмоша к

обществам крестьян сел Яновки, Шубовки и Терновки Кагарлицкой волости Киевского уезда, и жителям сел Лещинки и Росовки Винцентовской волости Васильковского уезда 1001 р. 50 к. за забратое имущество и о присуждении жалованья за февраль и март месяц 1918 г., 9 арк.

142. ЦДАВОВУ України. Ф. 1865. Оп. 1. Спр. 23. Про позов Н. Ф. Муравьевой-Апостол к обществу крестьян с. Малой Ольшанки в сумме 647.322 руб. 05 к. за причиненные убытки. 12 октября – 26 ноября 1918 г., 27 арк.

143. ЦДАВОВУ України. Ф. 1865. Оп. 1. Спр. 30. Про позов кр. Казимира Дудника к обществу крестьян сел Мироцкое и Микуличи Гостомельской волости об убытках при разграблении Мироцкой экономии на сумму 2029 руб. 40 к. 28 ноября 1918 г., 5 арк.

144. ЦДАВОВУ України. Ф. 1878 (Старо-Санжарівське волосне правління, с. Старі Санжари Полтавського повіту і губернії). Оп. 1. Спр. 4. Общественные приговоры. Конец 1916 г. – 16 октября 1917 г., 165 арк.

145. ЦДАВОВУ України. Ф. 1910 (Смолянський сільський земельний комітет, с. Смолянка Дроздівської волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії). Оп. 1. Спр. 1. С разными бумагами (Смолянського сільського земельного комітета). 25 января – 22 марта 1918 г., 17 арк.

146. ЦДАВОВУ України. Ф. 1917 (Підвисоцька волосна управа, с. Володимирівка Підвисоцької волості Уманського повіту Київської губернії). Оп. 1. Спр. 2. Книга на записку приговорів сільських сходів... на 1917 г. 26 января 1917 г. – 5 мая 1918 г., 40 арк.

147. ЦДАВОВУ України. Ф. 1968 (Олександропільська сільська рада, с. Олександропіль Томаківської волості Катеринославського повіту і губернії). Оп. 1. Спр. 1. Протоколи Александропольского сільського схода и переписка об оказании помощи повстанцам-махновцам продуктами и подводами. Списки домохозяев с. Александрополь. 1919 г., 70 арк.

148. ЦДАВОВУ України. Ф. 1979 (Олексіївський сільський староста, с. Олексіївка Кам'янської волості Херсонського повіту і губернії). Оп. 1. Спр. 1.

Книга приговоров Алексеевского сельского общества Каменской волости Херсонского уезда. 1918 г., 46 арк.

149. ЦДАВОВУ України. Ф. 1982 (Йосипівський сільський староста, с. Йосипівка, Йосипівської волості Новомосковського повіту Катеринославської губернії). Оп. 1. Спр. 3. На записку приговоров сельского схода. 1917–1918 гг., 150 арк.

150. ЦДАВОВУ України. Ф. 1997 (Шульгівська волосна земська управа, с. Шульгівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії). Оп. 1. Спр. 1. На записку приговоров Шульговского сельского общества. 1919 г., 155 арк.

151. ЦДАВОВУ України. Ф. 2026 (Гайсинський повітовий староста УД, м. Гайсин Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 3. Про розгром селянами поміщицьких маєтків і економій та повернення землевласникам захопленого майна. 23 грудня 1917 р. – 22 липня 1918 р., 152 арк.

152. ЦДАВОВУ України. Ф. 2036 (Дебальцівський сільський виконавчий комітет громадських організацій, с. Дебальцеве Григорівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Приговори сельских сходов. 1917 г., 77 арк.

153. ЦДАВОВУ України. Ф. 2117 (Полтавський губернський комісар Тимчасового уряду). Оп. 1. Спр. 18. О борьбе крестьян против членов союза землевладельцев-собственников и защите имущественных и личных интересов помещиков. 4 июля – 4 декабря 1917 г., 37 арк.

154. ЦДАВОВУ України. Ф. 2316 (Варварівське селищне управління Одеського повіту Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 3. Книга приговоров сельского схода. 9 января 1918 г. – 22 декабря 1919 г., 108 арк.

155. ЦДАВОВУ України. Ф. 3003 (Грушівський волосний комітет громадської безпеки, с. Грушівка Херсонського повіту, Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Книга протоколов Грушевского комитета Херсонской губернии и уезда. 1917 г., 48 арк.

156. ЦДАВОВУ України. Ф. 3056 (Харківський губернський комісар УНР). Оп. 1. Спр. 11. Про захоплення селянами землі і поруб лісу. 9 січня – 15 травня 1918 р., 82 арк.

157. ЦДАВОВУ України. Ф. 3129 (Пироговецький сільський комітет, с. Пироговець Бахматовецької волості Летичівського повіту Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 2. Переписка с сельскими старостами о выдаче пособий солдатским семьям, порубке леса и др. вопросам. Постановления Подольского, Летичевского уездных сельских съездов и циркуляры земельных органов о земельной реформе, обработке земли и сборе урожая. 4 января – 31 мая 1918 г., 138 арк.

158. ЦДАВОВУ України. Ф. 3199 (Новобузький волосний комітет громадської безпеки, Новий Буг, Херсонського повіту, Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 1. Інструкції по створенню волостных комитетов общественной безопасности. Протоколи засідань і списки членів Новобугського волостного комітета. 13 марта – 4 сентября 1917 г., 43 арк.

159. ЦДАВОВУ України. Ф. 3199. Оп. 1. Спр. 2. Переписка с Херсонской уездной земской управой и Херсонским уездным исполнительным комитетом общественной безопасности по административным, земельным и хозяйственным вопросам. 22 апреля – 10 октября 1917 г., 64 арк.

160. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204 (Постійна Нарада з боротьби з бандитизмом при Раднаркомі УСРР). Оп. 1. Спр. 9. Подлинные протоколы Постоянного совещания и комиссии по борьбе с бандитизмом. 21 февраля – 10 ноября 1921 г., 161 арк.

161. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 22. Сводки Волынского губвоенсовещания по борьбе с бандитизмом и положении в уездах. 27 июля 1921 г. – 11 января 1922 г. (1 сводка за 31 марта 1921 г.), 49 арк.

162. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 25. Доклады штаба Донецкой дивизии войск ВЧК Украины (22 сентября – 25 декабря) и диаграммы состояния и движения бандитизма по Донецкой губ. 1 января 1921 г. – 1 января 1922 г., 85 арк.

163. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 28. Протоколы Екатеринославского губернского, Верхнеднепровского и др. уездных военных совещаний, паркомов и ЧК. 5 февраля – 11 декабря 1921 г., 83 арк.

164. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 37. Доклады и докладные записки Постоянного совещания Изюмо-Славянского района по борьбе с бандитизмом. 29 марта – 26 августа 1921 г., 44 арк.

165. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 46. Протоколы Кременчугского губсовещания по борьбе с бандитизмом (22 марта – 28 декабря 1921 г.) и доклады о его деятельности за время с 16 июля по 1 октября 1921 г. Неполный комплект. 66 арк.

166. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 57. Протоколы Харьковского губсовещания по борьбе с бандитизмом. 17 марта – 24 декабря 1921 г., 41 арк.

167. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 63. Доклады Купянского уездсовещания и комполка № 559/оп о проведении ударного месячника по борьбе с бандитизмом и кулачеством. Март – сентябрь 1921 г., 8 арк.

168. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 69. Донесения, доклады и акты о нападении бандитов на совхозы. 17 декабря 1920 г. – 3 августа 1921 г., 31 арк.

169. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 74. О формировании отрядов из комнезаможников для борьбы с бандитизмом. 5 апреля – 7 декабря 1921 г., 41 арк.

170. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 82. Материалы о добровольно сдавшемся бандите – главаре Мордалевиче. 5 мая – 12 июля 1921 г., 16 арк.

171. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 83. Материалы расследования дела бандита Мирного и его банды (г. Павлоград, Екатеринославская губ.). Т. 1. 17 апреля – 19 ноября 1921 г., 82 арк.

172. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 2. Спр. 4. Копии протоколов заседаний губернских военных совещаний по борьбе с бандитизмом и выписки из них. Январь – ноябрь 1921 г., 71 арк.

173. ЦДАВОВУ України. Ф. 3204. Оп. 2. Спр. 11. Бюллетени секретно-информационного отдела СНК УССР о борьбе с бандитизмом по губерниям Украины. 2 января – 21 марта 1922 г., 118 арк.

174. ЦДАВОВУ України. Ф. 3633 (Привільненська сільська громада Привільненської волості Херсонського повіту і губернії). Оп. 1. Спр. 1. Книга приговоров сельского схода Привольнянского сельского общества. Апрель 1919 г. – 17 мая 1920 г., 299 арк.

175. ЦДАВОВУ України. Ф. 3699 (Київська повітова громадська управа, м. Київ). Оп. 1. Спр. 8. Протоколы заседаний Киевской уездной общественной управы №№ 1-19 от 12 апреля по 26 июля 1917 г., 44 арк.

176. ЦДАВОВУ України. Ф. 3809 (Особистий фонд С. В. Петлюри). Оп. 2. Спр. 3. Прохання, скарги, заяви до Голови Всеукраїнської спілки земств С. Петлюри про незаконні дії німецьких військ; доповіді про становище у Київському, Таращанському, Канівському, Звенигородському, Сквирському, Васильківському повітах. 6 червня – 14 липня 1918 р., 27 арк.

177. ЦДАВОВУ України. Ф. 4541 (Катеринославський губернський староста Української Держави). Оп. 1. Спр. 3. Прошения уездным комендантам от разных лиц по вопросу жилища, о «правонарушениях» австро-германского командования, о реквизиции скота, имущества, земли и др. 15 июня – 30 октября 1918 г., 309 арк.

178. ЦДАВОВУ України. Ф. 4541. Оп. 1. Спр. 4. Отношение министра внутренних дел об обязанности подачи местными старостами сведений о местной жизни. Сведения старост о событиях на местах, о забастовках, о формировании отрядов Красной гвардии, о собраниях большевиков, о грабежах австро-германских оккупантов. 11 мая – 7 октября 1918 г., 301 арк.

179. ЦДАВОВУ України. Ф. 4541. Оп. 1. Спр. 5. Сведения о происшествиях в г. Екатеринославе. 8 августа – 13 декабря 1918 г., 350 арк.

180. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України). Оп. 20. Спр. 355. Протоколи засідань коллегії отдела, постійного совещання при отделе ЦК КП(б)У, сельотдела ЦК КП(б)У в районі розположення 12-й армії, Центральної комісії по організації сільськогосподарського пролетаріата. Отчети, доклади, сводки отдела об організаційно-партійній і культурно-політичеській роботі в деревні. 3 января – 27 декабря 1920 г., 150 арк.

181. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 358. Протоколи засідань коллегії отделов по роботі в деревні Александровського, Волинського, Донецького губкомов КП(б)У, протоколи съездов, конференцій, зборань волостних комячєек, інструкторов, ревкомов, комітетов незаможних селян, малоземельних і безземельних крєстьян Волинської і Донецької губерній; отчети, доклади, сводки, анкєты, інструкції, положєния губкомов партії об організаційної і партійно-політичеської роботі в деревні. 10 февраля – 16 декабря 1920 г., 112 арк.

182. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 359. Протоколи совещань отдела по роботі в деревні Екатеринославського губкома КП(б)У, заведуючих уездными отдами, зборань комячєек, комітетов незаможних селян, комсомольської організації. Отчети, доклади, сводки, циркулярї, інструкції о проведенні організаційної партійно-політичеської роботи в деревні. Доклади уполномочєнного Центральної комісії по Екатеринославській губернії о проведенні на Україні крєстьянського місяця. Резолюції І Екатеринославського і Криворожського уездних съездов КНС. 25 января 1920 г. – 15 января 1921 г., 251 арк.

183. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 363. Протоколи засідань коллегії отдела по роботі в деревні Полтавського губкома КП(б)У, І съезда уездних отделов, І губерньського съезда КНС; доклади, сводки, циркулярї, інструкції об організаційної і партійно-політичеської роботі в деревні.

Программа недельных курсов волостных организаторов. 3 февраля 1920 г. – 18 января 1921 г., 198 арк.

184. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 366. Отчеты, доклады, циркуляры, инструкции отделов по работе в деревне Харьковского губернского и уездных комитетов КП(б)У об организационной и партийно-политической работе в деревне. Протоколы заседаний заведующих уездными отделами, волостных организаторов, крестьянских беспартийных конференций. Устав I Харьковской трудовой сельскохозяйственной артели. 7 февраля 1920 г. – 1 января 1921 г., 89 арк.

185. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 367. Отчеты, доклады, анкеты, циркулярные письма, инструкции отделов по работе в деревне Черниговского губернского и уездных комитетов КП(б)У по организационной и партийно-политической работе в деревне. Протоколы конференций, заседаний представителей волостных и сельских ревкомов, комитетов незаможных селян Черниговщины. 20 февраля 1920 г. – 15 января 1921 г., 255 арк.

186. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1021. Переписка с Народным комиссариатом земледелия УССР об итогах восстановления сельского хозяйства, сельскохозяйственных концессиях на Украине и другим вопросам. 14 января – 21 декабря 1922 г., 92 арк.

187. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1063. Доклады инструкторов ЦК КП(б)У о результатах обследования губернских партийных организаций Украины, опыте работы на селе. 1 февраля – 25 декабря 1922 г., 157 арк.

188. ЦДАГО України. Ф. 59 (Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської війни і Великої Вітчизняної війни, соціалістичного будівництва). Оп. 1. Спр. 118. Борисенко Иван Тимофеевич. 5 арк.

189. ЦДАГО України. Ф. 59. Оп.1. Спр. 311. Гришков Иван Леонтьевич. 4 арк.

190. ЦДАГО України. Ф. 59. Оп.1. Спр. 471. Ижевский Викентий Иосифович. 77 арк.

191. ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 595. Коллегаева Евгения Григорьевна. 22 арк.

192. ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1512. Шварцбург Борис Беньяминович. 4 арк.

193. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАК України). Ф. 239 (Грохольські – польський графський і дворянський рід). Оп. 1. Спр. 80. О разгроме Терешковского имения гр. Грохольского В. И. жителями с.с. Терешки, Малинок и Мончин. 1918 г., 14 арк.

194. ЦДІАК України. Ф. 317 (Прокурор Київської судової палати). Оп. 2. Спр. 87. Дело по обвинению крестьян Суслюка П. А., Франчука И. Ф. в агитации крестьян с. Игнатки Сквородецкой волости за захват имущества помещика. 9 января – 29 января 1919 г., 51 арк.

195. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 5. Спр. 864. О погромах в Нежинском уезде, имевших место в ноябре месяце 1917 года. 17–20 ноября 1917 г., 3 арк.

196. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 7. Спр. 5199. О Степане Ленинском, обвиняемом по 362 и 354 ст. ул. о нак. [в расхищении имущества земельного комитета в Конотопе и агитации против гетмана]. 30 августа – 22 октября 1918 г., 19 арк.

197. ЦДІАК України. Ф. 877 (Личный фонд помещиков Линке В. И. и А. И.). Оп. 1. Спр. 15. Приказ лейтенанта австро-германской оккупационной армии и приговоры (постановления) Евгеньевского, Павловского и других сельских обществ о возврате помещику Линке А. И. имущества, захваченного крестьянами. 1918 г., 10 арк.

198. ЦДІАК України. Ф. 877. Оп. 1. Спр. 16. Переписка Линке А. И. с Одесским отделением крестьянского поземельного банка о розыске и возврате имущества, захваченного крестьянами в декабре 1917 г. Май – июнь 1918 г., 2 арк.

199. ЦДІАК України. Ф. 877. Оп. 1. Спр. 17. Отношения Одесского отделения крестьянского поземельного банка и Линке А. И. Об уплате за землю, арендованную у банка и др. 16 июля – 27 ноября 1918 г., 4 арк.

200. ЦДАК України. Ф. 877. Оп. 1. Спр. 19. Протоколы заседаний наблюдательной комиссии при Евгеньевской экономии по управлению делами бывшего имения Линке А. И. Переписка Линке А. И. с Одесским отделением крестьянского поземельного банка о возвращении ему имения в связи с постановлением украинского буржуазно-националистического правительства; списки имущества Линке А. И., конфискованного органами Советской власти; описи, счета, акты о продаже скота и сдаче зерна Херсонской уездной продовольственной управе. 1918 г., 52 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

201. Аграрная политика Врангеля. С предисловием А. И. Гуковенко. Документы. *Красный архив. Исторический журнал*. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1928. Т. 1 (26). С. 51–96.

202. Аграрная политика Советской власти (1917–1918): Документы и материалы / сост. И. И. Варжо; отв. ред. Т. А. Ремизова. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. 551 с.

203. Аграрное движение в 1905 г. по отчетам Дубасова и Пантелеева. С предисл. С. М. Дубровского. *Красный архив. Исторический журнал*. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1925. Т. 4-5 (11-12). С. 182–192.

204. Аграрное движение в 1917 году по документам главного земельного комитета. *Красный архив. Исторический журнал*. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1926. Т. 1 (14). С. 182–226.

205. Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині). Нью-Йорк : Говерля, 1963. Т. 1. Ч. 1. 157 с.

206. Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині). Нью-Йорк : Говерля, [б. р.]. Т. 1. Ч. 2. 210 с.

207. Боротьба за Жовтень на Прилуччині / укл. І. Г. Ідлін. Прилуки : Видання Прилуцької окр. комісії святкування 10-річчя Жовтн. революції, 1927. 326 с.
208. Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.). Збірник документів і матеріалів / ред. М. О. Гавриленко. Кіровоград : Кіровоградське обл. вид-во, 1957. 351 с.
209. Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов / сост.: В. Е. Вилисова и др. Сталино : Обл. изд-во, 1957. 406 с.
210. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов / отв. ред. П. Т. Тронько. Киев : Госуд. изд-во политич. лит-ры УССР, 1957. 700 с.
211. Борьба за Октябрь на Артемовщине: сборник воспоминаний и статей / под. ред. М. Острогорского. Харьков : Пролетарий, 1929. 392 с.
212. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. Днепропетровск : Изд-е Днепропетровского истпарта и Окр. комиссии по проведению 10-летия Октябр. революции, 1927. 292 с.
213. Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов / гл. ред. А. Т. Бугаев. Житомир : Житомирское обл. изд-во, 1957. 480 с.
214. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917–1919 гг.): сборник документов и материалов к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции / сост.: Г. П. Петрова, И. И. Рабинович, Е. П. Тессен. Чернигов : [Б. и.], 1957. 475 с.
215. Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине. Москва : Коммунист, 1919. 55 с.
216. Бош Е. Б. Год борьбы. 2-е изд. Киев : Политиздат Украины, 1990. 447 с.
217. Бош Є. Жовтневі дні на Правобережжі. 2-е вид. Харків : Держ. вид-во Укр., 1925. 31 с.

218. Бюллетень V Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. Харьков, 1920. № 3. 20 ноября.

219. В огне гражданской войны. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 – ноябрь 1920 гг. Сборник документов и материалов / отв. ред. К. С. Коваленко. Одесса : Кн. изд-во, 1962. 504 с.

220. В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. / подгот. Ю. Н. Амиантовым и др. Москва : РОССПЭН, 1999. 607 с.

221. Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції / відп. ред. К. І. Каковський. Київ : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. 354 с.

222. Вернадский В. И. Дневники 1917–1921: Октябрь 1917 – январь 1920. Киев : Наук. думка, 1994. 271 с.

223. Виды на урожай. *Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины*. 1918. № 7. 16 июня. С. 3.

224. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3-х т. Москва : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. 639 с.

225. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3-х т. Москва : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. Т. 3 (17 октября 1905 – 1911). Царствование Николая II. 723 с.

226. *Вісти Першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян*. 1920. Ч. 2. 20 жовтня.

227. *Вісти Першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян*. 1920. Ч. 3. 21 жовтня.

228. *Вісти Першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян*. 1920. Ч. 4. 22 жовтня.

229. Война крестьян с помещиками в 1917 г. Воспоминания крестьян / под ред. Я. А. Яковлева. Москва : Крестьянская газета, 1926. 80 с.

230. Волнения крестьян на Херсонщине в 1905 г. С предисл. И. Кузнецова. *Красный архив. Исторический журнал*. Москва : Госуд. соц.-эк. изд-во, 1935. Т. 4 (71). С. 17–38.

231. Воспоминания крестьянина А. Д. Сауленко. *1917 год в деревне (воспоминания крестьян)* / сост. И. В. Игрицкий. Москва : Изд-во политической литературы, 1967. С. 133–139.

232. Воспоминания крестьянина А. М. Постоика. *1917 год в деревне (воспоминания крестьян)* / сост. И. В. Игрицкий. Москва : Изд-во политической литературы, 1967. С. 112–119.

233. Воспоминания крестьянина А. Н. Казакова. *1917 год в деревне (воспоминания крестьян)* / сост. И. В. Игрицкий. Москва : Изд-во политической литературы, 1967. С. 130–133.

234. Воспоминания крестьянина Г. Г. Гавриха. *1917 год в деревне* / под ред. Я. А. Яковлева. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1929. С. 170–173.

235. Воспоминания крестьянина И. Н. Гапоненко. *1917 год в деревне (воспоминания крестьян)* / сост. И. В. Игрицкий. Москва : Изд-во политической литературы, 1967. С. 211–215.

236. Воспоминания рабочего А. И. Видайко. *1917 год в деревне (воспоминания крестьян)* / сост. И. В. Игрицкий. Москва : Изд-во политической литературы, 1967. С. 197–200.

237. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва : Госполитиздат, 1959. 602 с.

238. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17-22 октября 1918 г.: Протоколы / редкол.: Ф. М. Рудич (председ.) и др. Киев : Україна, 1991. 241 с.

239. Второй съезд КП(б)У (протоколы) / под. общ. ред. В. П. Затонского. 2-е изд. Харьков : Пролетарий, 1927. 192 с.

240. Второй съезд РСДРП. Июль – август 1903 года. Протоколы / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Москва : Госполитиздат, 1959. 850 с.

241. Гавриленко С. В. Жовтень на селі. *Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції* / відп. ред. К. І. Каковський. Київ : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. С. 313–319.
242. Галаган М. М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). Київ : Темпора, 2005. 656 с.
243. Годы борьбы. 1917–1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. Зиновьевск : Зиновьевская окр. Октябр. комиссия, 1927. 194 с.
244. Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наук. думка, 1993. 240 с.
245. Гордеенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. Харьков : Тип. губерн. правления, 1885. 65 с.
246. Гордієнко А. І. Спогади. Роки революції. URL: <https://mokry.org.ua/hai-U.html#glava5> (дата звернення: 18.02.2020).
247. Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Санкт-Петербург : Госуд. типография, 1907. Т. 1. Заседания 1-30 (с 20 февраля по 30 апреля 1907 г.). 2344 стб.
248. Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Санкт-Петербург : Госуд. типография, 1907. Т. 2. Заседания 31-53 (с 1 мая по 2 июня 1907 г.). 1610 стб.
249. Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1906. Т. 1. Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). 866 с.
250. Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1906. Т. 2. Заседания 19–38 (с 1 июня по 4 июля). 867–2013 с.
251. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918 – 1920 гг.): Документы и материалы / отв. ред. А. Я. Пащенко. Дніпропетровськ : Промінь, 1968. 357 с.

252. Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сборник документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. Киев : Наук. думка, 1967. Т. 1. Кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. 875 с.
253. Грохольська С. Болючі спогади 1917–1919 / пер. А. Белінського. Вінниця : Твори, 2018. 192 с.
254. Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва : Политиздат, 1968. 903 с.
255. Девятый съезд РКП(б). Март – апрель 1920 г. Протоколы. Москва : Госполитиздат, 1960. 650 с.
256. Делегації дрібних власників у Києві. *Нова Рада*. 1918. 11 квітня.
257. Делегації од дрібних власників у Києві. *Нова Рада*. 1918. 12 квітня.
258. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет. Москва : Госполитиздат, 1963. 915 с.
259. Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине 1917–1927 / Агитпроп Изюмского окружного комитета КП(б)У. [Б. м.], 1927. 73 с.
260. Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине: сборник под общей ред. А. Мануйленко, В. Исаковича, М. Радкова. Николаев : [Б. в.], 1927. 127 с.
261. Доклад Народного комиссара по военным делам Украины тов. Н. И. Подвойского Временному украинскому рабоче-крестьянскому правительству и 3-му Всеукраинскому съезду Советов. Харьков : Тип. Штаба окружного комиссариата по военным делам, 1919. 47 с.
262. Документи до історії боротьби КП(б)У проти гетьмана та інтервентів. *Літопис революції*. 1933. № 1–2. С. 233–281.
263. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / ред.-упоряд. П. П. Бачинський. Київ : [Б. в.], 1999. 640 с.

264. Доповідна записка Г. Клуного в ЦК УКП(б) про роботу Наркомзему УСРР. *Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.)* / ред.-упоряд. П. П. Бачинський. Київ, 1999. С. 175–178.

265. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): в 4-х ч. Мюнхен : Укр. видавництво, 1969. 543 с.

266. Дрібні власники у міністрів. *Нова Рада*. 1918. 28 (15) квітня.

267. Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні / відп. ред. П. В. Козирьов. Суми : Обл. вид-во, 1958. 135 с.

268. Жолдак І. П. Боротьба за встановлення радянської влади на селі. *Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні* / відп. ред. П. В. Козирьов. Суми : Обл. вид-во, 1958. С. 56–71.

269. За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг. / ред. И. Ф. Воробьев. Запорожье : Облиздат, 1957. 280 с.

270. Законодавство про землю і ліси в Українській Народній Республіці. Київ : [Б. в.], 1919. 16 с.

271. Законы о состояниях (Св. зак. т. IX, изд. 1899 г., с доп. Узаконениями по 1-е июля 1901 г.) с разъяснениями, извлеченными из: Кодификационной объяснительной записки к Законам о состояниях, изд. 1899 г., указов 1-го Департамента Правительствующего сената [и др.] / под ред. Я. А. Плющевского; сост. Я. А. Канторович. Неофиц. изд. Санкт-Петербург : Я. А. Канторович, 1901. 792 с., 109 с.

272. Законы о состояниях (Св. зак. т. IX, изд. 1899 г., по Прод. 1906, 1908 и 1909 гг.). С разъяснениями, извлеченными из: Кодификационной объяснительной записки к Законам о состояниях, изд. 1899 г. [и др.] / сост. Я. А. Канторович. 2-е изд.; неофиц. изд. Санкт-Петербург : Издание Юридического книжного склада «Право», 1911. XX, 1032 с.

273. Застрія О. О. Заповіт своєму поколінню... *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій / Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. Т. 5. Кн. 1. С. 183–260.
274. Запаси хліба на Україні. *Воля. Тижневик* (Відень). 1919, серпень. Т. 2. Ч. 1. С. 38.
275. Затонський В. Вир: 3 минулого. Харків : Держ. вид-во Укр., Військовий сектор, 1926. 56 с.
276. Земельний кодекс УСРР. Харків : Видавничий відділ Наркомзему, 1923. 36 с.
277. Земельно-ликвідаційні комісії. *Голос Києва*. 1918. 8 августа.
278. Из истории борьбы с аграрным движением 1905–1906 гг. С предисл. С. Дубровского. *Красный архив. Исторический журнал*. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1930. Т. 2 (39). С. 76–107.
279. Из истории борьбы с аграрным движением 1905–1906 гг. С предисл. С. Дубровского. *Красный архив. Исторический журнал*. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1930. Т. 3 (40). С. 41–58.
280. Из корреспонденции крестьянина П. С. Ободзинского. *1917 год в деревне (воспоминания крестьян)* / предисл. Я. Яковлева; сост. И. В. Игрицкий. Москва : Изд-во политической литературы, 1967. С. 120–123.
281. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937. Збірник документів і матеріалів у 3-х т. / редкол.: І. Х. Ганжа та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. Т. 1: Колгоспне будівництво на Україні 1917–1927 рр. 851 с.
282. Керенский А. Ф. Россия в поворотный момент истории. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2006. 524 с.
283. Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. Харків : Радянський селянин, 1926. 180 с.
284. Колегаєва Є. Г. Наркомзем України в 1919 р. (спогади). *Український історичний журнал*. 1963. № 5. С. 98–101.

285. Комітети незаможних селян Харківщини 1920–1933 рр. Збірник документів і матеріалів / за ред. М. К. Колісника. Харків : Харківське книжкове вид-во, 1961. 328 с.

286. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). 9-е изд. Москва : Политиздат, 1983. Т. 1: 1898–1917. 638 с.

287. Короленко В. Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины. Москва : Советский писатель, 1991. 224 с.

288. Корреспонденция К. Т. Молчанова. *1917 год в деревне (воспоминания крестьян)* / предисл. Я. Яковлева; сост. И. В. Игрицкий. Москва : Изд-во политической литературы, 1967. С. 192–196.

289. Корреспонденция крестьянина П. С. Ободзинского. *1917 год в деревне* / под ред. Я. А. Яковлева. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1929. С. 173–176.

290. Коцюбинський М. М. Коні не винні. *Коцюбинський М. М. Твори*: в 2-х т. Київ : Наук. думка, 1988. Т. 2: Повісті та оповідання (1907–1912). Статті та нариси. С. 274–289.

291. Коцюбинський М. М. «Fata morgana» (З сільських настроїв). *Коцюбинський М. М. Твори*: в 2-х т. Київ : Наук. думка, 1988. Т. 2: Повісті та оповідання (1907–1912). Статті та нариси. С. 85–172.

292. Краткий отчет о научно-исследовательской работе Украинского института марксизма-ленинизма (март 1929 г. – март 1930 г.). К III Всесоюзной конференции марксистско-ленинских научно-исследовательских учреждений. Харьков, 1930. 68 с.

293. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. / под ред. А. Г. Слюсарского. [Харьков] : Харьков. кн. изд-во, 1961. 324 с.

294. Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. Сборник документов / отв. ред. А. М. Анфимов. Москва : Наука, 1998. 368 с.

295. Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г. – июль 1914 г. Сборник документов / ред. А. В. Шапкарин. Москва ; Ленинград : Наука, 1966. 677 с.

296. Крестьянское движение в 1917 году / с предисловием Я. А. Яковлева. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1927. 442 с.

297. Крестьянское движение 1905 года. С предисл. С. Дубровского. *Красный архив. Исторический журнал*. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1925. Т. 2 (9). С. 66–93.

298. Ленин В. И. Проект программы нашей партии. *Первый съезд РСДРП. Март 1898 года. Документы и материалы*. Москва : Госполитиздат, 1958. С. 56–76.

299. Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії. *Ленін В. І. Повне зібрання творів у 55-ти т. (далі – ПЗТ)*. Київ : Політвидав України, 1969. Т. 6. С. 285–327.

300. Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років. *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1971. Т. 16. С. 179–386.

301. Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в російській революції. Автореферат. *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1971. Т. 17. С. 140–162.

302. Ленін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття. *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1971. Т. 17. С. 53–129.

303. Ленін В. І. До сільської бідноти. *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1970. Т. 7. С. 125–194.

304. Ленін В. І. Доповідь на зборах більшовиків – учасників Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів 4 (17) квітня 1917 р. *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1973. Т. 31. С. 100–109.

305. Ленін В. І. Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП (Лист до петербурзьких робітників). *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1971. Т. 13. С. 1–63.

306. Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції (проект платформи пролетарської партії). *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1973. Т. 31. С. 145–180.

307. Ленін В. І. Об'єднавчий з'їзд РСДРП. 10–25 квітня (23 квітня – 8 травня) 1906 р. *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1970. Т. 12. С. 331–368.

308. Ленін В. І. Промова на засіданні пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р. *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1974. Т. 42. С. 340–352.

309. Ленін В. І. Промова на захист тактики Комуністичного Інтернаціоналу 1 липня. *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1974. Т. 44. С. 21–31.

310. Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. *Ленін В. І. ПЗТ*. Київ : Політвидав України, 1974. Т. 41. С. 151–201.

311. Леонтович В. Спомини утікача. Берлін : Вид-во «Українське слово», 1922. 154 с.

312. Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким / підгот. Н. І. Миронець. *Український історичний журнал*. 1997. № 5. С. 123–135.

313. Любченко П. Вплив контр-революції на класову диференціацію українського селянства. *Коммунист / Коммуніст*. Київ, 1920. № 1. С. 7–8.

314. Лях С. Р. Сповідь сільського інтелігента минулого століття: Д. З. Лях. Спогади про життя моє. *Південна Україна*. 2000. № 2. С. 7–44.

315. Мазуркевич. Комнезами і земельна політика. *Коммунист / Коммуніст*. Київ, 1920. № 2. С. 59–61.

316. Мазуркевич Г. Земельна справа на Україні за три роки Революції. *Коммунист / Коммуніст*. Київ, 1920. № 3. 7 листопада. С. 122–124.

317. Майлер Б. Б. Партробота на селі в 1904–1905 гг. *1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине. Сборник материалов и*

воспоминаний. Одесса : Комиссия при Одесском окрисполкоме по орг. празднов. 20-летия революции 1905 года, 1926. Кн. 2. С. 183–187.

318. Мандрика М. І. Децо за роки 1917 та 1918 (З моїх неопублікованих споминів). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1977. № 1-2. С. 85–95.

319. Мануильский Д. Кризис сельского хозяйства и коллективизация. *Коммунист*. Харьков, 1921. № 6. С. 9–12.

320. Мануильский Д. О нашей политике в деревне. *Коммунист*. Харьков, 1920. № 2. 10 июня. С. 5–8.

321. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради. *Український історик*. 1973. № 3–4. С. 99–112.

322. Мартынов А. Мои украинские впечатления и размышления. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1923. 76 с.

323. Материалы по истории аграрной революции в России / под общей ред. Л. Крицмана. Москва : Изд-во Ком. академии, 1928. Т. 1. 799 с.

324. Материалы по истории аграрной революции в России / под общей ред. Л. Крицмана. Москва : Изд-во Ком. академии, 1929. Т. 2. 363 с.

325. Махно Н. Воспоминания. Киев : Україна, 1991. Кн. 1: Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 год). 217 с.

326. Мелешко Ф. Глодоси в часі національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7–8. С. 20–24.

327. Мемуари Михайла Алексеєва. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій / Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. Т. 5. Кн. 2. С. 489–770.

328. Меньшевики. Документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 1996. 515 с.

329. Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Київ : Веселка, 1981. 367 с.

330. Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 1. С. 10–14.

331. Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 2. С. 5–9.

332. Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог / редкол.: В. П. Ляхоцький (гол. ред.) та ін. Київ : [Б. в.], 2000. 210 с.

333. Молодик М. В. Спомини. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій / Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. Т. 5. Кн. 1. С. 321–376.

334. Мороз П. Селянська культура цукрових буряків і с.-госп. кооперація. *Сільський господар*. 1919. Ч. 5–6. 15 березня. С. 21–27.

335. Москаленко К. А. Крестьянское движение после Февральской революции. *1917 год в деревне (воспоминания крестьян)* / сост. И. В. Игрицкий. Москва : Изд-во политической литературы, 1967. С. 201–211.

336. Нагорный И. Бахмут в годы революции. *Борьба за Октябрь на Артемовщине: сборник воспоминаний и статей* / под. ред. М. Острогорского. Харьков : Пролетарий, 1929. С. 256–265.

337. Найми. *Сільський господар*. Київ, 1918. Ч. 10. 15 листопада. С. 40.

338. Немзер С. Наша работа в деревне. *1905 год на Полтавщине. Сборник*. Полтава : [Б. в.], 1925. С. 85–88.

339. Нессин Н. Век прожить – не ниву перейти. *Российская и советская деревня первой половины XX века глазами крестьян: Взгляд из эмиграции* / сост. Н. Ф. Гриценко. Москва : Русский путь, 2009. С. 197–212.

340. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва : РОССПЭН, 2006. 1000 с.

341. Нестуля О. О. До характеристики громадського руху кінця XIX – початку XX ст. на Полтавщині (автобіографія Я. К. Імшенецького). *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1997. № 1–2. С. 39–44.

342. Объединение крестьян. *Вестник Временного правительства*. 1917. № 41. 27 апреля.

343. Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг.: в 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 2001. Т. 1: 1906–1908 гг. 926 с.

344. Одиннадцатый съезд РКП(б). Март – апрель 1922 г. Стенографический отчет. Москва : Госполитиздат, 1961. 873 с.

345. Октябрь на Одешине. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. Одесса : Одесская окр. Октябр. комиссия и истпартотдел окркома КП(б)У, 1927. 492 с.

346. Опора партії на селі. Спогади активних учасників комітетів незаможних селян України / упоряд.: М. Д. Березовчук та ін. Київ : Вид-во політ. літ-ри Укр., 1971. 316 с.

347. Остапенко. Борьба с самостийниками в Глодоссах. *Годы борьбы. 1917–1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине*. Зиновьевск : Зиновьевская окружная Октябрьская комиссия, 1927. С. 27–29.

348. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. 1900–1922 гг.: в 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 1996. Т. 1: 1900–1907 гг. 686 с.

349. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы: в 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 2001. Т. 2: Июнь 1907 г. – февраль 1917 г. 584 с.

350. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы: в 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 2000. Т. 3. Ч. 1. Февраль – октябрь 1917 г. 960 с.

351. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы: в 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 2000. Т. 3. Ч. 2. Октябрь 1917 г. – 1925 г. 1055 с.
352. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы / редкол.: В. И. Юрчук (председ.) и др. Киев : Политиздат Украины, 1988. 258 с.
353. Петрів В. Спомини з часів Української революції (1917–1921). Львів : Червона калина, 1927. Ч. 1. До Берестейського миру. 180 с.
354. Петровский Г. И. Пять лет Советской власти на Украине. Харьков : Госуд. изд-во Украины, 1924. 45 с.
355. Петровський Г. І. Великий початок (Спогади старого більшовика). Київ : Політвидав України, 1969. 64 с.
356. Петровський Г. І. З революційного минулого. Київ : Держ. вид-во політич. літ-ри УРСР, 1958. 147 с.
357. Під гнітом німецького імперіалізму (1918 р. на Київщині). Статті, спогади, документи, хроніка / за ред. В. Манілова. Київ : Держ. вид-во Укр., 1927. 304 с.
358. Підсумки аграрної революції на Україні. Харків : Наркомзем УСРР, 1923. 8 с., 5 арк. схем.
359. Плеханов Г. В. Наши разногласия. *Плеханов Г. В. Избранные философские произведения*: в 5-ти т. Москва : Госполитиздат, 1956. Т. 1. С. 115–370.
360. Плеханов Г. В. Передовая из «Черного Передела» № 2. *Плеханов Г. В. Сочинения* / под ред. Д. Рязанова. Москва ; Петроград : Госуд. изд-во, 1923. Т. 1. С. 122–131.
361. Плеханов Г. В. Черный Передел. *Плеханов Г. В. Сочинения* / под ред. Д. Рязанова. Москва ; Петроград : Госуд. изд-во, 1923. Т. 1. С. 109–117.
362. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине (сборник документов и материалов)

/ под ред. С. М. Короливского. Киев : Госуд. изд-во полит. лит-ры УССР, 1951. 509 с.

363. Погромы в Сумском уезде (От нашего корреспондента). *Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины*. 1918. № 8. 23 июня. С. 5.

364. Подвойский Н. И. На Украине. Статьи. Киев : Изд. полит. управл. Народ. ком-та по воен. делам Укр., 1919. 39 с.

365. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи й матеріали / за ред. М. І. Мехеди. Вінниця : Вінницьке обл. книжково-газетне вид-во, 1959. 487 с.

366. Польський Союз хліборобів на Поділля. *Народна Воля*. 1917. 19 серпня.

367. Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы: в 2-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 1: 1905–1910 гг. 720 с.

368. Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы: в 2-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 2: 1911–1917 гг. 816 с.

369. Приговоры и наказания крестьян Центральной России. 1905–1907 гг. Сборник документов / под ред. В. П. Данилова и А. П. Корелина. Москва : Эдиториал УРСС, 2000. 416 с.

370. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой русской революции. *Вопросы истории*. 1990. № 2, 5, 6, 9, 12; 1991. № 12; 1992. № 10.

371. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой русской революции. *Вопросы истории*. 1990. № 9. С. 164–174.

372. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой русской революции. *Вопросы истории*. 1990. № 12. С. 154–171.

373. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой русской революции. *Вопросы истории*. 1991. № 12. С. 176–191.

374. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой русской революции. *Вопросы истории*. 1992. № 10. С. 161–190.

375. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Апрель – май 1907 года. Протоколы. Москва : Госполитиздат, 1963. 951 с.

376. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 764 с.

377. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. 1083 с.

378. Раковский Х. Борьба за освобождение деревни. Харьков : Изд-е Политотдела Укрсовтрударма, 1920. 59 с.

379. Раковский Х. Г. Комитеты незаможных селян и новая экономическая политика: Доклад на заседании 3-го Всеукраинского съезда комитетов незаможных селян 15 мая 1923 года. Харьков : Госуд. изд-во Укр., 1923. 70 с.

380. Раковский Х. Г. Пять лет украинской советской власти: Речь на торжественном заседании Харьковского горсовета 16-го июля 1923 г. Харьков : Госуд. изд-во Укр., 1923. 38 с.

381. Революційне минуле Старобільщини / укл. В. О. Щепетильников. [Старобільськ] : Видання окр. ювіл. комісії, 1927. 51 с.

382. Рибалка І. К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. Харків : Основа, 1999. 200 с.

383. Росс К. Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. *Архив русской революции, изданный Г. [И.] В. Гессеном*: в 22 т. [Репринт. изд.]. Москва : «Терра», Политиздат, 1991. Т. 1. С. 288–294.

384. Рубель В. Історія... Запоріжжя : Тандем-У, 2003. 132 с.

385. Сборник законов о российском дворянстве: На основании офиц. изд. Законов о состояниях 1899 г. с доп. из др. частей Свода законов, из Полн. собр. законов и по новейшим узаконениям и с разъяснениями по решениям и

определениям Правительствующего сената и по циркулярам М-ва вн. дел / сост. Г. Блосфельдт. Санкт-Петербург : Тип. Д. В. Чичинадзе, 1901. XII, 443 с.

386. Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии: Общее положение о крестьянах (Особ. прил. к т. 9 Зак. о сост., изд. 1902 г. и по прод. 1906, 1908 и 1909 гг.). 7-е изд. Санкт-Петербург : Тип. Мин-ва внутренних дел, 1911. XXXI, 872 с.

387. Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург : Госуд. типография, [Б. г.]. Т. IX. Законы о состояниях. Изд. 1899 года. 412 с.

388. Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург : Госуд. типография, 1902. Т. 9: Особое приложение. Положения о сельском состоянии. 791 с.

389. Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 г. Стенографический отчет. Москва : Госполитиздат, 1962. 401 с.

390. Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.: збірник документів і матеріалів / упоряд.: Т. А. Клименко, С. В. Корновенко, В. М. Мельниченко, Ю. Г. Пасічна. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 180 с.

391. Семенов С. Т. Двадцать пять лет в деревне. Петроград : Жизнь и знание, 1915. 371 с.

392. Сенченко И. А. Крестьянский революционный кружок в селе Обтово. *1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний.* Конотоп : [Б. в.], 1925. С. 57–68.

393. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. 493 с.

394. Сокол К. Идеал и действительность. *Российская и советская деревня первой половины XX века глазами крестьян: Взгляд из эмиграции* / сост. Н. Ф. Гриценко. Москва : Русский путь, 2009. С. 157–178.

395. Сообщения с мест (От наших корреспондентов). *Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины.* 1918. № 13–15. 12 августа. С. 8–9.

396. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві. Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. Харків : Вид-я управління справами РНК УСРР, 1928. 66 с.
397. Союз землевласників. *Народна Воля*. 1917. 25 серпня.
398. Становище селян. *Сільський господар*. Київ, 1918. Ч. 12. 15 грудня.
399. Статистико-економічний очерк Винницького уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905–1910 гг. Доклад Винницкому уездному комитету по делам земского хозяйства Винницкого предводителя дворянства графа Д. Ф. Гейдена. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1910. 45 с.
400. Стаття крестьянина И. Н. Ольховика. *1917 год в деревне* / под ред. Я. А. Яковлева. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1929. С. 185–189.
401. Стенографический отчет Губернского продовольственного съезда. Екатеринослав, 1922. 160 с.
402. Стенографічний відчит 3-го Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. 15–20 травня 1923 р. Харків : Видання керування справами ВУЦВК, 1923. 242 с.
403. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): збірник документів та матеріалів / упоряд.: К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. Вінниця : О. Власюк, 2008. 208 с.
404. Съезд земельных собственников. *Вестник Временного правительства*. 1917. № 60. 21 мая.
405. Съезды и конференции конституционно-демократической партии: в 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 1997. Т. 1: 1905–1907 гг. 744 с.
406. Съезды и конференции конституционно-демократической партии: в 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 2000. Т. 2: 1908–1914 гг. 655 с.

407. Съезды и конференции конституционно-демократической партии: в 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва : РОССПЭН, 2000. Т. 3. Кн. 1: 1915–1917 гг. 831 с.
408. Терпигорев С. Н. Оскудение. «Благородные». Санкт-Петербург ; Москва : Изд-е книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. Т. 1: Отцы. 562 с.
409. Трейдуб П. Гражданская война на селе. *Борьба за Октябрь на Артемовщине: сборник воспоминаний и статей* / под. ред. М. Острогорского. Харьков : Пролетарий, 1929. С. 358–371.
410. III Губсъезд комитетов незаможных селян Екатеринославской губернии (12–14 февраля 1922 г.). Екатеринослав, 1922. 56 с.
411. Третий съезд РСДРП. Апрель – май 1905 года. Протоколы. Москва : Госполитиздат, 1959. 782 с.
412. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2002. 255 с.
413. Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917-1920 гг.). Сборник документов и материалов / редкол.: Г. Д. Базилевич и др. Полтава : [Б. и.], 1957. 228 с.
414. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / отв. ред. С. М. Кафтарьян. Сумы, 1957. 392 с.
415. Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917–1920 рр. Збірник документів та матеріалів / ред. С. О. Стеценко. Черкаси : Черкаське обл. вид-во, 1957. 303 с.
416. 1905 год в Харькове / под ред. С. Крамера. [Харьков] : Пролетарий, 1925. Сб. 1. 367 с.
417. 1917 год в деревне / под ред. Я. А. Яковлева. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1929. 360 с.
418. 1917 год в деревне (воспоминания крестьян) / сост. И. В. Игрицкий. Москва : Изд-во политической литературы, 1967. 288 с.

419. 1917 год на Киевщине. Хроника событий / под ред. В. Манилова. Киев : Госуд. изд-во Украины, 1928. 583 с.
420. Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1918: довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: А. П. Гриценко, О. Й. Щусь. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 402 с.
421. Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1919: довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. О. Бойко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 236 с.
422. Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1920: довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. О. Михайлова. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 311 с.
423. Україна: Хроніка ХХ століття. Рік 1921: довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: О. Мовчан. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. 289 с.
424. Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1922: довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. О. Мовчан. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 335 с.
425. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів / ред. Н. Л. Юзбашева. Дніпро : Ліра, 2016. 370 с.
426. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у-2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 1. 590 с.
427. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у-2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 2. 424 с.
428. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: документи і матеріали / відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.
429. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Февраль 1917 – апрель 1918 гг.: сборник документов и материалов / сост. Л. В. Гусева и др. Харьков : Обл. изд-во, 1957. 546 с.

430. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов / под. ред. И. К. Рыбалки. Харьков : Прапор, 1973. 323 с.
431. Хименко Гр. Українська культура за три роки революції. *Коммунист / Коммуніст*. Киев, 1920. № 3. 7 ноября. С. 125–126.
432. Царенко В. П. За землю, за владу трудящих. *Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції* / відп. ред. К. І. Каковський. Київ : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. С. 341–351.
433. Ціпко С. Мої спомини про минуле... *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій / Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. Т. 5. Кн. 2. С. 771–804.
434. Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905–1920. Москва : Центрполиграф, 2007. 430 с.
435. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. Київ : Альтернативи, 2003. 528 с.
436. Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель – май) 1906 года. Протоколы. Москва : Госполитиздат, 1959. 713 с.
437. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Київ : Темпора, 2003. 416 с.
438. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): у 2-х т. Київ : Темпора, 2004. Т. 1. 428 с.
439. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919): у 2-х т. Київ : Темпора, 2004. Т. 2. 464 с.
440. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. 640 с.
441. Члены Государственной Думы: (портреты и биографии): Первый созыв, 1906–1911 г.: (сессия продолжалась с 27 апреля по 9 июля 1906 г.) / сост. М. М. Боиович. Москва : Т-во И. Д. Сытина, 1906. 508 с.

442. Чубар В. Я. Рік господарської роботи на Україні. *Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні* / упор. З. М. Громова та ін. Київ : Вид-во політич. літ-ри України, 1967. С. 593–603.
443. Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы. Москва : Госполитиздат, 1958. 487 с.
444. Шлихтер А. Г. Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти. Москва : Наука, 1975. 448 с.
445. Шліхтер О. Підсумки аграрної політики за 10 років. *Український землевпорядник*: журнал землевпорядної секції ВУК профспілки сільськогосп. та лісових робітників СРСР. Харків, 1927. № 10–11. С. 5–19.
446. Шліхтер О. Г. Продовольча справа за років громадянської війни. Харків : Партвидав «Пролетар», 1932. 356 с.
447. Штерев И. И. Семья Штеревых. *Мемуари та щоденники*. Ч. 2 / упоряд.: А. Бойко, В. Мільчев / Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006. Т. 9. С. 160–509.
448. Що діється на Україні. *Воля*. 1917. 27 серпня.
449. Що діється на Україні. Полтавщина. Хорол. *Воля*. 1917. 16 липня.
450. Щоденник мешканця села Вознесенка Трохима Кармазя (1906–1918) / упоряд.: Ю. Каптюх, В. Стойчев, В. Кармазіна / Вознесенські старожитності. Запоріжжя, 2010. Вип. 1. 158 с.
451. Эльцин Б. Работа среди крестьян (Воспоминания). *1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине. Сборник статей и воспоминаний*. Одесса : Комиссия при Одесском окрисполкоме по орг. празднов. 20-летия революции 1905 года, 1925. С. 60–72.
452. Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887. Москва : Мысль, 1987. 636 с.
453. Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. Харьков : ЦСУ УССР, 1924. 37 с.

454. Ярошенко І. Щоденник. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій / Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. Т. 5. Кн. 1. С. 261–320.

III. ЛІТЕРАТУРА

455. Абразумова О. М., Корновенко С. В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. 190 с.

456. Абуков С. Н. Помісне дворянство Катеринославської губернії в 1877–1905 рр.: соціально-економічний вимір: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2012. 19 с.

457. Авраменко А. М. Земельная аренда на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX века. *Россия сельская. XIX – начало XX века* / отв. ред. А. П. Корелин. Москва : РОССПЭН, 2004. С. 163–189.

458. Аграрная история XX века: историография и источники / под ред. Н. С. Кабытовой, П. С. Кабытова, В. В. Кондрашина. Самара : Изд-во «Самарский университет», 2014. 486 с.

459. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Обзоры по районам: Б. Б. Веселовского и др. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1908. Ч. 2. 544 с.

460. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / упоряд.: Ю. О. Васильєва та ін. Вид. друге. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. 400 с.

461. Алаторцева А. И. А. В. Шестаков – историк революции. *История и историки. Историографический ежегодник. 1976* / отв. ред. М. В. Нечкина. Москва : Наука, 1979. С. 284–299.

462. Алексеева Г. Д. Истпарт: основные направления и этапы деятельности. *Вопросы истории*. 1982. № 9. С. 17–29.

463. Анишев А. Очерки истории гражданской войны. 1917–1920 гг. Ленинград : Госуд. изд-во, 1925. 288 с.

464. Анненский Н. Ф. Общія теченія финансовой политики государства. *Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности* / изд. Н. Н. Львова и А. А. Стаховича, при участии ред. газ. «Право». Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 2: Сборник статей Н. Ф. Анненского, М. Я. Герценштейна, А. И. Каминка и др. С. 552–656.

465. Анфимов А. М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте в Европейской России в конце XIX – начале XX в. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1959* / отв. ред. В. К. Яцунский. Москва : Изд-во АН СССР, 1961. С. 286–307.

466. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). Москва : Наука, 1969. 394 с.

467. Анфимов А. М. Налоги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале XX века (1901–1912 гг.). *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г.* / отв. ред. В. К. Яцунский. Минск : Наука и техника, 1964. С. 489–505.

468. Анфимов А. М. П. А. Столыпин и российское крестьянство. Москва : Ин-т рос. ист., 2002. 300 с.

469. Анфимов А. М. Помещичье хозяйство России в годы первой мировой войны (до Февральской революции). *Исторические записки*. Москва : Изд-во АН СССР, 1957. Т. 60. С. 124–175.

470. Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 гг. Москва : Наука, 1984. 232 с.

471. Архірейський Д. В. Аграрні передумови махновського руху (до проблеми земельних відносин та диференціації селянства Південної України у переддень революції 1917 р.). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*: зб. наук. пр. / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ : Вид-во ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. С. 68–86.

472. Архірейський Д. В. Діяльність воєнних нарад України в 1920–1924 роках (на матеріалах південних губерній): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 16 с.

473. Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917–1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 40 с.

474. Атоян О. Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 годов. Луганск : РИО ЛАВД, 2003. 512 с.

475. Атоян О. Н. Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания. Луганск : РИО ЛАВД, 2003. 530 с.

476. Атоян О. Н. Утопия безвластия. Крестьянское правосознание в историко-правовой реальности 1917–1921 годов (на примере анархо-махновщины). Луганск : РИО ЛГУВД им Э. А. Дидоренко, 2010. 600 с.

477. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997. Т. 1: От прошлого к будущему. 804 с.

478. Бабашкин В. В. Россия в 1902–1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации. Москва : Изд-во РГАЗУ, 2007. 232 с.

479. Байер М. Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв'язання аграрної справи. Київ ; Відень, 1920. 23 с.

480. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905–1917 гг. *Вопросы истории*. 1992. № 1. С. 19–31.

481. Балабанов М. С., Дан Ф. И. Рабочие депутаты в первой Государственной Думе. Санкт-Петербург : Н. Глаголев, [1907]. 175 с.

482. Баринова Е. П. Власть и помещное дворянство России в начале XX века. Самара : Изд-во «Самарский университет», 2002. 364 с.

483. Баринова Е. П. Власть и помещное дворянство России начала XX века: итоги и перспективы изучения. *Вестник СамГУ*. 2004. № 1 (31). С. 83–90.

484. Баринова Е. П. Влияние социальных изменений на эволюцию самосознания дворянства в начале XX в. *Социологический диагноз культуры российского общества второй половины XIX – начала XXI вв.*: материалы всероссийской научной конференции / под. ред. В. В. Козловского. Санкт-Петербург : Интерсоцис, 2008. С. 110–112.

485. Баринова Е. П. Дворянство и крестьянство: трансформация отношений в годы первой русской революции. *Аграрная сфера в контексте российских модернизаций XVIII–XX веков: макро- и микропроцессы*: сб. статей / науч. ред. Г. Е. Корнилов, В. А. Лабузов. Оренбург : Изд-во ГУ «РЦРО», 2010. С. 52–57.

486. Баринова Е. П. Дворянство России второй половины XIX – начала XX века: современная историография. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2014. Т. 16. № 3 (2). С. 548–557.

487. Баринова Е. П. Образ власти в сознании дворянства. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2008. Т. 10. № 4. С. 1034–1039.

488. Баринова Е. П. Объединенное дворянство об актуальных вопросах развития России. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2006. Т. 8. № 3. С. 728–739.

489. Баринова Е. П. Российское дворянство в начале XX века: социокультурный портрет. Самара : Самарский университет, 2006. 380 с.

490. Баринова Е. П. Эволюция общественно-политических взглядов российского дворянства в начале XX века. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2002. № 8. С. 50–55.

491. Безносков О. І. Політичні та соціально-економічні процеси у німецьких і менонітських поселеннях Півдня України після закінчення громадянської війни (1918–1920 рр.). *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2003. Вип. 11. С. 46–57.

492. Безносів О. І. Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917–1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2010. 331 с.

493. Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917–1920 рр. *Україна модерна*. 2005. № 9. С. 69–76.

494. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / пер. с англ. Б. Пинскера. Москва : Новое литературное обозрение, 2004. 346 с.

495. Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. Київ : Політвидав України, 1965. 123 с.

496. Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень. Київ : Вид-во політ. літ-ри України, 1976. 149 с.

497. Березовчук Н. Д. Комитеты незаможных селян Украины. Исторический очерк (1920–1933 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Киев, 1967. 73 с.

498. Березовчук Н. Д., Бондаренко Г. В. Пролетарская опора в деревне. К истории комитетов бедноты на Украине. Киев : Вища школа, 1986. 115 с.

499. Берестовий А. І., Корновенко С. В. Податкові платежі селянства Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2015. 212 с.

500. Беркевич А. Б. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 г. *Исторические записки*. Москва : Изд-во АН СССР, 1947. Т. 23. С. 3–43.

501. Беспалов С. В. «Записки» представителей дворянства как источник по аграрной истории России конца XIX – начала XX в. *Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы X–XXI вв.: источники и методы исследования*: материалы XXXII сессии симпозиума по аграрной истории

Восточной Европы / отв. ред. Е. Н. Швейковская. Рязань : Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина, 2012. С. 239–246.

502. Беспалов С. В. Причины и характер аграрного кризиса в Центрально-Европейской России в восприятии российской бюрократии на рубеже XIX–XX вв. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.* / отв. ред. Е. Н. Швейковская. Москва ; Брянск : РИО Брянского госуд. ун-та, 2012. С. 306–315.

503. Беспалов С. В. Российская власть перед вызовом аграрного кризиса конца XIX – начала XX в. *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. ст.* / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : МГОСГИ, 2013. С. 155–159.

504. Білоус А. О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905–1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1993. 32 с.

505. Білоцерківський В. Я. Питання аналізу та використання праць радянських істориків. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.) / упоряд. В. Г. Сарбей. Харків, 1995. С. 106–110.

506. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905–1907). Київ : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1955. 247 с.

507. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / пер. З. Борисюк. Київ : Критика, 1998. 334 с.

508. Бовыкин В. И. Экономическое развитие России и революционное движение. *Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы международного colloquiuma историков* / отв. ред. В. С. Дякин. Санкт-Петербург : Наука, 1992. С. 199–210.

509. Богдашина О. М. Життєві стратегії істориків радянської України 1920–1930-х рр. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 11. С. 80–94.

510. Бойко Я. В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая пол. XIX – начало XX в.). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ, 2002. С. 91–96.

511. Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини XIX – початку XX ст. в радянській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні* / відп. ред. О. А. Удод. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2011. Вип. 21. С. 238–257.

512. Бондар В. Вітчизняні селянствознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби. *Історіографічні дослідження в Україні* / відп. ред. О. А. Удод. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2008. Вип. 19. С. 178–210.

513. Бондар В. В. Нові методологічні підходи вітчизняної історіографії у дослідженнях українського селянства пореформеного періоду. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ, 2008. С. 81–87.

514. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 128 с.

515. Бондаренко М. И. В. И. Ленин о национализации земли и ее осуществление на Украине: дис. ... канд. экон. наук / Харьковский государственный университет им. А. М. Горького. Харьков, 1968. 303 с.

516. Борисов В. И., Чернобаев А. А. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918). Москва : Архивно-информ. агент-во; Луганск : Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997. 148 с.

517. Борисов В. І. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1993. 48 с.

518. Борисов В. І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). Луганськ : Ред. вид-во, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991. 130 с.

519. Боровой С. Я., Коциевский А. С. К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села в пореформенный период. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1971 г.* / отв. ред. В. Л. Янин. Вильнюс : Минтис, 1974. С. 270–279.

520. Бородин А. П. Объединенное дворянство и аграрная реформа. *Вопросы истории.* 1993. № 9. С. 33–44.

521. Бржеский Н. К. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1897. III, 427 с.

522. Булдаков В. П. Имперство и российская революционность (Критические заметки). *Отечественная история.* 1997. № 1. С. 42–60.

523. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. Москва : РОССПЭН, 1997. 376 с.

524. Бутенко В. І. Колгоспне будівництво на Україні періоду громадянської війни у радянській історіографії. *Історіографічні дослідження в Українській РСР* / відп. ред. І. О. Гуржій. Київ : Наукова думка, 1972. Вип. 5. С. 57–61.

525. Варгатюк П. Л. Більшовицькі організації України в період першої світової війни і Лютневої революції в Росії. *Український історичний журнал.* 1984. № 8. С. 138–146.

526. Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і створення та діяльність більшовицьких організацій Придніпров'я і Донбасу (1894–1907 рр.). *Український історичний журнал.* 1981. № 4. С. 69–80.

527. Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період. Київ : Політвидав України, 1990. 141 с.

528. Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / ред.: А. К. Дживелегов, С. П. Мельгунов, В. И. Пичета. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. Т. 6. 354 с.

529. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2007. 992 с.

530. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.: у 2-х т. Рівне : Рівненська друкарня, 2005. Т. 1. 472 с.

531. Верстюк В. Занепад інститутів революційної влади та наростання соціального екстремізму в Україні в другій половині 1917 року. *Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.* Зб. наук. ст. / гол. ред. В. Ф. Верстюк. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 76–110.

532. Верстюк В. Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація. *Україна – Росія: діалог історіографій*: матеріали міжнар. наук. конф. / відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ ; Чернігів : Деснянська правда, 2007. С. 128–134.

533. Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію: История национальных политических партий России. Москва : РОССПЭН, 1997. 406 с.; Л. Г. Протасов. Всероссийское учредительное собрание: история рождения и гибели. Москва : РОССПЭН, 1997. 368 с.; В. П. Булдаков. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. Москва : РОССПЭН, 1997. 376 с. *Український гуманітарний огляд.* Київ : Критика, 2000. Вип. 3. С. 107–122.

534. Верстюк В. Ще раз про селянську тему в Українській революції: Андреа Грациози. Большевики и крестьянство на Украине, 1918–1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. Москва : АИРО-XX, 1997. 199 с. *Український гуманітарний огляд.* Київ : Критика, 1999. Вип. 2. С. 75–91.

535. Верстюк В. Ф. Антисоціалістичний повстанський рух і диктатура пролетаріату: історія протистояння. *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого*. Зб. наук. пр. / гол. редкол. В. Ф. Верстюк. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 308–343.

536. Верстюк В. Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістической революції и громадянської війни на Україні (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми. *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 8–23.

537. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ : Наук. думка, 1991. 368 с.

538. Верстюк В. Ф. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні. *Український історичний журнал*. 1983. № 10. С. 136–145.

539. Верстюк В. Ф. Розгортання соціалістичної революції в українському селі у 1919 р. *У боротьбі за Жовтень*: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. М. Гамрецький. Київ : Наукова думка, 1981. С. 127–140.

540. Верховцева І. Г. Повсталі громади: самоврядування селян у Російській імперії в умовах суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2018. Вип. 19. С. 18–27.

541. Верховцева І. Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902–1907 роках як початковий етап селянської революції. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 58–69.

542. Верховцева І. Г. «Порадившись між собою, одноголосно приговорили...»: практика проведення сходів і становлення правосвідомості та самоврядування селян в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 103–108.

543. Верховцева І. Г. Самоврядування селян у Російській імперії як чинник селянської революції початку ХХ ст. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 18. С. 8–20.

544. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух. *Чорноморський літопис: науковий журнал*. Миколаїв : Вид. ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 10. С. 12–20.

545. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02. Черкаси, 2019. 40 с.

546. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії за умов Першої світової війни (1914 – лютий 1917 р.). *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. праць / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014–2015. Вип. 8–9. С. 175–178.

547. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування та земство в Росії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 13. С. 15–25.

548. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування versus селянська бюрократія: до питання модернізації аграрного ладу в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 10. С. 213–217.

549. Верхоляк І. М. Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1993. 22 с.

550. Веселовский Б. Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.). Санкт-Петербург : Зерно, 1907. 172 с.

551. Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.). Дніпропетровськ ; Дніпродзержинськ : Поліграфіст, 2001. 245 с.

552. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20). *Український історик* / гол. ред. Л. Винар. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. № 3–4. С. 5–60.

553. Вишне夫斯基 Н. Помещичьи хозяйства, как участники производства с.-х. продуктов в довоенной России (Опыт экспертной оценки). *На аграрном фронте*. 1927. № 3. С. 61–69.

554. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / редкол.: В. А. Смолій (голова). Київ : Інститут історії НАН України, 2013. Т. 2. 812 с.

555. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / за ред. В. Лободаєва. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 400 с.

556. Вовк О. В. Українське село і більшовицька влада наприкінці 10-х – на початку 20-х рр. ХХ ст. *Література та культура Полісся* / відп. ред. Г. В. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Вип. 69. Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях. С. 156–165.

557. Вовк Ю. І. Аграрне перенаселення в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: проблеми та наслідки. *Український селянин* : зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 264–268.

558. Вовк Ю. І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. Вип. 9. С. 129–131.

559. Вовк Ю. І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський державний технологічний університет. Черкаси, 2002. 184 с.

560. Водотика С. Г. Исторична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. Херсон : ХЮІ ХНУВС, 2006. 336 с.
561. Волин М. История КП(б)У в сжатом очерке. Харьков : Пролетарий, 1930. 197 с.
562. Волобуев П. В. Экономическая политика Временного правительства. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. 483 с.
563. Волошенко В. О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920–1933 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2003. 20 с.
564. Волошко О. О. «Всеросійський союз земельних власників» на захисті принципу приватної власності (літо – осінь 1917 р.). *Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Черкаси, 2001. Вип. 3. С. 215–218.
565. Вольф М. М. Сільське господарство України на десяти роковини Жовтня. Харків : ЦСУ УСРР, 1927. 90 с.
566. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: курс лекцій. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 336 с.
567. Ворончук І. Чого нам бракує до розуміння історії селянства (до постановки проблеми). *Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича*. 26–27 березня 1998 року: доповіді та повідомлення / упор. і ред. А. М. Катренко. Київ : [Б. в.], 1999. С. 233–239.
568. Воронянський О. В. Економічна політика Центральної Ради: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 1995. 214 с.
569. Вронский О. Г. Государственная власть России и крестьянская община в годы «великих потрясений» (1905–1917). Москва : [Б. в.], 2000. 418 с.
570. Всемирная история государства и права: Энциклопедический словарь / под ред. А. В. Крутских. Москва : ИФРА-М, 2001. 398 с.
571. Вылцан М. А., Емец В. А., Слепнев И. Н. Виктор Петрович Данилов – фронтовик, гражданин, ученый, борец за демократию и свободу.

Данилов В. П. *История крестьянства России в XX веке. Избранные труды*: в 2-х ч. Москва : РОССПЭН, 2011. Ч. 1. С. 16–68.

572. Гамрецкий Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. Киев : Наукова думка, 1987. 439 с.

573. Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія про селянство України в 1917 р. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія* / гол. ред. А. Г. Шевелєв. Київ : Наук. думка, 1977. Вип. 3. С. 82–109.

574. Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. *Історіографічні дослідження в Українській РСР* / відп. ред. Ф. П. Шевченко. Київ : Наук. думка, 1968. Вип. 1. С. 56–75.

575. Ганжа И. Ф. Строительство коллективных хозяйств на Украине в 1920 г.: дис. ... канд. ист. наук / Институт истории АН УССР. К., 1954. 301 с.

576. Ганжа І. Х. Агітпоїзд ВУЦВК імені В. І. Леніна на Україні в 1920–1921 рр. і участь в його роботі Г. І. Петровського. *Український історичний журнал*. 1958. № 1. С. 61–71.

577. Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні (1917–1920 рр.). Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 152 с.

578. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). Київ : Інститут історії НАН України, 2000. 208 с.

579. Генкина Э. Б. Государственная деятельность В. И. Ленина. 1921–1923. Москва : Наука, 1969. 520 с.

580. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. Москва : Наука, 1990. 264 с.

581. Герасименко О. Переселенська політика на Лівобережжі під час столипінської аграрної реформи. *Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал*. 2011. № 6. С. 82–88.

582. Герасименко О. Участь жінок у селянському русі на Лівобережній Україні (1900–1917 рр.). *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, А. І. Кузьмінський. Черкаси, 2007. С. 252–257.

583. Герасименко О. В. Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 р. (За матеріалами місцевого архіву). *Література та культура Полісся* / відп. ред. Г. В. Самойленко. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. Вип. 29. С. 145–152.

584. Герасименко О. В. Висвітлення селянського руху (1900 – лютий 1917 рр.) на Лівобережжі в сучасній історіографії. *Сумська старовина*. 2012. № XXXVI–XXXVII. С. 35–43.

585. Герасименко О. В. До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку ХХ ст. *Література та культура Полісся* / відп. ред. Г. В. Самойленко. Ніжин : НДПУ, 2002. Вип. 20: Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (ХІ–ХХ століття). С. 115–121.

586. Герасименко О. В. З історії селянських виступів у Харківській губернії на початку ХХ ст. (1900 – лютий 1917 рр.). *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. Вип. 7. С. 96–99.

587. Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2008. 20 с.

588. Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський державний інститут економіки і управління. Чернігів, 2007. 285 с.

589. Герасименко О. В. Соціально-економічні передумови активізації селянського руху в Лівобережній Україні на початку ХХ ст. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 13. С. 102–106.

590. Герасименко О. В. Спроба створення «селянських республік» на Слобожанщині в роки першої революції 1905–1907 рр. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 29–33.

591. Герасимчук О. Виступи селянства Чернігівської губернії проти столипінського землевпорядкування в роки Першої світової війни (серпень

1914 – червень 1917 р.). *Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал*. 2012. № 3–4. С. 102–110.

592. Гессен В. Основы правопорядка. *Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности* / изд. Н. Н. Львова и А. А. Стаховича, при участии ред. газ. «Право». Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 1. С. 41–97.

593. Гетрелл П. Экономическое и социальное развитие России в начале XX в. *Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы международного colloквиума историков* / отв. ред. В. С. Дякин. Санкт-Петербург : Наука, 1992. С. 182–187.

594. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы). Москва : Госфиниздат, 1960. 415 с.

595. Глазунов Г. О. Уперше про наукові переконання «шкідника» з українського Наркомату землеробства. *Історія науки і біографістика*. 2008. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2008-2/08ggounz.pdf> (дата звернення: 18.02.2020).

596. Глібіщук М. В. Концепція революцій Дж. Голдстоуна. *Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова*. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2018. Вип. 19. С. 63–66.

597. Глодоси. *Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Кіровоградська область / редкол.: Д. С. Сиволап та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1972. С. 541–549.*

598. Голдстоун Дж. Революции. Очень краткое введение / пер. с англ. А. Яковлева. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2015. 192 с.

599. Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Селянство Золотоніського повіту в добу революційних потрясінь початку XX століття: повсякденність та боротьба за землю і волю. *Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова*. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2018. Вип. 19. С. 28–31.

600. Головач Ф. В. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР. Жовтень 1917 р. – червень 1921 р. Київ : Вища школа, 1982. 135 с.

601. Головач Ф. В. Земельна політика Радянської влади і практика радгоспного будівництва на Україні в 1917–1921 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1966. 324 с.
602. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / відп. ред. В. М. Литвин. Київ : Наук. думка, 2003. 888 с.
603. Голубев В. С. Малороссийские губернии. *Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Обзоры по районам: Б. Б. Веселовского и др.* Санкт-Петербург : Общественная польза, 1908. Ч. 2. С. 284–393.
604. Горак В. Динамика аграрной революции на Украине (1917–1921). *Молодежь и актуальные проблемы исторической науки: тезисы общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины (7–9 июня 1989 г., г. Черновцы)*. Киев, 1989. С. 110–114.
605. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): історичне дослідження. Фастів : Поліфаст, 1998. 224 с.
606. Горак В. С. Современные немарксистские концепции роли крестьянства Украины в революционном процессе 1917–1920 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Киев, 1990. 16 с.
607. Горбаньов В. В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2006. 19 с.
608. Горбуров Є. Г. Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. Херсон : ОЛДІ-плюс, 2003. 340 с.
609. Горин П. Историческое обоснование Октябрьской революции в работах М. Н. Покровского. *Пролетарская революция*. 1928. № 10. С. 5–28.
610. Городецький Я. С. Рейс у Донбас агітпоїзда «Октябрьская революция» в 1920 р. *Український історичний журнал*. 1983. № 2. С. 79–84.
611. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. Москва : АИРО-XX, 1997. 199 с.

612. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / пер. с англ. Л. Ю. Пантиной; пер. с фр. В. А. Мильчиной. Москва : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. 136 с.

613. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / пер. М. Прокопович. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 350 с.

614. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2 (1995–1997 рр.). С. 117–137.

615. Гриценко А. П. Заходи Комуністичної партії та органів радянської влади по зміцненню союзу робітничого класу та селянства України у 1920 р. *На захисті завоювань Великого Жовтня*: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. М. Гамрецький. Київ : Наук. думка, 1982. С. 92–117.

616. Гришин А. Д. Селянський рух на Півдні України напередодні першої російської революції. *Український історичний журнал*. 1974. № 12. С. 53–59.

617. Громан В. Г. Новороссийские губернии. *Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Обзоры по районам: Б. Б. Веселовского и др.* Санкт-Петербург : Общественная польза, 1908. Ч. 2. С. 394–535.

618. Гуковский А. К истории аграрной политики русской контрреволюции (Аграрная политика правительства Врангеля). *На аграрном фронте*. 1927. № 6. С. 72–86.

619. Гуковский А. К истории аграрной политики русской контрреволюции (Аграрная политика правительства Врангеля). *На аграрном фронте*. 1927. № 7. С. 69–80.

620. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ : Наукова думка, 1968. 191 с.

621. Давыдов А. Ю. Мещочники и диктатура в России. 1917–1921 гг. Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. 396 с.

622. Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрная революция в России. *Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия* / сост. Т. Шанин. Москва : Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. С. 310–321.

623. Данилов В. П. Насилие против насилия. (Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.). Данилов В. П. *История крестьянства России в XX веке. Избранные труды*: в 2-х ч. Москва : РОССПЭН, 2011. Ч. 2. С. 211–228.

624. Данилов В. П. Некоторые итоги научной сессии по истории советской деревни. *Вопросы истории*. 1962. № 2. С. 20–43.

625. Данилов В. П. По поводу так называемого третьего этапа аграрной революции (Ответ Ю. А. Полякову). *Вопросы истории*. 1962. № 9. С. 208–215.

626. Данилов В. П. Судьбы сельского хозяйства в России (1861–2001 гг.). Данилов В. П. *История крестьянства России в XX веке. Избранные труды*: в 2-х ч. Москва : РОССПЭН, 2011. Ч. 2. С. 630–648.

627. Даценко А. С. Селянство Донбасу в Українській національно-демократичній революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 20 с.

628. Демартино А. П. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1918 – сер. 1920-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 20 с.

629. Денисовец П. М. К вопросу о социальном расслоении крестьянства Украины в восстановительный период (1921–1925 гг.). *Исторические записки*. Москва : Наука, 1967. Т. 80. С. 104–125.

630. Денисовец П. М. Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 1973. № 10. С. 143–148.

631. Десятников І. В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX століття. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2010. 186 с.

632. Десятников І. В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2004. 20 с.

633. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського. *Літопис революції*. 1930. № 2. С. 267–326.
634. Долбилов М. Д. Аграрный вопрос. *Общественная мысль России XVIII – начала XX века: Энциклопедия* / отв. ред. В. В. Журавлев. Москва : РОССПЭН, 2005. С. 11–15.
635. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). Дніпродзержинськ : Вид. відділ ДДТУ, 2004. 379 с.
636. Донченко С. П. Ставлення різних політичних партій до власності і земельного питання (початок XX століття). *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Вип. 11. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. С. 100–110.
637. Дорохова А. П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни. *Український історичний журнал*. 1978. № 8. С. 117–124.
638. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905–1906 гг. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1925. 189 с.
639. Дроздов И. Г. Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905–1906 гг. *Исторические записки*. Москва : Изд-во АН СССР, 1940. № 9. С. 3–30.
640. Дроздов И. Г. Судьбы дворянского землевладения в России и тенденции к его мобилизации. Петроград : Север, 1917. 71 с.
641. Дубінський В. А. Аграрне питання Наддніпрянської України в українській громадсько-політичній думці у 1890-ті – 1917 роки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2009. 20 с.
642. Дубінський В. А. Українська суспільно-політична думка кінця XIX – початку XX ст. про шляхи розв'язання аграрного питання в Наддніпрянщині: історіографія проблеми (1917 – початок 30-х рр. XX ст.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2010. Вип. 3. С. 38–42.

643. Дубінський В. А., Федьков О. М. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. 255 с.

644. Дубровский С. Крестьянство в 1917 году. Москва ; Ленинград : Госиздат, 1927. 148 с.

645. Дубровский С., Граве Б. Крестьянское движение накануне революции 1905 г. *На аграрном фронте*. 1925. № 11–12. С. 107–122.

646. Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. Москва : Изд-во АН СССР, 1956. 168 с.

647. Дубровский С. М. Крестьянство в 1905 г. (Стенограмма доклада на публичном заседании 20 ноября 1925 г.). *Историк-марксист*. 1926. Т. 1. С. 256–279.

648. Дубровский С. М. Очерки русской революции. Москва : Новая деревня, 1923. Вып. 1: Сельское хозяйство. 418 с.

649. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. Москва : Наука, 1975. 398 с.

650. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX в. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 599 с.

651. Дубровский С. М. «Столыпинская реформа». Капитализация сельского хозяйства в XX веке. Ленинград : Прибой, 1925. 302 с.

652. Дудка В. І. Козацький стан як фактор соціально-економічних перетворень на Лівобережній Наддніпрянщині напередодні революції 1917–1920 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. Вип. 5. С. 157–166.

653. Дудка В. І. Феномен ментальності селянства Лівобережної Наддніпрянщини як чинник національно-демократичної революції 1917–1920 рр. *Література та культура Полісся* / відп. ред. Г. В. Самойленко.

Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. С. 147–152.

654. Дутчак В. В. Український національно-визвольний рух на Катеринославщині та Херсонщині. Огляд подій 1917–1930 рр. Дніпропетровськ : Пороги, 2008. 146 с.

655. Егиазарова Н. А. Аграрный кризис конца XIX века в России. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. 192 с.

656. Езерский Н. Ф. Государственная Дума первого созыва. Пенза : Типо-Литография Е. М. Грушецкой, 1907. 202 с.

657. Емелях Л. И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. *Исторические записки*. Москва : Изд-во АН СССР, 1951. Т. 38. С. 154–175.

658. Еткіна І. Перші спроби колективізації сільськогосподарського виробництва в Чернігівській губернії. *Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал*. 2009. № 5. С. 73–80.

659. Еткіна І. Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Зб. наук. ст. / гол. ред. В. Ф. Верстюк. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 7. С. 148–162.

660. Еткіна І. Правосвідомість селянства Чернігівщини за доби Української революції 1917–1921 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Зб. наук. ст. / гол. ред. Р. Я. Пиріг. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 5. С. 257–274.

661. Еткіна І. 1918 рік на Чернігівщині у сприйнятті селянства. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Зб. наук. ст. / гол. ред. В. Ф. Верстюк. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 9. С. 113–125.

662. Еткіна І. І. До причин трагедії під Крутами. Селянський рух у Чернігівській губернії в жовтні 1917 – січні 1918 рр. *Література та культура*

Полісся / відп. ред. Г. В. Самойленко. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. Вип. 48: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. С. 126–134.

663. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2007. 19 с.

664. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2007. 238 с.

665. Еткіна І. І. Реалізація аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського в Чернігівській губернії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ : Інститут історії України, 2011. Вип. XVIII. С. 256–264.

666. Еткіна І. І. Селянське землеволодіння на Чернігівщині напередодні Лютневої революції 1917 р. *Український селянин* : зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 241–243.

667. Ефременко А. В. Ржаной кризис в пореформенной России. *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*: сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : МГОСГИ, 2013. С. 50–54.

668. Євсеєнко С. А. Селянський рух у 1905–1907 рр. в Україні (радянська історіографія проблеми). *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. Вип. 8. С. 50–54.

669. Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Київ : Інститут історії України, 2012. 367 с.

670. Єфіменко Г. Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). Київ : Інститут історії України, 2008. 230 с.

671. Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905–1907 гг. Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1956. 136 с.

672. Живолуп Е. К. Крестьянское движение на Украине в 1917 г. *Ученые записки Харьковского государственного университета*. Харьков : Изд-во Харьков. ун-та им. А. М. Горького, 1957. Т. 88. Труды кафедры истории КПСС. Т. 6. С. 255–271.

673. Житков О. А. Аграрне питання та земельні реформи в Україні доби Визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2018. 36 с.

674. Заброварний Б. Й., Михайлюк О. Г. Українське село в роки Першої світової війни: навч. посіб. Луцьк : Надстир'я, 2002. 148 с.

675. Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 163 с.

676. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ : Нічлава, 1997. 188 с.

677. Захарченко П. П., Земзюліна Н. І., Нестеров О. В. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). Київ : Нічлава, 2000. 176 с.

678. Земзюліна Н. І. Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку ХХ століття. *Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Черкаси, 2001. Вип. 3. С. 205–209.

679. Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 1998. 17 с.

680. Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 207 с.

681. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 344 с.

682. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. *Исторические записки*. Москва : Изд-во АН СССР, 1957. Т. 60. С. 176–214.

683. Иванов М. Рец. на: «Літопис революції» за 1929 г., №№ 1, 2, 3, 4 и 5–6. *Пролетарская революция*. 1930. № 10. С. 152–156.

684. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под ред. комиссии ЦК ВКП(б). Москва : Госполитиздат, 1945. 351 с.

685. История Коммунистической партии Советского Союза: в 6-ти т. / гл. ред. П. Н. Поспелов (пред.) и др. Москва : Изд-во политич. лит-ры, 1964. Т. 1: Создание большевистской партии. 1883–1903 гг. 633 с.

686. История Коммунистической партии Советского Союза: в 6-ти т. / гл. ред. П. Н. Поспелов (пред.) и др. Москва : Изд-во политич. лит-ры, 1966. Т. 2: Партия большевиков в борьбе за свержение царизма. 1904 – февраль 1917 года. 775 с.

687. История Коммунистической партии Советского Союза: в 6-ти т. / гл. ред.: П. Н. Поспелов (председ.). Москва : Изд-во политич. лит-ры, 1968. Т. 3: Коммунистическая партия – организатор победы Великой Октябрьской революции и обороны Советской республики. Март 1917–1920 г. Кн. 2: Март 1918–1920 г. 607 с.

688. История Украинской ССР: в 10-ти т. / гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. Киев : Наукова думка, 1984. Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920) / отв. ред. Н. И. Супруненко. 655 с.

689. Іваненко В. В. Формування пріоритетних напрямків дослідження аграрної історії в Дніпропетровському університеті. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2008. Вип. 11. С. 120–122.

690. Іваницька С. Чернігівські кадети та влада в 1905–1914 роках: імперський та регіональний виміри. *Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал*. 2011. № 6. С. 108–124.

691. Іваницька С. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905 – лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту. *Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал*. 2013. № 3. С. 45–60.

692. Іваницька С. Г. Катеринославські кадети в період Першої російської революції 1905–1907 рр. (за матеріалами Державного архіву Російської Федерації). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. Вип. XXXII. С. 150–160.

693. Іргізов А. Селянський рух 1917 року на Київщині. *Літопис революції*. 1931. № 4. С. 3–34.

694. Ісаков П. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках. *Сіверянський літопис*. 1999. № 3. С. 47–75.

695. Ісаков П. Співвідношення цін та реальних доходів громадян в українському селі на Лівобережній Україні в 1919–1920 роках як важливий чинник виникнення та розгортання селянського повстанського руху. *Сіверянський літопис*. 1998. № 4. С. 132–162.

696. Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 23 с.

697. Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2001. 250 с.

698. Історичне джерелознавство: підручник для студентів істор. спец. ВНЗ / авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

699. Історія селянства Української РСР: у 2-х т. Київ : Наук. думка, 1967. Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / відп. ред. В. А. Дядиченко. 551 с.
700. Історія селянства Української РСР: у 2-х т. Київ : Наук. думка, 1967. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / відп. ред. І. І. Компанієць. 534 с.
701. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. 632 с.
702. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. 653 с.
703. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. / гол. ред. А. Г. Шевелєв. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) / відп. ред. М. І. Супруненко. 591 с.
704. Кабанов В. В. Аграрная революция в России. *Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений* (Минск, 11–14 октября 1989 г.). Москва, 1989. С. 10–15.
705. Кабанов В. В. Аграрная революция в России. *Вопросы истории*. 1989. № 11. С. 28–45.
706. Кабанов В. В. Аграрная революция в России (содержание, время действия, результаты). *Всесоюзная научно-практическая конференция по проблеме «Великая Октябрьская социалистическая революция и освещение ее всемирно-исторического значения в преподавании общественных наук и исторических дисциплин в высшей педагогической школе»*. Тезисы докладов и сообщений (13–15 сентября). Москва, 1977. Вып. II: Секции исторических наук. С. 25–27.
707. Кабанов В. В. Кооперация, революция, социализм. Москва : Наука, 1996. 206 с.
708. Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация России XX века. Москва : Ин-т рос. ист., 1997. 155 с.

709. Кабанов В. В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма». Москва : Наука, 1988. 304 с.

710. Кабанов В. В. Октябрьская революция и крестьянская община. *Исторические записки*. Москва : Наука, 1984. Т. 111. С. 100–150.

711. Кабанов В. В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке. *Вопросы истории*. 1993. № 2. С. 34–46.

712. Кабанов В. В. Социально-демографические процессы крестьянского двора в условиях войны и революции (1917–1920 гг.). *Социально-демографические аспекты развития производительных сил деревни. XX сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории*. Тезисы докладов и сообщений (Таллин, 24–28 сентября 1984 г.). Москва, 1984. С. 25–27.

713. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX в. Самара : Самарский университет, 1999. 156 с.

714. Каган С. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе (Из материалов, собранных и изученных губернским комитетом КП(б)У на Киевщине). Киев : Госуд. изд-во Укр., 1923. 69 с., 4 табл.

715. Каган С. Х. Селянський рух на Київщині у вересні – грудні 1917 р. *З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні* / відп. ред. О. К. Касименко. Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. С. 179–203.

716. Калініченко В. В. Аграрна історія України доколгоспного періоду (1917–1929 рр.): досягнення, уроки, перспективи. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.) / упоряд.: В. Г. Сарбей. Харків : [Б. в.], 1995. С. 213–218.

717. Калініченко В. В. Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України (1920–1923). *Вісник Харківського університету. Серія: Історія* / відп. ред. В. І. Кадеєв. Харків : Вища школа, Вид-во при Харків. ун-ті, 1980. № 201. Вип. 12. С. 38–44.

718. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.

719. Калініченко В. В. Інститут громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури*: зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Шейка. Харків : ХДАК, 2011. Вип. 32. С. 58–67.

720. Калініченко В. В. Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2015. 32 с.

721. Калініченко В. В. Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківська державна академія культури. Харків, 2015. 656 с.

722. Калініченко В. В. Історична доля громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.). *Питання аграрної історії України та Росії*: матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ, 2010. С. 163–170.

723. Калініченко В. В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.). Харків : ХДАК ; Видавець Савчук О. О., 2013. 656 с.

724. Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917–1930 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2009. 19 с.

725. Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917–1930 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2009. 346 с.

726. Каминка А. И. Аренда. *Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности* / изд. Н. Н. Львова и А. А. Стаховича, при участии ред. газ. «Право». Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 2: Сборник статей Н. Ф. Анненского, М. Я. Герценштейна, А. И. Каминка и др. С. 233–284.

727. Каминка А. И., Набоков В. Д. Вторая Государственная дума. Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. 308 с.

728. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Київ : Олан, 2003. 608 с.

729. Карагодин А. В. Изучение пореформенного российского крестьянства в современном западном россиеведении: основные концепции, подходы и перспективы: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Москва, 2001. 27 с.

730. Кардашев Д. Проблема перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую в свете ленинской теории «американского» и «прусского» пути развития России. *Пролетарская революция*. 1929. № 2–3. С. 58–122.

731. Каретникова Т. Аграрна революція на Україні. *Більшовик України*. 1927. № 11. С. 44–51.

732. Карпачев М. Д. Финансовые повинности крестьян Воронежской губернии в конце XIX – начале XX вв. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2014 год. Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X–XXI вв.* / отв. ред. Е. Н. Швейковская. Москва ; Самара : Изд-во «Самарский университет», 2015. С. 253–268.

733. Карпенко Г. Рец. на: Кубанін М. Махновщина. Истпарт ЦК ВКП(б). Отдел по изучению истории Октябрьской революции и ВКП(б). История гражданской войны под ред. М. Н. Покровского. Изд. «Прибой», стр. 227. *Літопис революції*. 1928. № 3. С. 332–337.

734. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини. *Літопис революції*. 1931. № 1–2. С. 67–91.

735. Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини. *Літопис революції*. 1928. № 3. С. 55–74.

736. Касперович Л. Колективізація сільського господарства на Київщині в 1920–1925 р. Київ : Друкарня Київської філії Книгоспілки, 1926. 56 с.

737. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. Лекции, чит. в Моск. нар. ун-те в 1907 г. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. [Т.] 1: Земельные отношения и земельная политика. 167 [1] с.

738. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. Лекции, чит. в Моск. нар. ун-те в 1907 г. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. [Т.] 2: В чем вопрос и где его решение. 166 [1] с.

739. Качинский В. Земельная политика соввласти на Украине в 1919 г. *Літопис революції*. 1929. № 1. С. 7–51.

740. Качинский В. Крестьянское движение. 1917 год в Харькове. *Сборник статей и воспоминаний* / под. ред. В. Моргунова и З. Мачульской. Харьков : Пролетарий, 1927. С. 180–269.

741. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Державне вид-во Укр., 1922. Вып. 1: Уравнительный раздел земли. 107 с.

742. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Госуд. изд-во Украины, 1923. Вып. 2: Обобществление сельского хозяйства. 111 с.

743. Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. Киев : Борьба, 1919. 30 с.

744. Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини. *Літопис революції*. 1928. № 1. С. 52–64.

745. Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини. *Літопис революції*. 1928. № 2. С. 76–95.

746. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907. [Полтава] : Держвидав, 1927. Ч. 1: Рік 1905. 230 с.

747. Каюн В. О. Селянські повстання 1902 року в Полтавській та Харківській губерніях як фактор еволюції аграрної політики царату. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*

/ відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 17: На пошану професора В. П. Газіна. С. 194–202.

748. Кин Д. К истории аграрной программы русской контрреволюции (Аграрная политика деникинского правительства). *На аграрном фронте*. 1927. № 3. С. 44–60.

749. Кин Д. М. Н. Покровский как историк Октябрьской революции. *Историк-марксист*. 1928. № 9. С. 18–33.

750. Кирьянов И. К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. Пермь : Пермское кн. изд-во, 2006. 368 с.

751. Кирьянов Ю. И. Правые партии в России. 1911–1917 гг. Москва : РОССПЭН, 2001. 464 с.

752. Китанина Т. М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.). Ленинград : Наука. ЛО, 1985. 384 с.

753. Ковалева Н. А. «Аграрная революция» vs аграрная политика: начало крестьянской войны в украинских губерниях в 1917 г. *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*: сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : МГОСГИ, 2013. С. 265–269.

754. Ковалева Н. А. Война за хлеб в украинской деревне в 1919–1922 гг.: характер, методы и масштабы изъятия продовольствия у крестьян. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2014 год. Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X–XXI вв.* / отв. ред. Е. Н. Швейковская. Москва ; Самара : Изд-во «Самарский университет», 2015. С. 304–311.

755. Ковалева Н. А. Война за хлеб в украинской деревне в 1919–1921 гг.: характер, методы и масштабы изъятия продовольствия у крестьян. *Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X–XXI вв.: XXXIV сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы: тезисы докладов и сообщений*. (Самара, 23–26 сентября 2014 г.). Москва : ИСл РАН, 2014. С. 141–143.

756. Ковалева Н. А. Культура и быт украинской деревни в условиях революции и гражданской войны 1917–1920 гг. (по воспоминаниям крестьян). *Труды института крестьяноведения Южного Урала им. В. П. Данилова* / под ред. Д. А. Сафонова. Оренбург : ГБУ РЦРО, 2013. Вып. 4. С. 83–90.

757. Ковалева Н. А. Объединенное дворянство о возмещении землевладельцам убытков от крестьянского движения 1905–1906 гг. (по материалам II съезда). *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*: сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : Госуд. соц.-гуманитарный ун-т, 2015. С. 96–100.

758. Ковалева Н. А. Отношение Объединенного дворянства к аграрному вопросу и крестьянскому движению 1905–1906 гг. (по материалам I съезда). *Государство, общество, церковь в истории России XX–XXI веков: материалы XIV Междунар. науч. конф.* (Иваново, 18–19 марта 2015 г.) / отв. ред. А. А. Корников. Иваново : Иван. гос. ун-т, 2015. Ч. 2. С. 372–379.

759. Ковалева Н. А. Позиция украинских делегатов съездов партии народной свободы по крестьянскому вопросу (1906–1916 гг.). *История: факты и символы*: рецензируемый научно-теоретический и прикладной журнал. Елец, 2016. Вып. 2 (№ 7). С. 93–100.

760. Ковалева Н. А. Сельские сходы в условиях «аграрной революции» в украинских губерниях 1917–1920 гг. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.* / отв. ред. Е. Н. Швейковская. Москва ; Брянск : РИО Брянского госуд. ун-та, 2012. С. 382–390.

761. Ковалева Н. А. Сельские сходы в условиях «аграрной революции» в украинских губерниях 1917–1920 гг. *Типология и особенности аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.: XXXIII сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений* (Брянск, 19–22 сентября 2012 г.). Москва, 2012. С. 130–132.

762. Ковалева Н. А. Социальные конфликты в украинской деревне в условиях «аграрной революции» (1917–1919 гг.). *Российская деревня в XVIII–XXI веках: социокультурное измерение*: сб. ст. IX Междунар. науч.-практ. конф. / науч. ред.: Г. Е. Корнилов, В. А. Лабузов. Оренбург : Издател. центр ОГАУ, 2014. С. 105–110.

763. Ковалева Н. А. Формирование концепции «аграрной революции» в исторической литературе 1920-х годов (на материалах Украины). *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*: сб. ст. / науч. ред. А. И. Шевельков. Коломна : МГОСГИ, 2011. С. 351–357.

764. Коваленко Б. В., Пирогов А. И., Рыжов О. А. Политическая конфликтология: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. Москва : Ижица, 2002. 400 с.

765. Ковальова Н. Селянське питання в політиці РКП(б) – КП(б)У 1918–1923 рр.: Витоки тоталітаризму. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe* / red. nauk. M. Gaczkowski, A. Matusiak, N. Teres. Wrocław, 2016. Nr. 2: Україна в умовах (пост)тоталітарної трансформації. Історія – Культура – Соціальні зміни. Р. 44–54.

766. Ковальова Н. А. «Аграрна революція» в оцінці її учасників (за спогадами мешканців села Глодоси Херсонської губернії). *Український селянин* : зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 13. С. 130–132.

767. Ковальова Н. А. «Аграрна революція» у Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр. крізь призму конфліктологічного аналізу. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали одинадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*: зб. наук. пр. / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпро : ЛПРА, 2016. С. 110–118.

768. Ковальова Н. А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні. *Український селянин*: зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси : Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. Вип. 7. С. 106–108.

769. Ковальова Н. А. Вплив Першої світової війни на формування причин другого етапу «аграрної революції» у Наддніпрянській Україні (1914–1917 рр.). *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 36–41.

770. Ковальова Н. А. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку ХХ ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія* / гол. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 23. С. 187–195.

771. Ковальова Н. А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917–1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект. *Український селянин*: праці Науково-дослідного інституту селянства. Черкаси, 2002. № 5. С. 250–254.

772. Ковальова Н. А. До характеристики національного і релігійного аспектів селянського опозиційного руху на Катеринославщині (1921 р.). *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. Вип. 10. С. 65–69.

773. Ковальова Н. А. Еволюція змісту поняття «аграрна революція» в історичних дослідженнях. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ, 2010. С. 19–27.

774. Ковальова Н. А. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 112–117.

775. Ковальова Н. А. Ідея «аграрної революції» у соціал-демократичній думці початку ХХ ст.: дискусія на IV з'їзді РСДРП. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 139–142.

776. Ковальова Н. А. Ідея революційного захоплення землі у планах партії соціалістів-революціонерів в Україні (початок ХХ ст. – 1917 р.). *Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова*. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 70–73.

777. Ковальова Н. А. Напередодні «аграрної революції»: пошуки компромісів та конфронтація селян з поміщиками у 1917 р. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 1-2. С. 33–39.

778. Ковальова Н. А. Наслідки «аграрної революції» 1917–1922 рр. в Україні: поява «нового» селянства. *Межибіж: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства*. 2017. № 1, Ч. 1. С. 62–66.

779. Ковальова Н. А. Наслідки ліквідації поміщицького землеволодіння для українського села (1920 р.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за ред. І. С. Зуляка*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 57–61.

780. Ковальова Н. А. Обговорення проблем селянства на II та III з'їздах РСДРП: витоки ідеї «аграрної революції». *Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.* Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 282–285.

781. Ковальова Н. А. Передумови «аграрної революції»: дворянське питання у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.* Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 10. С. 164–167.

782. Ковальова Н. А. Передумови і наслідки «селянської революції» 1905–1907 рр. *Література та культура Полісся: зб. наук. пр. / відп. ред. Г. В. Самойленко*. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. Вип. 79. Серія: Історичні науки. № 3. С. 27–36.

783. Ковальова Н. А. Питання власності на землю у психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. *Український*

селянин: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. Вип. 8. С. 217–220.

784. Ковальова Н. А. Повернення поміщицької власності українським селом періоду Гетьманату П. Скоропадського (1918 р.). *Гілея: науковий вісник*. Зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 107 (4). С. 50–54.

785. Ковальова Н. А. Політика продрозкладки в українському селі 1919–1921 рр.: «другий фронт» громадянської війни. *Історія торгівлі, податків та мита: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції* (м. Дніпропетровськ 30–31 жовтня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 87–89.

786. Ковальова Н. А. Політико-просвітницька робота в українському селі у 1917 р. (на матеріалах Полтавщини). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2012. Вип. 10. С. 238–247.

787. Ковальова Н. А. Політичні аспекти «аграрної» революції 1917–1922 рр. в Україні. *Історико-політичні студії*: зб. наук. пр. / гол. редкол.: І. Д. Дудко. Київ : КНЕУ, 2013. Вип. 1. С. 19–26.

788. Ковальова Н. А. Політичні партії й українське селянство: реалізація ідеї аграрної / селянської революції (1902–1922 рр.). *Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження: матеріали наукових читань пам'яті професора І. К. Рибалки* (м. Харків, 26 червня 2019 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 51–52.

789. Ковальова Н. А. Проблема обґрунтування початку «аграрної (селянської) революції» 1902 р. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. праць / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014–2015. Вип. 8–9. С. 53–55.

790. Ковальова Н. А. Проблема «селянської революції» у діяльності І Державної думи Російської імперії (1906 р.). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті*

Д. П. Пойди: зб. наук. пр. Дніпропетровськ : Вид-во ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. С. 86–95.

791. Ковальова Н. А. Психологія і поведінка українського селянства у 1917–1921 рр.: співвідношення соціального і національного аспектів Української революції. *Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох: матеріали I Міжнародної наукової конференції* (м. Одеса, 18–19 листопада 2005 р.). Одеса, 2005. С. 210–215.

792. Ковальова Н. А. Роль селянських з'їздів у формуванні програми дій українського селянства у 1917 р. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ, 2004. С. 102–108.

793. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. 368 с.

794. Ковальова Н. А. Селянська / аграрна революція в Україні: дискусії в історіографії 1920-х рр. *Український селянин: зб. наук. пр.* / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 18. С. 71–75.

795. Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр.: основні підходи до визначення поняття. *Український селянин: зб. наук. пр.* / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2018. Вип. 19. С. 40–44.

796. Ковальова Н. А. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в умовах революції 1905–1907 рр.: масштаби, форми та рушійні сили. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 33–37.

797. Ковальова Н. А. Сільська громада Наддніпрянської України початку ХХ ст.: до дискусії про «парагромадянське селянське суспільство». *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: матер. Всеук.*

наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 12 квіт. 2018 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 134–137.

798. Ковальова Н. А. Сільські сходи Катеринославщини в умовах «аграрної революції» 1917–1922 рр. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Ліра, 2014. Вип. 12. С. 243–251.

799. Ковальова Н. А. Соціальна активізація селянського самоврядування в Україні в умовах революції та громадянської війни 1917–1920 рр. (за матеріалами сільських сходів). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ : ПФ «Стандарт-Сервіс», 2012. С. 112–119.

800. Ковальова Н. А. Соціалізація землі та селянські виступи в Україні восени 1917 – навесні 1918 р.: до питання про причини «аграрної революції». *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 287–290.

801. Ковальова Н. А. Соціально-економічні аспекти життя селян Катеринославщини у 1917–1921 рр. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. Вип. 3. С. 199–206.

802. Ковальова Н. А. Створення громадських комітетів в Україні 1917 р. та їхні функції щодо організації селянства. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 231–233.

803. Ковальова Н. А. Трансформація общинних зв'язків в українському селі під час революції і громадянської війни 1917–1921 рр. (на матеріалах Катеринославської губернії). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ, 2002. С. 145–150.

804. Ковальова Н. А. Українське село без поміщика: реалізація «аграрної революції» у 1919 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 139–142.

805. Ковальова Н. А. Українське селянство в революціях першої чверті ХХ ст. *Гуманітарний журнал*. 2004. № 3. С. 78–81.

806. Ковальова Н. А. Українське селянство і влада: характер взаємовідносин на Катеринославщині у 1921 р. *Матеріали VI Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія. Політологія*: зб. наук. ст. / редкол.: О. Біланюк та ін. Київ, 2007. Кн. 3. Ч. 2. С. 33–44.

807. Ковальова Н. А., Корновенко С. В., Малиновський Б. В., Михайлюк О. В., Морозов А. Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). Черкаси : Ант, 2007. 280 с.

808. Ковальова Н. А., Малиновський Б. В. Законодавче забезпечення посівної кампанії в Україні навесні 1918 р. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. Вип. 9. С. 182–186.

809. Ковальченко И. Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX века. Москва : РОССПЭН, 2004. 503 с.

810. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва : Наука, 1987. 439 с.

811. Когон Э. Из истории аграрного движения 1917 г. на Екатеринославщине. *Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей*. Днепропетровск : Издание Днепропетровского истпарта и Окр. комиссии по проведению 10-летия Октябр. революции, 1927. С. 53–76.

812. Козаченко А. Селянський рух 1917 року на Україні. *Селянський будинок*. 1927. № 12. С. 28–33.

813. Козер Л. Функции социального конфликта / пер. с англ. О. А. Назаровой. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуал. книги, 2000. 208 с.

814. Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. Київ : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2005. 244 с.
815. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
816. Колесник І. І. Концепт «наукова школа» в історіографії. *Енциклопедія історії України* / гол. редкол.: В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 221–224.
817. Колісник М. К. Безпартійні робітничо-селянські конференції в 1920 р. *Український історичний журнал*. 1964. № 3. С. 63–69.
818. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / кер. авт. кол. В. Ф. Солдатенко. Київ : Україна, 1991. 478 с.
819. Кондрашин В. В. 85 лет Теодору Шанину – классику мирового крестьяноведения. *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*: сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : Госуд. соц.-гуманит. ун-т, 2015. С. 3–7.
820. Кондрашин В. В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки). *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2008. Вип. 11. С. 70–74.
821. Кондрашин В. В. Крестьянство России в Гражданской войне: к вопросу об истоках сталинизма. Москва : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. 575 с.
822. Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. Харків : Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1953. 101 с.
823. Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.). Киев : Наукова думка, 1964. 263 с.

824. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). Дніпропетровськ : Герда, 2013. 454 с.

825. Коник О. О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 58–66.

826. Коновалов В. С. Аграрный вопрос в России в начале XX столетия. Обзор. Москва : [Б. в.], 1996. 159 с.

827. Коновалов В. С. Крестьянство и реформы: (Российская деревня в начале XX в.): Аналитический обзор. Москва : ИНИОН РАН, 2000. 136 с.

828. Кононенко К. С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен : Логос, 1965. 535 с.

829. Кононенко Ю. С., Корновенко С. В. Селянська революція 1902–? рр. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 73–78.

830. Константинова Ю. В. Дворянство Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2012. 20 с.

831. Конюков И. А. Коллективное земледелие: Из итогов аграрной революции. 3-е изд. Москва : Новая деревня, 1927. 240 с.

832. Кордон М. В. Ради селянських депутатів і аграрний рух на Півдні України в березні 1917 – березні 1918 рр. (на матеріалах Катеринославської і Херсонської губерній): дис. ... канд. іст. наук / Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка. Київ, 1974. 215 с.

833. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России (1861–1904 гг.). *Исторические записки*. Москва : Наука, 1971. Т. 87. С. 91–173.

834. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. Москва : Наука, 1979. 304 с.

835. Корновенко С. В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.). Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2009. 438 с.

836. Корновенко С. В. Добровольча армія та селянство України в 1919 р. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ, 2010. С. 120–124.

837. Корновенко С. В. Заходи Особливої наради з розширення посівних площ в Україні (1919 р.). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*: зб. наук. пр. / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ : Вид-во ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. С. 103–108.

838. Корновенко С. В. Отношение крестьян украинских губерний к правилам об аренде полевых угодий Особого совещания в 1919 г. *Типология и особенности аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.: XXXIII сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений* (Брянск, 19–22 сентября 2012 г.) / отв. ред. Е. Н. Швейковская. Москва, 2012. С. 132–134.

839. Корновенко С. В. Революція та громадянська війна: селянський складник. *Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення*: збірник наукових праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 р. Черкаси : Вертикаль, 2014. С. 11–16.

840. Корновенко С. В. Селянська революція в Україні початку ХХ ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 48–56.

841. Корновенко С. В. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 15. С. 55–60.

842. Корновенко С. В. Селянські республіки початку ХХ століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 18. С. 25–36.

843. Корновенко С. В. Соціально-економічне становище населення Півдня України, Криму в 1920 р. та програма П. Врангеля із реорганізації поземельних відносин на селі. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / гол. ред.: В. А. Смолій, А. І. Кузьмінський. Черкаси, 2007. С. 323–329.

844. Корновенко С. В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–94.

845. Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 142–146.

846. Корновенко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.

847. Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. Черкаси : Ваш Дім, Видавець ПП Дикий О. О., 2004. 188 с.

848. Корновенко С. В., Морозов А. Г. Трансформація податкової політики радянської влади в українському селі на початку НЕПу. *Український селянин*: праці Науково-дослідного інституту селянства / відп. ред. С. В. Кульчицький. Черкаси, 2001. Вип. 3. С. 230–236.

849. Корновенко С. В., Пасічна Ю. Г. Аграрна політика Тимчасового уряду. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2018. 236 с.

850. Корновенко С. В., Священко З. В. Аграрне питання у політичній діяльності С. Ю. Вітте. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2015. 190 с.

851. Корчагова М. Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе

(Историографический обзор). *Отечественная история*. 1994. № 4–5. С. 205–216.

852. Корчагова М. Н. Проблемы аграрной революции в России 1917–1921 годов в англо-американской историографии: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09. Москва, 1994. 50 с.

853. Котляр Ю. В. Історія українського селянства 1917–1929 рр. у творах зарубіжних дослідників. *Чорноморський літопис: науковий журнал*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2013. Вип. 7. С. 95–99.

854. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Київ ; Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. 156 с.

855. Котляр Ю. В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919–1920 рр.). Миколаїв : Спрінт-прінт, 1999. 117 с.

856. Котляр Ю. В. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). Миколаїв ; Одеса : ТОВ Від, 2003. 194 с.

857. Котляр Ю. В. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації. *Історичний архів. Наукові студії*: зб. наук. пр. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2017. Вип. 18. С. 64–69.

858. Коцонис Я. Как крестьян делали отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861–1914 / пер. с англ. В. Макарова. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. 313 с.

859. Кочергін І. О. Заходи Катеринославського дворянства щодо зміцнення соціально-економічного становища наприкінці ХІХ ст. *Гуманітарний журнал*. 2014. № 1–2. С. 77–85.

860. Кочергін І. О. Петиційна діяльність дворян Катеринославської губернії у пореформений період. *Література та культура Полісся*: зб. наук. пр. / відп. ред. Г. В. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Вип. 69: Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях. С. 49–58.

861. Кочергін І. О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). Дніпропетровськ : Герда, 2015. 576 с.

862. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / пер. з англ. Київ : Основи, 1997. 423 с.

863. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 64–69.

864. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках. Хмельницький : ХНУ, 2009. 275 с.

865. Красносілецький Д. П. Безпартійні конференції як форма пасивного опору українських селян політиці більшовиків у 1920–1924 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки* / відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 20: На пошану професора І. В. Рибака. С. 259–267.

866. Крестьянское хозяйство за время революции / ЦК РКП(б). Москва : Красная новь, 1923. 126 с.

867. Кривоший Г. Ф. Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. Запоріжжя, 1997. 218 с.

868. Кривоший Г. Ф. Українське селянство в національно-демократичній революції 1917–1918 років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 1998. Вип. IV. С. 51–64.

869. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук; 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2015. 40 с.

870. Ксензенко М. І. Документальні матеріали Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР про аграрні

перетворення на Україні (1917–1920 рр.). *Історичні джерела та їх використання* / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Наук. думка, 1972. Вип. 7. С. 13–20.

871. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.). Харків : Вид-во Харківського університету, 1968. 184 с.

872. Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.). Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. 144 с.

873. Ксьонзенко М. І. Результати аграрних перетворень на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції. *Український історичний журнал*. 1978. № 4. С. 77–87.

874. Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции (Махновщина). *На аграрном фронте*. 1925. № 7–8. С. 98–129.

875. Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции (Махновщина). *На аграрном фронте*. 1925. № 9. С. 83–96.

876. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в Степной Украине в годы гражданской войны. Ленинград : Прибой, [Б. г.]. 228 с.

877. Кудінов Д. В. Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905–1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 16 с.

878. Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 36 с.

879. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 272 с.

880. Куліков В. О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005. 19 с.

881. Куліков В. О. Селянське питання в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Харківської губернії). *Український селянин*: зб.

наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. Вип. 8. С. 171–174.

882. Кульчицький С. В. Развитие железнодорожного транспорта на Украине в дореволюционный период: дис. ... канд. экон. наук / АН УССР, Отделение общественных наук. Киев, 1963. 257 с.

883. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.

884. Кульчицький С. Революції. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 148–153.

885. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.

886. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013. Кн. 2. 628 с.

887. Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905–1930 гг. Мифы и реальность. Москва : АИРО-XX; Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2004. 336 с.

888. Куреньшев А. А. Крестьянские военно-политические организации России. Повстанчество. 1918–1922 гг. Москва : Спутник+, 2010. 171 с.

889. Куреньшев А. А. Крестьянские организации России в первой трети XX века (рубеж XIX – XX вв. – 1930-е гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва, 2006. 45 с.

890. Куреньшев А. А. «Революционная война» и крестьянство. *Отечественная история*. 2001. № 6. С. 33–46.

891. Куташев І. В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2003. 14 с.

892. Куташев І. В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2002. 236 с.

893. Куташев І. В. Селянський рух в Україні доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 183 с.

894. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1971. 171 с.

895. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.

896. Лебедська Н. Сільський сход у системі органів селянського самоврядування Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Юридичний вісник*. 2007. № 1. С. 72–78.

897. Лебон Г. Психология народов и масс. Санкт-Петербург : Макет, 1995. 316 с.

898. Левин М. Социальные аспекты гражданской войны в России. *Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал*: в 2-х т. Москва : Российский гуманитар. ун-т, 1997. Т. 1. С. 30–56.

899. Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством / отв. ред. Ю. А. Поляков. Москва : Наука, 1969. 343 с.

900. Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. Москва : РОССПЭН, 1997. 512 с.

901. Леонтьев А. А. Законодательство о крестьянах после реформы. *Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем* / ред.: А. К. Дживелегов, С. П. Мельгунов, В. И. Пичета. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. Т. 6. С. 158–199.

902. Лещенко М. Н. Боротьба більшовицьких організацій України за селянство в роки першої російської революції. *Український історичний журнал*. 1965. № 1. С. 53–65.

903. Лещенко М. Н. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905–1907 рр. *Історіографічні дослідження*

в *Українській РСР* / відп. ред. Ф. П. Шевченко. Київ : Наукова думка, 1968. Вип. 1. С. 76–94.

904. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в 1900–1901 рр. *Український історичний журнал*. 1968. № 11. С. 24–34.

905. Лещенко М. Н. Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях. *Український історичний журнал*. 1971. № 11. С. 107–120.

906. Лещенко М. Н. Могутній виступ селянства (До 70-річчя полтавсько-харківського повстання). Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1972. 48 с.

907. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. Київ : Наук. думка, 1977. 360 с.

908. Лещенко Н. Н., Теличук П. П. Взаимоотношения между городом и деревней в период капитализма на Украине. *XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР (социально-политическое развитие деревни)* / отв. ред. И. Д. Ковальченко. Уфа : Башкирское книжное изд-во, 1984. С. 266–271.

909. Лидак О. Рец. на: Аграрная революция / под. ред. В. П. Милютин. Москва : Изд-во Ком. Академии, 1928. Т. II: Крестьянское движение в 1917 году. 230 с. *Историк-марксист*. 1928. Т. 7. С. 299–302.

910. Лисенко А. А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр. Переяслав-Хмельницький : [Б. в.], 2003. 249 с.

911. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ : Ліра, 2011. 732 с.

912. Лобахін В. Лютий по селах Харківщини. *Літопис революції*. 1930. № 2. С. 50–72.

913. Лободаєв В. М. Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Вісник Київського університету. Сер. Історія*. Київ : Вид. центр «Київський університет», 1999. Вип. 45. С. 21–25.

914. Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ : Темпора, 2010. 672 с.

915. Лозовий В. Продовольче становище в Україні в період гетьманату: політика влади і реакція селянства (1918 рік). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога*. Зб. наук. пр. / гол. редкол. В. Ф. Верстюк. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 184–196.

916. Лозовий В. С. Аграрна політика уряду Павла Скоропадського і селянство. *Київська старовина*. 2005. № 3. С. 94–106.

917. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М. І.», 2008. 480 с.

918. Лозовий В. С. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917–1921 рр.). *Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття* (матеріали науково-теоретичної конференції 20–21 листопада 2007 р. та наукові дослідження) / голова редкол. В. М. Литвин. Київ : Ін-т політ. і етнонаціонал. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН Укр., 2008. С. 104–114.

919. Лозовий В. С. Дослідження селянства революційної доби 1917–1921 рр. як політико-соціокультурного феномену в сучасній українській історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки* / відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 17. С. 393–408.

920. Лозовий В. С. Правосвідомість українського селянства та його суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ : Інститут історії України, 2011. Вип. ХVІІІ. С. 277–284.

921. Лозовий В. С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. 36 с.

922. Лозовий В. С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 466 с.

923. Лозовий В. С. Становлення влади гетьмана П. Скоропадського на селі і реакція селянства. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2010. Вип. 3. До 20-річчя кафедри історії України. С. 310–315.

924. Лозовий В. С. Формування самоврядування в українському селі після Лютневої революції 1917 року. *Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917–1920 рр.: матеріали круглого столу* (м. Кам'янець-Подільський, 2 липня 2015 р.) / редкол.: В. Травінський та ін. Кам'янець-Подільський: [Б. в.], 2015. С. 4–10.

925. Локоть Т. В. Политические партии и группы в Государственной думе. Москва: Книгоиздат-во «Польза», 1907. 317 с., III с.

926. Лосицкий А. Е. Юго-западный край. *Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Обзоры по районам: Б. Б. Веселовского и др.* Санкт-Петербург: Общественная польза, 1908. Ч. 2. С. 1–283.

927. Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі 1907–1914. Київ: Наук. думка, 1976. 283 с.

928. Лубны-Герцык Л. И. Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции. Москва: Плановое хозяйство, 1926. 124 с.

929. Любовець О. М. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі гетьманату П. Скоропадського. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 60–72.

930. Любовець О. М. Організаційне оформлення Союзу земельних власників на терені України в 1917 році. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за

ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 285–287.

931. Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. Київ : Парламентське вид-во, 2012. 612 с.

932. Люкшин Д. И. Аграрный саботаж лета 1917 г. – пролог общинной революции. *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей* / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : МГОСГИ, 2013. С. 243–249.

933. Люкшин Д. И. Вторая русская смута: крестьянское измерение. Москва : АИРО-XXI, 2006. 144 с.

934. Лях Р. Д. Аграрні перетворення в Донецькій губернії в 1920–1922 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Харківський державний університет. Харків, 1966. 324 с.

935. Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917–1923 рр.): навч. посібник. Донецьк, 1974. 63 с.

936. Лях Р. Д. Проблеми аграрної історії України 1917–1940 рр. *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 1997. Ч. 2. С. 5–10.

937. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). Київ ; Донецьк : Вища школа, 1975. 118 с.

938. Лях С. Р. Селянин як власник і трудівник. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 1. С. 125–138.

939. Лях С. Р. Селянин як політик. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 1. С. 159–182.

940. Лях С. Р. Українське село в облозі: «воєнний комунізм» на початку непу. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)*: колект.

моногр. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Т. 1. С. 281–295.

941. Лященко П. И. Экономические предпосылки 1917 года. *Аграрная революция*: в 4-х т. / под ред. В. П. Милютин. Москва : Изд-во Ком. академии, 1928. Т. II. С. 19–61.

942. Макарець С. В. Виробництво і збут продукції сільського господарства в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2009. 19 с.

943. Малик Я. Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920). Львів : ЛДУ, 1996. 267 с.

944. Малик Я. Й. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.). Львів : ЛДУ, 1996. 149 с.

945. Малькін В. П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009. 19 с.

946. Малькін В. П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2009. 189 с.

947. Малявский А. Д. Крестьянское движение в России в 1917 г. (март – октябрь). Москва : Наука, 1981. 400 с.

948. Мануилов А. А. Аренда земли в России в экономическом отношении. *Очерки по крестьянскому вопросу*. Собрание статей под ред. А. А. Мануилова. Москва : Издание Д. С. Горшкова, 1905. Вып. II. С. 72–203.

949. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2016. 36 с.

950. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.

951. Маркова С. В. Українське парагромадянське селянське суспільство на початку ХХ ст.: самоврядні інституції. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / відп. ред. А. Г. Філінюк. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 9. С. 312–322.

952. Марочко В. І. Більшовицька «ненависть до поміщика». *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)*: колект. моногр. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Т. 2. С. 301–311.

953. Марочко В. І. Конфіскація маєтків колишніх поміщиків. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)*: колект. моногр. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Т. 2. С. 334–348.

954. Марочко В. І. Повсякденні турботи селянського двору. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 1. С. 196–230.

955. Марочко В. І. Соціально-економічний уклад життя в українському селі. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / відп. ред. В. М. Литвин. Київ : Наук. думка, 2003. С. 245–256.

956. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ : Інститут історії України, 2011. Вип. ХVІІІ. С. 244–255.

957. Маслов П. Аграрный вопрос в России (Условия развития крестьянского хозяйства в России). Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. Т. I. Ч. 1–2. 457 с.

958. Маслов П. Аграрный вопрос в России. Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. Т. II: Кризис крестьянского хозяйства и крестьянское движение. VIII, 457 с., 135 с.

959. Межберг Н., Коган С. Экономика Одещины и рабоче-крестьянское движение в 1914–17 гг. *Октябрь на Одещине. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября*. Одесса : Одесская окр. Октябрьская комиссия и истпартотдел окркома КП(б)У, 1927. С. 47–123.

960. Межов В. И. Крестьянский вопрос в России. Полное собрание материалов для истории крестьянского вопроса на языках русском и иностранных, напечатанных в России и за границей, 1764–1864. Санкт-Петербург : Тип. Министерства внутренних дел, 1865. 422 с.

961. Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): материалы международной конференции (Москва, 14–15 июня 1994 г.) / отв. ред.: В. П. Данилов, Л. В. Милов. Москва : РОССПЭН, 1996. 440 с.

962. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 роки). Харків : Вища школа, вид-во при ХДУ, 1974. 167 с.

963. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917). Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.

964. Милько В. І. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній та міст I-II Державних дум Російської імперії (1906–1907 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. ст. / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ : Інститут історії України, 2011. Вип. XIX. С. 37–58.

965. Милько В. І. Обговорення в III Державній думі Російської імперії столипінської аграрної реформи: позиція депутатів від українських губерній і міст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* / редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), В. В. Шевченко. Київ : Інститут історії України, 2012. Вип. XX. С. 68–76.

966. Миронець Н. І. Революційний селянський рух на Поділлі напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень – жовтень 1917 року): дис. ... канд. іст. наук / Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка. Київ, 1965. 259 с.

967. Миронець Н. І. Селянські повстання на Поділлі у вересні – жовтні 1917 р. *Український історичний журнал*. 1965. № 2. С. 72–78.

968. Миронов Б. Отмена крепостного права как пример образцовой российской реформы. *Экономическая политика*. 2011. № 2. С. 63–84.

969. Миронов Б. Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. Москва : Весь Мир, 2012. 844 с.

970. Миронов Б. Н. Мифологема о системном кризисе в России после Великих реформ 1860–1870-х годов. *Труды института российской истории* / отв. ред. А. Н. Сахаров. Москва : Наука, 2008. Вып. 7. С. 59–73.

971. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3-х т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2014. Т. 1. 893 с.

972. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3-х т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2015. Т. 2. 908 с.

973. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3-х т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2015. Т. 3. 990 с.

974. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2-х т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 1999. Т. 1. 548 с.

975. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2-х т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 1999. Т. 2. 566 с.

976. Михайличенко Д. Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство, 1919 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 20 с.

977. Михайличенко Д. Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство, 1919 р.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2002. 237 с.

978. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходо́в Первой Государственной думе (на материалах украинских губерний): дис. ... канд. ист.

наук / Днепропетровский государственный университет. Днепропетровск, 1976. 192 с.

979. Михайлюк А. Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905–1907 гг. (Харьковская, Полтавская и Черниговская губернии). *Исторические записки*. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. Т. 49. С. 165–201.

980. Михайлюк О. В. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ : ПФ «Стандарт-Сервіс», 2012. С. 104–112.

981. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2009. 597 с.

982. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.

983. Михайлюк О. В. Селянське повстанство і «соціальний бандитизм» (1917 – початок 1920-х рр.). *Гілея: науковий вісник*. Зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2011. Вип. 44 (2). С. 89–101.

984. Михайлюк О. В. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 9–14.

985. Михайлюк О. В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни. *Український селянин*: зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси : Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. Вип. 7. С. 103–106.

986. Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917). Львів : Вид-во Львівського університету, 1967. 141 с.

987. Мицюк О. Земельні реформи на Україні. Львів : [Б. в.], 1921. 24 с.

988. Мицюк О. Як боролось українське селянство за землю. Львів : [Б. в.], 1921. 19 с.
989. Мицюк О. К. Аграрна політика (1800–1925 рр.). Подебради : Видання «Видавничого товариства при Українській господарській академії в ЧСР», 1925. Т. 1. 477 с.
990. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. Харків : Держ. вид-во України, 1925. 71 с.
991. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. Харків, 1924. № 7. С. 143–158; № 8–9. С. 144–165; № 10. С. 105–129.
992. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. Харків, 1924. № 7. С. 143–158.
993. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. Харків, 1924. № 10. С. 105–129.
994. Мітеров О. Динаміка селянського землеволодіння в Чернігівській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал*. 2009. № 5. С. 81–95.
995. Мітеров О. Й. Селянське господарство Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2013. 19 с.
996. Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Інститут історії України АН України. Київ, 1993. 507 с.
997. Морозов А. Г. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине. 1921–1929 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Институт истории АН УССР. Київ, 1983. 242 с.
998. Мороко В. М. Російська соціалістична немарксистська еміграція напередодні і під час революції 1905–1907 рр. *Проблеми політичної історії України*: зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. [Вип. 1]. С. 155–168.

999. Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия. *Пролетарская революция*. 1925. № 2–8.
1000. Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия. *Пролетарская революция*. 1925. № 2. С. 89–102.
1001. Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия. *Пролетарская революция*. 1925. № 5. С. 57–91.
1002. Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия. *Пролетарская революция*. 1925. № 6. С. 64–95.
1003. Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия. *Пролетарская революция*. 1925. № 8. С. 5–36.
1004. Мороховец Е. А. Аграрные программы российских политических партий в 1917 году. Ленинград : Прибой, 1929. 168 с.
1005. Москвін П. П. Становище селян Волині напередодні Жовтня 1917 р. *Український історичний журнал*. 1966. № 5. С. 105–110.
1006. Мотенко Я. В. «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917–1921 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. Історія* / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця : ВДПУ, 2002. Вип. 4. С. 56–60.
1007. Мотенко Я. В. Самоорганізація селянського руху у Харківській губернії (лютий – жовтень 1917 р.). *Грані*. 2010. № 2 (70). С. 26–29.
1008. Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005. 19 с.
1009. Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2005. 195 с.
1010. Мусієнко В. В., Земзюліна Н. І. До питання періодизації селянського повстанського руху в Україні (1918–1923 рр.). *Вісник Київського університету. Серія: Історія*. Київ, 1996. Вип. 34. С. 10–15.
1011. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина. *Вопросы истории*. 1993. № 4. С. 3–18.

1012. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2-х кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2011. Кн. 1. 388 с.

1013. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2-х кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2012. Кн. 2. 462 с.

1014. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія в 2-х ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 1. 423 с.

1015. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія в 2-х ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 2. 382 с.

1016. Наумов С. О. З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* / відп. ред. С. І. Посохов. Харків, 2010. № 908. Серія: Історія. Вип. 42. С. 106–114.

1017. Наумов С. О. «Селяни усієї України, єднайтеся!»: організаторська робота українських партій на селі (1905–1907 рр.). *Український селянин: зб. наук. пр.* / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. Вип. 9. С. 132–138.

1018. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.

1019. Невский В. И. Обзор нашей провинциальной истпартовской литературы. *Пролетарская революция*. 1923. № 4. С. 286–315.

1020. «Незручний клас» у модернізаційних проектах. Форум (Андреа Граціозі, Юрій Присяжнюк, Даніель Бовуа, Олександр Михайлюк, Сяргей Токць, Андрій Заярнюк). *Україна Модерна (Безмежне село)*. 2010. № 6 (17). С. 9–44.

1021. Немцы Украины. Пилотный сборник / сост.: С. Бобылева; Общественная академия наук российских немцев. Институт украинско-немецких исследований Днепропетровского национального университета. Москва, 2002. 210 с.

1022. Непролетарские партии России: Урок истории / под. общ. ред. И. И. Минца. Москва : Мысль, 1984. 565 с.

1023. Нестеров О. В. Ідеологія селянського повстанського руху на Правобережній Україні (1919 р.). *Вісник Київського університету. Серія: Історія*. Київ : Вид. центр «Київський університет», 1998. Вип. 39. С. 48–50.

1024. Нємченко В. М. Селянський рух на Півдні України в 1917 р.: дис. ... канд. іст. наук / Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 1960. XXIV с., 265 с., XIII с.

1025. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности / изд. Н. Н. Львова и А. А. Стаховича, при участии ред. газ. «Право». Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 1: Сборник статей К. К. Арсеньева, В. М. Гессена, И. В. Гессена и др. 439 с.

1026. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности / изд. Н. Н. Львова и А. А. Стаховича, при участии ред. газ. «Право». Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 2: Сборник статей Н. Ф. Анненского, М. Я. Герценштейна, А. И. Каминка и др. 656 с.

1027. Овсянникова О. А. Деятельность КП(б)У по осуществлению ленинской земельной политики на Украине (ноябрь 1919 – март 1921 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Институт повышения квалификации преподавателей общественных наук при Киевском государственном университете им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1961. XXII с., 260 с., 12 с.

1028. Огановский Н. П. Индивидуализация землевладения в России и ее последствия. Москва : Тип. т-ва «Задруга», 1917. 87 с.

1029. Олійник І. В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861–1914 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки* / відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 12. С. 129–138.

1030. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). Киев : НИУРО, 2000. 168 с.

1031. Онобль Е. Революція 1917 року: французький погляд. 100 років тлумачень і репрезентацій / пер. з фр. А. Рєпа. Київ : Ніка-Центр, 2016. 248 с.

1032. Особенности аграрного строя России в период империализма: материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. / отв. ред. С. М. Дубровский. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. 352 с.

1033. Очерки истории Херсонской областной партийной организации / редкол.: А. Е. Касьяненко (председ.). Симферополь : Таврия, 1981. 280 с.

1034. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / редкол.: А. А. Нестеренко и др. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. 554 с.

1035. Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А. А. Мануилова. Москва : Издание Д. С. Горшкова, 1904. Вып. I. 285 с.

1036. Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А. А. Мануилова. Москва : Издание Д. С. Горшкова, 1905. Вып. II. 348 с.

1037. Пайпс Р. Россия при старом режиме / пер. с англ. В. Козловского. Москва : Независимая газета, 1993. 421 с.

1038. Пайпс Р. Русская революция / пер. М. Д. Тименчик. Москва : РОССПЭН, 1994. Ч. 1. 398 с.

1039. Пайпс Р. Русская революция / пер. Н. И. Кигаи. Москва : РОССПЭН, 1994. Ч. 2. 584 с.

1040. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія: підручник. 2-е вид. Київ : Знання, 2000. 342 с.

1041. Пасічна Ю. Г. Аграрна політика Тимчасового уряду: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2016. 251 с.

1042. Первая революция в России: взгляд через столетие / отв. ред.: А. П. Корелин, С. В. Тютюкин. Москва : Памятники исторической мысли, 2005. 602 с.

1043. Першин П. М. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 548 с.

1044. Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. 420 с.

1045. Першин П. Н. Аграрная революция в России. Москва : Наука, 1966. Кн. 1: От реформы к революции. 490 с.

1046. Першин П. Н. Аграрная революция в России. Москва : Наука, 1966. Кн. 2: Аграрные преобразования Великой Октябрьской социалистической революции (1917–1918 гг.). 576 с.

1047. Першин П. Н. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907–1916 гг. и судьбы во время революции (1917–1920 гг.). Москва : Новая деревня, 1922. 52 с.

1048. Пешехонов А. В. Аграрная проблема в связи с крестьянским движением. Санкт-Петербург : Ред. журн. «Русское богатство», 1906. 135, [1] с.

1049. Пешехонов А. В. Земельные нужды деревни. *Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности* / изд. Н. Н. Львова и А. А. Стаховича, при участии ред. газ. «Право». Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 2. С. 1–115.

1050. Пешехонов А. В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время. *Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем* / ред.: А. К. Дживелегов, С. П. Мельгунов, В. И. Пичета. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. Т. 6. С. 200–248.

1051. Пиріг Р. Я. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2018. 358 с.

1052. Пиріг Р. Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 518 с.

1053. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 335 с.

1054. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. 392 с.

1055. Пітик Г. А. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 19 с.

1056. Пітик Г. А. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 220 с.

1057. Погребинский А. П. Сельское хозяйство и продовольственный вопрос в России в годы первой мировой войны. *Исторические записки*. Москва : Изд-во АН СССР, 1950. Т. 31. С. 37–60.

1058. Политические партии России: история и современность / отв. ред.: А. И. Зевелев и др. Москва : РОССПЭН, 2000. 631 с.

1059. Поляков Ю. А. Еще раз о некоторых вопросах истории аграрной революции. *Вопросы истории*. 1963. № 2. С. 206–209.

1060. Поляков Ю. А. К вопросу о содержании и этапах аграрной революции в СССР. *Вопросы истории*. 1962. № 8. С. 204–210.

1061. Поляков Ю. А. Социально-экономические итоги аграрных преобразований Октябрьской революции (1917–1920 гг.). *История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР: материалы науч. сессии, состоявшейся 18–21 апр. 1961 г. в Москве* / отв. ред. М. П. Ким. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. С. 12–48.

1062. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. Київ : [Б. в.], 1907. 36 с.

1063. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця ХІХ – початку ХХ століть. Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2012. 458 с.

1064. Приймак О. М. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2009. Вип. ХХVІІ. С. 59–64.

1065. Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.). Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2002. 188 с.

1066. Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі ХХ – ХХІ ст. Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2006. 122 с.

1067. Присяжнюк Ю. П. Інноваційні зміни в житті українського пореформеного села Наддніпрянщини як проблема селянської рефлексії. *Чорноморський літопис: науковий журнал*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. Вип. 2. С. 26–32.

1068. Присяжнюк Ю. П. «Незручні» селяни в історіографії націєтворчих процесів Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Історичний архів. Наукові студії*: зб. наук. пр. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. Вип. 7. С. 42–49.

1069. Присяжнюк Ю. П. Селянин у антиноміях історичних культур чи чого варті більшість наукових суперечок. *Чорноморський літопис: науковий журнал*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. Вип. 5. С. 122–127.

1070. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.

1071. Присяжнюк Ю. П., Горенко Л. М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст. – 1905 р.). *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 88–97.

1072. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ : Інститут історії України, 2011. Вип. ХVІІІ, приурочений Великій реформі 1861 р. 305 с.

1073. Прокопович С. Н. Аграрный вопрос и аграрное движение. Ростов на Дону : Донская речь, 1905. 34 с.

1074. Прокопович С. Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства. Москва : М. и С. Сабашниковы, 1912. 223 с.

1075. Проць Н. В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2015. 276 с.

1076. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва : Наука, 1975. 281 с.

1077. Ревегук В. Я. В. І. Ленін і боротьба за хліб на Україні в 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 1986. № 4. С. 55–64.

1078. Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. Полтава : [Б. в.], 2002. 188 с.

1079. Революция в деревне. Очерки / под ред. В. Г. Тана-Богораза. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1925. Ч. II. 184 с.

1080. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ : Інститут історії України, 2004. Вип. VII. С. 5–47.

1081. Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. Вип. 8. С. 194–205.

1082. Реєнт О. П. Українське пореформене селянство (1861–1914 рр.): стан землеволодіння. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 203–211.

1083. Реєнт О. П. Українці в Державній Думі Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. ст. / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ : Інститут історії України, 2009. Вип. XVI. С. 318–335.

1084. Реєнт О. П., Рекрут В. П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність. Київ : Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.

1085. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.

1086. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Торговельний баланс України на початку ХХ ст. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2018. 237 с.

1087. Резніков В. В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2016. 20 с.

1088. Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы международного коллоквиума историков / отв. ред. В. С. Дякин. Санкт-Петербург : Наука, 1992. 394 с.

1089. Решодько П. Ф. Большевики и крестьянское движение в Харьковской губернии в 1917 году (март 1917 – январь 1918 гг.): автореф. ... дис. канд. ист. наук. Киев, 1964. 22 с.

1090. Решодько П. Ф. Борьба крестьян Харьковской губернии за землю в 1917 году. *Ученые записки Харьковского государственного университета*. Харьков : Изд-во Харьков. госуд. ун-та им. А. М. Горького, 1964. Т. 145: Труды кафедры истории КПСС. Вып. 2: Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР. С. 168–181.

1091. Решодько П. Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.). Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1972. 170 с.

1092. Рибак І. К. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.). Київ : Рідний край, 1999. 92 с.

1093. Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1967. 192 с.

1094. Рибалка І. К. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917–1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1987. № 11. С. 38–52.

1095. Рибалка І. К. Вивчення історії громадянської війни 1918–1920 рр. в Україні: стан і перспективи. *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки*

та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.) / упор. В. Г. Сарбей. Харків, 1995. С. 246–249.

1096. Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. *Український історичний журнал*. 1981. № 11. С. 20–33.

1097. Россия сельская. XIX – начало XX века / отв. ред. А. П. Корелин. Москва : РОССПЭН, 2004. 368 с.

1098. Рубач М. К истории крестьянских восстаний накануне октября 1917 г. (Материалы по Украине). *Историк-марксист*. 1934. Т. 3. С. 29–58.

1099. Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. *Летопись революции*. 1927. № 5–6. С. 7–45.

1100. Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. *Літопис революції*. 1928. № 1. С. 29–51.

1101. Рубач М. А. Захоплення поміщицьких і куркульських земель під приводом примусової оренди (До історії аграрної революції 1917 р. на Україні). *Боротьба за владу Рад на Україні* / відп. ред. М. І. Супруненко. Київ : Наук. думка, 1977. С. 63–78.

1102. Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції (по посіву, живому і мертвому інвентарю). *Наукові записки Інституту історії і археології України* / за ред. К. Гуслистого та ін. [Б. м.] : Вид-во АН УРСР, 1943. Кн. 1. С. 215–230.

1103. Рубач М. А. Класове розшарування селянства України по землі напередодні 1917 року. *Наукові записки Інституту історії і археології України* / за ред. К. Гуслистого та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1946. Кн. 2. С. 185–203.

1104. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. Киев : Изд-во АН УССР, 1957. 457 с.

1105. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. *Особенности аграрного строя России в период империализма: материалы*

сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. / отв. ред. С. М. Дубровский. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. С. 45–63.

1106. Рубач М. А. Створення земельних комітетів на Україні в 1917 р. *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні* / відп. ред. М. І. Супруненко. Київ : Наукова думка, 1973. С. 22–40.

1107. Рубач М. А. Треба дійсно виправити (Про брошуру Андр. Річицького «Центральна Рада»). *Літопис революції*. 1930. № 3–4. С. 257–270.

1108. Рубльов О. С., Юркова О. В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 4–35.

1109. Рыбалка И. К. Восстановление Советской власти и социалистическое строительство на Украине (ноябрь 1918 – август 1919 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Харьков, 1963. 48 с.

1110. Сажко В. В. Аграрне питання в Україні на початку ХХ ст.: історико-політичний аспект. Полтава : ПолтНТУ ім. Юрія Кондратюка, 2006. 197 с.

1111. Салата Г. В. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2010. 16 с.

1112. Санцевич А. В. До питання про понятійний апарат радянської історіографії. *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.) / упор. В. Г. Сарбей. Харків, 1995. С. 170–175.

1113. Саранча В. І. Полтавська губернія в умовах Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2015. 20 с.

1114. Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу). Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2007. 216 с.

1115. Святловский В. В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 г.). 2-е изд. Санкт-Петербург : Тип. Акц. о-ва тип. дела (Герольд), 1911. 150 с.

1116. Священко З. Розробка основ нової аграрної політики Російської імперії Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості. *Схід*. 2012. № 2. С. 138–142.

1117. Священко З. В. Аграрный вопрос в политической деятельности С. Ю. Витте. *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*: сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : МГОСГИ, 2013. С. 55–60.

1118. Священко З. В. «Комісія 16 листопада 1901 р.» та аграрне питання в Росії напередодні революції 1905–1907 рр. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 286–288.

1119. Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ століття. Умань : Жовтий О.О., 2012. 343 с.

1120. Селунская Н. Б. Производственно-технический уровень и наемный труд в крестьянском и помещичьем хозяйствах Европейской России в 1917 году. *Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века* / отв. ред.: И. Д. Ковальченко, В. А. Тишков. Москва : Наука, 1991. С. 153–173.

1121. Сиволапова Г. Ф. Исследования Я. А. Яковлева по истории Октябрьской революции. *История и историки. Историографический ежегодник. 1974* / отв. ред. М. В. Нечкина. Москва : Наука, 1976. С. 216–248.

1122. Симонова М. С. Отмена круговой поруки. *Исторические записки*. Москва : Наука, 1969. Т. 83. С. 159–195.

1123. Сіталова Н. О. Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905–1907 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.

1124. Скворцов А. И. Аграрный вопрос и Государственная Дума. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1906. 143 с.

1125. Скотт Д. Моральная экономика как этика выживания. *Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия* / сост. Т. Шанин. Москва : Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. С. 202–210.

1126. Скрипник М. О. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк з портретами. Харків : Червоний шлях, 1923. 85 с.

1127. Слюдикова Т. Джерела ЦДІА УРСР про селянський рух на Україні 1917–1918 рр. *Архіви України*. 1967. № 6. С. 71–75.

1128. Слюсаренко Г., Гнидаш П., Круть В., Кравченко И. «Літопись революції». Журнал истпарта КП(б)У, № 1–2, 3, 4 за 1931 г. *Историк-марксист*. 1932. Т. 3. С. 135–141.

1129. Слюсарский А. Г. Комитеты незаможных селян Украины в борьбе с бандитизмом. *Научные записки Украинской академии социалистического земледелия им. Артема* / отв. ред. В. Ф. Третьяков. Харьков, 1941. Т. III. С. 175–223.

1130. Слюсарський А. Г. Боротьба селян України за землю в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. *Труди історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького*. Харків : Вид-во Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1957. Т. 6. С. 41–86.

1131. Слюсарський А. Г. Діяльність сільських комітетів бідноти на Україні в 1919 році. *Труди історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького*. Харків, 1956. Т. 4. С. 117–136.

1132. Слюсарський А. Г. До історії організації комітетів бідноти на Україні в 1919 році. *Труди історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького*. Харків, 1952. Т. 2. С. 63–83.

1133. Смолій В., Удод О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська (Ювілейні роздуми з академічної проблематики). *Історіографічні дослідження в Україні* / відп. ред. О. А. Удод. Київ : Ін-т історії України, 2012. Вип. 22. С. 5–42.

1134. Смолій В. А. Деякі проблеми вивчення історії українських революцій. *Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття* (матеріали науково-теоретичної конференції 20–21 листопада 2007 р. та наукові дослідження) / голова редкол. В. М. Литвин. Київ : Ін-т політ. і етнонаціонал. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН Укр., 2008. С. 6–9.

1135. Соболев М. Вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів на Полтавщині. *Літопис революції*. 1932. № 5–6. С. 71–96.

1136. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1969 гг.) / под ред. В. Данилова и др. Москва : Политиздат, 1970. 510 с.

1137. Современное крестьяноведение и аграрная история России в ХХ веке / под ред. В. В. Бабашкина. Москва : Политическая энциклопедия, 2015. 743 с.

1138. Соколов С. В. Социальная конфликтология: учеб. пособ. для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 327 с.

1139. Солдатенко В. Ф. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії. *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.) / упор. В. Г. Сарбей. Харків, 1995. С. 256–262.

1140. Солдатенко В. Ф. Чинник «українського хліба» в Громадянській війні (1917–1920 рр.). *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 156–162.

1141. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце ХІХ века. Ленинград : Наука, ЛО, 1973. 383 с.

1142. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. Ленинград : Наука, ЛО, 1981. 256 с.

1143. Солоп Е. И. К эволюции дворянского землевладения в пореформенный период (на материалах Александровского уезда Екатеринославской губернии). *Актуальные проблемы аграрной истории*

Української ССР. Сборник научных трудов / отв. ред. Д. П. Пойда. Днепропетровск : ДГУ, 1981. С. 173–182.

1144. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР / гол. ред. З. П. Шульга. Київ : Вид-во Київського університету, 1967. Т. 1: 1917–1937 рр. 511 с.

1145. Старинець О. Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 37–46.

1146. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 18 с.

1147. Страховский И. М. Крестьянский вопрос. *Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности* / изд. Н. Н. Львова и А. А. Стаховича, при участии ред. газ. «Право». Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 1. С. 98–150.

1148. Стрижков Ю. К. Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции 1917–1921 гг. Москва : Наука, 1973. 319 с.

1149. Струмилин С. Г. Избранные произведения: в 5 т. Москва : Наука, 1964. Т. 3: Проблемы экономики труда. 527 с.

1150. Сусоров В. Д. Деятельность социал-демократических партий среди рабочих и крестьян Украины в межреволюционный период (июнь 1907 – февраль 1917 г.): автореф. ... дис. д-ра ист. наук: 07.00.01. Киев, 1992. 50 с.

1151. Сусоров С. В. Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902–1907 рр. (На матеріалах України): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 1994. 18 с.

1152. Сусоров С. В. Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902–1907 рр. (На матеріалах України): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Херсонський індустріальний інститут. Херсон, 1994. 201 с.

1153. Сусоров С. В. ПСР і українське селянство на початку ХХ століття: до проблеми взаємсприйняття. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. Вип. 6. С. 181–187.

1154. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): колект. моногр. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Т. 1. 656 с.

1155. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): колект. моногр. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Т. 2. 599 с.

1156. Сухино-Хоменко В. З гарячою головою нема рукам спокою. *Літопис революції*. 1929. № 2. С. 231–254.

1157. Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. *Літопис революції*. 1928. № 4. С. 79–119.

1158. Тараненко О. М. Аграрна політика П. Скоропадського: українська історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Черкаси, 2011. 20 с.

1159. Тарнопольський Л., Федулкін С. Жовтень на Вінниччині (історичний нарис). Вінниця : Вінницька ювіл. комісія по переведенню 10-річчя Жовтн. революції, 1927. 66 с.

1160. Телицын В. Л. «Бессмысленный и беспощадный»?.. Феномен крестьянского бунтарства 1917–1921 годов. Москва : РГГУ, 2003. 338 с.

1161. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1973. 188 с.

1162. Теличук П. П. Применение наемного труда в помещичьем хозяйстве Правобережной Украины в начале ХХ в. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1969 / отв. ред. А. М. Анфимов. Киев : Вища школа, 1979. С. 235–244.

1163. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2003. 319 с.

1164. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. 307 с.

1165. Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917–1920). Киев : Наук. думка, 1986. 255 с.

1166. Терещенко Ю. І. Дослідження економічної політики Радянської влади на Україні (1918–1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1988. № 3. С. 28–41.

1167. Терещенко Ю. І. Становлення «воєнного комунізму» і продовольча справа на Україні у 1919 р. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія* / гол. ред. А. Г. Шевелєв. Київ : Наук. думка, 1977. Вип. 3. С. 44–59.

1168. Тимченко Ж. П. Волосні земельні комітети і їх роль у здійсненні на Україні ленінського Декрету про землю. *Боротьба за владу Рад на Україні* / відп. ред. М. І. Супруненко. Київ : Наукова думка, 1977. С. 79–98.

1169. Тимченко Ж. П. Декрет о земле в действии. *Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории* / отв. ред. О. И. Щусь. Киев : Наукова думка, 1987. С. 103–129.

1170. Тимченко Ж. П. Організація земельних комітетів на Україні в 1917 р. *У боротьбі за Жовтень*: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. М. Гамрецький. Київ : Наукова думка, 1981. С. 52–70.

1171. Топка Р. В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2002. 20 с.

1172. Топка Р. В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2002. 194 с.

1173. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2-х т. 3-е изд. Москва : Мысль, 1983. Т. 1. 653 с.

1174. Тригуб П. Н. На защите завоеваний Великого Октября. Киев ; Одеса : Вища школа, 1987. 151 с.

1175. Турченко Г. Ф. Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2006. 475 с.

1176. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя : Просвіта, 2005. 324 с.

1177. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. Киев ; Одесса : Вища школа, 1987. 199 с.

1178. Турченко Ф. Г. Ліквідація класу поміщиків на Україні. *Український історичний журнал*. 1984. № 6. С. 18–30.

1179. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. Київ : Генеза, 2003. 304 с.

1180. Тютюкин С. В. Меньшевизм: страницы истории. Москва : РОССПЭН, 2002. 560 с.

1181. Тютюкин С. В., Шелохаев В. В. Марксисты и русская революция. Москва : РОССПЭН, 1996. 235 с.

1182. Тютюкин С. В., Шелохаев В. В. РСДРП в годы первой российской революции. *Реформы или революция? Россия в 1861–1917: материалы международного colloquiuma историков* / отв. ред. В. С. Дякин. Санкт-Петербург : Наука, 1992. С. 121–131.

1183. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К. : Либідь, 1997. 200 с.

1184. Файджес О. Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917–1918 гг. *Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть* / отв. ред. В. Ю. Черняев. Санкт-Петербург : Глагол, 1994. С. 230–237.

1185. Фареній І. А. Концепція «селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського. *Український селянин: зб. наук. пр.* / за ред.

А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 68–72.

1186. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. 513 с.

1187. Фареній І. А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 162–166.

1188. Фареній І. А. Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та «політтехнологічний секрет» Леніна. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 18. С. 50–54.

1189. Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 рр. (історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 1999. 184 с.

1190. Федевич К. К., Федевич К. І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ : Критика, 2017. 308 с.

1191. Федьков О. Українська соціал-демократична Спілка і вибори до ІІІ Державної Думи Російської імперії. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / гол. ред.: В. А. Смолій та ін. Черкаси : [Б. в.], 2009. [Вип. 3]. С. 247–251.

1192. Федьков О. М. Партія соціалістів-революціонерів і селянство в Правобережній Україні у 1905 році. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки* / відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 13. С. 111–124.

1193. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України). Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. 247 с.

1194. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка у суспільному житті Наддніпрянської України початку ХХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2017. 581 с.

1195. Федьков О. М., Магась В. О. «Селянству – владу і землю!». Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. 272 с.

1196. Фигуровская Н. К. «Особое совещание» о реформировании сельского хозяйства. *Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы X–XXI вв.: источники и методы исследования: материалы XXXII сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы* / отв. ред. Е. Н. Швейковская. Рязань: Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина, 2012. С. 232–239.

1197. Філінюк В. А. Повсякденне життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. 291 с.

1198. Хмель И. В. Аграрные преобразования на Украине. 1917–1920 гг. Киев: Наук. думка, 1990. 240 с.

1199. Хміль І., Куташев І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.*: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. С. 53–76.

1200. Хміль І. В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. 90 с.

1201. Хміль І. В. Боротьба трудящого селянства України проти окупаційного режиму та внутрішньої контрреволюції (березень – червень 1918 р.). *У боротьбі за Жовтень*: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. М. Гамрецький. Київ: Наукова думка, 1981. С. 110–126.

1202. Хміль І. В. Під гаслом комуни (аграрна політика РКП(б) у 1919 році). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 118 с.

1203. Хоптяр А. Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1896–1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. 20 с.

1204. Хоптяр Ю. А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.). Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. 208 с.

1205. Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 35 с.

1206. Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Український транспортний університет. Київ, 1999. 392 с.

1207. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції (1917–1920 рр.): в 4-х т. Нью-Йорк : Вид-во Чарторійських, 1969. Т. IV. 192 с.

1208. Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве. Москва : Изд. ЦСУ СССР, 1926. 172 с.

1209. Чадаева О. Помещики и их организации в 1917 году. Москва ; Ленинград : Московский рабочий, [1928]. 176 с.

1210. Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. Київ : Держполітвидав України, 1940. 51 с.

1211. Челинцев А. Н. Русское сельское хозяйство перед революцией. Москва : Новый агроном, 1928. 239 с.

1212. Чепурко О. Меншовики Катеринославської губернії на початку ХХ ст.: історіографічні стереотипи та малодосліджені проблеми. *Бористен.* 2008. № 6. С. 14–16.

1213. Чепурко О. О. Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр.: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.

1214. Чепурко О. О. Меншовизм на початку ХХ ст.: історіографія проблеми. *Проблеми політичної історії України*: зб. наук. пр. / відп. ред.

О. Б. Шляхов. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. [Вип. 1]. С. 184–195.

1215. Чернікова Н. С. Суспільно-політична та державна діяльність графа Олексія Олександровича Бобринського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2012. 222 с.

1216. Чигирик В. В. КП(б)У в боротьбі за революційне перетворення аграрних відносин (грудень 1919 р. – березень 1921 р.). *Український історичний журнал*. 1958. № 4. С. 3–19.

1217. Чмыга А. Ф. История колхозного движения на Украине (1917–1929 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Москва, 1967. 42 с.

1218. Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917–1929 гг.). Очерки истории. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1974. 320 с.

1219. Чубатий В. М. З історії походу робітників та незаможних селян України на куркульство в 1920 – першій половині 1921 рр. (На матеріалах Одеської губпарторганізації). Житомир, 1960. 37 с.

1220. Чупров А. А. Общинное землевладение. *Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности* / изд. Н. Н. Львова и А. А. Стаховича, при участии ред. газ. «Право». Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 2. С. 116–232.

1221. Шанин Т. Крестьянство как политический фактор. *Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия* / сост. Т. Шанин. Москва : Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. С. 269–278.

1222. Шанин Т. Понятие крестьянства. *Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия* / сост. Т. Шанин. Москва : Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. С. 8–20.

1223. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. → 1917–1922 гг. / пер. с англ.: Е. М. Ковалев. Москва : Весь мир, 1997. 560 с.

1224. Шанин Г. Четыре с половиной аграрных программы Ленина. *Отечественные записки*. 2004. № 1 (16). URL: http://magazines.russ.ru/oz/2004/1/2004_1-1_32.html (дата звернення: 18.02.2020).

1225. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. 174 с.

1226. Шевченко В. М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дворянство. *Український селянин* : зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 246–249.

1227. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.). Ніжин : Аспект-Поліграф, 2010. 344 с.

1228. Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 37 с.

1229. Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2011. 483 с.

1230. Шевченко В. М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історіографії. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 188–205.

1231. Шекера І. М. Третій міжреспубліканський симпозіум з аграрної історії Східної Європи. *Український історичний журнал*. 1961. № 1. С. 156–158.

1232. Шелохаев В. В. Конституционно-демократическая партия в России и эмиграции. Москва : Политическая энциклопедия, 2015. 863 с.

1233. Шелохаев В. В. Российские либералы в годы первой мировой войны. *Вопросы истории*. 1993. № 8. С. 27–39.

1234. Шестаков А. (Никодим). Крестьянство в Октябрьской революции. Харьков : Пролетарий, 1925. 32 с.

1235. Шестаков А. Рец. на: Крестьянское движение в 1917 г. М. ; Ленинград : ГИЗ, 1927. 442 с. *Историк-марксист*. 1927. Т. 5. С. 262–263.

1236. Шестаков А. Русские исторические журналы середины 1927 года. *Историк-марксист*. 1927. Т. 5. С. 230–238.

1237. Шестаков А. В. Бунт земли (крестьянская революция 1905–1906 г.). Москва : Красная новь, 1923. 112 с.

1238. Шестаков А. В. Крестьянские организации в 1917 году. *Аграрная революция*: в 4-х т. / под ред. В. П. Милютина. Москва : Изд-во Ком. академии, 1928. Т. II: Крестьянское движение в 1917 году. С. 95–166.

1239. Шестаков А. В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г. Ленинград : Прибой, 1927. 191 с.

1240. Шишко О. Кампанія походу на куркуля в Одеській губернії у 1920 році: організаційні, пропагандистські та репресивні аспекти. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2016. № 1–2. С. 123–133.

1241. Шишко О. Г. Кампанія походу на куркуля в Одеській губернії у 1920 р.: причини та наслідки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 48. С. 122–131.

1242. Шмидт С. О. О классификации исторических источников. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Ленинград : Наука, 1985. Т. 16. С. 3–24.

1243. Шморгун П. М. Більшовики України в період реакції (1907–1910 рр.). Київ : Вища школа, 1978. 199 с.

1244. Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905–1907 років. Київ : Політвидав України, 1975. 181 с.

1245. Шморгун П. М. Національно-визвольний рух на Україні на початку ХХ ст. *Наукові праці з питань політичної історії*: міжвідомчий науковий збірник / відп. ред. В. П. Горшков. Київ : Либідь, 1992. Вип. 173: Партії і соціальні групи в першій російській революції. С. 3–12.

1246. Шморгун П. М. Соціал-демократичні організації України в період V (Лондонського) з'їзду РСДРП (До 80-річчя з'їзду). *Український історичний журнал*. 1987. № 5. С. 20–31.

1247. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. *Летопись революции*. 1927. № 5–6. С. 299–314.

1248. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. *Летопись революции*. 1927. № 2. С. 31–68.

1249. Щербаков В. К. Жовтнева революція і роки громадянської війни на Чернігівщині. Чернігів : Черніг. окр. комісія 10-річчя Жовт. революції, 1927. 117 с.

1250. Щербатюк В. М. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 р. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науково-практичний збірник*. 2009. № 4. С. 163–168.

1251. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. Київ : Наукова думка, 2012. 527 с.

1252. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2013. 36 с.

1253. Юбкін В. П. Здійснення продовольчої політики на Україні (грудень 1919–1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1961. № 1. С. 21–30.

1254. Юнг К. Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного / пер. с нем. В. М. Бакуева, А. В. Кричевского. Москва : Канон, 1994. 320 с.

1255. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное: Сборник / пер. с англ. А. А. Алексеева. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. 544 с.

1256. Юридическая энциклопедия / отв. ред. Б. Н. Топорнин. Москва : Юристъ, 2001. 1272 с.

1257. Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили. *Червоний шлях*. 1927. № 2. С. 108–134.

1258. Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та рухові сили. *Червоний шлях*. 1927. № 4. С. 93–116.

1259. Якименко М., Мар'євська М. Життєвий рівень мешканців полтавського села на рубежі ХІХ–ХХ ст. як фактор соціального протесту напередодні визвольних змагань 1917–1920 рр. *Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеука* / редкол.: Л. Бабенко та ін. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. С. 128–135.

1260. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.). *Український історичний журнал*. 1996. № 1. С. 3–14.

1261. Яковлев Я. Наша деревня. Новое в старом и старое в новом. Москва : Красная новь, 1924. 176 с.

1262. Яковлев Я. А. Крестьянская война 1917 года. *Аграрная революция: в 4-х т.* / под. ред. В. П. Милютин. Москва : Изд-во Ком. академии, 1928. Т. II: Крестьянское движение в 1917 г. С. 83–92.

1263. Якунін В. К. Про деякі питання методології історії України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія* / відп. ред. А. Г. Болебрух. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. Вип. 3. С. 14–20.

1264. Якуніна А. О. Діяльність монархічних партій Наддніпрянської України (1907 рік – перша половина 1914 року): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2013. 20 с.

1265. Якуніна А. О. Діяльність монархічних партій Наддніпрянської України (1907 рік – перша половина 1914 року): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпродзержинський державний технічний університет. Дніпродзержинськ, 2013. 201 с.

1266. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.

1267. Adams Artur E. *Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign 1918–1919.* New Haven and London : Yale University Press, 1963. 440 p.

1268. Adams Artur E. *The Great Ukrainian Jacquerie. Hunczak T. The Ukraine, 1917–1921: a study in revolution.* Cambridge, Mass. : Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977. P. 247–270.

1269. Baker Mark R. *Peasants, Power, and Place. Revolution in the Villages of Kharkiv Province, 1914–1921.* Cambridge, Massachusetts : Ukrainian research inst., Harvard univ. : Harvard univ. press [distributed], 2016. IX, 285 p.

1270. Farenii I. *The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. Schidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin].* 2019. № 10. P. 58–65.

1271. Fitzpatrick Sheila. *The Russian Revolution.* New York : Oxford University Press, 2nd revised ed. 1994. 199 p.

1272. Friesen Leonard G. *Rural Revolutions in Southern Ukraine: Peasants, Nobles, and Colonists, 1774–1905.* Cambridge, Massachusetts : Ukrainian Research Institute, 2008. 325 p.

1273. Mark R. *Social Questions and National Revolution: The Ukrainian National Republic in 1919–1920. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XIV. Num. 1–2 (June 1990).* P. 113–131.

1274. Paige Jeffery M. *Agrarian Revolution: Social Movements and Export Agriculture in the Underdeveloped World.* New York : Free Press, [1975]. XIV, 435 p.

1275. Reshetar John S., Jr. *The Ukrainian Revolution, 1917–1920: A Study in Nationalism.* Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1952. 363 p.

1276. Shanin T. *The Awkwand Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia 1910–1925.* Oxford : Clarendon Press, 1972. 253 p.

1277. Velychenko Stephen. *State Building in Revolutionary Ukraine: A Comparative Study of Governments and Bureaucrats, 1917–1922.* Toronto : University of Toronto Press, 2011. 416 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список опублікованих праць за темою дисертації

Індивідуальна монографія

1. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. 368 с. (21,39 др. арк.).

Рецензії: Романець Н. Р. Рецензія на монографію: «Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Д. : ЛІРА, 2016. 368 с.». *Грані*. 2016. № 5 (133). С. 90–92.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Ковальова Н. А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917–1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект. *Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства*. Черкаси, 2002. № 5. С. 250–254.

3. Ковальова Н. А. До характеристики національного і релігійного аспектів селянського опозиційного руху на Катеринославщині (1921 р.). *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. Вип. 10. С. 65–69.

4. Ковальова Н. А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні. *Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова*. Черкаси : Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. Вип. 7. С. 106–108.

5. Ковальова Н. А. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. *Наукові праці історичного факультету*

Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 112–117.

6. Ковальова Н. А. Питання власності на землю у психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. Вип. 8. С. 217–220.

7. Ковальова Н. А. Українське селянство в революціях першої чверті ХХ ст. *Гуманітарний журнал*. 2004. № 3. С. 78–81.

8. Ковальова Н. А. Соціально-економічні аспекти життя селян Катеринославщини у 1917–1921 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. Вип. 3. С. 199–206.

9. Ковальова Н. А. Соціалізація землі та селянські виступи в Україні восени 1917 – навесні 1918 р.: до питання про причини «аграрної революції». *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 287–290.

10. Ковальова Н. А. Створення громадських комітетів в Україні 1917 р. та їхні функції щодо організації селянства. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 231–233.

11. Ковальова Н. А. «Аграрна революція» в оцінці її учасників (за спогадами мешканців села Глодоси Херсонської губернії). *Український селянин* : зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2012. Вип. 13. С. 130–132.

12. Ковальова Н. А. Політико-просвітницька робота в українському селі у 1917 р. (на матеріалах Полтавщини). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2012. Вип. 10. С. 238–247.

13. Ковальова Н. А. Ідея «аграрної революції» у соціал-демократичній думці початку ХХ ст.: дискусія на IV з'їзді РСДРП. *Український селянин*: зб.

наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2014. Вип.14. С. 139–142.

14. Ковальова Н. А. Обговорення проблем селянства на II та III з'їздах РСДРП: витоки ідеї «аграрної революції». *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 282–285.

15. Ковальова Н. А. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в умовах революції 1905–1907 рр.: масштаби, форми та рушійні сили. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 33–37.

16. Ковальова Н. А. Сільські сходи Катеринославщини в умовах «аграрної революції» 1917–1922 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Ліра, 2014. Вип. 12. С. 243–251.

17. Ковальова Н. А. Проблема обґрунтування початку «аграрної (селянської) революції» 1902 р. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. праць / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014–2015. Вип. 8–9. С. 53–55.

18. Ковальова Н. А. Передумови «аграрної революції»: дворянське питання у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 10. С. 164–167.

19. Ковальова Н. А. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку XX ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія* / за ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 23. С. 187–195.

20. Ковальова Н. А. Передумови і наслідки «селянської революції» 1905–1907 рр. *Література та культура Полісся*: зб. наук. пр. / відп. ред.

Г. В. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. Вип. 79. Серія: Історичні науки. № 3. С. 27–36.

21. Ковальова Н. А. Напередодні «аграрної революції»: пошуки компромісів та конфронтація селян з поміщиками у 1917 р. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 1–2. С. 33–39.

22. Ковальова Н. А. Наслідки ліквідації поміщицького землеволодіння для українського села (1920 р.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / за ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 57–61.

Публікації у зарубіжних наукових виданнях та фахових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз

23. Ковальова Н. А. Українське село без поміщика: реалізація «аграрної революції» у 1919 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 139–142. (*Index Copernicus*).

24. Ковальова Н. А. Повернення поміщицької власності українським селом періоду Гетьманату П. Скоропадського (1918 р.). *Гілея: науковий вісник* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 107 (4). С. 50–54. (*EBSCO Publishing, Inc.; Scientific Indexing Services; EBSCO InfoBase Index*).

25. Ковалева Н. А. Позиция украинских делегатов съездов партии народной свободы по крестьянскому вопросу (1906–1916 гг.). *История: факты и символы*. Елец, 2016. Вып. 2 (№ 7). С. 93–100.

26. Ковальова Н. А. Ідея революційного захоплення землі у планах партії соціалістів-революціонерів в Україні (початок ХХ ст. – 1917 р.). *Український селянин: зб. наук. пр.* / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 70–73. (*Index Copernicus*).

27. Ковальова Н. Селянське питання в політиці РКП(б) – КП(б)У 1918–1923 рр.: Витоки тоталітаризму. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia*

Naukowe / red. nauk. M. Gaczowski, A. Matusiak, N. Teres. Wrocław, 2016. Nr. 2: Україна в умовах (пост)тоталітарної трансформації. Історія – Культура – Соціальні зміни. Р. 44–54.

28. Ковальова Н. А. Вплив Першої світової війни на формування причин другого етапу «аграрної революції» у Наддніпрянській Україні (1914–1917 рр.). *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 36–41. (*Index Copernicus*).

29. Ковальова Н. А. Селянська / аграрна революція в Україні: дискусії в історіографії 1920-х рр. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 18. С. 71–75. (*Index Copernicus*).

30. Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр.: основні підходи до визначення поняття. *Український селянин*: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2018. Вип. 19. С. 40–44. (*Index Copernicus*).

Наукові праці апробаційного характеру

31. Ковальова Н. А. Трансформація общинних зв'язків в українському селі під час революції і громадянської війни 1917–1921 рр. (на матеріалах Катеринославської губернії). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ, 2002. С. 145–150.

32. Ковальова Н. А. Роль селянських з'їздів у формуванні програми дій українського селянства у 1917 р. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ, 2004. С. 102–108.

33. Ковальова Н. А. Психологія і поведінка українського селянства у 1917–1921 рр.: співвідношення соціального і національного аспектів Української революції. *Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя*

epoch: матеріали I Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 18–19 листопада 2005 р.). Одеса, 2005. С. 210–215.

34. Ковальова Н. А. Українське селянство і влада: характер взаємовідносин на Катеринославщині у 1921 р. *Матеріали VI Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія. Політологія*: зб. наук. ст. / редкол.: О. Біланюк та ін. Київ, 2007. Кн. 3. Ч. 2. С. 33–44.

35. Ковальова Н. А. Еволюція змісту поняття «аграрна революція» в історичних дослідженнях. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ, 2010. С. 19–27.

36. Ковалева Н. А. Формирование концепции «аграрной революции» в исторической литературе 1920-х годов (на материалах Украины). *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*: сб. ст. / науч. ред. А. И. Шевельков. Коломна : МГОСГИ, 2011. С. 351–357.

37. Ковальова Н. А. Соціальна активізація селянського самоврядування в Україні в умовах революції та громадянської війни 1917–1920 рр. (за матеріалами сільських сходів). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпропетровськ : ПФ «Стандарт-Сервіс», 2012. С. 112–119.

38. Ковалева Н. А. Сельские сходы в условиях «аграрной революции» в украинских губерниях 1917–1920 гг. *Типология и особенности аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.: XXXIII сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений* (Брянск, 19–22 сентября 2012 г.). Москва, 2012. С. 130–132.

39. Ковалева Н. А. Сельские сходы в условиях «аграрной революции» в украинских губерниях 1917–1920 гг. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.* / отв. ред. Е. Н. Швейковская. Москва ; Брянск : РИО Брянского госуд. ун-та, 2012. С. 382–390.

40. Ковальова Н. А. Політичні аспекти «аграрної» революції 1917–1922 рр. в Україні. *Історико-політичні студії*: зб. наук. пр. / гол. редкол.: І. Д. Дудко. Київ : КНЕУ, 2013. Вип. 1. С. 19–26.

41. Ковалева Н. А. «Аграрная революция» vs аграрная политика: начало крестьянской войны в украинских губерниях в 1917 г. *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*: сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : МГОСГИ, 2013. С. 265–269.

42. Ковалева Н. А. Культура и быт украинской деревни в условиях революции и гражданской войны 1917–1920 гг. (по воспоминаниям крестьян). *Труды института крестьяноведения Южного Урала им. В. П. Данилова* / под. ред. Д. А. Сафонова. Оренбург : ГБУ РЦРО, 2013. Вып. 4. С. 83–90.

43. Ковалева Н. А. Война за хлеб в украинской деревне в 1919–1921 гг.: характер, методы и масштабы изъятия продовольствия у крестьян. *Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X–XXI вв.: XXXIV сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы: тезисы докладов и сообщений*. (Самара, 23–26 сентября 2014 г.). Москва : ИСЛ РАН, 2014. С. 141–143.

44. Ковалева Н. А. Социальные конфликты в украинской деревне в условиях «аграрной революции» (1917–1919 гг.). *Российская деревня в XVIII–XXI веках: социокультурное измерение*: сб. ст. IX Междунар. науч.-практ. конф. / науч. ред.: Г. Е. Корнилов, В. А. Лабузов. Оренбург : Издател. центр ОГАУ, 2014. С. 105–110.

45. Ковальова Н. А. Політика продрозкладки в українському селі 1919–1921 рр.: «другий фронт» громадянської війни. *Історія торгівлі, податків та мита: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції* (м. Дніпропетровськ, 30–31 жовтня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 87–89.

46. Ковальова Н. А. Проблема «селянської революції» у діяльності І Державної думи Російської імперії (1906 р.). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті*

Д. П. Пойди: зб. наук. пр. Дніпропетровськ : Вид-во ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. С. 86–95.

47. Ковалева Н. А. Война за хлеб в украинской деревне в 1919–1922 гг.: характер, методы и масштабы изъятия продовольствия у крестьян. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2014 год. Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X–XXI вв.* Москва ; Самара : Изд-во «Самарский университет», 2015. С. 304–311.

48. Ковалева Н. А. Отношение Объединенного дворянства к аграрному вопросу и крестьянскому движению 1905–1906 гг. (по материалам I съезда). *Государство, общество, церковь в истории России XX–XXI веков: материалы XIV Междунар. науч. конф.* (Иваново, 18–19 марта 2015 г.) / отв. ред. А. А. Корников. Иваново : Иван. гос. ун-т, 2015. Ч. 2. С. 372–379.

49. Ковалева Н. А. Объединенное дворянство о возмещении землевладельцам убытков от крестьянского движения 1905–1906 гг. (по материалам II съезда). *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. ст.* / отв. ред. А. И. Шевельков. Коломна : Госуд. соц.-гуманитарный ун-т, 2015. С. 96–100.

50. Ковальова Н. А. «Аграрна революція» у Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр. крізь призму конфліктологічного аналізу. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали одинадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр.* / відп. ред. В. В. Іваненко. Дніпро : ЛПРА, 2016. С. 110–118.

51. Ковальова Н. А. Наслідки «аграрної революції» 1917–1922 рр. в Україні: поява «нового» селянства. *Межибіж: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства.* 2017. № 1, Ч. 1. С. 62–66.

52. Ковальова Н. А. Сільська громада Наддніпрянської України початку XX ст.: до дискусії про «парагромадянське селянське суспільство». *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: матер. Всеук. наук.-практ. конф.* Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 134–137.

53. Ковальова Н. А. Політичні партії й українське селянство: реалізація ідеї аграрної / селянської революції (1902–1922 рр.). *Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження: матеріали наукових читань пам'яті професора І. К. Рибалки* (м. Харків, 26 червня 2019 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 51–52.

ДОДАТОК Б

**Кількість селянських виступів в українських губерніях за даними
радянської історичної науки (березень – жовтень 1917 р.)¹**

Губернії	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Усього
Волинська	6	3	3	9	19	12	16	59	127
Катеринославська	-	2	7	8	9	12	10	10	58
Київська	121			161			150		432
Подільська	19	67	142	153	152	137	208	299	1177
Полтавська	-	1	1	16	36	24	29	14	121
Таврійська	-	3	8	-	11	2	3	7	34
Харківська	23	109	131	165	18	20	36	61	563
Херсонська	-	2	4	12	9	6	8	14	55
Чернігівська	3	2	1	11	13	12	16	8	66
Усього									2633

¹ Підраховано за: 947, с. 374–376.

ДОДАТОК В

**Чисельність організацій правих партій в українських губерніях
у 1907–1908 рр.²**

Губернії	«Союз русского народа»	Інші монархічні партії
Бессарабська	18 500	200
Волинська	105 000	217
Катеринославська ³	Інформація не надійшла	
Київська	16 700	13 415
Подільська	15 000	740
Полтавська	3 650	310
Таврійська	9 400	-
Харківська	Інформація не надійшла	
Херсонська	7 500	-
Чернігівська	8 100	300
Миколаїв	немає інф.	-
Одеса	3 000	2 670
Севастополь	300	250
Усього	187 150	18 102

² Підраховано за даними Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії від 5 травня 1908 р. Див.: 367, с. 623–625.

³ Цифри 12 600, 5 200, 400 до документу було внесено від руки пізніше.

ДОДАТОК Г

**Чисельність організацій правих партій в українських губерніях
у 1907–1908 рр. та 1915–1916 рр.⁴**

Губернії	Кінець 1907 р. – початок 1908 р.		Кінець 1915 р. – початок 1916 р.	
	СРН	Інші праві партії	СРН і ВДСРН	Інші праві партії
Бессарабська	18 500 [11 000]	200	3 631+191	4 694
Волинська	[12 000]	217	590+[4 000]	300
Катеринославська	12 600	5 186	400	22
Київська	16 729	13 391	[>100]+75	108
Подільська	[12 000]	[640]	немає інф.	немає інф.
Полтавська	3 655	297	[243?]	немає інф.
Таврійська	9 385+9	-	[1 500 членів і співч.: 3=500]	20
Харківська	[3 900]	немає інф.	1 000+50	100
Херсонська (без Одеси і Миколаєва)	7 485	200	87+?	немає інф.
Чернігівська	8 016	300	немає інф.	немає інф.
Миколаїв	200	немає інф.	[200]	немає інф.
Одеса	3 000	2 670	300+750	400
Севастополь	300	250	24	немає інф.
Усього	100 279- 107 779	22 711- 23 351	7 098- 13 641	5 644

⁴ Підраховано за: 751, с. 79–82.

ДОДАТОК Д

**Кількість селянських виступів в українських губерніях
(березень – вересень 1917 р.)⁵**

Губернії	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
Волинська	-	3	3	9	19	12	16	62
Катеринославська	-	2	7	8	9	12	10	48
Київська	1	1	7	2	40	11	10	72
Подільська	-	2	1	14	34	15	7	73
Полтавська	-	1	1	16	36	24	29	107
Таврійська	-	3	8	-	11	2	3	27
Харківська	-	5	-	14	19	27	18	83
Херсонська	-	2	4	12	9	6	8	41
Чернігівська	3	2	1	11	13	12	16	58
Усього	4	21	32	86	190	121	117	571

⁵ Підраховано за даними Головного управління в справах міліції Тимчасового уряду. Див.: 296, с. 364–393.

ДОДАТОК Ж

Розподіл селянських виступів в Україні у березні – вересні 1917 р. за формами⁶

Форми	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
Захоплення маєтків	-	7	5	16	32	31	30	121
Захоплення луків і сінокосів	-	-	7	20	32	13	14	86
Захоплення лісів	-	4	3	6	12	11	4	40
Захоплення реманенту	-	2	1	3	13	6	2	27
Захоплення врожаю					8	18	14	40
Захоплення орної землі							7	7
Розгром маєтків							4	4
Підпали маєтків							3	3
Порубка лісу							9	9
Заборона рубки й вивозу лісу	4	1	1	12	8	6	2	34
Примусова оренда		-	-	3	5	2	1	11
Зняття з робіт робітників і військовополонених		-	4	18	30	7	7	66
Обкладення податками			1					1
Інші самовільні дії		7	10	8	50	27	20	122
Усього	4	21	32	86	190	121	117	571

⁶ Підраховано за даними Головного управління в справах міліції Тимчасового уряду. Див.: 296, с. 364–393.